
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Letnik XXXVIII

Ljubljana 1998

Številka 1-2

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica)
mag. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar, prof. dr.
Jože Pirjevec, prof. dr. Janko Prunk, prof. dr. Franc Rozman

Prevajalci: Andrej Turk - angleščina, Marko Turk - angleščina,
Irena Kuštrin - nemščina

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Izdaja

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Založil

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Računalniški prelom

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk

Grafika - M s.p.

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Redakcija zaključena 15. junija 1998

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 142/92 mb. z dne 2. 3. 1992 štejejo
Prispevki za novejšo zgodovino za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek na promet proizvodov na
osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

Kazalo

CONTENTS - TABLE DES MATIÈRES - INHALT

RAZPRAVE - ARTICLES - ÉTUDES - ABHANDLUNGEN

Jurij Perovšek, Prilagoditev Schulze-Delitzschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895	5
UDK 334.732.2(497.4)"1872/1895"	
Andrej Studen, Protinemški izgredi v Ljubljani 1903	15
UDK 323-1(497.4 Ljubljana)"1903"	
Pietro Purini, Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni)	23
UDK 325.252(453.3=163.6)"1918/1941"	
Ervin Dolenc, Slovensko zgodovino pisje o času med obema svetovnima vojnama in kulturna zgodovina	43
UDK 930.85"1918/1941":930.1	
Tone Ferenc, Obnova okrajnih glavarstev na Dolenjskem jeseni 1943	59
UDK 353(497.4 Dolenjska)"1943"	
Bojan Godeša, Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov	75
UDK 329.3:331.105.44(497.4)"1944"	
Zdenko Čepič, Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi	
Osvobodilne fronte	89
UDK 323.272(497.4)"1941/1943"	
Nevenka Troha, Resolucija Informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje (Stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi)	111
UDK 327.15(450.361 STO):327.323.32"1949"	
Violeta Ačkoska, Nekatere posebnosti kolektivizacije vasi v Ljudski republici Makedoniji v letih 1949-1953	127
UDK 330.342.15(497.17)"1949/1953"	
Aleš Gabrič, Sprememba kulturnopolitične usmeritve po informbirojevskem sporu	137
UDK 930.85(497.1)"1948/1954"	
Mateja Režek, Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953	151
UDK 342.24(497.1)"1953"	
Jože Prinčič, Mala reforma in slovenska politika (1960-1961)	161
UDK 338.244(497.4)"1961"	

 RAZPRAVLJANJA - DISCUSSIONS - VERHANDLUNGEN

Tamara Grieser-Pečar, Odgovor na prispevek Janka Pleterskega Zgodovina in delo pravnikov	171
Janko Pleterski, Ugovor na odgovor	174

 HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION -
 DOCUMENTATION HISTORIQUE - HISTORISCHE DOKUMENTATION

Poročilo OZNE o agenturah na območju Slovenije (Ljuba Dornik-Šubelj)....	178
--	-----

 POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS - CONFERENCES - BERATUNGEN

Znanstveno posvetovanje "Slovenija 1948 - 1998: Iskanje lastne poti", Maribor, 16. - 17. april 1998 (Mateja Režek)	198
---	-----

 OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS - RAPPORTS ET
 CRITIQUES - BERICHTE UND REZENSIONEN

Janko Pleterski, Ivan Šušteršič (Jurij Perovšek)	204
Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik (Marjan Matjašič)	210
Slovenija na vojaškem zemljevidu, 3. zvezek (Boris Mlakar)	213
Slovenska trideseta leta (Bojan Balkovec)	215
Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem (Anka Vidovič-Miklavčič)	216
Od mature do mature (Ervin Dolenc)	225
Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj (Boris Mlakar)	226
Ignac Gregorač, Štampiljke Osvobodilne fronte slovenskega naroda (Tone Ferenc)	228
Nevenka Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva (Aleš Gabrič)	232
Friuli Venezia Giulia. Storia del '900 (Petra Svolfšak, Ervin Dolenc, Bojan Godeša, Nevenka Troha)	235
Dušan Nečak - Božo Repe - Nuša Kern: Naše stoletje (Blaž Vurnik)	251

Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997	1
Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997 (Nataša Kandus)	19

Jurij Perovšek

Prilagoditev Schulze-Delitzsčevih zadružnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895

Tako evropski kot tudi nemški liberalizem sta že v 19. stoletju priznavala, da predstavlja sestavni del družbenega in političnega življenja tudi socialni problem.¹ Pri nemškem liberalizmu se je tako stališče izoblikovalo v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja, in sicer kot odziv na takrat že očitne socialne posledice forsirane industrializacije.² Prvi med nemškimi liberalci, ki je skozi konkretno socialno-gospodarsko akcijo in tudi na teoretsko-publicistični način poskušal rešiti socialni problem, je bil Franz Hermann Schulze-Delitzsch.³ Schulze-Delitzsch je zasnoval sistem konzumnih, surovinsko-nabavnih, kreditnih in produktivnih zadrug, v katerih je videl edino rešitev za revne delavce in obrtnike. Namen njegovih zadrug je bilo povezovanje med siromašnimi, predvsem delovnimi razredi, da bi skupaj povezana gospodarska prizadevanja posameznikov, malih in v gospodarstvu porazgubljenih sil zagotovila kar največ mogoče prednosti velepodjetja. Tako bi bilo uveljavljeno načelo, da več združenih majhnih moči ustvari veliko, zaradi česar naj tisto, kar posameznik ne more uresničiti sam, uresniči v povezavi z drugimi.⁴ V tem smislu je Schulze-Delitzsch odločno zagovarjal načelo solidarne samopomoči v zadrugah povezanih posameznikov in v njem utemeljeval bistvo svojega zadružnega sistema.⁵ Doseči vse iz lastne moči in nič na osnovi dobroteljnosti ali z državno pomočjo, je bilo njegovo glavno socialnogospodarsko vodilo.⁶ Omogočilo naj bi, da bi obrtniki in mezdni delavci tudi

¹ Navedena literatura v Jurij Perovšek: Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1997, št. 1, str. 32-33, Priloga II (dalje Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina).

² Toni Offermann: Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850-1863. Bonn 1979, str. 189 (dalje Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum).

³ Podrobneje Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina, str. 17-34. Dosedanje omembe Schulze-Delitzscheve socialnogospodarske doktrine v slovenski strokovni zadrugi in historiografski literaturi so se v glavnem - z izjemo dela M. Vičiča (Milan Vičič: Zadrugištvo, knjiga I. Smeri, zgodovina in sistemi. Beograd 1937, str. 97-99, 129-133, 186-188) - omejevale zgolj na kratke predstavitve najbolj znanih načel, na katerih je Schulze-Delitzsch organizacijsko in gospodarsko utemeljil svoj zadrugi sistem. Ivan Lapajne: Jugoslovanski posojilničar in zadrugar. Krško 1922, str. 10-11; Nova doba, V, 112, 4. 10. 1923, Janko Lešničar: Črtice iz zgodovine Zadrugne zveze v Celju; Predhodniki in pionirji zadrugnega gibanja. Po prof. Totomianzu. Poslovenil C. K. (Cvetko Kristan), Ljubljana 1925, str. 5-7; Miloš Štiber: Zadrugištvo, I. del. Ljubljana 1931, str. 21-22; Fran Trček: Oris zadrugištva. Ljubljana 1936, str. 11-12, 27-31 (dalje Trček, Oris zadrugištva); isti: Razvoj posameznih panog. Zadrugi zbornik izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. zadrugištva. Ljubljana 1937, str. 55-59 (dalje Trček, Razvoj posameznih panog); France Kresal: Delavsko zadrugištvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970, 1-2, str. 68-70 (dalje Kresal, Delavsko zadrugištvo); Janko Orožen: Celje in slovensko hranilništvo. Celje 1977, str. 14-15 (dalje Orožen, Celje in slov. hranilništvo). Podobno velja tudi za delo V. Totomianza, prevedeno v slovenski jezik leta 1940 (Vahan Totomianz: Osnove zadrugištva. Ljubljana 1940, str. 13, 20-21, 38-39). Pred letom 1997 je o Schulze-Delitzsčevih zadrugnih organizacijsko-gospodarskih načelih prvi natančneje pisal Ž. Lazarevič: Zadrugištvo v Sloveniji v dobi kapitalizma. (Sistemi in organizacije). Arhivi 1994, št. 1-2, str. 13 (dalje Lazarevič, Zadrugištvo v dobi kapitalizma); isti: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, str. 28-29 (dalje Lazarevič, Kmečki dolgovi).

⁴ Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina, str. 20.

⁵ Prav tam.

⁶ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 207.

sami postali podjetniki, s čimer bi se - prek njihovega združnega povezovanja - preprečila izstopajoča razrednodružbena polarizacija, hkrati pa bi se razširil srednji sloj.⁷ V socialnopolitičnem pogledu je to pomenilo, da je Schulze-Delitzsch načelno podpiral meščansko kapitalistično družbo, saj njegove zadruge naj ne bi odpravile, temveč popravile kapitalistični gospodarski sistem.⁸

Schulze-Delitzschevo, na združnem gibanju utemeljeno prizadevanje za socialnogospodarski dvig obrtniškega srednjega stanu, obrtniških pomočnikov in mezdnih delavcev ter njegovo hkratno ostro odklanjanje državnega intervencionizma, je pomenilo zagovarjanje "tretje poti" med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom.⁹ Vendar Schulze-Delitzsch pri tem ni bil uspešen. Socialnoreformni program njegove združne organizacije je namreč ostal vezan na prehodni gospodarski stadij na poti v polno industrializacijo, zato ga je prehitel stopnjevani industrijski razvoj druge polovice 19. stoletja. Kljub temu pa je imelo njegovo združno prizadevanje v nemški politični in družbeni praksi tudi povsem viden, pozitiven socialnopolitični pomen. Prispevalo je k splošnodružbeni uveljavitvi "delovnih razredov", saj je z uveljavitvijo združnega zakona leta 1867 Schulze-Delitzsch dosegel, da so bile vse vrste zadrug, ki jih je zasnoval, formalnopravno izenačene s trgovskimi, delniškimi in komanditnimi družbami. S tem so, kot je sam dejal, "združenja malih ljudi" dobila enake pravice kot "združenja premožnih." Pri tem so izstopale prav posojilnice, ki so bile, kljub socialnim napetostim med premožnimi in gospodarsko šibkejšimi člani, velikega pomena za prilagoditev obrtniškega srednjega sloja na industrijski razvoj.¹⁰ To pa je, kljub očitnim pomanjkljivostim, ki so spremljale njegov združni socialnoreformni program, že pomenilo povsem konkretno spremembo v okviru tedanjih socialnih in gospodarskih socialnih razmer.

Tako kot v Nemčiji, je imelo na Schulze-Delitzschevih gospodarskih zamislih utemeljeno združno prizadevanje viden, celo zelo pomemben vpliv tudi na Slovenskem. Zadrugištvo kot način, ki naj bi drobnogospodarskemu sektorju (obrtnikom, malim trgovcem, kmetom) "omogočil znatno olajšano prilagoditev kapitalistični ekonomiji in izognitev velikim spremljajočim socialnim pretresom",¹¹ se je namreč, med drugim tudi po Schulze-Delitzschevem vzoru, prav tako razvijalo v Avstro-Ogrski monarhiji.¹² Zadrugištvo Schulze-Delitzschevega tipa in zadrugištvo nasploh, sta na Slovenskem vpeljala štajerski mladoslovenski politik dr. Josip Vošnjak in njegov brat ing. Mihael Vošnjak. Z združno idejo se je prvi seznanil J. Vošnjak, ki se je 16. maja 1868 kot zastopnik Slovencev udeležil velike vseslovenske proslave ob položitvi temeljnega kamna za novo zgradbo Narodnega gledališča v Pragi. Ob tem obisku na Češkem se je seznanil z delovanjem čeških hranilnic in posojilnic in spoznal njihov

⁷ Hermann Schulze-Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart. II. Band, Berlin 1910, str. 159; Rita Aldenhoff: Schulze-Delitzsch. Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung. Baden-Baden 1984, str. 239 (dalje Aldenhoff, Schulze-Delitzsch).

⁸ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 94.

⁹ Rita Aldenhoff: Das Selbsthilfemodell als liberale Antwort auf die soziale Frage im 19. Jahrhundert. *Sozialer Liberalismus*. Herausgegeben von Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer, Göttingen 1986, str. 62, 65.

¹⁰ Perovšek, Schulze-Delitzscheva združnogospodarska doktrina, str. 29-31.

¹¹ Lazarevič, Zadrugištvo v dobi kapitalizma, str. 12.

¹² O razvoju zadrugištva v Avstro-Ogrski monarhiji, ki se je zgledovalo po Schulze-Delitzschevih organizacijsko-gospodarskih načelih v obdobju do prve svetovne vojne, podrobneje Helmut Faust: Geschichte der Genossenschaftsbewegung. Ursprung und Weg der Genossenschaften im deutschen Sprachraum. Frankfurt am Main 1965, str. 439-440, 443-444 (dalje Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung).

pomen za narodnogospodarsko in politično delo.¹³ Po vrnitvi iz Češke je v Slovenskem narodu junija in julija 1868 objavil vrsto člankov,¹⁴ v katerih je "seznanjal bralstvo s principi delovanja in organizacijo češkega združništva ter obenem navduševal in pozival sonarodnjake k ustanavljanju zadrug."¹⁵ Njegova vodilna misel je pri tem bila, da so češki narodni voditelji ob gojenju narodne ideje "nastopili (...) praktično pot, ter pred vsem se lotili vmotnih (materijalnih) vprašanj. Vso svojo pozornost so obračali na kmetijstvo in obrtnijstvo" in kmetom, "po ustanovljenih *kmetijskih založnah* (posojilnicah - op. J. P.) ... pokazali pot vzajemne pomoči in jih tako rešili iz lakomnih rok židovskih in nemških kapitalistov."¹⁶ Zato je terjal, da "moramo tudi mi Slovenci vso svojo pozornost obračati do teh zavodov (posojilnic - op. J. P.), da jih povsod, kar najhitreje, skličemo v življenje."¹⁷ Sam je to poskusil že leta 1869 in nato 1871, ko je nameraval osnovati posojilnico v Mariboru oziroma v Šmarju pri Jelšah. Vendar vlada ni hotela potrditi predloženih pravil, da bi tako preprečila ustanovitev slovenskega narodnega denarnega zavoda.¹⁸ Toda "ti ponesrečeni poskusi pobudnikom združništva niso jemali poguma, nasprotno, bili so vzpodbuda za tehtnejše organizacijske priprave."¹⁹ Tako je J. Vošnjak že "l. 1871. v koledarju Družbe sv. Mohorja priobčil vzorna pravila za posojilnice",²⁰ februarja 1872 pa je v Slovenskem narodu ponovno objavil več člankov,²¹ v katerih je opozarjal na pomen na samopomoči utemeljenih gospodarskih zadrug in zlasti narodnih denarnih

zavodov - posojilnic, da bi mogli Slovenci "po zgledu drugih narodov, posebno Čehov - doseči zaželjeno gospodarsko izboljšanje in narodno osamosvojitvev".²² Svoje tako stališče je J. Vošnjak izrazil z besedami, da "narod, kateri hoče do samostalnosti priti, mora za svojo materialno neodvisnost od drugega naroda skrbeti". In ker "narodnost

¹³ Nova doba, V, 4. 10. 1923, št. 112, Janko Lešničar: Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju; Dolfe Schauer: Miha Vošnjak. *Zadružni zbornik* izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. združništva. Ljubljana 1937, str. 16 (dalje Schauer, M. Vošnjak); Stane Granda: Zadružništvo v slovenskih deželah. Dokumenti slovenstva. Ljubljana 1994, str. 226 (dalje Granda, Zadružništvo).

¹⁴ Slovenski narod, I, 11. 6., 13. 6., 18. 6., 20. 6., 23. 6., 25. 6., 2. 7., 4. 7., 7. 7. 1868, št. 30, 31, 33-36, 38-40, (Josip Vošnjak): Učimo se od Čeho-Slovanov!

¹⁵ Žarko Lazarević: Celje - prvotno središče slovenskega združništva. Od Zveze slovenskih posojilnic do Zadružne zveze v Celju 1883-1905. *Celjski zbornik 1994*, str. 112. (dalje Lazarević, Celje - prvotno središče slov. združništva).

¹⁶ Slovenski narod, I, 11. 6. 1868, št. 30, (Josip Vošnjak): Učimo se od Čeho-Slovanov! - I. Kar zadeva iz gornjega navedka razvidno Vošnjakovo antisemitsko razpoloženje, pripominjam, da, kot opozarja Vasilij Melik, Vošnjakovo antisemitizem ni bila "nobena posebnost med Slovenci tistega časa", čeprav ga je Vošnjak "verjetno precej bolj in vztrajneje poudarjal kot drugi." Vendar, nadaljuje V. Melik, "za Vošnjaka in za druge naše antisemite pa velja, da so jih bile v glavnem samo besede." Vasilij Melik: Josip Vošnjak in njegovi spomini. Josip Vošnjak: *Spomini*. Ljubljana 1982, str. 669.

¹⁷ Slovenski narod, I, 18. 6. 1868, št. 33, (Josip Vošnjak): Učimo se od Čeho-Slovanov! - III.

¹⁸ Anton Kralj: Iz zgodovine slovenskega združništva. *Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Uredil dr. Josip Mal, Ljubljana 1928, str. 537 (dalje Kralj, Iz zgodovine slov. združništva). Podrobneje o tem Lazarević, Celje - Prvotno središče slov. združništva, str. 112-113.

¹⁹ Lazarević, Kmečki dolgovi, str. 26.

²⁰ Kralj, Iz zgodovine slov. združništva, str. 537. O tem Dolfe Schauer: Prva doba našega združništva. (Od nastanka do leta 1895). Ljubljana 1945, str. 42-43 (dalje Schauer, Prva doba združništva); Aleksander Videčnik: Denarništvo v Celju. Od hranilnice do banke. Celje 1989, str. 25-27 (dalje Videčnik, Denarništvo v Celju).

²¹ Slovenski narod, V, 6. 2., 10. 2., 24. 2. 1872, 14, 16, 22, (Josip Vošnjak): Založnice in posojilnice.

²² Schauer, Prva doba združništva, str. 46. Podrobneje o Vošnjakovih člankih, objavljenih februarja 1872 v Slovenskem narodu prav tam, str. 43-46; Schauer, M. Vošnjak, str. 18-19; Orožen, Celje in slov. hranilništvo, str. 19-20; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 8-9.

vodi naše politično delovanje", se zato morajo "na ti podlagi (...), kolikor mogoče, vsa podvzeta, posebno denarni zavodi zidati. (...) Nasprotna stranka (Nemci - op. J. P.) namreč dobro vé," je opozarjal, "da je konec njenega nenaravnega nadvladovanja, kadar naš zbujen in politično večjidel že popolnoma zaveden slovenski narod tudi materialno neodvisen postane in ravno tako krepko na svojih lastnih nogah stoji, kakor češki."²³ Zato je poudarjal, da je "potrebno tako hitro kakor mogoče vsaj za vsak okraj, za vsako faro *založnico* (posojilnico - op. J. P.) ustanoviti; nalog teh založnic (pa) je: raztreseni kapital zbirati, združiti in prosti narod, kteremu se prilika da vsak teden tudi naj manjše vloge *shraniti*, od nje dobre *obresti* dobivati" in tako ustvarjati "*narodni kapital*."²⁴ Obenem je še svetoval, da se vzporedno "z ustanovljenjem založnic in posojilnic" oblikuje vsaj ena, glavna, "na narodni podlagi ustanovljena denarna banka" - "v Ljubljani kot središči Slovenije, in ako potrebno in koristno tudi v Mariboru za Štajersko in Koroško, in v Trstu ali Gorici za Primorsko".²⁵

Svoje zamisli o ustvarjanju gmotnih temeljev za slovensko narodnopolitično emancipacijo je J. Vošnjak še isto leto pričel uresničevati. Septembra 1872 se mu je posrečilo ustanoviti slovensko posojilnico v Ljutomeru na Štajerskem, naslednje leto pa je bila ustanovljena tudi prva slovenska zadruga na Koroškem, Posojilnica pri Sv. Jakobu v Rožni dolini.²⁶ Potem, ko je bil 9. aprila 1873 sprejet avstrijski zakon o pridobitnih in gospodarskih zadrukah,²⁷ je bilo ustanavljanje zadrug bistveno olajšano, saj za "ustanovitev zadruga ni bilo treba nobene oblastvene odobritve kot dotlej za denarne zavode, ki so jih ustanovili v obliki društev."²⁸ Tedanje slovenske posojilnice so bile ustanovljane "popolnoma po načelih Schulze-Delitzscha", kar "velja bolj ali manj za vse posojilnice, ustanovljene, preden je stopil na našo zadružno pozornico Miha Vošnjak."²⁹ V letih 1874-1876 so bile na Slovenskem, predvsem na Štajerskem, ustanovljene še štiri posojilnice, nato pa je, kljub formalno ugodnim zakonskim pogojem za ustanavljanje zadrug, slovenska zadružna akcija zastala.³⁰ Vzrok za zastoj je bil predvsem organizacijski, saj se J. Vošnjak kot glavni pobudnik zadružnega gibanja, ob drugih obveznostih ni mogel v celoti posvetiti zadružnemu delu.³¹ Do širšega razmaha zadružništva na Slovenskem je nato prišlo leta 1880, ko se je z zadružništvom tako v praktično-organizacijskem kot tudi teoretičnem smislu pričel ukvarjati M. Vošnjak, ki se je po upokojitvi stalno naselil v Celju in takoj pričel snovati ustanovitev Celjske posojilnice.³²

Z nastopom M. Vošnjaka je na zadružnem področju nastopil čas sistematičnega gospodarsko-organizacijskega dela. M. Vošnjak se je povsem posvetil zadružništvu in

²³ Slovenski narod, V, 6. 2. 1872, št. 14, (Josip Vošnjak): Založnice in posojilnice.

²⁴ Slovenski narod, V, 10. 2. 1872, št. 16, (Josip Vošnjak): Založnice in posojilnice. II.

²⁵ Slovenski narod, V, 24. 2. 1872, št. 22, (Josip Vošnjak): Založnice in posojilnice. III.

²⁶ O tem Kralj, Iz zgodovine slov. zadružništva, str. 537; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26; isti, Celje - prvotno središče slov. zadružništva, str. 113; isti, Zadružništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

²⁷ Avstrijski zadružni zakon je zadrugo opredelil kot osebno združbo nedoločenega števila članov, katere namen je, da pospešuje pridobivanje ali gospodarstvo svojih članov, bodisi z nudenjem kreditov ali s skupnim poslovanjem. (Emil Čeferin: Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrukah, v sto letih na slovenskem ozemlju. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani*, zvezek 24, 1975, str. 39-40. Več o avstrijski zadružni zakonodaji prav tam, str. 39-44; Ivan Lapajne: I. Letopis slovenskih posojilnic 1890. Celje 1891, str. 36-43).

²⁸ Schauer, M. Vošnjak, str. 19; Lazarevič, Zadružništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

²⁹ Schauer, Prva doba našega zadružništva, str. 86.

³⁰ Podrobneje o tem Kralj, Iz zgodovine slov. zadružništva, str. 538; Schauer, M. Vošnjak, str. 19-20; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26-27; isti, Celje - prvotno središče slov. zadružništva, str. 113-114; Nova doba, V, 6. 10. 1923, št. 113, J. Lešničar: Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju.

³¹ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 27; isti, Celje - prvotno središče slov. zadružništva, str. 114.

³² Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 27; Schauer, M. Vošnjak, str. 20-21.

kot požrtvovalen in idealen propagator "vodil celotno slovensko združno gibanje."³³ Prvotno središče tega gibanja je bilo v Celju, kjer je bila na Vošnjakovo pobudo 21. januarja 1883 ustanovljena Zveza slovenskih posojilnic. Zveza je takoj po svoji ustanovitvi prevzela vodstvo slovenskega posojilništva in ga pod Vošnjakovim predsedstvom privedla do lepega napredka.³⁴ Namen Zveze je bil medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje obstoječih posojilnic, hkrati pa naj bi ta mreža posojilnic predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.³⁵ Za prvo obdobje v razvoju slovenskega združništva, ki se je končalo sredi devetdesetih let, je bilo namreč značilno, da so se zadruga oziroma posojilnice ustanovljale pod liberalnim vplivom in iz "izrazito narodne pobude."³⁶ Že delujoči denarni zavodi so bili le redko v slovenskih rokah, zato je želel M. Vošnjak z ustanavljanjem kreditnih zadrug doseči gospodarsko samostojnost in neodvisnost slovenskega naroda nasproti nemškemu kapitalu.³⁷ Pri tem je izbral Schulze-Delitzschev princip in ga prilagodil lokalnim razmeram.³⁸ Schulzejev združni sistem, ki je bil namenjen predvsem obrtnikom, delavcem in majhnim trgovcem, namreč za slovenske, skoraj izključno kmečke razmere ni bil najbolj primeren. Zato je M. Vošnjak marsikaj prevzel tudi iz Raiffeisnovega združnega ustroja. Ta se je od Schulze-Delitzschevega, poleg drugih organizacijskogospodarskih značilnosti, razlikoval v zagotavljanju gotovinskih posojil tam, kjer jih je tudi najbolj primanjkovalo - na podeželju.³⁹ Vendar pa "v tem Vošnjakovemu sistemu prevladuje Schulzejev vpliv."⁴⁰ Vošnjak-Schulzejev sistem je "z visokimi deleži omogočal ustanovitev finančno močnih denarnih zavodov, sposobnih kosanja z nemško konkurenco." To je bilo zelo pomembno, kajti "vedeti moramo, da je v letih 1872-1892, ko so na Kranjskem in Štajerskem ustanovili 36 slovenskih posojilnic, istočasno na tem prostoru delovalo 34 nemških kreditnih zadrug."⁴¹

V prvem obdobju razvoja združnega gibanja na Slovenskem so zadruga, ustanovljane večidel po Schulze-Delitzschevem vzoru, "postale prave trdnjave Slovenstva.

³³ Schauer, M. Vošnjak, str. 20. O združnem delovanju M. Vošnjaka tudi Nova doba, V, 6., 9., 11. 10. 1923, št. 113-115, J. Lešničar: Črtice iz zgodovine Zdruga zveze v Celju.

³⁴ Kralj, Iz zgodovine slov. združništva, str. 539. Podrobneje o ustanovitvi in delovanju Zveze slovenskih posojilnic Nova doba, V, 4., 6., 9., 11., 13. 10. 1923, št. 112-116, J. Lešničar: Črtice iz zgodovine Zdruga zveze v Celju; Schauer, M. Vošnjak, str. 24-32; Orožen, Celje in slov. hranilništvo, str. 45-47; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 11, 13; Lazarevič, Celje - prvotno središče slov. združništva, str. 110, 114; isti, Zdruganištvo v dobi kapitalizma, str. 15. Pripominjam, da me je na prispevek J. Lešničarja, Črtice iz zgodovine Zdruga zveze v Celju, prijateljsko opozoril kolega prof. dr. Janez Cvirn, za kar se mu ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem.

³⁵ Lazarevič, Celje - prvotno središče slov. združništva, str. 114.

³⁶ Schauer, Prva doba našega združništva, str. 130.

³⁷ Lazarevič, Celje - prvotno središče slov. združništva, str. 112; isti, Zdruganištvo v dobi kapitalizma, str. 14, 15; Kralj, Iz zgodovine slov. združništva, str. 540; Schauer, M. Vošnjak, str. 21, 23; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 10; Granda, Zdruganištvo, str. 227; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 28.

³⁸ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 28.

³⁹ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 292. Podrobneje o Raiffeisnovem načinu združnega delovanja prav tam, str. 268-307.

⁴⁰ Kralj, Iz zgodovine slov. združništva, str. 540. O t. i. 'vošnjakovkah' oziroma Vošnjakovemu združnem sistemu podrobneje Nova doba, V, 9. 10. 1923, št. 114; J. Lešničar, Črtice iz zgodovine Zdruga zveze v Celju; Schauer, M. Vošnjak, str. 22-23; isti, Prva doba našega združništva, str. 86-96; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek. Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 637 (dalje Zgodovina agrarnih panog); Kresal, Delavsko združništvo, str. 68-69; F. Adamič: Razvojna obdobja slovenskega združništva. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani*, zvezek 24, 1975, str. 9; Orožen, Celje in slov. hranilništvo, str. 32-33, 50-51; Lazarevič, Celje - prvotno središče slov. združništva, str. 117-118; isti, Kmečki dolgovi, str. 27-28; isti, Zdruganištvo v dobi kapitalizma, str. 15.

⁴¹ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 28.

V prvi vrsti so financirale slovensko trgovino, obrt, industrijo in tudi kmetijstvo, v drugi pa so gradile narodne domove, ki so služili za zatočišča slovenskih kulturnih, socialnih in politično-nacionalnih organizacij." Posebne zasluge so si pridobile tudi "s podpiranjem slovenskih dijakov, ker so s svojimi podporami prav najzaslužnejšim poznejšim narodnim borcem omogočile šolanje."⁴² Bile so "zavetišča in ognjišča vsega našega narodnopolitičnega in kulturnega življenja", saj je bila "naša narodna gospodarska in politična osamosvoja (...) glavni motiv Mihaela Vošnjaka".⁴³ Te zadruge, ki jih je M. Vošnjak ustanavljal "po mestih in trgih, zlasti po nemškutarskih in italijanskih",⁴⁴ so torej poleg narodnoobrambnega in kulturnopolitičnega, imele tudi zelo konkreten gospodarski pomen. Pospeševale so razvoj modernih gospodarskih panog in zbirale denar za razvoj slovenskega podjetništva.⁴⁵ Toda v boju s prodirajočim nemštvom so kot nacionalna opora "za gospodarsko osamosvojitve slovenskega meščanstva",⁴⁶ "morale biti kolikor toliko kapitalističnega značaja."⁴⁷ Izrazito socialnega značaja "te zadružne tvorbe niso imele." Njihov cilj namreč ni bil predvsem zadostiti kreditnim potrebam gospodarsko šibkih slojev, zlasti kmečkega stanu, "in vplivati vzgojno na ljudstvo - glavne naloge posojilnic naj bi bile, zbirati prihranke in ustvarjati močne rezerve. S temi kapitalijami naj bi se podpirala domača industrija in trgovina."⁴⁸ Zato je razumljivo, da Schulze-Delitzscheva zadružno-gospodarska načela med slovenskim obrtništvom niso imela večjega vpliva,⁴⁹ in da so jih leta 1871 v prid Lassallovega

državno-socialističnega zadružnega koncepta opustili tudi v ljubljanskem Delavskem izobraževalnem društvu, ki je bilo do začetka devetdesetih let jedro politično organiziranega delavskega gibanja na Slovenskem.⁵⁰

Podobno kot med obrtništvom in delavstvom se Schulze-Delitzscheva načela niso uveljavila tudi med kmečkim prebivalstvom. Po 'ločitvi duhov' konec osemdesetih let 19. stoletja in ustanovitvi Katoliškega političnega društva v Ljubljani leta 1890, je namreč I. slovenski katoliški shod (zbral se je med 29. in 31. avgustom 1892 v Ljubljani) v resoluciji o socialnih zadevah poudaril, da "smatra kot *najnujnejšo nalogo*

⁴² Trček, Oris zadružništva, str. 115.

⁴³ Nova doba, V, 13. 10. 1923, 116, J. Lešničar: Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju.

⁴⁴ Trček, Oris zadružništva, str. 114. Pripominjam, da so bili na Slovenskem - v Mariboru, na Ptujju, v Radgoni, Celju, Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu, v Brežicah - že v šestdesetih letih osnovani kreditni zavodi v smislu Schulze-Delitzschevih načel, a so bili v nemških rokah. Posojila so zato lažje dobivali Nemci kakor Slovenci, če pa je bilo kako posojilo priznано Slovincu, je imelo podkupovalen značaj oziroma raznarodovalni namen. (Orožen, Celje in slov. hranilništvo, str. 18).

⁴⁵ Trček, Razvoj posameznih panog, str. 60; Kresal, Delavsko zadružništvo, str. 69; Granda, Zadružništvo, str. 227.

⁴⁶ Zgodovina agrarnih panog, str. 637; Schauer, Prva doba našega zadružništva, str. 132.

⁴⁷ Kralj, Iz zgodovine slov. zadružništva, str. 540.

⁴⁸ Prav tam, str. 540-541.

⁴⁹ Na obrtniško društvo, ki je delovalo na osnovi Schulze-Delitzschevih zadružno-gospodarskih načel opozarjata J. Lešničar in J. Orožen. To društvo, Obrtno pomožno društvo v Ljubljani, ki ga je leta 1856 ustanovil rokavičar Jan (Ivan) Nepomuk Horák (bil je tudi državni in deželnozborski poslanec in večletni ljubljanski občinski svetnik), je leta 1874 sprejelo Schulze-Delitzscheva pravila in začelo poslovati v smislu zadružnega zakona iz leta 1873. Društvo se je razšlo leta 1920, ko je bila ustanovljena Obrtna banka. Poleg tega društva je bilo na osnovi Schulzejevih načel leta 1863 ustanovljeno tudi podporno društvo v Mariboru. To društvo pa je bilo nemško in se je imenovalo *Aus-hilfsskassenverein* (Pomožno blagajniško društvo). Nova doba, V, 4. 10. 1923, 112, J. Lešničar: Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju; Orožen, Celje in slov. hranilništvo, str. 18-19.

⁵⁰ Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža; Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889. Ljubljana 1984, str. 112, 185. Podrobneje o Delavskem izobraževalnem društvu v Ljubljani prav tam, str. 104-119, 124-128, 153-182.

našega postavodajstva, da se sklenejo take postave, po katerih bo mogoče zabraniti vedno hujše se razširjajoči propad kmetijskega stanu in to že iz vzroka, ker je uprav ta stan najzanesljivejša zaslomba toliko našega državnega, kolikor osobito našega narodnega obstanka." Shod je v ta namen priporočal, naj se "uvedejo (...) okrajne kmetijske zadruge, katere imajo pravno moč sodelovati pri razbremenjevanju kmetijskih posestev. V to svrhu izdajejo naj se zadolžnice, za katere prevzame vrhovno poroštvo država".⁵¹ Uresničitev tako daljnosežne reforme, ki bi temeljito preobrazila vse gospodarsko življenje in bi tudi drugače imela velike posledice, pa je bila odvisna od zakonske ureditve, torej od dejavnikov, na katere shod ni imel odločilnega vpliva.⁵² Zato so pobudniki te zamisli ocenili, "da bo najboljša rešitev za prehodno dobo dokler se dokončno zaželjeno ne uredi (...), če se oprimejo načel prostovoljnega združništva ter ustanavljajo na tej osnovi kmetijske zadruge najrazličnejših vrst."⁵³ Pri tem so seveda iz gospodarskopolitičnih razlogov hoteli liberalcem odvzeti primat na združnem področju, pa "tudi z načeli že delujočih slovenskih posojilnic se nova akcija ni strinjala, češ da so preveč prikrojena meščanskim prilikam in da zato ne ustrezajo kmetijskim potrebam."⁵⁴ Nova združna akcija, začeta sredi devetdesetih let, se zato ni vključila v obstoječe, v glavnem po Schulze-Delitzschevem vplivu zasnovano slovensko združno gibanje. Raje in brez pridržka se je oprijela poslovnih načel Raiffeisnovih kreditnih zadrug, ker je menila, "da je ta sistem edino prikladen za naše razmere, v katerih prevladuje kmetijski element."⁵⁵

Z omenjenimi spremembami se je začelo "drugo obdobje slovenskega združništva, ki je bilo povezano z razvojem krščansko-socialnega gibanja, katerega nosilec in ideolog je bil socialni reformator dr. Janez Evangelist Krek."⁵⁶ Prvo obdobje, v katerem se je slovensko združno gibanje razvijalo pod vplivom Schulze-Delitzschevih zamisli, sta torej zaključila politična diferenciacija⁵⁷ in nov socialnogospodarski program krščanskosocialne združne organizacije. Medtem, ko so se "prej snovale posojilnice iz nacionalnih nagibov, so se začele odslej ustanavljati zadruge zaradi njihove važnosti za socialni preporod in za gospodarsko osamosvojitvev izkoriščanih slojev."⁵⁸ To drugo obdobje, ki ga označuje z letom 1895 začeto "prehajanje težišča združne pobude iz Štajerske na Kranjsko,"⁵⁹ je bilo "bolj pestro in plodno kot prvo ter traja do konca prve svetovne vojne."⁶⁰ Kljub temu pa lahko v sklepu rečemo, da ima prvo obdobje

⁵¹ Predlog resolucije o socialnih zadevah je objavil Slovenec, XX, 18. 8. 1892, 187, I. slov. katol. shod. Shod je omenjeni predlog z "odobranjem" in "jednoglasno" sprejel. (Slovenec, XX, št. 199, 1. 9. 1892, št. I. slovenski katoliški shod v Ljubljani; 7. 9. 1892, 204, Posvetovanja v odsekih).

⁵² Schauer, Prva doba našega združništva, str. 135.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam, str. 135-136.

⁵⁵ Prav tam, str. 136.

⁵⁶ Anka Vidovič-Miklavčič: Krekovo združništvo; Teorija in praksa. *Krekov simpozij v Rimu*. Celje 1992, str. 174. Podrobneje o Krekovih pogledih, smernicah in vlogi združništva v krščansko-socialnem gibanju od srede devetdesetih let 19. stoletja do konca prve svetovne vojne prav tam, str. 174-181.

⁵⁷ Schauer, Prva doba našega združništva, str. 136; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 29; isti, *Združništvo v dobi kapitalizma*, str. 16.

⁵⁸ Kralj, *Iz zgodovine slov. združništva*, str. 541; Lazarevič, *Združništvo v dobi kapitalizma*, str. 15.

⁵⁹ O tem Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 29; isti, *Združništvo v dobi kapitalizma*, str. 16; isti, *Celje - prvotno središče slov. združništva*, str. 110. Kranjska je postala osrednje slovensko združno središče potem, ko sta bili leta 1895 v Ljubljani ustanovljeni Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarska zveza. (Kralj, *Iz zgodovine slov. združništva*, str. 541; Schauer, Prva doba našega združništva, str. 136; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 30; isti, *Celje - prvotno središče slov. združništva*, str. 110).

⁶⁰ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26; Schauer, Prva doba našega združništva, str. 13.

zadružnega gibanja na Slovenskem v slovenski narodnopolitični in gospodarski zgodovini pomembno mesto. Čeprav v nasprotju z Schulze-Delitzschevim zadružnim prizadevanjem ni imelo socialnoreformne vsebine, so namreč bili pod vplivom njegovih gospodarskih načel in zamisli v tem času ustvarjeni gnotni pogoji za slovensko kulturnopolitično emancipacijo in postavljeni temelji za rast slovenskega narodnega gospodarstva in kapitala. Če upoštevamo, da je prilagoditev Schulze-Delitzschievih zadružnogospodarskih zamisli na Slovenskem pomenila tudi enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski liberalni družbeni in politični pol, pa moramo prvo dobo slovenskega zadružništva upoštevati tudi kot čas, ki je, tako kot drugje v Evropi, v specifičnih slovenskih razmerah utemeljil 19. stoletje kot "stoletje liberalizma."⁶¹ Narodnopolitični in gospodarski pomen začetnega obdobja slovenskega zadružništva namreč dokazuje, da so bile liberalne ideje v 19. stoletju tudi na Slovenskem dejavne v okviru tistih razvojnih sil, ki so "spremljale in oblikovale pot evropskih družb v 'moderno'".⁶²

Jurij Perovšek

ANPASSUNG DER SCHULZE-DELITZSCH GENOSSENSCHAFTSWIRTSCHAFTLICHEN IDEEN AUF SLOWENISCHEM GEBIET IN DEN JAHREN 1872-1895

Z u s a m m e n f a s s u n g

Slowenische Genossenschaftsbewegung, die von dem steirischen liberalen Politiker Dr. Josip Vošnjak und seinem Bruder Ing. Mihael Vošnjak gegründet worden war, konzentrierte sich in der ersten Zeit vor allem auf Gründung von Darlehenskassen nach dem Muster von Schulze-Delitzsch genossenschaftswirtschaftlichen Grundsätzen. Das war einer der seltenen sofortigen Einflüsse des europäischen Liberalismus auf den liberalen slowenischen gesellschaftlichen und politischen Pol. Für die slowenische Genossenschaft dieser Zeit, die sich von 1872 (als Dr. Josip Vošnjak die erste slowenische Darlehenskasse gründete) bis 1895 erstreckte, war es charakteristisch, daß die slowenischen Darlehenskassen aus ausgesprochen nationalen Initiative gegründet wurden. M. Vošnjak, der Haupt-wirtschaftlich-organisatorische Betreuer der damaligen Genossenschaft auf dem slowenischen Gebiet, wollte nämlich durch slowenische Darlehensgenossenschaften wirtschaftliche Unabhängigkeit des slowenischen Volkes gegenüber dem deutschen Kapital erreichen. 1883 gründete M. Vošnjak den Bund slowenischer Darlehenskassen in Celje, der sofort die Leitung slowenischen Darlehentums übernahm (sein Schwerpunkt war damals in der Steiermark). Unter der Leitung Vo{njaks erzielte es gute Erfolge.

In der ersten Zeit slowenischer Genossenschaftsbewegung waren die nach dem Prinzip Schulze-Delitzsch gegründeten Darlehenskassen zu richtigen Festungen des Slowenentums geworden. Sie finanzierten slowenischen Handel, Gewerbe und Industrie und bauten slowenische Kulturheime, die die Tätigkeit slowenischer Kultur-, Sozial- und nationalpolitischen Organisationen ermöglichten. Ein besonderer Verdienst war auch die Unterstützung slowenischer Schüler, da gerade diese Hilfe den späteren slowenischen nationalkulturellen und politischen Kämpfern die Ausbildung ermöglichte. Die Darlehenskassen (Darlehensgenossenschaften) hatten neben nationalkulturellen auch eine sehr konkrete wirtschaftliche Bedeutung. Sie beschleunigten die Entwicklung moderner Wirtschaftszweigen und sammelten Geld für die Entwicklung slowenisches Unternehmertums. Das zeigt, daß sie mehr oder weniger kapitalistisch geprägt waren; sie hatten keinen sozialen Character. Ihr Ziel war nicht Kreditbedürfnisse der wirtschaftlich schwächeren Schichten zu befriedigen, sondern wirtschaftliche Unabhängigkeit des slowenischen Bürgertums zu erlangen.

Die christlich-sozialen Genossenschaftsorganisationen hatten jedoch einen anderen Character. Nachdem sich die slowenische nationale Bewegung am Anfang der neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts parteipolitisch geteilt hatte, begann der christlich-soziale Reformator Dr. Janez Evangelist Krek Genossenschaftsorganisationen nach dem Muster von Raiffeisen wirtschaftlich organisatorischem Prinzip zu

⁶¹ Dieter Langewiesche: Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich: Konzeption und Ergebnisse. *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. Herausgegeben von Dieter Langewiesche, Göttingen 1988, str. 11.

⁶² Prav tam.

gründen, und zwar vor allem auf dem Land. Mit seiner Mitte der neunziger Jahre angefangenen Genossenschaftsaktion begann die zweite Phase in der Entwicklung slowenischer Genossenschaftsbewegung. Der Schwerpunkt der Genossenschaftsinitiative wurde dadurch aus der Steiermark nach Krain verlagert. In dieser Phase, die bis zum Ende des ersten Weltkriegs dauerte, überwog das Konzept der wirtschaftlichen Verselbständigung der sozial schwächeren Schichten und vor allem der Bauer. Trotz diesem Grundunterschied im Konzept nahm die auf Schulze-Delitzsch Leitbild begründete Anfangsentwicklung slowenischer Genossenschaftsbewegung in den Jahren 1872-1895 eine bedeutende Stelle in der slowenischen nationalpolitischen und wirtschaftlichen Geschichte ein. Obwohl im Gegensatz zu Schulzes Genossenschaftsbemühungen die damalige slowenische Genossenschaftsaktion keine sozialen Reforminhalte hatte, wurden unter dem Einfluß seiner Wirtschaftsprinzipien und Konzepte in den Jahren 1872-1895 die materiellen Voraussetzungen für slowenische kulturpolitische Emanzipation und Grundlagen für den Wachstum slowenischer nationaler Wirtschaft geschaffen.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-6100 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/ 1256-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG), ki se je leta 1986 preimenovala v Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ). Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Revijo, tudi stare letnike, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, SI-6100 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa v vseh slovenskih knjigarnah.

Andrej Studen

Protinemški izgredi v Ljubljani leta 1903

*"Ta vam je prav gotovo kakega Nemca pojedel",
je v vročih julijskih dneh leta 1903 'zasmehoval'
nadstražnika mestne policije Ivana Ažmana
čevljar Martin Radovan, "na kar so se okoli
stoječi glasno smejali".¹*

Pomladne demonstracije leta 1903 na Hrvaškem, ki so zadale smrtni udarec dvajsetletnemu režimu zatiralskega bana Khuena Héderváryja,² so izzvale tudi solidarnostno gibanje na Slovenskem. V maju in juniju 1903 je bilo več političnih protestnih shodov v Ljubljani, Celju, Slovenj Gradcu, Trstu, Gorici, Šempetru, Nabrežini, pa tudi v manjših krajih na podeželju, ki so jih skupno sklicevale vse slovenske politične stranke.

V Ljubljani so bili že v noči iz sobote na nedeljo, iz 16. na 17. maj 1903, raztreseni po mestu ali prilepljeni po ograjah in drogovih listki z napisom: "Proč z Madžari! Dol z banom! Živela Hrvatska!"³ V torek, 19. maja, je Slovenski narod napovedal protestni shod, na katerem naj bi ljubljanski Slovenci zavzeli stališče do zadnjih dogodkov na Hrvaškem.⁴ Naslednjega dne je izšel poziv vsem Slovincem, da naj se v nedeljo, 24. maja, udeležijo shoda v Mestnem domu na Trgu cesarja Jožefa,⁵ na katerem bi protestirali proti z bajoneti podprtemu režimu bana Héderváryja in nevzdržnim in nezaslišanim razmeram na Hrvaškem, proti temu, da tja pošiljajo tudi slovenske vojake in da cislitvanska oblast to podpira.⁶ Da bi se napravil konec hudim razmeram na Hrvaškem, o katerih je bilo slovensko bralstvo časopisja dobro poučeno, je Slovenski narod pozval vse narodno misleče Slovence in vse, "ki spoznavajo pomen hrvatsko-slovenske vzajemnosti", da je njihova "sveta dolžnost, da priskočijo na pomoč bratom onkraj Sotle, da jih podprejo v teh težkih časih".⁷

"Prav prijatelji se spoznajo v nesreči", je zaklical Slovenski narod. "Ljubljana se je oglasila prva s svojimi simpatijami v imenu vseh Slovencev" ter se zmenila za tegobe Hrvatov in "na stotine, na tisoče in tisoče Slovencev vseh slojev se je zbralo včeraj v 'Mestnem domu' izražati srčna sočustva za zatirane brate Hrvate in protestirati proti predstavitelju madjarskega trinoštva, proti zloglasnemu banu grofu Khuenu - Héderváryju in njegovemu nasilnemu vladnemu sistemu".⁸

Medtem ko je prek 6000 prisotnih nagovoril državni poslanec dr. Ferri, so se neprestano razlegali "pfuj-klici" Héderváryju, pa "Proč ž njim!", "Na vešala s krv-

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), REG I/fasc. 1272, fol. 461.

² Podrobneje o 'narodnem pokretu', o demonstracijah, ki so zahtevale predvsem finančno samostojnost Hrvaške in o padcu grofa Khuena Héderváryja glej: Josip Horvat: Politika povijest Hrvatske, I. del. Zagreb, 1989, str. 238-257; Jarošlav Šidak - Mirjana Gross - Igor Karaman - Dragovan Šepić: Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914. Zagreb 1968, str. 212-213.

³ Slovenski narod, 18. 5. 1903.

⁴ Slovenski narod, 19. 5. 1903.

⁵ Današnji Krekov trg.

⁶ Slovenski narod, 20. 5. 1903.

⁷ Slovenski narod, 23. 5. 1903.

⁸ Slovenski narod, 25. 5. 1903. Primerjaj tudi poročila v Slovincu, 25. 5. 1903.

nikom!" ipd. Državni poslanec dr. Ignacij Žitnik je protestiral proti "rabi naše armade na Hrvaškem". Dr. Karel Triller (Narodno napredna stranka) je "v imenu kulture in humanitete, v imenu avstrijskega patriotizma" protestiral proti dejstvu, da "hunska (madžarska, op. a.) nadutost pretvarja cvetočo Hrvatsko v avstrijsko - Makedonijo". V imenu Krščansko socialne zveze je nato spregovoril Ivan Štefe, v imenu socialdemokratov Jan Tokan, v imenu ljubljanskih Hrvatov pa Pavo Magdić.⁹

Na koncu je deželni poslanec Pirc prebral naslednjo resolucijo: "Z ozirom na to, da je politično in gospodarsko nazadovanje v kraljevinah Hrvatski in Slavoniji, do katerega je dovedel vladni sistem bana Khuen-Héderváryja po kršenju najjasnejših ustanovitev hrvatsko-ogrske nagodbe, po nezakonitem omejevanju ustanovnih državljanskih pravic, zlasti osebne svobode, svobode tiska in združevanja, po slabi upravi, po zatiranju narodnega gospodarstva in finančnem izkoriščanju Hrvatske v korist Ogrske, po protizakonitem razobešanju madjarske zastave in usiljevanju madjarskega jezika na hrvatski zemlji - ustvarilo razmere, ki so v protislovju z vsakim pravnim čuvstvom, in ki očitno pokažejo namen, da se na korist madjarskega imperializma uniči narodno in državno pravo Hrvatske, kar bi bilo na očito škodo Slovencev in Hrvatov tudi v tej državni polovici in Slovanov sploh - izjavljajo Slovenci in Hrvati iz Ljubljane in okolice, zbrani na shodu dne 24. maja 1903, svojo solidarnost s pravičnimi težnjami hrvatskega naroda v Banovini, prosvedujejo proti temu, da skupna vlada podpira vlado na Hrvaškem, in da daje banu grofu Khuen-Héderváryju na razpolago skupno vojsko ter jo celo pomnožuje z regimenti iz naše državne polovice, in prosvedujejo proti špijonaži Héderváryjevih detektivov v Avstriji ter zahtevajo, da vse Khuenove biriče izžene čez mejo ter pozivajo vse slovanske narode, da v prilog Hrvatski odločno povzdignejo svoj glas".¹⁰

Zbrana množica je resolucijo navdušeno podprla, zadonela je pesem Lepa naša domovina. Ljubljanski shod so s številnimi brzojavkami podprli Slovenci, pa tudi Hrvati in Čehi iz drugih krajev Cislitvanije.¹¹

Po zborovanju v Mestnem domu je bilo pričakovati, da bo prišlo do kake populirne manifestacije in posameznih izgrediv. Najprej bi seveda pomislili, da bodo ti naperjeni proti hrvaškemu banu, toda ljubljanski shod se je sprevrgel v veliko protinemško demonstracijo, ki so jo oblasti zatrle šele ob pomoči orožništva in vojaštva.

Množica je za uverturo že zjutraj v Lattermanovem drevoredu obesila slamatega bana Héderváryja. V frak oblečeni slamnati mož je imel na prsih listek z napisom, da je ban za svoja dejanja zaslužil vešala. Z improviziranih vešal ga je nato obredno snel smetar, ki je slamnato karikaturu odvrigel na smetišče.¹²

Po končanem shodu v Mestnem domu so bile manjše demonstracije pred plopjem deželne vlade na Bleiweisovi cesti,¹³ kjer je množica žvižgala in vpila: "Abzug ban! Dol z banom!" ipd. Precej ljudi se je zbralo tudi pred hišo trgovca Alfreda Ledeniga na Mestnem trgu. Gospod Ledenig je bil namreč zastopnik neke ogrske zavarovalnice in je imel na svoji hiši ogrski grb. Demonstrantje so zahtevali,

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

¹³ Danes Prešernova cesta.

naj grb odstrani in Ledenig ga je po daljšem razpravljanju in pregovarjanju končno le snel.¹⁴

Večjih izgrediv se je bilo bati Pred škofijo, kjer je policijski vodja Lovro Breznik opozoril urednika Slovenca Ivana Štefeta, ki je nosil hrvaško zastavo, "da naj zastavo spravi, in s tem bi bila končana vsa demonstracija. Medtem ko sem jaz v imenu zakona zahteval zastavo odstraniti, me je Karol Schmutz, privatni dijak II. državne gimnazije V. razreda, stanujoč na Bregu št. 14 vdaril s palico po glavi brez da bi me poškodoval."¹⁵ Ko sem ga prijel in v imenu zakona aretoval, ter ga izročil Eduvardu Ižancu, mestnemu policijskemu stražniku, na to je planila vsa množica na naju tako da sem bil primoran aretovana izpustiti."¹⁶

Sicer pa je dan minil precej mirno. Le tu in tam so se pojavile manjše skupine, ki so imele hrvatske in slovenske trakove, zlasti pod Tivolijem pa so se razlegali klici "Živila Hrvatska!", "Dol z banom!"

Zvečer se je na kolodvoru zbrala množica demonstrantov, da bi se poslovila od hrvaških gostov. Vodila sta jo žurnalist Ivan Štefe in mizar Jakob Poglaj. Množica je vpila: "Abzug Héderváry! Živila Hrvatska! Dol z banom!" Kot poroča policijski stražnik France Vrečar, je bil najbolj glasen Štefe, ki je pri vhodu na peron, ki ga je zastražila mestna policija, vpil na stražnike: "Konstatirano je, da ljubljanska policija vratarsko službo opravlja. Škandal. Jaz nisem porok, če množica kaj pobije in imajo tudi prav, ker se tako z njimi postopa." Malce kasneje pa je na peronu na ves glas kričal: "Pereat detektiv!"¹⁷

Po odhodu Hrvatov z ljubljanskega kolodvora, je množica ljudi krenila proti mestu in pred Kazino demonstrativno zapela Hej, Slovani. Ko je bilo petje končano, je med množico zavrelo, začelo se je kričanje, letelo je kamenje, počila pa naj bi tudi dva strela, ki da sta priletela v okno Kazine.¹⁸ Projektila naj bi obtičala v zidu, eden nad glavo gluhonemega barona, črkostavca v tiskarni Bamberg, Avgusta von Wolkenperga,¹⁹ drugi pa prav blizu nekega poštnega uradnika in njegove so-proge. Množica je vpila in hotela naskočiti kazinsko kavarno, a policija jo je razgnala. Demonstracije so se nadaljevale po vsem mestu. Pri Mahrovi hiši in hiši grofa Auersperga so demonstrantje pobili nekaj šip, z blatom pa so pomazali tudi spomenik Anastasiusa Grüna.²⁰

¹⁴ Slovenski narod, 25. 5. 1903.

¹⁵ Pripominjam, da tudi preostali mestni policijski stražniki, ki so med demonstracijami skrbeli za javni red in mir ter bili pri tem deležni plohe letečega kamenja ali pa so jih s palico po glavi in drugih delih telesa, o svojih poškodbah v poročilih vedno izjavijo, da niso nič poškodovani. (ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 357-376.)

¹⁶ ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 377.

¹⁷ Prav tam, fol. 397, 399, 400.

¹⁸ Mestni policijski nadstražnik Jernej Papler v svojem poročilu 25. 5. 1903 poroča o treh strelah iz revolverja in se pri tem sklicuje na številne priče. Zanimiva je tudi njegova pripomba na koncu poročila, češ da je vsa stavba Kazine "zelo s črnim pomazana". (ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 379.) V noči iz 26. na 27. 5. so namreč (verjetno iz maščevanja) "neznani zlikovci s črnim ponesnažili" hišo župana Ivana Hribarja v Gosposkih ulicah št. 12, hišo Marije pl. Pongratz na Dvornem trgu 3, v kateri je bila tudi Krapeževa Narodna kavarna ter Katoliški dom na Turjaškem trgu št. 1, najbrž že popoldan, 26. 5., pa je neznani zlikovec "z ostankom črne kave (z zocem) poskropil votivno ploščo na hiši Zaklada meščanske imovine". (ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 381-384.)

¹⁹ O baronu von Wolkenpergu glej Andrej Studen: Poskus mikroraziskave dveh ljubljanskih hiš, njunih stanovanj in stanovalcev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Sinteza 83, 84, 85, 86, okt. 1990, str. 169.

²⁰ Slovenski narod, 25. 5. 1903.

Kaj je tako razkačilo slovenske demonstrante pred Kazino, ni popolnoma jasno. Ljubljanski Nemci so sicer zatrjevali, da niso niti najmanj provocirali, da so bili popolnoma mirni in da niso dali nikakršnega povoda za napad. Vendar izpovedi nekaterih očitvidcev pričajo, da Nemci le niso bili povsem nedolžni. Med demonstrante, ki so stali pred Kazino in peli, so menda metali "neke stvari" in jih polivali z vodo.²¹

Naslednjega dne je policija "zaradi motenja javnega pokoja in javnega nasilstva, zaradi metanja kamenja v kazinska okna in na policijske stražnike" aretirala 17 najbolj razgretih demonstrantov, starih od 13 do 26 let.²² Dogodki zadnje noči so spodbudili deželnega predsednika barona Heina, da je dal po ljubljanskih ulicah in trgih nabiti slovenske in nemške razglase, da je "zapeljana množica motila javni mir stolnega mesta, oškodovala imetje mirnih someščanov in ogrozila njih osebno varnost. V zakonitih mejah izjavljanemu sočutstvu za soroden narod se niso stavile od nobene strani zapreke; tembolj je bilo pričakovati, da se ne prekoračijo meje, ki jih stavi zakon. Ta domneva se žal ni uresničila, in vendar mora spoznati vsak razumnik, da poulični izgredi in nasilnosti le škodujejo, nikakor pa ne koristijo stvari, ki se je morda hotela pospeševati. Jasno pa je tudi, da se taki izgredi ne smejo trpeti. Zato opominjam prebivalstvo kolikor resno toliko blagohotno, da se vzdržuj vsake nadaljnje nezakonitosti, ker bodo postopale javne oblasti proti vsakemu motenju miru, proti vsakemu poskusu javne nasilnosti s potrebno strogostjo in resno odločnostjo." Baron Hein je hkrati obvestil župana Hribarja, da bo za zagotovitev miru zvečer po mestu patroljiral oddelek žandarmerije, ki bo skrbel za red neodvisno od mestne policije. Poleg tega se do nadaljnjega ne sme podeljevati licenc gostilnam in kavarnam, ki naj bi bile lahko odprte prek običajne ure zapiranja.²³ Žandarji so varovali zlasti Kazino, Grünov spomenik in poslopje deželne vlade.²⁴

Policija je v naslednjih dneh uvedla preiskavo, ali so demonstrantje res streljali, toda vsa prizadevanja so bila zaman, saj v Kazini niso našli ne izstreljenih krogel in ne lukenj v zidu. Do končne ugotovitve, kaj je povzročilo luknje v šipi, se je policija dokopala šele po vnovičnih protinemških demonstracijah 7. junija 1903.

Ljubljanski Nemci so namreč v nedeljo, 7. junija, priredili v Ljubljani turnarsko slavnost ob 40. obletnici društva. Slovensko časopisje je pred začetkom slavnosti neprestano pozivalo "vse slovensko prebivalstvo, naj se vzdrži vsake najmanjše demonstracije, naj prezira vse provokacije in naj se zadrži popolnoma mirno", češ da so v Ljubljani "elementi, ki komaj čakajo, da bi se na ljudi streljalo, ki bi silno radi videli, da bi tekla slovenska kri, da bi potem mogli Ljubljano obrekovati, zasramovati in poniževati."²⁵

Že v soboto je Ljubljana dobila "nekam čudno lice". Pred Kazino in pred kolo-dvorom je namreč kar mrgolelo policajev, v vojaško oskrbovališče na cesti Franca Jožefa²⁶ pa so nastanili 70 žandarjev in še en bataljon vojaštva "Bereitschaft".²⁷

²¹ Prav tam.

²² ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 337-353. Med prijetimi srečamo štiri gimnazijce, dijaka strokovne šole, pripravnika, trgovskega pomočnika, trgovskega vajenca, mizarskega vajenca, slikarskega vajenca, tri pisarje v odvetniški pisarni, pisarja brez zaposlitve, črkostavca, delavca in postopača.

²³ ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 354, 355.

²⁴ Slovenski narod, 26. 5. 1903.

²⁵ Slovenski narod, 6. 6. 1903.

²⁶ Danes Cankarjeva cesta.

Čeprav je slovensko časopisje poskušalo "pomirjevalno" vplivati na prebivalstvo, da bi preprečilo demonstracije in izgrede, pa se je vendarle izkazalo, da "kri pač ni voda", saj je bila v takratnih ljubljanskih razmerah vsaka nemškonalna slavnost,

zlasti pa turnarska, vse prej kot dobrodošla in je imela "več ali manj izzivajoč značaj".²⁸

Zaradi napovedane turnarske slavnosti in varnostnih ukrepov oblasti je med slovenskim prebivalstvom Ljubljane zavladalo razburjenje. V soboto popoldne se je ljubljanskim turnarjem pridružilo še šestdeset turnarjev iz drugih mest, med njimi štirje iz Celja, iz mesta, ki je še posebej slovelo po sporih in spopadih med Nemci in Slovenci. Oblečeni v turnarske obleke, okinčani s šopki plavic in s trakovi z vsenemškimi barvami "sprehajali so se prav oblastno po mestu prav kakor bi hoteli dokazati, da so oni gospodarji v Ljubljani".²⁹ Med tujci je bil tudi razvpiti Albert Riha, "češki renegat iz Celja", ki je bil znan po tem, "da v Celju insultira vsacega Slovenca in da napada tudi dame, če govore slovenski. Pri zadnji sokolski slavnosti v Celju je brez vsakega vzroka zavrtno napadel dr. Dečka in ga s svojo gorjačo vdaril po glavi".³⁰

Sobota je minila mirno. V nedeljo pa so turnarji prišli na misel, da so v kazinskem vrtu izobesili "vsenemške zastave, znane frankfurterice, ki so v očeh vsakega Slovenca znamenje nemške iredente". Okrog 10. ure dopoldne so se v Zvezdi začele zbirati večje skupine ljudi, tu in tam je zadonel kak žvižg, tu in tam klic "Abzug - dol z nemčurskimi zastavami". Mlajši fantje so si pripeli trakove v narodnih barvah, toda medtem ko je bila nošnja vsenemških trakov turnarjem dovoljena, so "nekateri javni organi ukazali slovenskim fantom, da morajo sneti slovenske trakove". To je seveda razkačilo zbrano množico in šele zdaj se je začelo pravo žvižganje in glasno vpitje, začele so se demonstracije proti vsenemškim zastavam. Ko so šli malce kasneje turnarji iz telovadnice realke skozi park Zvezda proti Kazini so zadoneli klici "Abzug nemškutarji - Pereat Germanija".³¹

Okoli poldne je bilo v Zvezdi vse več demonstrantov, turnarji pa so na kazinskem vrtu pili svoj "Frühschoppen"³² in kar mogoče glasno prepevali Wacht am Rhein in druge nemškonalne pesmi. Razjarjena množica v Zvezdi je zahtevala, da naj se odstranijo vsenemške zastave in čedalje bolj pritiskala proti močnemu kordonu orožnikov in redarjev, ki je stal v Zvezdi v primerni oddaljenosti od Kazine. V teh napetih trenutkih se je k županu Ivanu Hribarju napotila posebna

²⁷ Slovenski narod, 6. 6. 1903.

²⁸ Slovenski narod, 8. 6. 1903.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam. Spomin na izgrede ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899 očitno še ni zbledel. Pripominjam, da je udaril dr. Dečka z gorjačo po glavi akademik Julius Donau in ne Albert Riha. Riha pa je neusmiljeno udrihal po Zafošniku in Perdanu, ki sta priskočila na pomoč dr. Dečku. Albert Riha je bil zato obsojen na dvanajstdnevni zapor, Zafošniku je moral plačati 5 gld. za bolečine, Perdanu 6 gld., pa še 6 gld. za izgubo zaslужka in 1 gld. in 5 kr. za zdravniško spričevalo. Prim. Bojan Cvelfar: "Jaz nisem nameraval vstreljiti", Proces proti Ivanu Bovhi in druge sodne obravnave izgrede ob obisku čeških visokošolcev v Celju 1899. Zgodovina za vse, III, 1996, št. 1, str. 31. O izgredih v Celju glej tudi Andrej Studen: "Bojimo se, da bo tekla kri!", Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899. Zgodovina za vse, II, 1995, št. 2, str. 1-8.

³¹ Povzeto po poročilu v Slovenskem narodu, 8. 6. 1903.

³² Četrtna vina, ki se jo spije dopoldne, navadno po maši.

deputacija meščanov pod vodstvom odvetnika dr. Vladimirja Ravniharja in ga prosila kot načelnika mestne policije, naj da odstraniti vsenemške zastave. Hribar se je nato osebno odpravil v Kazino in prosil turnarje, naj snamejo zastave, toda "Turnrat" je sklenil, da županovi prošnji ne ugodi. Hribar je zato kot načelnik policije iz varnostnih razlogov ukazal snetje zastav in poslal na kazinski vrt straževodjo z dvema redarjema in dvema orožnikoma. Turnarji so sedaj le popustili in najprej sneli cesarsko in mestno zastavo, nato pa so začeli počasi spuščati "frankfurterico". Toda nekaj mladih realcev je kar naenkrat prijelo vsenemško zastavo in je ni pustilo sneti. Na vrtu so se razlegali klici "Heil" in zastava se je pomaknila nazaj na svoje mesto. Župan je zato policijskemu svetniku Podgoršku ukazal naj s petimi policisti in štirimi žandarji s silo sname zastavo. Ko so bile zastave snete, so v Zvezdi zagrmeli klici: "Živila slovenska Ljubljana, živio Hribar!" V parku je zadonela pesem Hej Slovani, Nemci pa so odgovorili z Wacht am Rhein. Demonstrantje so se nato mirno razšli.³³

Popoldne so turnarji kljub zagotovilom, da ne bodo izzivali, hodili po mestu in "dražili ljudi". Zato se je ob pol 7h zbralo pred nunsko cerkvijo mnogo mladih ljudi in znova so se začele burne demonstracije. Policiji je tokrat na pomoč priskočilo še vojaštvo. Marsikaterega redarja je zadel kamen, policija pa je aretirala 14 oseb.

Najzanimivejši aretiranec je bil sedemindvajsetletni podobar Rajko Razpotnik. Razpotnikovo prijetje je namreč razvzlozilo uganko o streljanju 24. maja 1903. Ko so na magistratu aretiranca preiskali, so pri njem našli dve izvrstni frači, vse polno šiber in krogla podobnih kamenčkov, povrh pa je imel v žepu še velik kamen. Razpotnik je izjavil, da rabi frače za streljanje žab na barju in dodal, "da frače neso huje ko vsak revolver". Priznal je tudi, da se je udeležil majskih protinemških demonstracij pred Kazino.³⁴

Policija je izvedla tudi hišno preiskavo v hiši katoliških rokodelskih pomočnikov, kjer je Razpotnik stanoval in našla v njegovem kovčku "velik kos elastičnega gumija, kakor se rabi za frače". Preiskovalni sodnik je v naslednjih dneh z Razpotnikovo fračo in skrbno izdelanimi šibrami in kamenčki izvedel tudi poskuse na kazinskih oknih, ki so jih dostavili v "sodno shrambo" in izkazalo se je, da so luknje v šipi povzročili Razpotnikovi projektili.³⁵

Posledica protinemških demonstracij v Ljubljani je bila, da se je ministrski predsednik Körber odločil preprečiti, da bi cesar sprejel v avdienco deputacijo dalmatinskih, istrskih in slovenskih poslancev. Zavaljo razbitih oken in krogel iz revolverja je v parlamentu zagnal vik in krik tudi na proteste hrvaških in slovenskih poslancev. A vendar so se v parlamentarnih krogih kmalu razširile govornice, da "njegova ekselencja dr. pl. Körber ni ravno vesel prvega poročila kranjske deželne vlade" o demonstracijah v Ljubljani, "kajti sodišče je že po pričah dognalo, da dne 24. maja sploh nihče ni streljal in da je strele slišala le ena priča v svoji pretirani nemški domišljiji".³⁶

³³ Povzeto po poročilu v Slovenskem narodu, 8. 6. 1903.

³⁴ Prav tam.

³⁵ ZAL, REG I/fasc. 1272, fol. 392-394.

³⁶ Slovenec, 24. 6. 1903.

Andrej Studen

DIE DEUTSCHFEINDLICHEN AUSSCHREITUNGEN IN LJUBLJANA 1903

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Frühlingsdemonstrationen 1903 in Kroatien, die dem zwanzigjährigem Regime des unterdrückerischen Bans Khuen Hedervary den Todesstoß versetzt hatten, lösten auch in Slowenien eine solidarische Bewegung aus. Im Mai und Juni 1903 gab es mehrere Protestversammlungen in Ljubljana, Celje, Slovenj Gradec, Triest, Gorz, Šempeter, Nabrežina (Aurisina), aber auch in kleineren slowenischen Ortschaften auf dem Land. Sie wurden gemeinsam von allen slowenischen Parteien einberufen.

Die Solidaritätsbewegung mit Kroaten in Slowenien beunruhigte die österreichische Regierung. Die Protestversammlungen kündigten nämlich der Regierung einen neuen Vorstoß jugoslawischer Bewegung in slowenischen Ländern. Die am 24. Mai 1903 in Ljubljana gehaltene Versammlung schlug in eine laute deutschfeindliche Demonstration um, die erst durch Gendarmen und Militär niedergedrückt wurde.

Die Ljubljanaer deutschfeindlichen Demonstrationen hatten unerwartete Konsequenzen. Derentwegen entschloß sich nämlich der Ministerpräsident Körber, die Kaiseraudienz der Deputation dalmatinischer, istrischer und slowenischer Abgeordneter zu verhindern. Als die istrischen und slowenischen Abgeordneten im Parlament protestierten, antwortete Körber mit unverhüllten Drohungen, wobei er die Demonstrationen in Ljubljana erwähnte: "Zerbrochene Scheiben, Revolverkugel sind keine Zeichen der Sympathie der Nation und müssen bestraft werden. Es ist gefährlich mit dem Feuer zu spielen! Ich will keinen Alarm trommeln weil ich hoffe, daß das slowenische und kroatische Recht und Gesetz stark genug sind, um das slowenische und kroatische Volk auf dem rechten Weg zu behalten. Haben Sie vor Augen, daß Frieden im Staat erhalten bleiben muß; verlangen Sie nicht mehr von dem Staat, als er erfüllen kann!"

Inštitut za novejšo zgodovino je izdal knjigo

**KLJUČNE ZNAČILNOSTI
SLOVENSKE POLITIKE
V LETIH 1929-1955
(Znanstveno poročilo)**

o odprtih vprašanjih bližnje preteklosti. Težišče poročila je v prikazu prelomnih točk, ključnih za razumevanje slovenske novejše zgodovine. V poročilu obravnavajo avtorji predvsem vprašanja iz političnega razvoja, pa tudi druge vidike (gospodarske, socialne, kulturne), na katere je politika vplivala. Delo je razdeljeno na tri poglavja, v katerih avtorji obravnavajo razvoj v tridesetih letih 20. stoletja, ko smo Slovenci živeli v okviru Kraljevine Jugoslavije in so politična in ideološka nasprotja naraščala, čas druge svetovne vojne in povojno obdobje do srede 50. let, ko je pritisk totalitarne države popuščal in je razvoj dobival demokratičnejše poteze.

Avtorji poročila so priznani slovenski zgodovinarji:

dr. Zdenko Čepič, prof. dr. Tone Ferenc, dr. Aleš Gabrič, dr. Bojan Godeša, mag. Boris Mlakar, prof. dr. Dušan Nečak, dr. Jože Prinčič, prof. dr. Janko Prunk, dr. Božo Repe, dr. Anka Vidovič-Miklavčič, prof. dr. Peter Vodopivec, prof. dr. Milan Ževart.

Knjigo (111 strani), v kateri je na zgoščen način predstavljena slovenska politična zgodovina obdobja, ko je v slovenski družbi značilen razcep, ki je opazen še danes

lahko kupite po ceni 1050 SIT na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana (v knjižnici).

Piero Purini

Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni)

Ob pojavu migracije lahko pride pri izračunavanju števila preseljenih do precej velikih napak. Ko pa gre za migracijo, ki je posledica velikih sprememb, do kakršnih je prišlo ob pravih etničnih spremembah po prvi svetovni vojni, postane pridobivanje zanesljivih podatkov zelo težavno. Srečanje z nepravimi številkami in zgrešenimi predpostavkami (če že ne celo z 'napihnjanimi' in v politične cilje usmerjenimi podatki) je tako skoraj neizogibno.

Z ozemelj, ki jih je Italija osvojila po letu 1918, je tako italijansko, kot tudi najprej jugoslovansko ter nato slovensko zgodovinarje ugotavljalo le domnevno število migrantov (v obeh smereh). Številke so se seveda zelo razlikovale in so, razumljivo, imele politični pomen. Italijanska stran je poskušala dokazati, da je bilo ozemlje Julijske krajine že pred vojno poseljeno z nedvomno italijansko večino, kar naj bi opravičevalo tako aneksijo kot tudi politiko do slovanskih prebivalcev, ki naj bi bili po njihovem močno v manjšini. Slovenska (in hrvaška) stran pa je poskušala dokazati, da je bila Primorska območje, kjer je bila slovenska in hrvaška etnična komponenta veliko številčnejša, kot jo je prikazovala italijanska statistika.

Številke o izseljencih, ki jih navajata ena in druga stran, se med seboj bistveno razlikujejo. Slovenska stran je število izseljencev s Primorske med obema vojnama ocenjevala na 100.000 oseb. Ta ocena je še vedno "uradna" in jo je kot osnovni podatek upoštevala večina slovenskih zgodovinarjev. Po drugi strani pa italijanska oblast v času fašizma v skladu z "etničnim čiščenjem ozemlja" skorajda ni spregovorila o emigraciji, čeprav je silila pripadnike manjšine k izseljevanju ali asimilaciji. Molku oblasti o izseljevanju neitalijanskega prebivalstva so se pridružili tudi najznamenitejši znanstveniki. Tako statistik Pier Paolo Luzzatto Fegiz v študiji o demografskem gibanju v Trstu v obdobju od leta 1875 do 1928, ki je izšla leta 1929, ni razložil vzroka za to, da prebivalstvo od leta 1913 do 1925 kljub znatnim migracijskim tokovom iz Italije ne le da ni naraslo, ampak se je celo zmanjšalo za 10.000 (od 247.099 na 237.613 oseb).¹

Po uradnih policijskih podatkih je bilo v Sloveniji leta 1931 11.800 priseljencev s Primorske. Ocena italijanskih diplomatskih oblasti iz leta 1934 govori o 50.000 prebivalcih Julijske krajine, ki so emigrirali v Jugoslavijo.² Po drugi vojni se italijanska stran temu vprašanju ni preveč posvečala. Zgodovinarji so ali ignorirali izseljevanje slovanskega prebivalstva pod pritiskom v obdobju med dvema vojnama ali pa so ga povezovali z izseljevanjem Italijanov iz Istre. Jasno je, da takšno brezplodno primerjanje ni dalo nikakršnih rezultatov in je celo onemogočilo resne in objektivne pobude za obravnavo tega vprašanja. Le redki

¹ Pier Paolo Luzzato-Fegiz: La popolazione di Trieste. Trieste 1929, str. 87.

² Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi; Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 326 (dalje Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem).

znanstveniki, med njimi zlasti Carlo Schiffrer, so se drznili spustiti na tako občutljivo področje in ob tem poskušali pozabiti na predsodke do drugega naroda. Uspelo mu je priti do nekaterih delnih rezultatov, ne pa do analize pojava v njegovi celoti. Schiffrer med drugim navaja 17.496 slovenskih izeljencev iz Julijske krajine, ki so prebivali v "Ljubljanski pokrajini", torej podatek iz popisa prebivalstva, ki ga je po svojem prihodu leta 1941 izvedla italijanska okupacijska oblast. Ob tem je poudaril: "Seveda ta številka nima nobenega absolutnega pomena niti na obravnavanem ozemlju, ker so nekateri izseljenci lahko imeli interes, da skrijejo svoje poreklo in identiteto. Vsekakor pa ne more biti veliko nižja od dejanskih števil z ozirom na to, da je bilo izseljevanje Slovencev v veliki meri usmerjeno proti prestolnici Ljubljani."³

S Schiffrerjevo predstavo o tem, da je lahko številka 17.496 oseb zelo blizu dejanskemu stanju, pa se ne moremo strinjati. V prvi vrsti je šlo za oceno, ki je zajemala samo primorske Slovence, ki so se izselili v osrednjo Slovenijo in torej ne vključuje izseljencev v druge dežele (zanemarja npr. Argentino, kjer je slovenska emigracija s Primorske oblikovala precej veliko skupnost). Obenem pa se Schiffrer moti v oceni, da se je izseljevanje v večji meri osredotočilo na Ljubljano. Veliko izseljenih s Primorske je bilo v Mariboru, ki v popisu ni zajet, saj so ga zasedli Nemci, in kjer so ti priseljenci nadomestili močno nemško skupnost, ki se je po letu 1918 izselila v Avstrijo. Obenem se je številna kolonija slovenskih kmetov s Primorske naselila v Prekmurju, ki so ga zasedli Madžari. Schiffrerjeva ocena se nam zdi neprimerna tudi zaradi kriterija, ki ga je uporabil. Za osnovo je vzel kraj rojstva in so tako zanj Slovenci vsi, ki so se rodili na avstrijskem ozemlju, ki je prišlo pod Italijo, in se nato priselili v Ljubljansko pokrajino. Po tem kriteriju niso upoštevani priseljenci iz Julijske krajine, ki so se morda rodili drugje. Podobno šteje za priseljence v Slovenijo "Kranjce" samo zato, ker so se rodili v Trstu. Schiffrer tudi ne razlikuje med tem, kdaj so se ljudje izselili in tako upošteva tudi osebe, rojene na Primorskem, ki so se izselile v Slovenijo že pred prvo svetovno vojno. Vemo, da se je samo leta 1910 iz Trsta, Gorice in Istre v druge dele avstro-ogrskega cesarstva izselilo 32.650 oseb.⁴

Objektivnejša je analiza, ki jo je Schiffrer izdelal ob študiji z naslovom *Julijska krajina. Raziskava o zemljevidu italijansko-slovenske narodnostne meje*, ki je bila objavljena leta 1946. V tem delu (nastalo je z namenom, da bi na mirovni konferenci v Parizu opravičili italijanske zahteve do njene vzhodne meje) navaja številke iz avstrijskega in italijanskega popisa v letih 1910 in 1921, ki jih primerno razloži in delno tudi zanika. Na osnovi teh dveh popisov je bilo v Trstu in Istri leta 1910 282.794 slovanskih prebivalcev, leta 1921 pa 167.420, v Gorici (Schiffrer ne navaja številke za okolico) leta 1910 10.790, leta 1921 6.390, ter na Reki (tudi te številke se nanašajo le na mestno središče) leta 1910 15.263, leta 1918 10.927 in leta 1925 6.644 slovanskih prebivalcev (na Reki so izvedli tri popise, ker je poleg popisa iz leta 1910 Italijanski narodni svet organiziral še popis leta 1918 z namenom, da bi opozoril mirovno konferenco v Parizu na italijanstvo tega mesta, medtem ko je tretji popis izvedla Italija po priključitvi). Lahko se popolnoma strinjamo

³ Carlo Schiffrer: Sguardo storico sui rapporti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia. Trieste 1946, str. 32.

⁴ Vlado Valenčič: Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije. Zgodovinski časopis, 1990, št. 1, str. 57 in 63.

s Schiffrerjem, ki oporeka tem podatkom in pravi, da ti popisi niso zagotavljali objektivnosti, kajti narodno pripadnost so določali s "pogovornim jezikom", torej s kriterijem, ki ga je postavil Mednarodni kongres o statistiki leta 1876. "Pogovorni jezik" se je lahko tolmačil kot jezik, ki ga je posameznik uporabljal v medosebnih in delovnih odnosih, kakor tudi kot jezik, ki so ga govorili v družini. To sta dva različna sistema, ki so ju brez razlike uporabljali kot osnovo za ugotavljanje in sta zato privedla do nehomogenega skupnega rezultata. Schiffrer je ob tem tudi poudaril, da so popisovalci v teh različnih popisih poskušali dati prednost svoji in prikrajšati nasprotno narodno skupnost. Tako naj bi popisovalci v popisu leta 1910 (v glavnem nemško govoreči uslužbenci) v strahu, da bi preveliko število Italijanov dodatno opogumilo iredentizem, napihnilo številke drugih narodnosti v primerjavi z italijansko; nasprotno naj bi leta 1921 popisovalci (vsi Italijani) znatno zmanjšali število Neitalijanov.⁵ To pa pomeni, da se vsi od 115.374 prebivalcev slovenskega in hrvaškega jezika, kolikor jih bilo manj na ozemlju Istre in Trsta med leti 1910 in 1921, niso izselili ali pa umrli. Deloma (logično je, da je nemogoče podati kakršnokoli oceno) gre za dvojezične osebe, ki so bile ob avstrijskem popisu leta 1910 popisane kot Slovenci ali Hrvati, ob italijanskem popisu leta 1921 pa kot Italijani.

Glede popisa leta 1921 Schiffrer vsekakor teži k minimizaciji dotedanje emigracije, ko trdi, da takrat še ni prišlo do tiste emigracije in asimilacije, ki sta bili posledica skvadrističnega delovanja in represivne politike oblasti, in da se še ni zgodil eksodus intelektualcev slovenskega rodu (učitelji, novinarji, duhovniki, itd.).⁶ Pri tem pokaže pomanjkljivo poznavanje slovenskega zgodovinopisja (sam namreč ni znal slovensko), saj Lavo Čermelj dokumentirano dokazuje, da je do prvih izključitev hrvaških učiteljev prišlo že v aprilu 1919.⁷ Že 7. avgusta 1919 je tajnik Pisarne za zasedeno ozemlje v pismu predsedstvu Deželne vlade za Slovenijo omenjal približno 150 učiteljev, ki so prišli s Primorske in so celo že imeli svojo organizacijo, Klub učiteljev, beguncev s Primorske v Ljubljani.⁸

Številke, ki jih navaja slovensko zgodovinopisje, so seveda drugačne. Kot rečeno, je število izseljencev iz Julijske krajine v obdobju med obema vojnama ocenjeno na okrog 100.000. Ta številka se je prvič pojavila v glasilu slovenskih izseljencev v Jugoslaviji Istra in jo leta 1936 navaja tudi Lavo Čermelj v knjigi - obtožbi z naslovom *Life and Death Struggle of a National Minority, the Jugoslavs in Italy*; leta 1938 je izšla francoska izdaja, leta 1945 povzetek v ruščini, leta 1965 v slovenščini in končno leta 1974 v italijanščini.⁹ To oceno je prevzel Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst v dopisu, ki ga je poslal medzavezniški komisiji, ki je imela nalogo na terenu preučiti etnično stanje in predlagati potek meje med Italijo in Jugoslavijo. Tako je ta številka postala 'uradna'.¹⁰ Hipotezo o 100.000 izseljenih so v glavnem prevzeli slovenski

⁵ Carlo Schiffrer: La questione etnica ai confini orientali d'Italia. Trieste 1990, str. 21-22 (dalje Schiffrer, La questione etnica).

⁶ Prav tam, str. 45 in str. 20.

⁷ Lavo Čermelj: Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre. Trieste 1974, str. 42.

⁸ Dušan Nečak: Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918-1920. Kronika, 1973, št. 2, str. 121 (dalje Nečak, Prispevek).

⁹ Čermelj, n. d., str. 174.

¹⁰ Aleksij Kalc: L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico. Annales, 1996, št. 8, str. 28-29.

zgodovinarji. Nekateri med njimi so se zavedali pomanjkljivosti, nekaterim pa se je zdela prenzka. Tako Milica Kacin-Wohinz piše: "Mogoče je številka previsoka; objavil jo je časopis emigrantov Istra in je nihče ni preveril",¹¹ medtem ko Boris Gombač trdi, da je izselitev zajela med 100.000 in 150.000 oseb.¹²

Od teh sto tisoč naj bi se jih 70.000 preselilo v Jugoslavijo, 30.000 v Južno Ameriko (20.000 v Argentino), 5000 naj bi se jih podalo širom Evrope, predvsem v Francijo in Belgijo (v zadnjo 1000 oseb).¹³ Nekateri so objavili drugačne ocene. Tako Slava Lipoglavšek-Rakovec meni, da je število izseljencev v Argentino večje (22.000 v januarju 1939). V Francijo naj bi se jih po podatkih iz poročila jugoslovanskega komisarja za emigracijo v Parizu izselilo 7000, kasneje skupaj 11.000 od 23.000 tamkajšnjih slovenskih izseljencev. Število primorskih Slovencev, ki so emigrirali v Belgijo, naj bi po mnenju nekaterih bilo večje od 3000, po mnenju drugih pa naj bi jih bilo le 5 - 10% od skupnega števila 2500 tam živečih Slovencev. Medtem ko Čermelj omenja le izseljevanje v Jugoslavijo, Južno Ameriko, Francijo in Belgijo, pa drugi govorijo o znatni prisotnosti slovenskih izseljencev v drugih državah: v Kanadi, Braziliji in Egiptu. Za Kanado ne obstaja nobena statistika o Slovencih, ki so se tja priselili iz Julijske krajine, saj so jih, ker so prihajali iz krajev na italijanskem ozemlju, imeli za Italijane. Za Brazilijo nekateri avtorji navajajo kar 22.000 izseljenih. Podatek je nedvomno previsok, medtem ko je podatek o le 436 izseljenih, ki ga prikazuje italijanska statistika, vsekakor prenizek. Večina Slovencev namreč ni prišla v Brazilijo kot v prvo deželo izselitve, ampak že v drugo in se je tako po italijanskih podatkih izselila drugam. Najbolj zanesljiva ocena naj bi bila 5000 Slovencev s Primorske, ki so se večinoma naselili v Sao Paolu ali po kavnih plantažah v notranjosti. V Egiptu je približno 80% slovenskih priseljencev prihajalo z Goriške, iz Trsta in s Krasa. To so bile povečini ženske, ki so delale kot služkinje pri bogatih meščanskih družinah v Aleksandriji in Kairu. Redki moški, ki so se tja priselili, so dobili zaposlitev kot zidarji, vozniki ali uslužbenci velikih evropskih bančnih ustanov.¹⁴

Malo primorskih Slovencev se je izselilo v Združene države Amerike, kjer pa je bila kljub maloštevilnosti slovenska skupnost ena najbolj aktivnih pri podpiranju Slovencev, ki so ostali v Julijski krajini. Poleg ustanovitve Defense Committee for the Yugoslavs in Italy, ki se je kasneje preimenoval v Defense Alliance, so ameriški Primorci sodelovali z različnimi emigrantskimi časopisi in obsojali težak položaj slovenske manjšine v Italiji.¹⁵ Na koncu navajam mnenje Živka Šifrerja, da lahko ocenimo skupno število slovenskih primorskih izseljencev na tuje, izvzemši Jugoslavijo, na okrog 40.000 oseb.¹⁶

Razhajanja med podanimi ocenami, še posebno med oceno italijanskih diplomatskih predstavnikov o številu Slovanov iz Julijske krajine, ki so bili leta 1934 prisotni v Jugoslaviji (50.000), in Čermeljevo, ki jih samo dve leti kasneje ocenjuje

¹¹ Kacin-Wohinz, Pri antifašizmu, str. 326.

¹² Boris Gombač: Slovenija, Italija, Od preziranja do priznanja. Ljubljana 1996, str. 77.

¹³ Čermelj, n. d., str. 14; Andrej Vovko: Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 1992, št. 1, str. 89.

¹⁴ Slava Lipoglavšek-Rakovec: Slovenski izseljenci. Geografski vestnik, 1950, str. 34, 43, 50; Vlado Valenčič: Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. Dve Domovini - Two Homelands, 1990, št. 1, str. 69 (dalje Valenčič, Izseljevanje v tujino); Živko Šifrer: Izseljevanje iz slovenskega ozemlja. Prikazi in študije, 1962, št. 2, str. 22.

¹⁵ Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 32, 37-39; Vovko, n. d., str. 89-91.

¹⁶ Šifrer, n. d., str. 22.

na 70.000, slovensko zgodovinopisje opravičuje z ilegalnim izseljevanjem (ki ga italijanske oblasti niso mogle registrirati), pri katerem je šlo za 500 do 1.000 ilegalnih prestopov meje letno.¹⁷

Ilegalno in legalno izseljevanje v Jugoslavijo je potekalo v štirih večjih valovih. Do prvega je prišlo takoj po prvi svetovni vojni (zajema tudi vojne begunce, ki so se izselili z območij, kjer je potekala fronta in se niso nikoli več vrnili domov), do drugega neposredno po fašističnem prevzemu oblasti, do tretjega po procesu proti Vladimirju Gortanu (leta 1929) in po smrtnih obsodbah na prvem tržaškem procesu (leta 1930), do četrtega pa po vojni v Etiopiji in sodelovanju italijanske vojske v španski državljanski vojni.¹⁸

Uradne statistike o preseljevanju ter popisi prebivalstva nam pri tovrstnih raziskavah le malo pomagajo. Kot smo videli, je bila pri popisih prebivalstva identifikacija popisanih podrejena izključni volji popisovalcev. Po letu 1931 pa je bila sploh nemogoča, saj za prebivalstvo Julijske krajine ni bila več predvidena rubrika o "pogovornem jeziku", ker so oblasti menile, da v Italiji lahko živijo le Italijani.¹⁹ Prav tako je bila opuščena opredelitev narodnosti migrantov v statističnih pregledih o preseljevanju, ki jih je pripravljala Centralni zavod za statistiko Kraljevine Italije (v tem primeru je ta pomanjkljivost dosti bolj razumljiva, ker gre za statistike, ki zajemajo celotno italijansko ozemlje). Kljub temu lahko predvsem na osnovi namembnih krajev migrantov in njihovega števila postavimo delno in načelno hipotezo, kar bomo lahko videli kasneje.

Na žalost pa imajo statistike o preseljevanju že od začetka nepopravljivo napako: statistični podatki o migrantih se do leta 1920 nanašajo izključno na "Kraljevino Italijo v njenih starih mejah". Za leta 1918-1920 ni torej nobenih statističnih podatkov o Tridentinskem in o Julijski krajini in Zadru. Ta dveletna luknja onemogoča spoznavanje števil pri migracijah v času, ko so le-te spremenile etnične značilnosti območja. Tako niso v nobeno statistično štetje zajeti civilisti, ki so bili med vojno internirani v Italiji (od 10.000 do 12.000 v prvih dneh vojne do skupnega števila 70.000 poleti 1915)²⁰ in izseljenci z vojnih območij (okrog 80.000 ljudi, razkropljenih po avstroogrskem cesarstvu, od tega 50.000 na Koroškem in spodnjem Štajerskem),²¹ za katere je nemogoče oceniti, koliko se jih je vrnilo v domači kraj.

Prav tako ni zajeto izseljevanje nemške in pro-avstrijske skupnosti. Le-to sicer še ni kvantificirano, po govoricah, ki so takoj po vojni krožile po Trstu, pa naj bi ta izselitev zajela okrog 40.000 oseb; v to število so vključeni tudi Slovenci in Hrvatje. To število je potrdil tudi fašistični tisk, ki se je navduševal nad dejstvom, "da so se stvari po 'osvoboditvi' radikalno spremenile: Trst je zapustilo okrog 40 tisoč slovanskih in nemških priseljencev, katere so v veliki meri nadomestile osebe iz različnih dežel Kraljevine. Mesto je pridobilo na homogenosti in njegovo nacionalno obeležje je spet postalo trdno in nedvomljivo, kot je bilo pred proglasitvijo

¹⁷ Milica Kacin-Wohinz: Raznarodovanje primorskih Slovencev - Dejavniki za izseljevanje in kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki. Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki, Ljubljana 1995, str. 30 (dalje Kacin-Wohinz, Raznarodovanje).

¹⁸ Vovko, n. d., str. 88-89; Gombač, n. d., str. 77.

¹⁹ Schiffrer, La questione etnica, str. 19.

²⁰ Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana 1991, str. 11, 47.

²¹ Vovko, n. d., str. 88.

Veletržnice".²² V ta sklop sodi tudi odhod velikega dela grških, armenskih, srbskih in židovskih trgovcev in podjetnikov, ki so obogateli na tržaški *veletržnici*²³ in ki jim v vojnem in povojnem času Trst ni več nudil ugodnih pogojev za njihove posle, obenem pa jih je prizadela neugodna menjava med avstrijsko krono in italijansko liro;²⁴ začetek priseljevanja Italijanov iz "starih pokrajin" na nova priključena ozemlja;²⁵ internacija slovenskih intelektualcev (okrog 1000 oseb med leti 1918 in 1919);²⁶ internacija bivših avstroogrskih vojakov, katerim so italijanske oblasti postavile 24-urni ultimatum za predajo ali za prestop demarkacijske črte in s tem odhod z italijanskega ozemlja;²⁷ prvi legalni in ilegalni prehodi meje Slovencev in Hrvatov. V zapisnikih Narodnega sveta o neosvobojenih ozemljih je moč zaslediti, da je bilo v Sloveniji na dan 18. decembra 1918 16.019 beguncev, katerim je jugoslovanska vlada za najnujnejše potrebe dodelila ekonomsko pomoč.²⁸ Dokument Pisarne za zasedeno ozemlje, ki datira med septembrom in novembrom 1919, ocenjuje, da je bilo v Sloveniji 15.071 beguncev z Goriške, od tega 4816 v Ljubljani, 3200 v zbirnem taborišču Strnišče pri Ptujju, 1225 v Radovljici, 1008 v Novem mestu, 941 v Mariboru, 925 v Litiji, 855 v Mozirju, 778 v Krškem, 662 v Kranju, 485 v Brežicah in 176 v Slovenskih Konjicah.²⁹

Težavam pri iskanju podatkov za obdobje 1918-1920 se pridružuje tudi pomanjkanje virov na jugoslovanski strani. Arhivi emigrantskih organizacij, še

²² Il Popolo di Trieste, 11, 3. 9. 1933, *Curiosità della statistica - Triestini e immigrati*.

²³ Mišljen Trst kot izrazito trgovsko mesto - op. uredništva PNZ.

²⁴ Dušan Nečak: *Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisarne za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920*. Kronika, 1972, št. 3, str. 160 (dalje Nečak, *Položaj*); Ziller: *Le nuove provincie nell'immediato dopoguerra. Tra ricostruzione e autonomie amministrative (1918-1922)*, v *Dal Litorale Austriaco alla Venezia Giulia*. Udine 1991, str. 247-248; Čermelj, n. d., str. 157.

²⁵ Jugoslovansko zgodovino opisje navaja 128.897 Italijanov, ki so se med letom 1918 in 1931 (leto popisa) priselili v Julijsko krajino, od tega 90.335 moških in 38.542 žensk. Med italijanskimi priseljenci jih je 51.113 prihajalo iz Veneta, 13.762 iz Puglie, 7503 s Sicilije, 7372 iz Campanije, 7184 iz Emilije, 6349 iz Lombardije, 5404 iz Toscane, 4916 iz Piemonta, 3804 iz Mark, 2843 iz Calabrije, 2601 iz Ligurije, 2551 iz Lazija, 2465 s Sardinije, 2415 iz Tridentiskega - Gornjega Poadižja, 2127 iz Abruzzov in Moliseja, 1427 iz Basilicate in 1243 iz Umbrije. Zaradi dokazovanja polkolonialne politike vlade na novo priključenih ozemljih jugoslovanski avtorji poudarjajo, da so med priseljenci z juga Italije bili večinoma policija in zaporniško osebje, da je med priseljenci bilo 47.000 vojakov (v primerjavi s 25.000 avstrijskih vojakov, kolikor jih je bilo na Primorskem pred vojno, od teh 17.000 v Pulju). Od vseh priseljencev se jih je kar 63.392 naselilo v Tržaški pokrajini in 49.009 v Trstu, kjer sta se torej nastanili dve tretjini celotne italijanske skupnosti, ki se je priselila v Julijsko krajino. Obravnavana študija meni, da je v celi tržaški pokrajini, vključno z otroki priseljencev, ki so se rodili po preselitvi v Trst, priseljena komponenta dosegala tretjino vsega prebivalstva, toda po tej analizi naj bi bilo dejansko število še večje, ker so se mnogi Italijani priselili v Trst z izigravanjem fašističnih zakonov o notranjem preseljevanju in torej niso registrirani v popisu (*Oko Trsta*. Beograd 1945, str.136-140). Luzzato Fegiz pa ne navaja skupnih števil imigracije, pač pa navaja, da je po podatkih iz popisa 1921 na 1000 moških prebivalcev v Trstu 3,05% prihajalo iz Puglie, 3% iz Veneta, 2,5% iz Mark, 2% iz Tridentiskega - Gornjega Poadižja, 1,5% iz Emilije in enak odstotek iz Abruzzov, medtem ko so vse druge dežele, vzemši Basilicato, prispevale odstotek, ki se je gibal med 0,51% in 1,00%. Izseljencev iz Basilicate, stare Lucanie, je bilo v Trstu manj kot 0,5%. Kar zadeva žensko populacijo, je na 1000 žensk s prebivališčem v Trstu 3,00% prihajalo iz Veneta, iz Tridentiskega in Puglie 2,5%, iz Emilije in Mark 1,00%. Vse druge dežele so bile zastopane v ženski populaciji Trsta z odstotkom med 0 in 0,5%. Po podatkih iz popisa jih je na 1000 rojenih zunaj občine in stanujočih v Trstu, samo 489 bilo rojenih v deželi (nižje odstotke so beležili samo v Rimu in Genovi, kjer je pri obeh ta številka znašala 242), ena tretjina se jih je rodila v drugih deželah Italije in ostanek v tujini (Luzzato Fegiz: *La popolazione di Trieste ...*, str. 21-22, 24).

²⁶ Gombač, n. d., str. 64; Nečak, *Položaj*, str. 159.

²⁷ Nečak, *Položaj*, str. 159.

²⁸ Nečak, *Prispevek*, str. 123-124.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije, fond Pisarna za zasedeno ozemlje, 1. knjiga, *Mapa Begunci in opcije*.

posebej tisti, ki jih je hranila Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, so bili med drugo svetovno vojno uničeni in je tako nemogoče oceniti, koliko je bilo vseh beguncev, če naj upoštevamo tudi tiste, ki niso prejeli nobene pomoči jugoslovanske vlade.

Čeprav v statističnih podatkih o Julijski krajini in Zadru po letu 1920 še vedno primanjkuje specifikacija narodnosti emigrantov, lahko na podlagi nekaterih značilnosti gibanja v preseljevanju domnevamo, da so se prebivalci Julijske krajine v dosti večjem številu preseljevali v tujino z ozirom v druge italijanske pokrajine.³⁰ V italijanskem statističnem letopisu za obdobje 1919-1921, ki je izšel pod pokroviteljstvom Ministrstva za državno gospodarstvo, v zvezi z izseljevanjem iz Julijske krajine v letu 1921 na tuje zasledimo velik razkorak med številom izseljencev v evropske in sredozemske države (7069, skoraj 79%) in tistim v čezoceanske države (1880, torej le 21%) v primerjavi s podatki za celo državo. Tam je namreč bilo kar 58% čezoceanskih izseljencev in le 41% 'evropskih' kontinentalnih. Ta prevlada kontinentalnih izseljencev nad čezoceanskimi se je pojavila samo še v štirih drugih pokrajinah in sicer: Bergamo, kjer kontinentalni predstavljajo 95,7% celotnega izseljevanja, Porto Maurizio - današnja Imperia, kjer jih je 94,63% od samo 410 vseh izseljencev, kar pomeni, da je podatek dejansko nepomemben, Como, kjer jih je 88,97% in Firenze z 88,08%. Mesti Como in Bergamo sta predstavljali izhodišče za italijansko emigracijo v Francijo.

Za Julijsko krajino pa nas ti podatki napeljujejo k sklepanju, da so se tam množično izseljevali neitalijanski prebivalci v Jugoslavijo ali Avstrijo ali pa da gre za zadnje ostanke izseljevanja prebivalstva, ki je bilo vezano na interese avstrijskega Primorja. Ti so se po propadu avstroogrške monarhije preselili v podonavske in balkanske dežele. Odhodi nemško govorečega prebivalstva so trajali še dolgo. Tako se je bodoči nacistični voditelj Lotario Odilo Globocnik, rojen je bil v Trstu, z družino šele leta 1923 preselil v Celovec. Takšni zaključki o letu 1921 so le domneve, ki pa vseeno pojasnjujejo številčno nesorazmerje, ki bi ga drugače le stežka razumeli.

Posebnost Julijske krajine ostaja zaznavna tudi v naslednjem letu, ko se je sicer nekoliko zmanjšal razkorak med 'kontinentalci' (4429) in 'čezoceanci' (1364). Šele leta 1923 so odhodi v obe Ameriki prvič presegle kontinentalne v razmerju 4812 proti 2002. Tudi številke, ki jih srečujemo v naslednjih dveh letih in v katerih prevladujejo čezoceanski odhodi (1855 leta 1924 in 1142 leta 1925) v primerjavi s kontinentalnimi (1795 oziroma 1027), bi lahko napeljevale k razmišljanju o koncu množičnega izseljevanja (posamezni odhodi so se nadaljevali v celotnem medvoj-

³⁰ Navedeni statistični podatki so povzeti za leto 1921 iz Ministrstvo za državno ekonomijo, Generalna direkcija za statistiko, *Annuario Statistico Italiano*, II. serija, knjiga VIII, leta 1919-1921 (Rim, 1921); za leta 1922-1923-1924-1925 iz: Predsedstvo Ministrskega sveta - Centralni zavod za statistiko, *Annuario Statistico Italiano*, Druga serija, knjiga IX, leta 1922-1925 (Rim 1926), za leta 1926-1927 iz Centralni zavod za statistiko Kraljevine Italije. *Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero*; za leta 1928-1929 in 1930 s primerjavami za leta 1921 do 1927, II. serija, knjiga II (Rim 1934), za leta 1928-1929-1930 iz Centralni zavod za statistiko Kraljevine Italije, *Annuari Statistici Italiani*, za leto 1933 - Tretja serija, knjiga VII (Rim 1933), za leto 1934 - Četrta serija, knjiga I (Rim 1934), za leto 1935 - Četrta serija, knjiga II (Rim, 1935), za leto 1936 - Četrta serija, knjiga III (Rim, 1936), za leto 1937 - Četrta serija, knjiga IV (Rim 1937), za leto 1938 - Četrta serija, knjiga V (Rim 1938), za leto 1939 - Četrta serija, knjiga VI (Rim 1939). Vsi podatki za leto 1930 so povzeti iz *Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero*, razen tisti, ki se nanašajo na izseljence v tujino prvič, ki pa so povzeti iz *Annuario Statistico Italiano*.

nem času) prebivalcev Julijske krajine, ki so odhajali v kraje, od koder so izviral, v "dežele materinega jezika" ali pa so bili nezadovoljni z "italijansko rešitvijo" jadranskega vprašanja.

Jasnejši so podatki za leta 1926 in 1927, do katerih smo prišli s pomočjo publikacije Statistika migracij za tujino, ki jo je pripravil Centralni zavod za statistiko Kraljevine Italije. V teh dokumentih je navedeno število oseb, ki so emigrirale v posamezno deželo (seveda brez razlikovanja po narodnosti) ter pokrajine, iz katerih so se izseljevale.

Glede razlikovanja med kontinentalno in čezoceansko emigracijo lahko v teh letih že zaznamo izenačitev med številom emigracije iz Julijske krajine in nacionalnim poprečjem: leta 1926 je bilo 661 kontinentalnih odhodov (30,80%) in kar 1485 odhodov v čezoceanske dežele (69,20%). Ta podatek potrjuje postopno prenehanje migracije Neitalijanov, toliko bolj, če upoštevamo, da so pokrajine Bergamo, Imperia, Como in Firenze še naprej imele skoraj enako razmerje med kontinentalnimi in čezoceanskimi izseljenci kot pred petimi leti.

Nekatere spremembe pri zbiranju podatkov nam onemogočajo, da bi lahko za obdobje 1921-1926 prikazali točne podatke. Tako bi morali Julijska krajina in Zadar v statistiki za leto 1921 in 1922 obsegati območje Goriške, Puljske, Tržaške in Zadarske pokrajine; statistika iz leta 1923 ne bi smela vključevati Gorice (katere ozemlje je bilo upravno vključeno s kraljevim dekretom št. 53 z dne 18. januarja 1923 v Videmsko pokrajino, ki se poslej imenuje Furlanska pokrajina); statistika iz leta 1924 bi morala vključevati Reko, ki je bila priključena januarja tega leta. Pogojnik pa je obvezen, saj Italijanski statistični letopis za leta 1922-1925 nima statističnih elementov za posamezne pokrajine, pač pa za dežele, kakor tudi ne opredeljuje ozemeljske pristojnosti Julijske krajine. Šele s publikacijo Statistika o migracijah iz in v tujino iz leta 1926 pridemo do podatkov za posamezne pokrajine. Poleg teh upravnih in ozemeljskih sprememb se podatki v statističnem letopisu razlikujejo od drugega vira tudi po načinu njihovega zbiranja: medtem ko se nam zdi, da se ti zadnji podatki nanašajo na skupna števila pri nihanju prebivalstva, pa podatki Centralnega zavoda za statistiko upoštevajo samo italijanske državljane in kot parameter izseljevanja ne upoštevajo odhoda, pač pa izstavitve potnega lista. Kot je pošteno zapisano v sami publikaciji Zavoda za statistiko, je sistem izstavljanja potnih listov lahko problematičen, saj v prvi vrsti omogoča poznavanje samo prvega odhoda in ne odhodov pri morebitnih drugih potovanjih in spremembi destinacije. Obenem ta sistem ni omogočal opredelitve leta izselitve (če so potni list izdali v zadnjih mesecih leta 1926, so odhod zabeležili za to leto, medtem ko je do njega po vsej verjetnosti prišlo naslednje leto). Naslednja pomankljivost je v tem, da so kot odhod ocenili namero nekoga, da odpotuje. Če se izseljenec iz kateregakoli razloga ni mogel izseliti ali pa se je premislil, so statistično odhod zabeležili, kot da je do njega v resnici prišlo.³¹ Da bi bili statistični podatki bolj zanesljivi, je Centralni zavod za statistiko v primerih, kjer je bilo to možno, uporabljal kot vir sezname vkrcanih. Na ta način so prišli do točnejših podatkov o čezmorskem izseljevanju v primerjavi s kontinentalnim. Pri ugotavljanju po seznamih vkrcanih so statistično zajeli tudi tuje državljane (podatke, ki bi bili za to raziskavo absolutno potrebni, če bi jih zbirali za

³¹ Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero, 1926-1927; uvod, str. 20-22.

kontinentalno preseljevanje, saj bi vključevali osebe, rojene na Primorskem, ki so izbrale drugo državljanstvo in zato njihova izselitev ni bila nikoli zabeležena).³²

Domnevo, da so bili verjetno številni izseljenci Neitalijani, nam potrjuje tudi dejstvo, da je bila leta 1926 prvi cilj izseljencev Argentina, kamor je odšlo 945 ljudi. Kot smo videli, je bila Argentina, poleg Jugoslavije, glavna destinacija slovenske primorske emigracije. Poleg tega, da je tam prebivala številna slovenska skupnost, ki se je tja naselila pred prvo svetovno vojno in je torej nudila oporo novim priseljencem, so tudi sporazumi med italijansko in argentinsko vlado predvidevali Argentino kot deželo, v katero so odhajali emigrantje iz Italije (posebno še "neavtohtoni"). S tega vidika je razumljiva tudi močna propagandna kampanja za čezoceansko preseljevanje, ki sta jo vodili pomorski družbi Cosulich in Lloyd Triestino s ponudbo potovanj v Južno Ameriko po nižji ceni od poprečne. Ekonomsko in politično zatirane Slovence je v izselitev tako silila še propagandna kampanja, s katero so jih nenehno zasipavali. V mnogih lokalih in gostilnah na Krasu so viseli plakati, ki so reklamirali omenjeni družbi.³³

Nadaljnji dokaz, da je bila večina tamkajšnjih emigrantov Slovencev in Hrvatov, je druga destinacija emigracije iz Julijske krajine, to je Jugoslavija z 237 odhodi v letu 1926. Malo je verjetno, da bi toliko Italijanov imelo kakršenkoli interes za preselitev v državo, ki je poleg tega, da je bila v polni politični krizi (tistega leta je Kraljevina SHS zamenjala kar šest vlad) in v kateri je bil položaj vse prej kot rožnat, bila tudi ena izmed držav, s katerimi je Italija imela najslabše diplomatske odnose.

Le majhno število izseljenih v Avstrijo (40) nam dokazuje, da se je pojav izseljevanja nemško govorečih in "pro-avstrijcev" verjetno že zaključil.

Leta 1926 se je iz posameznih pokrajin izselilo naslednje število ljudi: Puljska pokrajina 1448, Tržaška pokrajina 570, Reška pokrajina 103 in Zadarska pokrajina 25. Kot že rečeno, števila za Goriško ne moremo določiti, saj je bila do sprejema zakonskega dekreta št. 1 z dne 2. januarja 1927, s katerim je ponovno postala samostojna pokrajina, del Furlanske (Videmske) pokrajine.

Podatki za leto 1927 nam povedo več. V drugem polletju tega leta je namreč fašistična vlada začela z novo migracijsko politiko, ki je bila bolj restriktivna od prejšnje in je vsebovala naslednje štiri točke: "1. neomajna obramba demografske moči države, ki ima za logično posledico prepoved stalnega izseljevanja; 2. dopuščanje začasnega izseljevanja, ki države ne osiromaši za njene demografske sile, koristi gospodarstvu ter omogoča sezonsko zaposlovanje delavcev; 3. povečanje ekonomske, industrijske, komercialne in kulturne ekspanzije italijanske nacije z izseljevanjem strokovnjakov, tehnikov, študentov, ki naj v tujini kot pionirji širijo italijanstvo in kot proizvajalci bogastva ne samo za državo, v kateri delajo, pač pa tudi za 'Mater domovino'; 4. ponovna duhovna združitev vseh italijanskih skupnosti, ki so raztresene po svetu, z okrepitvijo materialnih in moralnih stikov tujih državljanov in državljanov Italije, kakršne fašistična vlada na vse načine pospešuje, ker v njih vidi koristno in učinkovito sredstvo za ohranjanje solidarnostnih vezi, ki naj 'Mater domovino' povezujejo z milijoni oddaljenih državljanov".³⁴

³² Prav tam; uvod, str. 21-23, 26-28.

³³ Kacin-Wohinz, Raznarodovanje, str. 24.

³⁴ Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero, 1926-1927, str. 3.

'Svobodno' izseljevanje (torej izseljevanje tistih, ki so odhajali 'iskat bogastvo' brez kakršnekoli oporne točke v tujini) je bilo tako prepovedano. Dovoljenje za izselitev so dobili samo tisti, ki so lahko pokazali delovno pogodbo ali pa pisno vabilo, veljavno tako za italijanske kot za tuje oblasti, ter tisti, ki so se želeli pridružiti sorodnikom v tujini, zadnje je veljalo samo za nekatere sorodnike: soproga, starši in stari starši, neporočene hčerke in vdove brez otrok. Dovoljena je bila tudi "začasna izselitev" za tiste, ki so predložili delovno pogodbo za določen čas in to za največ tri leta.

Cilj fašističnih oblasti je bil dvojen: zaustaviti preseljevanje, ki je vse od združitve Italije zajelo veliko italijanskih državljanov, zato da bi ohranili čimbolj trdno demografsko in delovno silo v državi in obenem zagotovili, da bi Italijani na tujem večji del svojega zaslužka pošiljali domov. S tega stališča lahko razumemo ovire, ki so jih italijanske oblasti postavile pri združevanju celih družin v tujini (moški potomci se niso smeli pridružiti staršem v emigraciji). Tako so tudi "stalno odseljeni delavci" - in njihovi zaslužki - še naprej prihajali v domovino.

Ta politika je obrodila sadove: število izseljenih iz Italije se je od 262.396 v letu 1926 zmanjšalo na 218.394 v naslednjem letu (novi ukrepi so stopili v veljavo šele junija 1927) ter na 149.967 v letu 1928.

Prav ti drakonski ukrepi s področja izseljevanja nam omogočajo, da zaslutimo obseg slovenskega eksodusa v teh letih. Za razliko od preostale Italije so v Julijski krajini dovoljenja za izselitev izdajali brez težav vsem, ki so dokazali, da so se rodili pred letom 1919 na priključenih ozemljih, da ne pripadajo družinam, ki so se priselile v Italijo in da niso italijanskega porekla.³⁵ Statistike nam to potrjujejo. V skoraj vseh italijanskih deželah je v letih 1926 in 1927 prišlo do upada izseljevanja, medtem ko je v Julijski krajini in Zadru prišlo celo do porasta in to za 13,39% s skupno 4087 izseljenci, od katerih je bilo 1132 kontinentalnih in 2955 čezoceanskih.³⁶ Podroben pregled posameznih destinacij nas ponovno privede do jasnejših podatkov: v Argentino se je izselilo 2249 oseb, v ZDA 340, v Jugoslavijo 317, v Francijo 231 in v Egipt 210.

Trditev, da so italijansko emigracijo iz Julijske krajine v veliki večini sestavljali Slovenci, nam potrjujejo tudi naslednji podatki. V letih 1926 in 1927 se je iz Julijske krajine izselilo 585 oziroma 995 kmetov. To pa so bili lahko v veliki večini le Slovenci (in Hrvatje), saj je bilo med kmeti v Istri le malo Italijanov, še manj pa med kmeti na Krasu. Takšno izselitev si lahko razložimo z dejstvom, da je v tistih letih Federalni inštitut za preporod treh beneških dežel (l'Istituto Federale per la Rinascita delle Tre Venezie), ki je s posojili finansiral kmetijstvo na obmejnih območjih in rekonstrukcijo območij blizu bivše fronte, začel od slovenskih kmetov vztrajno zahtevati vrnitev dolgov. Ker so bili ti kmetje brez sredstev, obresti, ki jih je zahteval Inštitut, pa zelo visoke, so v mnogih primerih morali prodati svojo zemljo in poiskati zatočišče v drugih državah.³⁷

V zvezi z novo migracijsko politiko fašistične vlade Statistika preseljevanja iz in v tujino razlikuje za leta 1928, 1929 in 1930 dve kategoriji izseljencev: "delavce"

³⁵ Čermelj, n. d., str. 171.

³⁶ Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero, 1926-1927, str. 3. Povečanje za obe leti ne upošteva Goriške pokrajine, ker je bila takrat del Videmske pokrajine. Leta 1927 je bilo emigrantov z Goriške 1732.

³⁷ Čermelj, n. d., str. 164-175.

(torej tiste, ki so se izseljevali zaradi dela ali pa so se pridruževali družinskim članom na tujem) in "nedelavce" (torej "intelektualna, trgovska, profesionalna, tehniška, itd. inteligenca, za katero ni veljala nobena omejitev, ker je s svojim prispevkom v energijah, znanju, volji uveljavljala nacionalni prestiž, zagotavljala povečanje obsega italijanske trgovine, bila učinkovito sredstvo proti raznarodovalnim vplivom in

obramba etničnih ter moralnih značilnosti izseljenih množic"). Pred tem so to kategorijo delno uvrščali med "emigrante", delno (samostojne poklice, trgovce, industrijce in tiste, ki so se vzdrževali z rentami) pa jih sploh niso preštevali.³⁸

Z razdelitvijo na "delavce" in "nedelavce" statistični kriterij ni bil več popolnoma primerljiv s prejšnjimi leti, kajti kategorija "nedelavci" je zajemala prav posameznike, ki jih prej statistike sploh niso upoštevale. Zato je v sami statistiki o migracijskih gibanjih v celoti Državni statistični zavod navajal "najbolj zanesljive" podatke o izseljencih in priseljencih, upoštevajoč torej seštevek "delavcev" in "nedelavcev", ki pa niso vključevali samostojnih poklicev, trgovcev, industrijcev in tistih, ki so se preživljali z rentami.³⁹

Po tem načinu preštevanja je bilo v Julijski krajini leta 1926 8625 izseljencev, leta 1929 6077 in leta 1930 10.540. Ti podatki iz več razlogov za našo raziskavo niso zanimivi: tako se število "nedelavcev" brez zgoraj navedenih štirih kategorij ne pojavi v nobeni drugi statistični tabeli, razen v tabeli skupnega migracijskega procesa in je tako na primer onemogočen razvid posameznih namembnih držav teh izselitev. Obenem je malo verjetno, da bi v izključenih kategorijah, kot so industrijci ali tisti, ki živijo od rent, našli kakšnega Slovenca. Velika večina "nedelavcev" se je izselila samo začasno: v treh analiziranih letih je število dokončno izseljenih "nedelavcev" - večinoma žensk, ki so se pridružile možem - povsem zanemarljivo (34 leta 1925, 45 leta 1929 in 16 leta 1930). In na koncu, večina študij (in same številke, ki so navedene v publikaciji Italijanski statistični letopis) upošteva samo "delavce". Zaradi navedenega bomo od tu dalje obravnavali samo "delavce", pri katerih je možno priti do zelo točnih števil.

Skupaj se je leta 1928 iz Julijske krajine izselilo 7410 delavcev, med njimi 6424 v čezoceanske dežele in le 986 v kontinentalne. Prva destinacija emigracije je bila tako kot v prejšnjih letih Argentina, kamor je odšlo 5781 oseb. Dejstvo, da je fašizem nadaljeval s politiko blokade izseljevanja in da je Julijska krajina daleč na prvem mestu po odhodih v to južnoameriško državo, potrjuje obseg slovenskega izseljevanja v Argentino. Na drugem mestu so ZDA s 372 odhodi in na tretjem Jugoslavija s 318 odhodi. Navedeno nam daje misliti, da se je izseljevanje slovenskega prebivalstva v sosednjo državo nadaljevalo. Izseljevanje iz Julijske krajine se je nadaljevalo tudi v Francijo (216 oseb), v Egipt (153) in v druge države Južne Amerike (235 v Paragvaj, Urugvaj in Brazilijo).

Leta 1929 je bilo skupno 6143 izselitev, od teh 4754 v čezoceanske dežele in 1389 v kontinentalne. V Argentino je odšlo 4132 oseb, v Jugoslavijo 325, v Egipt 108, v ZDA 430, v Francijo 189 in v Belgijo 411.

Leta 1930, po padcu Wall Streeta in Mussolinijevem govoru o ekonomski politiki, se je emigriranje nekoliko sprostito. Povečalo se je število izdanih potnih listov, in sicer v celotni Italiji od povprečja 14.533 mesečno na 47.319 v oktobru

³⁸ Statistica delle Migrazioni da e per l'Estero, 1926-1927; uvod, str. 2-3, 10-11.

³⁹ Prav tam, uvod, str. 11.

1930, 58.810 v novembru in 39.360 v decembru tega leta.⁴⁰ Povečanje emigracije, do katerega je prišlo predvsem v njegovi "kontinentalni" obliki, je bilo zelo veliko. Na državni ravni je prišlo do skoka s 149.831 izseljencev v letu 1929 na 280.097 v letu 1930, v Julijski krajini pa s 6143 na 8817 izseljenih.

Čeprav je prišlo do velikega povečanja izselitev, nekatere značilnosti migracijskih gibanj v tem letu nakazujejo, da je bila slovenska migracijska komponenta povsem ločena od italijanske. Kot že rečeno, je namreč začasna in relativna 'sprostitev' emigracije zadevala večidel izseljevanje v druge evropske države, ki je tako naraslo s 1389 na 5783 oseb in prvič po sedmih letih presegló število odhodov v obe Ameriki - 3034. V Francijo je odšlo 4436 oseb, v Švico 207, v Belgijo 357, medtem ko so tradicionalne destinacije primorskih Slovencev še naprej ostajale pri skoraj nespremenjenem številu odhodov (377 v Jugoslavijo, 177 v Egipt) ali celo zabeležile padec (2591 v Argentino). To bi lahko pomenilo, da te dežele niso občutile porasta pretežno italijanske emigracije, do katerega je sicer prišlo v tem letu. Še podatki o izseljevanju kmečkega prebivalstva: v letu 1928 so se izselili iz Julijske krajine 904 kmetje, v letu 1929 928 in v letu 1930 1272 kmetov.

Za leta po 1930 ne moremo podati posameznih destinacij izseljencev, pač pa samo skupno število, ker podatki prihajajo iz Italijanskih statističnih letopisov, ki so bolj skopi kot podatki, objavljeni v Statistiki selitev iz in v tujino. V teh statistikah se pojavi kategorija, ki je v prejšnjem viru sploh ni bilo, to je prva izselitev, ki se deli na dve podkategoriji in sicer na domnevno dokončno izselitev in domnevno začasno izselitev. V letu 1930 so prvič skoraj vsi izseljenci odšli v evropske države (5748 od celotnega števila 5783). Od teh je samo 386 domnevno dokončnih in to na podlagi dejstva, da je do teh odhodov prišlo "zaradi pridružitve bližnjim sorodnikom, ki stalno prebivajo v tujini, ali pa zaradi stalne zaposlitve." Domnevno začasne pa so bile "izselitve zaradi zaposlitve".⁴¹

Kot vidimo je šlo za teoretično sprejemljivo distinkcijo, ki pa je v praksi le pogojna, ker začasnemu emigrantu ni nič preprečevalo, da ne bi našel druge zaposlitve po prenehanju tiste, zaradi katere se je odselil. Pri nekaterih kategorijah oseb, kot je primer emigracije "manjšincev", je teoretična distinkcija odhodov povsem odvečna. Za tiste, ki jih je preganjal fašistični režim, je bilo pomembno, da so lahko sploh emigrirali, obenem pa niso imeli možnosti vrnitve. Možno je torej, da so Slovence, ki so odšli, vse od začetka obravnavali kot dokončne izseljence, ker režim ni imel nobenega interesa, da bi se le-ti vrnili v Italijo.

To domnevo nam potrjuje tudi razlika med odstotki začasnih in dokončnih izselitev na 'kontinent' in 'čez ocean'. Kot smo že videli, je bila glavna destinacija slovenskih izseljencev Argentina, medtem ko se je razmah izselitev, največ italijanskih, do katerega je prišlo leta 1930, usmeril v evropske države. To leto je emigracija dejansko beležila zelo visok odstotek začasnih izselitev v odnosu na dokončne (93,28% proti 6,72%). Povsem nasprotna je težnja v odhodih v čezoceanske dežele, saj je izseljencev na prvem potovanju 3004 od 3034, od teh je kar 2134 (oziroma 71,03%) domnevno dokončnih, medtem ko je domnevno začasnih samo 870 oziroma 28,97%.

⁴⁰ Prav tam, uvod, str. 15-16.

⁴¹ Annuario Statistico Italiano, 1933, op. str. 47.

Leta 1931 je iz Julijske krajine odšlo 5194 delavcev, od tega 3937 v kontinentalne države in 1257 v čezoceanske. Tudi v teh statistikah so navedeni posebej "nedelavci", a je število dokončno izseljenih "nedelavcev" tako nizko (16), da je zanemarljivo. Veliko več je že izseljenih "delavcev": od 5194 vseh izseljencev je 3878 tistih, ki so zapuščali domovino prvič. Od teh je 1026 'kontinentalnih' in

domnevno dokončnih izseljencev in 1875 domnevno začasnih (torej se odstotek "dokončno kontinentalnih" izseljencev dvigne s 6,71% v letu 1930 na 35,6% v letu 1931), medtem ko je pri čezoceanski emigraciji tistih, ki prvič odhajajo, 977 od skupno 1257 izseljenih. Emigrantov, ki prvič odhajajo, je domnevno dokončnih 689 (delež 70,52% je skoraj nespremenjen) in 288 domnevno začasnih (oziroma 29,47%). Tudi v tem primeru je verjetno, da so dobršen del dokončnih izseljencev pripisali neitalijanskim skupnostim.

To kaže statistična tabela. Številčno razliko med skupnim številom izseljencev in izseljenci, ki odhajajo prvič, bi morali predstavljati tisti, ki se po krajšem ali daljšem obdobju ponovno izselijo. Čeprav bi jih po logiki morali uvrstiti med začasne emigrirance, ker so že najmanj enkrat zapustili domovino za omejeno obdobje, po katerem so se vrnili, jih nismo vključili v preštevanje začasnih ali dokončnih izseljencev, ker smo tako kot Valenčič menili, da za te osebe "ni specificirana vrsta emigracije".⁴²

Iz podatkov je razviden močan padec izseljevanja po valu odhodov iz prvih let po letu 1930. To je posledica restriktivne migracijske politike, podobne oni iz leta 1927, kasneje mednarodne izolacije fašističnega režima ter avtarkije, ki je od države zahtevala maksimalne ekonomske napore in si torej ni mogla privoščiti izgube delovne sile z izseljevanjem. Znatno zmanjšano izseljevanje ostaja pretežno kontinentalno in večinoma "domnevno začasno".

Za našo raziskavo je pomembnejše čezoceansko izseljevanje, pri katerem so odstotki začasnih in dokočnih izselitev obrnjeni. Jasno je, da je na dokončnost čezoceanskih izselitev vplivala razdalja in objektivne ovire pri vračanju v domovino za krajša obdobja, prav gotovo pa tudi sestava izseljencev v Ameriko, med katerimi je bilo, kot smo večkrat poudarili, veliko oseb neitalijanske narodnosti.

Tabela 1: Skupno število kontinentalnih in čezoceanskih emigrantov

Leto	Skupaj	Kontinentalni		Čezoceanski	
			v %		v %
1930	8.817	5.783	65,58	3.034	34,41
1931	5.194	3.937	75,79	1.257	24,20
1932	2.250	1.756	78,04	494	21,95
1933	1.557	1.236	79,38	321	20,61
1934	1.702	1.297	76,20	405	23,79
1935	1.899	1.372	72,24	527	27,75

⁴² Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino*, str. 69.

1936*					
1937	1.553	936	60,27	617	39,72
1938	1.727	1.074	62,18	653	37,81

* Podatki za leto 1936 niso dostopni.

Tabela 2: Prvič izseljeni iz Julijske krajine

Leto	Prvič izseljeni									
	Kontinentalni					Čezoceanski				
	Skupaj	Dokončni		Začasni		Skupaj	Dokončni		Začasni	
		v %		v %			v %		v %	
1930	5.748	386	6,71	5.362	93,28	3.004	2.234	71,03	870	28,96
1931	2.901	1.026	35,36	1.875	64,43	977	689	70,52	288	29,47
1932	1.233	294	23,84	939	76,15	376	297	78,98	79	21,01
1933	905	223	24,64	682	75,35	266	222	83,45	44	16,54
1934	955	265	27,74	690	72,25	319	305	95,61	14	4,38
1935	886	140	15,80	746	84,19	457	358	78,33	99	21,66
1936*										
1937	480	96	20,00	384	80,00	567	552	97,35	15	2,64
1938	449	63	14,03	386	85,96	581	529	91,04	52	8,95

* Podatki za leto 1936 niso dostopni.

V tabelah so navedeni podatki iz uradne statistike, ki ne upoštevajo stalnega ilegalnega prehajanja meje, ki je potekalo ves čas fašističnega režima. Kot že omenjeno, ocenjujemo, da je bilo ilegalnih prehodov od 500 do 1000 letno, ob nekaterih dogodkih pa je njihovo število močno naraslo.

Med prebeglimi čez mejo je bilo veliko mladih fantov, ki so se na ta način poskušali izogniti vpoklicu k vojakom (in ob tem tvegali, če prebeg ne bi uspel, sodni proces). Število teh prebegov je naraslo vedno, ko se je fašistični režim spustil v novo vojaško avanturo. Prebegi in dezertacije ob abesinski in španski državljanski vojni so bili tako številni, da je iz njih nastal t.i. "četrti val" izseljevanja v Jugoslavijo, tudi zato, ker so slovenske in hrvaške novince pošiljali na najbolj 'vroča' bojišča. Po teh dezertacijah mladih "alogenov", ki so jih imeli za "nevredne zaupanja", niso več pošiljali v redne enote, pač pa v kazenske "posebne bataljone" (bataglioni speciali), ki so jih ustanovili prav v ta namen in katerih pripadniki niso bili oboroženi. Ob tem je prihajalo tudi do paradoksalnega pojava, ko so italijanski vojaki izjavljali, da so slovenske ali hrvaške narodnosti in se s tem izognili fronti. Vojaške oblasti so morale celo imenovati posebno komisijo, ki je ocenjevala resnično pripadnost teh vojakov slovenski in hrvaški manjšini.⁴³

⁴³ Čermelj, n. d., str. 68-69.

Neugotovljeno je tudi število preseljenih Slovencev znotraj italijanskega ozemlja. Velik del slovenskih uradnikov v javni upravi je bilo odpuščenih ali premeščenih. Takoj po prvi svetovni vojni se je znatno število učiteljev odločilo za izselitev v Jugoslavijo. Minka Lavrenčič-Pahor navaja, da jih je bil do leta 1923 355. Z Gentilejevo reformo iz leta 1923 so 400 do 500 učiteljev in profesorjev (polovico vseh slovenskih učiteljev) premestili v notranjost Italije, nadomestili pa so jih učitelji z italijanskim materinim jezikom.⁴⁴ Velik del premeščenih učiteljev se je raje izselil v Jugoslavijo (kjer so bile plače delavcev v šolstvu višje kot v Italiji). Da bi preprečila to odhajanje učiteljev, ki so bili najpomembnejša osnova za ohranitev slovenske narodne zavesti, je Pisarna za zasedeno ozemlje celo zaprosila jugoslovanske šolske oblasti, naj ne sprejemajo in zaposlujejo primorskih beguncev.⁴⁵ Podrobna študija Lavrenčič-Pahorjeve priča, da je več kot 355 učiteljev prišlo v Jugoslavijo pred Gentilejevo reformo; 183 jih je izgubilo delovno mesto ali pa so odšli predčasno v pokoj, 16 jih je bilo aretiranih ali interniranih in 402 učitelja so po reformi premestili na druga območja Italije. Od teh se jih je 87 izselilo v Jugoslavijo, medtem ko jih je samo 64 ostalo v Italiji, potem ko so jih premestili izven Julijske krajine.⁴⁶

Druga kategorija delavcev, ki so jih premestili v druge italijanske dežele, so bili železničarji. Te so še posebej prizadeli ukrepi italijanske administracije, ker so nedvomno predstavljali slovensko socialno skupino z največ razredne in narodne zavesti in so celo oblikovali odbor pod vodstvom kasnejšega poslanca Josipa Vilfana. Ta odbor si je kot cilj zadal preprečevanje premeščanja železničarskih delavcev v druge dežele Italije ali njihovo izganjanje v Slovenijo.⁴⁷ Raznarodovanje železničarjev je vključevalo nekaj tisoč oseb. Atilio Tamaro trdi, da je avstrijska vlada z odprtjem nove proge, "taurnske železnice", povzročila, da so se v Trst naselili izključno slovenski železničarji, z družinami vred skupaj 4000.⁴⁸ Dušan Nečak je v svoji študiji zapisal, da so bili že avgusta 1919 skoraj vsi slovenski železničarji premeščeni.⁴⁹ S tem v zvezi je zanimivo, da se je prvo vprašanje, ki ga je zastavil v rimskem parlamentu slovenski poslanec XXVI. zakonodajne dobe Virgil Šček, nanašalo ravno na izselitev železničarskega osebja po poreklu iz Julijske krajine, ter na njihovo nadomestitev z italijanskim osebjem po poreklu iz drugih pokrajin. Na Ščekovo interpelacijo je podsekretar Lombardi v svojem odgovoru dne 26. novembra 1921 zatrjeval: "Število začasno zaposlenih na železniških progah Julijske krajine po 3. novembru 1918 znaša okrog 5100, od katerih jih 2920 sodi pod Julijsko krajino. V postopkih za sprejem osebja je bila vedno dana prednost prosilcem iz dežele; toda veliko prosilcev samih, ki so bili pozvani, naj se javijo zaradi sprejema v službo, na poziv ni niti odgovorilo ali pa so kmalu po sprejemu na delo sami dali odpoved, v nekaterih primerih pa tudi zapustili službo brez kakršnegakoli obvestila."⁵⁰ Če zanemarimo namerno nejasnost v Lombardijevem

⁴⁴ Vovko, n. d., str. 87-88.

⁴⁵ Nečak, Prispevek, str. 161.

⁴⁶ Milka Lavrenčič-Pahor: Primorski učitelji 1914-1941: prispevek k poučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem. Trst 1994, str. 19-159.

⁴⁷ Nečak, Položaj, str. 159.

⁴⁸ Atilio Tamaro: Storia di Trieste. Trieste 1976, str. 477.

⁴⁹ Nečak, Položaj, str. 159.

⁵⁰ Marko Tavčar: Virgil Šček v parlamentu: govori v parlamentu poslanca Virgila Ščeka. Trst 1994, str. 49.

odgovoru ("sodi" ne pomeni, da je nekdo tam rojen in torej bi se lahko zgodilo, da je začasno zaposlene sestavljalo osebje, ki je imigriralo iz novih pokrajin takoj po vojni), je zanimivo, da bi v obdobju, ko je bilo v Julijski krajini veliko brezposelnih, tako veliko število ljudi zavrnilo službo na železnici. Tudi dejstvo, da so v samo treh letih 2180 oseb iz drugih delov Italije sprejeli v službo v železniškem okrožju Julijske krajine, nedvomno odkriva načrt za italijanizacijo tega podjetja.

Pojav, ki je v načelu vezan na izseljevanje, ima pa svoje posebnosti in se ga ne da klasificirati, je sezonska migracija. Predvsem iz alpskih predelov Tolminske je prihajalo do zimskih preselitev določenega števila potujočih delavcev in delavcev za težka ročna dela. Na osnovi statističnih sistemov, ki so bili takrat v rabi, je možno, da so te delavce obravnavali kot "začasno izseljene delavce", čeprav gre očitno za sezonsko premestitev, za katero menimo, da koncept izselitve ne velja.⁵¹

Drug element, ki skoraj onemogoča točno oceno razsežnosti izselitve Slovencev iz Julijske krajine, ker se je dogajal 'znotraj' ozemelj pod italijansko oblastjo, je preselitev številnih slovanskih družin v kolonije, predvsem v Vzhodno Afriko. Od sredine tridesetih let je registrirana prisotnost hrvaških in slovenskih delavcev v Etiopiji. Andrej Vovko ocenjuje, da jih je bilo 2500 brez vojakov iz vrst obeh manjšin, ki so ostali v Etiopiji po preteku vojaškega roka. Večina pa se je po nekaj letih vrnila domov.⁵²

V načrtih fašistične vlade je izseljevanje v kolonije ostalo ena od možnih dokončnih rešitev etničnega vprašanja v Julijski krajini, do katerega pa ni prišlo, ker ga je zaustavil izbruh druge svetovne vojne. Dva vidna predstavnika fašistične stranke v Julijski krajini, Tržačan Angelo Scocchi in Koprčan Italo Sauro, sta ob koncu tridesetih let predlagala zaključek "etničnega čiščenja" z radikalnimi rešitvami. Scocchi je decembra 1938 Mussoliniju predlagal prisilno preselitev Slovencev in Hrvatov po vzoru politike Reicha v odnosu do češkega prebivalstva v na novo priključenih Sudetih; Italo Sauro, zaupni Ducejev svetovalec za etnična vprašanja, pa je 24. oktobra 1939 predložil "končno rešitev" slovanskega vprašanja, ki je med drugim predvidevala "preselitev številnih slovanskih delavskih in kmečkih družin v Vzhodno Afriko in njihovo razporeditev po različnih centrih."⁵³

Naslednji vzrok za težave pri ugotavljanju števila preseljenih 'manjšincev' je v njihovem vračanju. Čeprav so bili odhodi Slovencev in Hrvatov v veliki večini dokončni, oziroma začasni dotlej, dokler ne bi padel fašistični režim (takoj po koncu vojne se jih je nekaj vrnilo iz Južne Amerike in Jugoslavije), je v obravnavanem obdobju nekaj primerov delavcev, ki so odšli za časovno omejeno obdobje, oziroma oseb, ki so večkrat odpotovale, statistike pa jih štejejo tolikokrat, kolikor je bilo odhodov. Za boljše razumevanje tega podatka navajamo tabelo s številom izseljenih in vrnitev v Julijsko krajino po letih:

Leto	Skupaj	Izselitve		Vrnitve		
		Kontinentalni	Čezoceanski	Skupaj	Kontinentalni	Čezoceanski
1921	8.949	7.069	1.880			
1922	5.793	4.429	1.364			

⁵¹ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino*, str. 71.

⁵² Vovko, n. d., str. 88.

⁵³ Čermelj, n. d., str. 172-174; Kacin-Wohinz, *Raznarodovanje*, str. 28.

1923	6.814	2.002	4.812			
1924	3.650	1.795	1.855			
1925	2.169	1.027	1.142			
1926	2.146	661	1.485	997	383	614
1927	4.087	1.132	2.955	1.065	314	715
1928*	7.410	986	6.424	1.098	501	597
1929	6.143	1.389	4.754	1.730	1.181	549
1930	8.817	5.783	3.034	2.623	1.857	766

Leto	Skupaj	Izselitve		Vrnitve		
		Kontinentalni	Čezoceanski	Skupaj	Kontinentalni	Čezoceanski
1931	5.194	3.937	1.257	3.278	2.087	1.191
1932	2.250	1.756	494	2.933	1.857	1.076
1933	1.557	1.236	321	2.353	1.607	746
1934	1.702	1.297	405	2.217	1.717	500
1935	1.899	1.372	527	2.293	2.009	284
1936	1.121	735	386	1.801	1.507	294
1937	1.553	936	617	1.849	1.483	366
1938	1.727	1.074	653	2.213	1.902	311

* Od leta 1928 dalje so bili upoštevani samo podatki, ki so se nanašali na migrante "delavce". Če bi vključili tudi "nedelavce", bi številke naraščale nenormalno, ker se štejejo za izseljence tudi osebe, ki gredo čez mejo za časovno omejeno obdobje, kot v primeru službenih potovanj in romanj.

Preštevanje postane še bolj zapleteno, če analiziramo vrnitve iz posameznih držav, kjer je to le mogoče. Najvišje številke se nanašajo na države, kamor je odhajalo največ slovenskih emigrantov. Iz Argentine se je leta 1926 vrnil 201, leta 1927 se jih je vrnilo 213, leta 1928 262, leta 1929 223 in leta 1930 314; iz Jugoslavije 107 leta 1926, 11 v letih 1927 in 1928 (ta tri leta je Jugoslavija obravnavana skupaj z drugimi balkanskimi deželami), 520 leta 1929 in 827 v letu 1930; iz Egipta se jih je vrnilo okrog štirideset v letih 1926 in 1927, toda 117 leta 1929 in 188 leta 1930; iz Avstrije, kamor so se lahko hipotetično izselili nemško govoreči, 66 leta 1926, 82 leta 1927, 76 leta 1928, 122 leta 1929 in 192 leta 1930.

Na osnovi teh podatkov bi lahko poskušali narediti oceno o skupni in dokončni emigraciji, sicer nepopolni in nepravilni, če bi sešteli skupne izselitve v letih 1920-1938 in odšteli vrnitve, ki jih poznamo žal samo za obdobje 1926-1938. Tako bi dobili število 46.531, razlika med 72.981 odhodi in 26.450 vrnitvami. Ta številka bi bila lahko hipotetična in bi vsebovala pretirano število rednih slovenskih in hrvaških emigrantov ter tako priznavala, da so se vsi 'manjšinci' trajno naselili v tujini, Italijani pa so se vrnilo, kar je absurd.

Ponavljamo, da je podatek, mnogo nižji od 'tradicionalnih' 100.000, nesmiseln, glede na računske spremenljivke, ki se jih nikakor ne da oceniti in jih nismo uspeli najti: osebe, ki so se večkrat izselile, pomanjkanje podatka o vrnitvah do leta 1926, popolno pomanjkanje statistik za leta 1918-1920, ko je gotovo prišlo do največje izselitve neitalijanskih prebivalcev iz Julijske krajine, podatki o selitvah in 'notranjih' migracijah v ostale dele Italije in v kolonije, in končno nemoč, da bi

navedli podatke o ilegalnih izselitvah, ki jih Milica Kacin-Wohinz ocenjuje na 500 do 1000 letno. Poleg tega ne moremo vnaprej izključiti, da niso bile številke v statističnih publikacijah iz fašističnega obdobja zmanipulirane in so tako pokazale manjše skupno število izseljencev od realnega.

V tej množici števil in hipotez bi morda nekoliko pomagalo poznavanje podatkov ne po pokrajinah, v katerih vemo, da je bilo število Slovencev pomešano s številom Italijanov, pač pa po občinah, izhajajoč iz dejstva, da je bilo veliko občin Julijske krajine kompaktno slovanskih. A tudi pri analizi podatkov po občinah (v katerih bi morali pregledati posamezne matične urade, kar bi zahtevalo večletni napor skupine znanstvenikov) prihajajo do izraza velike težave, zlasti dejstvo, da migranti niso vedno prijavljali spremembe bivališča. Pogosti so primeri, ko je nekdo emigrant v statistikah, zato ker mu je bil izstavljen potni list in vizum za tujo državo, v resnici pa sploh ni nameraval za vedno zapustiti svojega kraja in je bil še vedno prijavljen v svoji občini. Zmeda v občinskih anagrafskih uradih je bila tolikšna, da je občina Sovodnje v Beneški Sloveniji začela neuradno preverjati prebivalce, ki so bili v njej prijavljeni. Prišli so do grotesknh rezultatov, kot v primeru oseb, ki so jih vodili kot "prisotni - odsotni", če so emigrirali, a so formalno še vedno imeli prebivališče v občini.⁵⁴

Položaj se torej kaže kot zapleten in skoraj nerazrešljiv tudi zaradi političnih in nacionalnih prepletanj, za katere se zavzema takšna raziskava. Slovenska in italijanska stališča do tega vprašanja, kot smo lahko jasno začutili iz tega pregleda števil in statistik, se korenito razlikujejo. Vendar pa spremenjeni odnosi med Italijo in Slovenijo ter sodelovanje med znanstveniki obeh držav, katerega sad je tudi ta kratka študija, vlivajo upanje, da bo prišlo do drugačnega pristopa, z več vedrine in konstruktivnosti pri obravnavi občutljivih in do pred kratkim nepristopnih tematik.

Piero Purini

PROBLEMI DI QUANTIFICAZIONE DELL'EMIGRAZIONE NON ITALIANA DALLA VENEZIA
GIULIA DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE

R i a s s u n t o

La quantificazione dell'emigrazione dalla Venezia Giulia dopo il 1918 ha sempre presentato delle grosse difficoltà, legate sia a problemi tecnici, sia al valore politico che quest'emigrazione venne ad assumere tanto per l'Italia quanto per la Jugoslavia.

Le difficoltà tecniche riguardano principalmente la mancanza di qualsiasi dato ufficiale che si riferisca agli anni 1918-1920. Le nuove autorità italiane del Litorale non poterono o non vollero tenere alcuna statistica del movimento migratorio da e per l'ex Kustenland. In questo modo sfuggono a qualsiasi possibilità d'indagine alcuni dei cambiamenti più decisivi nella composizione etnica di questo territorio: l'esodo in massa della comunità tedescofona (la vox populi del tempo ipotizzò fino a 40.000 partenze); i rientri degli 80.000 sfollati di guerra, dei quali risulta impossibile determinare quanti ritornarono nella Venezia Giulia e quanti invece decisero di rimanere nel luogo dove avevano trascorso il periodo bellico; la partenza di buona parte delle comunità greca, serba, armena ed ebraica, penalizzate economicamente e commercialmente dal nuovo status della città; la fuga più o meno obbligatoria degli ex soldati austro-ungarici, dichiarati prigionieri di guerra; l'inizio dell'emigrazione slovena e croata e l'internamento di buona parte degli intellettuali appartenenti ai due gruppi etnici; l'immigrazione di un gran numero di italiani verso i nuovi territori annessi.

Le altre difficoltà nel definire la quantificazione dell'esodo sono invece legate all'uso politico che l'Italia e la Jugoslavia fecero dei dati sul movimento migratorio.

⁵⁴ Podatke je pri anagrafskem uradu občine Sovodnje zbral prof. Aleksej Kalc in jih vljudno odstopil za to raziskavo.

Da parte italiana, Roma spinse gli "alloglotti" all'emigrazione o all'assimilazione, ma a questa politica non venne data mai troppa pubblicità, in quanto avrebbe confermato come la Venezia Giulia non fosse poi un territorio così indiscutibilmente e omogeneamente italiano. In ogni caso le valutazioni italiane nella prima metà degli anni trenta indicavano che il numero di quanti erano partiti dalle "nuove province" si aggirava intorno alle 40-50.000 unità.

Dopo la seconda guerra mondiale gli storici italiani ignorarono la questione, troppo scomoda per il paese nato dalla Resistenza antifascista e troppo delicata per le vicissitudini di un confine orientale ancora non chiaramente definito. Chi affronti questa tematica, dunque, lo fece contrapponendo l'esodo dei non italiani tra le due guerre a quello postbellico degli italiani dell'Istria. Il confronto tra i due esodi non solo fu assolutamente sterile, ma finì con l'impedire iniziative serie ed obbiettive sull'argomento.

Solo sporadici studiosi, ed in particolare Carlo Schiffrer, affrontarono il problema basandosi sui dati dei censimenti austriaci e italiani, non ottenendo però risultati particolarmente significativi. Nei censimenti, infatti, l'appartenenza nazionale veniva basata sulla "lingua d'uso", che secondo le interpretazioni del rilevatore poteva essere quella parlata in famiglia oppure quella utilizzata nelle relazioni interpersonali e lavorative. Tanto i censimenti austriaci quanto quelli italiani, dunque, non presentavano garanzie di obbiettività: nel censimento del 1910 i rilevatori (generalmente funzionari di lingua tedesca) cercarono di penalizzare l'elemento italiano temendo il fenomeno irredentista, mentre in quello del 1921 i rilevatori (questa volta italiani) vollero sminuire quanto più possibile l'entità della componente slovena e croata, per dimostrare l'italianità del territorio.

Dall'altra parte, invece, la storiografia jugoslava prima e slovena poi hanno proposto cifre riguardanti l'emigrazione dalla Venezia Giulia tra le due guerre molto più alte di quelle italiane, ma altrettanto dubbie. Il numero generalmente accettato è intorno alle 100.000 unità, accreditato da alcuni per difetto, da altri invece considerata la cifra più bassa di un movimento migratorio che coinvolse fino a 150.000 persone. Di queste oltre 70.000 sarebbero emigrate in Jugoslavia, 30.000 circa in Sudamerica, e qualche altro migliaio verso altri paesi europei e l'Egitto.

Tuttavia qualsiasi statistica risulta poco precisa, e questo soprattutto a causa dell'emigrazione clandestina, che sfuggiva alle rilevazioni statistiche, e che avrebbe prodotto un numero di passaggi illegali di frontiera tra i 500 e i 1.000 ogni anno.

Per quanto riguarda gli anni successivi al 1920, dati statistici ufficiali sono ricavabili dalle pubblicazioni del Ministero dell'Economia Nazionale e dell'Istituto di Statistica del Regno d'Italia. Questi dati, pur non riportando la nazionalità degli emigrati, permettono tuttavia di tracciare un panorama dell'emigrazione dalla "Venezia Giulia e Zara". Ne emerge un dato, almeno per i primi anni '20, in controtendenza rispetto al resto del territorio nazionale, con gli emigrati in altri paesi d'Europa che superano di gran lunga quelli diretti oltre oceano. Questa divaricazione è spiegabile come il residuo di una emigrazione da Trieste e dalle zone annesse verso gli ex territori dell'Impero Austro-ungarico ed in particolare verso la Jugoslavia. E' interessante notare che, quando verso la metà degli anni '20 l'anomalia della prevalenza dell'emigrazione continentale su quella transoceanica si conclude, la prima destinazione dell'emigrazione dalla Venezia Giulia è comunque l'Argentina, dove, come noto, si stabilì una fortissima comunità slovena. Ad ulteriore conferma di una forte componente non italiana, resta il fatto che la Jugoslavia continuò ad essere per tutti gli anni '20 una delle mete privilegiate di coloro che partivano dal Litorale.

Una notevole difficoltà nell'interpretazione di questi dati è tuttavia la scarsa chiarezza delle statistiche prese in esame. Queste, infatti, dal 1928 in poi suddividono gli emigranti in "lavoratori", e "non lavoratori" (plausibilmente professionisti, commercianti, industriali e persone viventi di rendita), in "presunti definitivi" e "presunti temporanei" ed inoltre sono basate sulle liste d'imbarco e sul rilascio dei passaporti, escludendo cosè tutte le partenze clandestine e considerando come effettive anche le rinunce avvenute dopo il rilascio del documento. Infine, proprio per il fatto che il dato è ricavato dai passaporti, è segnalata solamente la prima destinazione dell'emigrante e non gli eventuali spostamenti successivi all'estero.

Un'altra difficoltà di lettura è data dai rimpatri: a parte il fatto che la statistica dei rientri cominciò ad essere pubblicata appena nel 1926, con sei anni di ritardo rispetto a quella sull'emigrazione, va segnalato che spesso i lavoratori ritornavano e ripartivano più volte, ma che nelle statistiche venivano conteggiati tante volte quanti erano gli espatri effettuati.

Premesse tutte queste difficoltà nell'interpretazione delle statistiche italiane, ne emerge un numero complessivo di 71.860 partenze e 25.494 rimpatri, con una cifra assoluta di emigrazioni definitive di 46.366. Si tratta comunque di una stima che, oltre ad essere inficiata dalle già numerose imprecisioni elencate, raccoglie solo gli emigrati "ufficiali", cioè quelli dotati di passaporto ed emigrati regolarmente.

Il conteggio dell'esodo della componente non italiane della Venezia Giulia è inoltre privo del dato sulle "migrazioni interne", cioè su quelle dirette verso il resto del territorio italiano e verso le colonie, spesso coatte per alcune categorie sociali quali gli insegnanti e i ferrovieri.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE - ČZN
Review for History and Ethnography

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) je začel izhajati leta 1904 in je ena najstarejših slovenskih znanstvenih revij. Do okupacije je Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo 35 letnikov, novo vrsto pa je leta 1965 začelo izdajati takratno Združenje visokošolskih zavodov (od 1975 Univerza) v Mariboru ob sodelovanju Zgodovinskega društva v Mariboru. Na leto izideta dve številki. Jeseni leta 1997 je **ČZN** dobil novega urednika dr. Darka Friša in uredniški odbor, ki ga sestavljajo člani Univerze v Mariboru in drugi strokovnjaki.

Revija objavlja razprave in študije iz zgodovine, etnologije, umetnostne zgodovine, arheologije, geografije in jezikoslovja, kakor tudi knjižne ocene in poročila ter jubilejne zapise. Nova je rubrika *Diskusije*, kjer strokovno ocenjujejo objavljene razprave iz prejšnjih števil; rubriki *Kongresi*, *simpoziji*, *društveno življenje in Obvestila* prinašata novice o dogajanjih v strokah, ki jih revija pokriva. Tematika **ČZN** se sicer območno navezuje večidel na severozahodno Slovenijo s Koroško, Celjem in njegovo širšo okolico, velikokrat pa seže tudi prek teh meja.

Sedež uredništva:

**Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160,
2000 Maribor, Slovenija;**

telefon: (+386) 62 2293658; faks: (+386) 62 28180

Ervin Dolenc

Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina

Pojem kulturna zgodovina, ki ga bom v razpravi uporabljal pri označevanju določenih procesov, naj najprej definiram. Kultura tu ni mišljena v smislu civilizacije, temveč označuje ožje področje duhovne produkcije. Na drugi strani tudi ni mišljena le umetnostna produkcija, na kar kulturo radi zožujejo in poenostavljajo v aktualni, zlasti novinarski, rabi te besede. Tukaj uporabljen pojem kulture označuje tri temeljne družbene dejavnosti, to so izobraževanje, znanost in umetnost. K tem trem dejavnostim pa moramo, glede na obdelanost določenih polj v historiografiji, prišteti še različne ravni, podsisteme oziroma spremljajoče dejavnosti, kot so npr. ideologija, mentaliteta, profesionalna in amaterska raven delovanja, šport, zabava, družabnost, organizacijski, materialni pogoji ipd. Tako opredeljena kulturna zgodovina predstavlja kompleksno strukturo, katere poznavanje je za razumevanje nekega časa neobhodno, spreminja pa se bistveno počasneje kot politične oblike življenja.

Kulturna politika je v teh procesih center moči, ki najmočneje vpliva na pogoje kulturne produkcije. Deluje na treh osnovnih ravneh, ki se med seboj močno prepletajo. Prva raven so programske usmeritve različnih subjektov te kulturne politike, od individualnih, prek programov političnih strank, do delovanja in vpliva posameznih umetniških ali idejnih skupin. Druga raven se kaže v konkretni politiki državne, teritorialne ali krajevne uprave, ki je navadno kompromis med programi in dejanskimi možnostmi. Tretjo raven pa predstavlja samostojno organizacijsko in izobraževalno oziroma kulturno delo posameznih političnih ali idejnih skupin.

Historiografija

Začetki historiografskih raziskav in interpretacij o tem vmesnem času seveda segajo že v sam čas, ko so procesi še tekli in si avtorji niso mogli privoščiti sproščujoče zgodovinske distance. Najprej je zgodovinarje zamikala odločilna prelomnica prehoda iz habsburškega imperija v nacionalno državo Jugoslavijo oziroma Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, kot se je uradno imenovala do leta 1929. Ta prelomnica je bila v teh prvih zgodovinskih spisih obravnavana predvsem kot zaključek, prelom pretekle dobe. Prvi je v tedanji čas segel Dragotin Lončar s pregledom politične zgodovine Slovencev od 1797 (izid prvega časopisa v slovenščini) do 1919 tako, da je za najnovejšo dobo samo dopolnil starejši tekst.¹ Resnejši tekst predstavlja Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, ki se osredotoča na drugo polovico 19. stoletja in z "državnim prevratom" leta 1918 zaključí politični pregled, ne pa kulturnega, ki seže vse do leta 1928.² Posebej s prehodom

¹ Dr. Dragotin Lončar: *Politično življenje Slovencev* (Od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919. leta). Ljubljana 1921.

² Fran Erjavec: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana 1928.

iz ene države v drugo pa se ukvarja krajši pregled Silva Kranjca, Kako smo se zedinili.³

Za zgodovinopisje v celoti, posebej še za kulturno zgodovino, so pomembni trije zborniki, ki so v tem času izšli ob posameznih obletnicah te zgodovinske prelomnice. Zlasti oba zbornika, ki sta izšla v režiji katoliškega gibanja, sta izčrpen prispevek k poznavanju in refleksiji dogajanja v prvi jugoslovanski državi. Zbornik Slovenci v desetletju 1918-1928⁴ je uredil zgodovinar dr. Josip Mal. Pretežno so ga napisali strokovnjaki za posamezne panoge oziroma teme iz uprave, gospodarstva in kulture, nima pa sintetičnega pregleda, kjer bi bile pomembne politične odločitve posebej poudarjene. Spominski zbornik Slovenije - Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije⁵ prinaša pregled po posameznih strokovnih temah za obe desetletji in hkrati tudi pregled glavnega političnega dogajanja od prvega političnega programa leta 1848, prek "jugoslovanske ideje" in združitve Južnih Slovanov vse do leta 1939. Po konceptu posameznih strokovnih pregledov je omenjenima podoben tudi tretji zbornik, posebna tematska številka revije Misel in delo Ob dvajsetletnici Jugoslavije,⁶ le da na dogajanje gleda iz liberalne perspektive in poudarja vlogo liberalnih politikov pri oblikovanju jugoslovanske države. Predvsem v prispevkih o kulturi je med različnimi zborniki razviden ideološki spor med katolicizmom in liberalizmom, ki je v novi jugoslovanski državi dobil bolj politične oblike. V politiki se je kazal v konfliktu med centralistično in federalistično državno ureditvijo, v kulturi pa z različnim razumevanjem jugoslovanstva in slovenstva.

Vsi trije zborniki so prinesli dobre in pregledne prispevke iz kulturne zgodovine: sistematično so obdelani razvojni in statistični pregledi šolstva, strokovnih in interesnih združenj oziroma društev, tiska, znanosti, besedne, glasbene in likovne umetnosti ter pomembnejših kulturnih institucij, tako javnih kot zasebnih. Za kulturno zgodovino je pomemben tudi zbornik Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929,⁷ ki je uvodoma predstavil predvsem vse višje in visokošolske študije v Ljubljani od 17. stoletja do ustanovitve univerze leta 1919. Zaradi političnih ovir za njeno ustanovitev v avstrijski dobi je univerza v tem času postala simbol vseh kulturnih pridobitev Slovencev v prvi Jugoslaviji. Zato je bila univerzi posvečena posebna pozornost.

Slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni ni preprosto nadaljevalo z vojno prekinjenega toka zgodovinskih raziskav o času prve Jugoslavije, kot so ga dobro zastavili predvsem prej omenjeni jubilejni zborniki. Sprememba političnega sistema in nova uradna ideologija historičnega materializma sta narekovali tudi večje spremembe v zgodovinopisju, posebej tistem o najnovejši dobi. Nove probleme in naloge slovenskega zgodovinopisja je v uvodnem članku nove osrednje historiografske revije Zgodovinski časopis strnil Bogo Grafenauer,⁸ takrat še mlad, uveljavljajoči se medievist na Filozofski fakulteti, pozneje siva eminentca sloven-

³ Silvo Kranjec: *Kako smo se zedinili*. Celje 1928.

⁴ *Slovenci v desetletju 1918-1928*, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928.

⁵ *Spominski zbornik Slovenije*, Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939.

⁶ *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*, Misel in delo, IV, 12, Ljubljana 1938.

⁷ *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana 1929.

⁸ Bogo Grafenauer: *Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času*. Zgodovinski časopis, I, 1947, 1-4.

skega zgodovinopisja. Slovenski zgodovinarji naj bi v bodoče prenehali s tradicijo (nemškega) zgodovinopisja, ki se je osredotočalo predvsem na zunanje manifestacije življenja slovenskega naroda, ne pa na življenje samo. Opisovanje političnih in upravnih sprememb, političnih in kulturnih osebnosti, strank, pravnih, državnih institucij naj bi zamenjalo preučevanje vsakokratnih gospodarskih in socialnih temeljev oziroma "vsakdanjega življenja slovenskih ljudskih množic". Težišče dela slovenskih zgodovinarjev naj bi se torej premaknilo na gospodarski in socialni razvoj, kar je poleg marksistične socialne doktrine ustrezalo tudi pogledom takrat že vse bolj razširjene francoske zgodovinske šole okrog revije *Annales d'Histoire économique et sociale*. Novemu konceptu zgodovinopisja ustrezno je Grafenauer kratko razčlenil tudi novo periodizacijo slovenske zgodovine, ki je po treh različnih obdobjih fevdalizma zamejila čas meščansko-kapitalistične družbe od marčne revolucije 1848 do "narodno-osvobodilne borbe", to je do leta 1941. Slednja naj bi "odprla vrata v novo, socialistično dobo."⁹

Gospodarska in socialna zgodovina sta imeli prednost zaradi splošno sprejete marksistične teze, da so ekonomski odnosi med in znotraj različnih socialnih slojev pravi temelj vseh družbenih razmerij, konfliktov in celo vzorcev mišljenja ter vedenja. V tem kontekstu je takoj po vojni dobila prednost gospodarska zgodovina, z namenom, da omogoči "pravilno razumevanje vseh ostalih manifestacij slovenskega družbenega življenja v preteklosti."¹⁰ V ta namen je bil ustanovljen posebni inštitut za slovensko gospodarsko zgodovino pri Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki pa ni prav zaživel. Po komunističnem prevzemu oblasti je skoraj vse predvojno zgodovinopisje zaradi "napačnega" ideološkega pristopa postalo namenoma prezrto in "neustrezno". Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1951 je takrat uradni ideolog slovenskih komunistov, togi marksist Boris Zihlerl problematiko slovenske zgodovine med obema vojnama označil kot povsem neobdelano ter obdelavo te teme postavil v točno določen kontekst: "Brez zgodovine Slovencev med obema vojnama si ni mogoče zamisliti zgodovine Osvobodilne vojne 1941-1945."¹¹ Problematiko kulturne zgodovine pa je v odnosu do prednostnih nalog slovenskih zgodovinarjev označil takole: "...treba (je) ustrezno koordinirati predvsem proučevanje gospodarske in politične zgodovine Slovencev. Na tej podlagi bo mogoče uspešno razvijati tudi tretjo panogo zgodovinopisja, kulturno zgodovino, se pravi, zgodovino raznih oblik družbene zavesti, verstva, filozofije, znanosti in umetnosti, skratka, zgodovino duhovnega življenja Slovencev. Kulturna zgodovina je prav zgodovina tistih pojavov v družbi, ki so med seboj sila prepleteni, medtem ko je vsak izmed njih šele po vrsti posrednikov zvezan z materialno osnovo družbe. Zato je to brez dvoma najtežji in hkrati najhvaležnejši predmet znanstvenega zgodovinopisja."¹²

Nov poudarek na socialni in gospodarski zgodovini se je res uveljavil v raziskovanju starejših obdobj. Najočitnejši plod te usmeritve sta bila dva tehtna zvezka

⁹ Prav tam, str. 23 in 25.

¹⁰ Boris Zihlerl: *O nekaterih teoretičnih in prektičnih problemih slovenskega zgodovinopisja*. Novi svet, VI, 1951, str. 494.

¹¹ Prav tam, str. 493.

¹² Prav tam, str. 494.

Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev - Zgodovina agrarnih panog,¹³ ki pa sta se časa meščansko-kapitalistične družbe, posebej obdobja med obema vojnama, komajda dotaknila. Dejansko se prav za čas od začetka stoletja do druge svetovne vojne novi koncept zgodovinopisja ni prijel. Prve raziskave, ki so jih slovenski zgodovinarji po vojni opravili za čas kapitalizma, so bile izrazito politične, predvsem v zvezi z nacionalnim vprašanjem. Zaradi velike ogroženosti Slovencev do leta 1918, za tretjino že tako majhnega naroda, ki je ostal zunaj meja Jugoslavije, pa tudi po tem letu, je nacionalno vprašanje še danes zelo občutljiva tema. Poleg političnih problemov druge polovice 19. stoletja so se najprej lotili Koroške in Primorske, od nesrečnega oblikovanja državnih meja leta 1920 do tega, kaj se je po tem za njimi dogajalo. Novost pa je bila dejavnost komunistične stranke pred drugo svetovno vojno od ustanovitve 1920, posebej pa v 30. letih, ko je vodstvo slovenskih komunistov prevzela nova, med 2. svetovno vojno zmagovita generacija. Pred raziskovanjem časa prve Jugoslavije je imel prednost predvsem čas druge svetovne vojne oziroma narodno-osvobodilni boj, ki ga je vodila Komunistična partija.¹⁴ Do gospodarskih študij o tem času je prišlo razmeroma pozno.¹⁵ Pojem socialne zgodovine pa so vsaj po narejenih raziskavah sodeč skrčili oziroma skrajno poenostavili na socialne boje delavskega gibanja.¹⁶ Razen utemeljitelja povojnih zgodovinskih študij o najnovejšem času Metoda Mikuža, ki je kot partizanski duhovnik in soborec glavnih revolucionarjev ter nosilcev povojne oblasti imel poseben avtonomen status, je bilo delo mlajših profesionalnih zgodovinarjev večinoma usmerjeno na obrobne probleme in njihova naloga bolj ali manj omejena z zbiranjem podatkov ter podrobno rekonstrukcijo dogajanj. Boris Ziherl je menda še leta 1967 nekaterim zgodovinarjem v pripravljalnem odboru za znanstveni simpozij

¹³ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek: *Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana 1970, II. zvezek: *Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana 1980; III. zvezek, posvečen prometu, je ostal nedokončan.

¹⁴ *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1945-1950*. Zgodovinski časopis (dalje ZČ), V, 1951, str. 454-512; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1951-1958*. ZČ, XII-XIII, 1958-1959, str. 377-422; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1959-1960*. ZČ, XV, 1961, str. 242-256; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1961-1962*. ZČ, XVII, 1963; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1963-1968*. ZČ, XXV, 1971; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1969-1972*, ZČ, XXIX, 1975; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1973-1977*, ZČ, XXXVIII, 1984; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1978-1981*, ZČ, XL, 1986; *Bibliografija slovenske zgodovine, publikacije iz let 1982-1986*, ZČ, XLII, 1988; Miro Stiplovšek: *Pregled dosedanjega raziskovanja slovenske zgodovine med dvema vojnama*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG), X, 1-2, 1970.

¹⁵ Prve obsežnejše raziskave je objavil Ivan Mohorič: *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana 1968; isti, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana 1969, 1970. Z neagrarnim gospodarstvom zadnjih dveh stoletij se je sistematično ukvarjal predvsem Jože Šorn, manjši del njegovih razprav se tiče časa med obema vojnama, naj jih naštejemo le nekaj: *Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve*. ZČ, XII-XIII, 1959; *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama*. Kronika, VII, 1959 št. 1; *Kartelizacije stare jugoslovanske industrije kleja*. ZČ, XIV, 1960; *Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju*. Jugoslovanski istorijski časopis, VIII, 1969, št. 4; *Oris zgodovine železarstva na Slovenskem*. ZČ, XXXI, 1977, št. 1-2; *Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama*. Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979. Njegove pomembnejše študije v knjižni obliki so izšle šele po njegovi smrti (1982): *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor 1984; *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924*. Ljubljana 1997; delo je nadaljeval France Kresal: *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana 1976; *Zgodovina socialne in gospodarske politike na Slovenskem od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana 1998; Žarko Lazarevič: *Kmečki dolgovi na Slovenskem, Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948*. Ljubljana 1994.

¹⁶ Predvsem številne razprave Franceta Kresala (glej 30 let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja - Bibliografija, PNZ, XXIX, 1989, št. 1 in sledeče letnike) in Miroslava Stiplovška (glej univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, izdaje od 1969 naprej).

ob 50. obletnici oktobrske revolucije in 30. obletnici ustanovitve Komunistične partije Slovenije pojasnjeval, da je njihova naloga popisovanje dogodkov, globalno (politično) oceno splošnega razvoja, posebej komunističnega gibanja pred in med drugo svetovno vojno pa naj bi skupaj napisala Zihelr in Kardelj.

Zaradi tako velikega poudarka na politični zgodovini se ne morem izogniti vsaj površnemu pregledu razvoja slovenske historiografije, posvečene tej tematiki, saj v veliki meri zaznamuje historiografijo za druga področja, tudi za kulturno zgodovino. Nadzor politike nad zgodovinopisjem za dvajseto stoletje je popustil šele v drugi polovici osemdesetih let. Skozi politično zgodovinopisje pa je ta odnos, kakor se je to dolgoročno raziskovanje pač lahko vedno znova prilagajalo dnevno-političnim potrebam, najbolj razviden. Izrazito politična je prva znanstvena razprava v osrednji slovenski zgodovinarski reviji, ki obravnava čas prve Jugoslavije in je izšla šele leta 1956. Metod Mikuž se je v obširnem spisu *Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji*¹⁷ naslonil na preglede političnega razvoja v obeh katoliških jubilejnih zbornikih iz let 1928 in 1939. Opozoriti je moral na njuno slabost pri obravnavanju delavskih strank in frakcij ter s svojim spisom poskušal to popraviti. Zaradi poudarka na politiki marksistične usmeritve pa je politika dveh glavnih političnih skupin v tem času, katoliške in liberalne, opisana krajše in le v glavnih obrisih. Še več prostora je isti avtor namenil delavskemu gibanju in komunistom v kratkem Pregledu političnega življenja Slovencev v bivši Jugoslaviji, ki ga je uvrstil v knjigo o razvoju narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji za srbohrvaške bralce.¹⁸ Tu je najprej zelo kratko povzel svojo razpravo iz leta 1955, v dodatku za trideseta leta pa se je skoraj povsem osredotočil na komuniste in z drugimi pomembnejšimi političnimi skupinami na hitro opravil. Mikuž je svojo interpretacijo v nadaljevanju povsem podredil predvojni levičarski propagandi, da so bile vse politične sile, ki niso bile pripravljene sodelovati s komunisti, fašistične, tako tudi večji del jugoslovanskih meščanskih strank.¹⁹ V slovenski izdaji tega dela²⁰ je bil v interpretaciji politike meščanskih strank nekoliko bolj previden in mil.

Tako pridemo do prvega celovitega pregleda slovenske politične zgodovine v prvi Jugoslaviji izpod peresa istega avtorja,²¹ ki je izšel samo 4 leta za prvim tovrstnim pregledom jugoslovanske zgodovine.²² Mikužev *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941* je glede na njegove prve razprave o tej temi že bistveno popravljen in uravnotežen, čeprav se seveda še drži koncepta, v katerem je delavskemu in posebej komunističnemu gibanju posvečena pretirana pozornost, njunim nasprotnikom pa apriorna kritika.

O poudarkih raziskovanja zgodovine novejšega časa priča ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja poleti 1959 v Ljubljani, ki je naslednje leto začel izdajati tudi strokovno revijo *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. Ta je bila v začetku skoraj v celoti posvečena marksistični politiki, marksističnemu delavske-

¹⁷ Metod Mikuž: *Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji*. ZČ, IX, 1955, str. 107-139.

¹⁸ Pregled političnega života Slovencev u bivšoj Jugoslaviji v knjigi Metod Mikuž: *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*. Beograd 1957.

¹⁹ Prav tam, str. 92.

²⁰ Metod Mikuž: *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I. knjiga*. Ljubljana 1960.

²¹ Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*. Ljubljana 1965.

²² Ferdo Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb 1961.

mu gibanju in socialnemu stanju delavstva med obema svetovnima vojnama ter seveda narodnoosvobodilnemu boju Osvobodilne fronte oziroma Komunistične partije.²³ Zgodovinarji so sicer hitro spoznali, da raziskovanje delavskega gibanja ne more biti ločeno od drugih zgodovinskih raziskav, vendar je bilo preimenovanje v Inštitut za novejšo zgodovino pač v skladu z dejanskim spektrom raziskav njegovih delavcev kljub več poskusom od leta 1974 naprej omogočeno šele leta 1989.²⁴

Politična sprostitvev druge polovice šestdesetih in začetka sedemdesetih let je vplivala tudi na zgodovinopisje. V primerjavi z zgodovinopisjem v zahodni Evropi in Ameriki, kjer so takrat začeli "znanstveno resnico" relativizirati, je v Jugoslaviji nastopil čas povratka k pred vojno uveljavljenemu pozitivizmu. Na okopih toge marksistične interpretacije v smislu končne zmage delavskega razreda sta bolj ali manj ostajala le še Dušan Kermavner in France Klopčič, predstavnika prve generacije slovenskih komunistov iz dvajsetih let. Manj ideološko obremenjeno pisanje je v začetku sedemdesetih let najavil Janko Pleterski z monografijo o prispevku slovenskih politikov k ustanovitvi Jugoslavije.²⁵ Od povojnih programskih opredelitev in ideoloških zapovedi bistveno bolj sproščen in neodvisen pristop k problematiki prve Jugoslavije je pokazala nova generacija zgodovinarjev. Janko Prunk je leta 1971 objavil prvo povojno razpravo, ki se je z (za takrat) veliko mero objektivnosti lotila politike slovenskega katoliškega gibanja. Razprava Škof Jeglič - politik²⁶ je v glavnem na podlagi dnevnika ljubljanskega škofa Antona Bonaventure Jegliča napisan pregled političnega delovanja katoliškega gibanja, kakor ga je prek svojih sodelavcev lahko spremljal in usmerjal škof od začetka stoletja do svoje smrti leta 1937. Že leto za tem je na ljubljanski univerzi s tezo o Slovenski ljudski stranki v času jugoslovanskega združevanja doktoriral mlajši srbski zgodovinar Momčilo Zečević, ki je leta 1973 o tem izdal monografijo v Beogradu, v slovenskem prevodu pa je izšla 4 leta kasneje.²⁷ Prav tako je leta 1972 v Ljubljani izšla monografija Slavka Kremenška, Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Serijo je spet nadaljeval Janko Prunk z monografijo Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda (Ljubljana 1977), Alenka Nedog s knjigo Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941 (Ljubljana 1978) ter knjiga Miroslava Stiplovška o razmahu slovenskega sindikalnega gibanja v letih 1918-1922.²⁸

Plodnim sedemdesetim letom sledi na tem področju velika praznina. Za dobro historiografsko obdelavo najpomembnejših slovenskih političnih strank do druge svetovne vojne je, poleg zelo skromnega arhivskega gradiva, verjetno zmanjkalo politične, pa tudi osebne volje posameznih zgodovinarjev. V osemdesetih letih so se namreč slovenski zgodovinarji začeli javno spraševati o preživelosti starih vzorcev zgodovinopisja. Vprašljivi so postali predvsem ideološka perspektiva v zgo-

²³ Aleš Gabrič: *Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*. Prispevki za novejšo zgodovino (dalje PNZ), XXXVII, 1997, št. 2.

²⁴ Jasna Fischer: *Trideset let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*. PNZ, XXIX, 1989, št. 1.

²⁵ Janko Pleterski: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971.

²⁶ Kronika, XIX, 1971, št. 1, 3, str. 30-42, 169-177.

²⁷ Momčilo Zečević: *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921*. Maribor 1977.

²⁸ Dr. Miroslav Stiplovšek: *Razmah strokovnega - sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922*. Ljubljana 1979.

dovinopisju, metodologija in izbor prioritetenih tem raziskovanja. Številne ankete, okrogle mize, posvetovanja in posamezni revijalni članki ali intervjuji so postopoma širili prostor in stroko osvobajali predvsem samocenzure zgodovinarjev.²⁹ Generacija, ki je naredila veliko delo v zgodovinopisju za čas med obema vojnama v sedemdesetih letih, se je v osemdesetih začela umikati novi, ki pa je bila žal specializirana večinoma za starejša obdobja. Za zgodovinopisje pomembno polemiko o narodni spravi, ki je problematizirala predvsem drugo svetovno vojno oziroma "prevzem oblasti",³⁰ je leta 1984 sprožila sociologinja Spomenka Hribar.

V osemdesetih letih smo o zgodovini med obema vojnama dobili nekaj sintetičnih del. Svoje razprave iz različnih prilik o slovenskih komunistih med obema vojnama je zbral France Filipič.³¹ Pregled slovenske politike v dvajsetih letih je leta 1985 za srbohrvaške bralce napisal srbski poznavalec slovenske zgodovine tega časa Momčilo Zečević. Ker je bil stari Mikužev Oris iz leta 1965 kot prvi še precej zmeden, po uporabi virov pa tudi nekoliko zastarel, so Zečevićev pregled takoj prevedli tudi v slovenščino.³² Istega leta je v Beogradu izšla knjiga Janka Pleterškega *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, ki je bila že naslednje leto prevedena v slovenščino. Leta 1986 je Janko Prunk izdal izbor slovenskih narodnih programov.³³ Zbornik *Pot kmečkega ljudstva v OF* je obravnaval rastoči vpliv komunistov v organizaciji društev kmetijskih fantov in deklet.³⁴ Večje zanimanje za ta čas se je začelo prebujati šele v drugi polovici osemdesetih let, vzporedno s popuščanjem komunističnega ideološkega pritiska ter z veliko politično sprostitvijo in prvimi pluralnimi volitvami leta 1990. Svoj zgodovinski spomin je počasi začela prebujati in doma javno publicirati tudi dotlej prisilno pozabljena katoliška stran. Kritično je pregledal katoliško gibanje na Slovenskem v tem času Jožko Pirc skozi komentarje k bibliografiji glavnega katoliškega ideologa Aleša Ušeničnika.³⁵ Obilici spominkega gradiva, ki ga je poleg dveh upoštevanja vrednih starejših monografij iz cerkvene zgodovine o ljubljanskih škofih Jegliču in Rožmanu³⁶ tiskala slovenska politična emigracija v tujini, se je končno pridružila še zgodovinska monografija o orlovski organizaciji.³⁷ Sledil ji je še zbornik člankov in pričevanj o pomembnem katoliškem aktivistu v času med obema vojnama Ernestu Tomcu.³⁸ V kontekstu

²⁹ Anketa Naših razgledov, *Sodobna zgodovinska zavest v vsem letniku 1983*, razprava v krožku *Studia humanitatis* spomladi 1983 (Problemi, 22/12, Ljubljana 1984), posvet o aktualnih problemih marksistične historiografije marca 1984 (*Anthropos*, 1984/1-2), okrogla miza *Zgodovinopisje na Slovenskem danes* oktobra 1986 v *Tolminu* (ZČ, 41, 1987, št. 1). Vsa ta razčiščenja in polemike je kratko, vendar v bistvenih točkah povzel Branko Marušič v razpravi *Slovensko zgodovinopisje danes*, *Pretoki*, 1997, št. 1/2, *Dileme zgodovinopisja*, Gorica 1997.

³⁰ Pojem sem povzel pri pomembni knjigi Jere Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, ki pomeni prelomnico v zgodovinopisju tega problema.

³¹ France Filipič: *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939*, I.-II. Ljubljana 1981.

³² Momčilo Zečević: *Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*. Maribor 1986.

³³ Janko Prunk: *Slovenski narodni programi, Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana 1986.

³⁴ *Pot kmečkega ljudstva v OF*, ur. Drago Košmrlj in Janko Liška. Ljubljana 1986.

³⁵ Jožko Pirc: *Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*. Ljubljana 1986.

³⁶ Jože Jagodic: *Nadžkof Jeglič*. Celovec 1952; Dr. Jakob Kolarič: *Škof Rožman*, I.-III. Celovec 1967-1977.

³⁷ France Pernišek: *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires 1989.

³⁸ *Profesor Ernest Tomec*, Zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti. Buenos Aires 1991.

ponovne aktualizacije "predkomunistične" politike je Zgodovinsko društvo za Ljubljano v jeseni 1987 pripravilo dve okrogli mizi, najprej o pomembnem katoliškem politiku v zadnjih desetletjih habsburške monarhije Janezu Evangelistu Kreku ob 70-letnici smrti,³⁹ dober mesec za tem pa še o zanimivem socialnodemokratskem politiku Albinu Prepeluhu ob 50-letnici smrti.⁴⁰ Ta dva simpozija sta nekako uvedla večjo pozornost v prezrto politično zgodovino na domačih tleh. Šele po prvih večstrankarskih parlamentarnih volitvah leta 1990 pa je simpozij o življenju in delu najpomembnejšega slovenskega politika med obema vojnama, voditelja Slovenske ljudske stranke Antona Korošca ob 50-letnici smrti to tematiko dokončno "rehabilitiral".⁴¹ V devetdesetih letih se slovensko zgodovinopisje, predvsem najmlajša generacija rojena okrog leta 1960, sproščeno posveča najrazličnejšim temam raziskovanja in interpretacije od materialno pogojenega vsakdanjega življenja do mentalitete in ideologije, vključno s teorijo zgodovinopisja. Spričo majhnega števila zgodovinarjev, ki je pač pogojeno z velikostjo dvomilijonskega naroda, in zaradi velikih potreb nove interpretacije nacionalne zgodovine zlasti za 20. stoletje ostaja še veliko tem neobdelanih in veliko problemov odprtih. Majhnost in nepokritost problematike velikokrat onemogoča tudi prepotrebno polemiko oziroma različna izhodišča in interpretacije določenih vprašanj.⁴²

Veliko zanimanje slovenskih zgodovinarjev je bilo posvečeno Slovincem, ki so po letu 1920 ostali zunaj jugoslovanskih meja. Zaradi razdeljenosti slovenskega etničnega ozemlja na štiri države je bil v Ljubljani že leta 1925 ustanovljen Manjšinski inštitut v Ljubljani. Slovenski predstavniki so aktivno, vendar žal brez večjega učinka, delovali v vodstvu Kongresa evropskih narodnosti na Dunaju.⁴³ Etnična ogroženost Slovencev je v veliki meri zaznamovala slovensko zgodovinopisje in politično misel vse do danes. Prvi pregled te problematike je prinesla knjiga treh avtorjev Slovinci v zamejstvu.⁴⁴ Največ pozornosti je bila deležna slovenska manjšina v Italiji, saj je z rapalsko pogodbo novembra 1920 tam ostala skoraj tretjina slovenskega etničnega ozemlja in prebivalstva. Tudi iz perspektive današnjega ozemlja Republike Slovenije je to neobhoden del slovenstva. Že pred 2. svetovno vojno je o problemu slovenske in hrvaške manjšine v Italiji začel pisati Lavo Čer-

³⁹ Revija 2000, št. 40-41, Ljubljana 1988.

⁴⁰ Nova revija, št. 81-82, Ljubljana 1989, blok Pozabljeni slovenski intelektualci, str. 184-208.

⁴¹ PNZ, XXXI, 1991, št. 1, *Življenje in delo dr. Antona Korošca*.

⁴² Glavna dela, ki obravnavajo tudi obdobje med obema vojnama in so izšla v devetdesetih so: Bojan Balkovec: *Prva slovenska vlada 1918-1921*. Ljubljana 1992; Janko Prunk: *Slovenski narodni vzpon*, Narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992; Alenka Puhar: *Slovenski avtoportret 1918-1991*. Ljubljana 1992; *Cerkev, kultura in politika 1890-1941*. Ljubljana 1993; Anka Vidovič Miklavčič: *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana 1994; Jože Pirjevec: *Jugoslavija 1918-1992, Nastanek, razvoj ter razpad Karadžrdjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper 1995; Bojan Godeša: *Kdor ni z nami je proti nam; Slovenski izobraženci med okupatorji, osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995; Andrej Studen: *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana 1995; Milan Divjak: *Šola - morala - cerkev na Slovenskem*. Ljubljana 1995; Ervin Dolenc: *Kulturni boj, Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*. Ljubljana 1996; Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva; Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana 1996; *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana 1997; Egon Pelikan: *Akomodacija političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor 1997; Janko Pleterski: *Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925*. Ljubljana 1998.

⁴³ Predsednik Kongresa od prvega zasedanja leta 1925 do priključitve Avstrije k Nemčiji 1938 je bil tržaški Slovenec in od 1920 do 1928 poslanec v italijanskem parlamentu Josip Wilfan.

⁴⁴ Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn: *Slovinci v zamejstvu, Pregled zgodovine 1918-1945*. Ljubljana 1974.

melj.⁴⁵ Življenjsko delo Milice Kacin-Wohinz je bilo posvečeno predvsem političnim problemom nasilne asimilacije manjšine s strani italijanske fašistične oblasti in slovenskega odpora do take politike.⁴⁶ Ob njenem delu je bila objavljena še množica člankov, razprav in knjig, ki govorijo o gospodarskih problemih slovenske manjšine v Italiji, njeni emigraciji, uničenju slovenskega šolstva, kulturi idr. Slovenecem, ki so ostali v avstrijski republiki, je poleg vrste knjig, člankov in razprav, ki se nanašajo na posamezne probleme, posvečenih več obsežnih zbornikov.⁴⁷ Manj zanimanja pa je bilo za maloštevilno slovensko manjšino ob reki Rabi na Madžarskem.⁴⁸

Kulturna zgodovina

Tesno povezana s slovenskim "obrambnim nacionalizmom" je slovenska kultura. Kulturno ustvarjanje in kulturne institucije so bili vedno glavni nosilci slovenskega odpora proti asimilacijskemu pritisku sosednjih (nemških, italijanskih in madžarskih) nacionalistov. Kulturna politika posameznih političnih strank se je poleg ideologije največkrat vezala prav na strankin odnos do nacionalnega vprašanja (slovenski, jugoslovanski nacionalizem, internacionalizem). To je pogojevalo prvi in lahko bi rekli klasični pristop do kulturne zgodovine v slovenskem zgodovinopisju. Eno prvih in temeljnih del iz slovenske kulturne zgodovine ter najlepši primer takega koncepta je obsežna knjiga Ivana Prijatelja *Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1895*.⁴⁹ Iz podobne nacionalistične perspektive, le z dodatnim marksističnim determinizmom, so Prijateljevo delo nadaljevali tudi po drugi svetovni vojni, zlasti Dušan Kermavner,⁵⁰ ki je napisal že zelo obsežne opombe k drugi izdaji Prijateljeve knjige.

V slovenski historiografiji za 19. stoletje sta kulturna in politična zgodovina tako tesno prepleteni, da tematska ločitev ni bila posebej smiselna in potrebna. Tesna povezanost ali kar nerazdružljivost politične in kulturne zgodovine je tudi po letu 1918 ostala značilna za zamejski prostor, posebej za zgodovino slovenske manjšine v Italiji. S fašistično diktaturo je namreč postajala politična dejavnost tamkajšnjih Slovencev zelo omejena, od konca dvajsetih let podtalna in skrajno konspirativna. V boju za ohranitev narodne identitete je prevzela glavno vlogo kultura, ki pa je imela zaradi nemškega nacionalističnega pritiska pomemno vlogo

⁴⁵ Lavo Čermelj: *Life-and-Death Struggle of a National Minority, The Jugoslavs in Italy*. Ljubljana 1936; isti, *La minorit  slave en Italie*. Ljubljana 1938; isti, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana 1965.

⁴⁶ Ob množici različnih preglednih člankov in razprav naštevam le tri monografije: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921*. Maribor, Trst 1972; *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928*, I.-II. Trst, Koper 1977; *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925-1935*. Koper 1990.

⁴⁷ *Koroški zbornik*. Ljubljana 1946; *Koroški plebiscit* (Razprave in članki), Ljubljana 1970; *Koroška in Koroški Slovenci*. Maribor 1971; Lojze Ude: *Koroško vprašanje*. Ljubljana 1976; *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*. Ljubljana, Celovec 1984.

⁴⁸ Jože Maučec, Vilko Novak: *Slovensko Porabje*. Ljubljana 1945; Tone Zorn: *Slovenci na Madžarskem*, v *Slovenci v zamejstvu*, Ljubljana 1974; Franček Mukič, Marija Kozar: *Slovensko Porabje*. Celje 1982, vsebuje tudi izbor bibliografije o porabskih Slovencih.

⁴⁹ Prva izdaja zaradi vojne ni prišla do načrtovanega konca; Ivan Prijatelj: *Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1895*, I.-V. Ljubljana 1938-1940, druga izdaja Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895*, I.-VI. Ljubljana 1955-1985.

⁵⁰ Dušan Kermavner: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana 1968.

tudi na Koroškem. Nekateri prvi spisi o tamkajšnjem dogajanju so zato izrazito kulturno zgodovinski.⁵¹

Interdisciplinarni pristop k dogajanju med obema vojnama sta ubrala dva pomembna simpozija Slovenske matice. Prispevki prvega iz leta 1992, Cerkev, kultura in politika 1890-1941, so izšli v naslednjem letu, zbornik s simpozija Slovenska trideseta leta, ki je bil leta 1995, pa dve leti kasneje. Prvi, ki je nadaljeval takrat še zanemarljivo temo simpozija iz leta 1989 (Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja), je kritična leta obdelal predvsem skozi prizmo katoliškega gibanja in njegovega doprinosa k slovenski kulturi tistega časa. Že na prvem simpoziju se je pokazalo, da so trideseta leta vredna posebne obravnave, vendar je drugi simpozij zajel problematiko veliko širše in "svoj" čas obdelal z vseh možnih vidikov, pač po možnostih izbora strokovnjakov za posamezne probleme. V obeh zbornikih je kulturni zgodovini posvečenega veliko prostora in po prej omenjenih sodobnih zbornikih (Slovenci v desetletju 1918-1929, Spominski zbornik Slovenije, Ob dvajsetletnici Jugoslavije) predstavljata temeljna kamna kulturne zgodovine obdobja med obema vojnama.

Glavna značilnost slovenske kulturne zgodovine je ta, da različne panoge kulturnega življenja v glavnem obravnavajo strokovnjaki posameznih humanističnih disciplin. Naštevanje bibliografije za posamezna področja tu ne bi imelo pravega smisla, zato naj navedem le glavna pregledna dela, kjer so navadno tudi podrobnejše informacije o določeni problematiki. Zgodovini šolstva oziroma izobraževanja na sploh so največ truda posvetili pedagogi.⁵² Ključno študijo za čas med obema vojnama je napisala Milica Bergant o reformi šolstva v dvajsetih letih.⁵³ Zgodovinarji in pedagogi so napisali zbornik Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969 (Ljubljana 1970). Kratak pregled Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja (Ljubljana 1987) sta za stalno razstavo Slovenskega šolskega muzeja napisala zgodovinarja Jože Ciperle in Andrej Vovko. Šolski muzej, do leta 1991 skupaj s sorodnimi jugoslovanskimi institucijami, od takrat pa samostojno, že tri desetletja izdaja Zbornik za zgodovino šolstva - Šolska kronika. Privatno šolstvo narodnoobrambne Družbe sv. Cirila in Metoda do leta 1918 je popisal Andrej Vovko.⁵⁴ Na šolsko polje se vedno pogosteje spuščajo tudi sociologi, ki navadno analizirajo ožjo strukturno plast problematike. Tak primer so knjige Bojana Baskarja Latinščine prosim - Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem 1849-1987, Ljubljana 1988, Milana Divjaka, Šola - morala - cerkev na Slovenskem,

⁵¹ Npr. France Bevk: *Boj za slovensko knjigo*. Obzornik, V, 1950; Lavo Čermelj: *Društveno življenje v Slovenskem Primorju med obema vojnama*. Obzornik, V, 1950; France Ostanek: *Boj za slovensko šolo na Koroškem*. Popotnik, LXVI, 1949; isti, *Iz kronike slovenskega tržaškega ozemlja*. Prosvetni delavec, IV, 1953; isti, *Iz kronike slovenskih šol v Gorici in okolici*, prav tam; Lojze Ude: *Zgodovina slovenskega pouka na koroških ljudskih šolah*. Pedagoški zbornik, Ljubljana 1955; Jože Pahor: *Učiteljstvo v Slovenskem Primorju in Istri v letih 1906-1926*. Zbornik primorske založbe Lipa, Koper 1956; Kulturnozgodovinski del (prispevki T. Peruška, F. Steleta, V. Mirka in L. Legiša) ima tudi obsežen zbornik *Slovensko Primorje in Istra*. Beograd 1953.

⁵² Poleg najvažnejšega dela (Vlado Schmidt: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, I.-III. Ljubljana 1963-1966); ki pa pride samo do leta 1870, so veliko razprav in člankov o šolstvu napisali predvsem France Ostanek, Tatjana Hojan in Slavica Pavlič. Najbolj zanimive teme so bile osnovno šolstvo v slovenskih mejnih pokrajinah, zlasti na Koroškem in Primorskem, žensko šolstvo, feminizacija učiteljskega poklica itd.

⁵³ Milica Bergant: *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919-1929*. Ljubljana 1958.

⁵⁴ *Mal položi dar...*, *Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918*. Ljubljana 1994.

Ljubljana 1995 ter Mirjam Milharčič Hladnik, Šolstvo in učiteljice na Slovenskem, Ljubljana 1995. O glasbenem šolstvu so pisali glasbeniki ali muzikologi.⁵⁵ Za univerzo v Ljubljani je najpomembnejši zbornik Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (Ljubljana 1969) in vrsta člankov v strokovnih revijah ter zbornikih, kjer vsaka znanstvena stroka zase reflektira svoj lastni razvoj.

V umetnostni produkciji imajo že od nekdanj najbolj obdelano polje literarni zgodovinarji. Slavistika oziroma slovenistika, pogojena s starim slovenskim občutkom majhnosti in ogroženosti, je med Slovenci že od začetka 19. stoletja ena najbolj uveljavljenih družbenih ved. Prvi obsežen in resen pregled več strokovnjakov za posamezna obdobja Zgodovina slovenskega slovstva je po posameznih knjigah začel izhajati že leta 1956, vendar je do VI. knjige, ki govori o času med obema vojnama, prišel šele leta 1969 in dve leti kasneje zaključil z literarnim ustvarjanjem med drugo svetovno vojno.⁵⁶ Skoraj ga je dohitel drugi tak pregled Jožeta Pogačnika in Franca Zadravca z enakim naslovom, ki je v osmih knjigah leta 1972 zaključil tudi s pregledom povojne literarne produkcije.⁵⁷ Krajše tovrstno delo Antona Slodnjaka je za nemške bralce izšlo leta 1958.⁵⁸ Čas med obema vojnama sta razmeroma celovito obravnavala dva mednarodna simpozija, XIX. in XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture leta 1983 in 1985 v Ljubljani, katerih plod sta zbornika iz serije Obdobja (5 - Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1984; 7 - Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1987) Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani. Najpomembnejši pa je veliki in od vsega začetka od države podprti projekt založbe DZS v Ljubljani, ki je leta 1946 zasnovala zbirko Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Doslej je strokovno urejeno in z obsežnimi opombami v zbirki izšlo že okrog 200 zvezkov od razsvetljenstva do pred kratkim umrlih literatov. Za zgodovinarje ima posebno vrednost objava ohranjene korespondence. Žal strokovnost, širina pristopa in doslednost pri urejanju zapuščine posameznih avtorjev preveč niha. Slovensko založništvo med obema vojnama je dobro obdelal Dušan Moravec.⁵⁹ Kot posebna tema v okviru literarne zgodovine sta pogosto bila obravnavana dramatika in gledališče.⁶⁰ Posebno vrednost za konkretno poznavanje kulturnega življenja določenega časa imajo spomini, v tem primeru spomini igralcev in drugih gledaliških ljudi.⁶¹ Vedno več pozornosti raziskovalci namenjajo tudi slovenskemu filmu, kinematografiji in fotografiji.⁶²

⁵⁵ Cvetko Budkovič: *Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem*, I.-II. Ljubljana 1992, 1995.

⁵⁶ *Zgodovina slovenskega slovstva*, I.-VII. Ljubljana 1956-1971.

⁵⁷ Jože Pogačnik, Franc Zadavec: *Zgodovina slovenskega slovstva*, I.-VIII. Maribor 1968-1972.

⁵⁸ Anton Slodnjak: *Geschichte der slowenischen Literatur*. Berlin 1958; isti, *Slovensko slovstvo*. Ljubljana 1968.

⁵⁹ *Novi tokovi v slovenskem založništvu*. Ljubljana 1994.

⁶⁰ France Koblar: *Slovenska dramatika*, I.-II. Ljubljana 1972, 1973; Dušan Moravec: *Slovensko gledališče od vojne do vojne*. Ljubljana 1980; Helena Verdel: *Zgodovina slovenskega lutkarstva*. Ljubljana 1987; Bruno Hartman: *Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne*. Maribor 1996; Henrik Neubauer: *Razvoj baletne umetnosti v Sloveniji*, I. Ljubljana 1997.

⁶¹ Danilo (Anton Cerar): *Spomini*. Ljubljana 1930; Hinko Nučič: *Igralčeva kronika*, I.-III. Ljubljana 1960-1964; Pavel Rasberger: *Moji spomini*. Ljubljana 1965.

⁶² France Brenk: *Kratka zgodovina filma na Slovenskem*. Ljubljana 1979; *V kraljestvu filma* (Fotografija slovenskega filma, Filmografija 1905-1945. Ljubljana 1988; Ivan Nemanič: *Filmsko gradivo Arhiva Republike Slovenije 1905-1993*. Ljubljana 1998; Stanko Šimenc: *Panorama slovenskega filma*. Ljubljana 1996; Janko Traven, Lilijana Nedič, Stanko Šimenc: *Pregled razvoja kinematografije pri Slo-*

Umetnostni zgodovinarji so napisali prvi pregled likovne produkcije med obema vojnama leta 1961,⁶³ odtlej postopoma nastajajo posamezne študije določenih ustvarjalcev ali stilnih smeri,⁶⁴ ki ta čas z vidika zgodovine umetnosti počasi kompletirajo. K likovni umetnosti spadata še razpravi Franceta Steleta Spomeniško varstvo v Sloveniji do leta 1941⁶⁵ in Petra Krečiča, Slovenska likovna kritika med dvema vojnama.⁶⁶

Glasbeno ustvarjanje in poustvarjanje je prvič popisal že Vilko Ukmar leta 1948, strokovno resneje pa je glasbeno zgodovino na Slovenskem obdelal večinoma Dragotin Cvetko.⁶⁷

Za preglede posameznih znanstvenih in umetnostnih zvrsti v širokem jugoslovanskem okviru je zaslužna Enciklopedija Jugoslavije, katere 8 zvezkov je izhajalo med leti 1955 in 1971.⁶⁸ Mnogo bolj podrobno in celovito nadaljuje njeno delo Enciklopedija Slovenije, ki redno izhaja od leta 1987 in bo v 16 zvezkih predvidoma zaključena leta 2002.

Dobrodošel pregled slovenske zgodovine v 20. stoletju, ki ima uravnotežen pogled v ideološkem pomenu in v tem, da se enakomerno prepletajo politična, gospodarska in kulturna zgodovina, je prinesla Slovenska kronika 20. stoletja.⁶⁹ Tu je sicer poljudno napisano prvič objavljenih tudi nekaj novosti, za čas prve Jugoslavije zlasti iz obrobnih kulturnih tem.

Zgodovinarjem tako razen sintetičnega povezovanja vseh mogočih strok preostaja raziskovalno delo predvsem na kulturni politiki⁷⁰ kot centru moči, ki najbolj vpliva na pogoje duhovne produkcije in pa obrobne teme kulturnega življenja, ki še nimajo izoblikovanih posebnih znanstvenih disciplin. Zanimiva je v tem kontekstu obravnava družabnega kulturnega življenja, ki jo je napisal Dragan Matić: Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno (Kulturne in družabne

vencih (do 1918). Ljubljana 1992; *150 let fotografije na Slovenskem, 1919-1945*, katalog k razstavi. Ljubljana 1990.

⁶³ Franc Šijanec: *Sodobna slovenska likovna umetnost*. Maribor 1961.

⁶⁴ Predvsem retrospektivne razstave s študijskimi katalogi kot npr. *Ekspressionizem in nova stvarnost na Slovenskem*. Moderna galerija. Ljubljana 1986, s posameznimi razstavami predstavljene umetniki tega časa: Rihard Jakopič, Matej Sternen, France Kralj, Tone Kralj, Lojze Dolinar, Gojmir Anton Kos, Maksim Sedej idr., monografija Anton Podbevšek: *Rihard Jakopič*. Ljubljana 1983; France Kralj: *Spomini umetnika*. Ljubljana 1997.

⁶⁵ Časopis za zgodovino in narodopisje, V, 1969.

⁶⁶ Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v., XI-XII/1974-1976, Ljubljana 1976.

⁶⁷ Vilko Ukmar: *Pregled sodobne slovenske glasbene ustvarjalnosti po letu 1918*, v Ukmar - Cvetko - Hrovatin: *Zgodovina glasbe*. Ljubljana 1948; Dragotin Cvetko: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem*, I.-III. Ljubljana 1959-1960; isti, *Stoletja slovenske glasbe*. Ljubljana 1964; isti, *Slovenska glasba v evropskem prostoru*. Ljubljana 1991; isti, *Anton Lajovic*. Ljubljana 1987; Manica Špendal: *Muzikologija, njen razvoj in mesto v slovenski znanosti*. Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru 1960-1970. Maribor 1970; posamezne probleme so obdelovali Katarina Bedina: *List nove glasbe, Življenje in delo Franca Šturma*. Ljubljana 1981; Ivan Klemenčič: *Slovenski glasbeni ekspresionizem*. Ljubljana 1988; Primož Kuret: *Umetnik in družba, Slovenska glasbena misel po prvi vojni - Lajovic, Kogoj, Vurnik*. Ljubljana 1988; Ivan Klemenčič: *Slovenska filharmonija in njene predhodnice*. Ljubljana 1988; Cvetko Budkovič: *Sto let pevskega zbora Glasbena matica 1891-1991*. Ljubljana 1991.

⁶⁸ *Enciklopedija Jugoslavije*, I.-VIII., Zagreb 1955-1971; od druge dopolnjene izdaje so do razpada države leta 1991 v slovensčini izšli le 4 zvezki do črke H, v srbohrvaščini pa dva zvezka več.

⁶⁹ *Slovenska kronika 20. stoletja*, I. zv. 1900-1941. Ljubljana 1995; II. zv. 1941-1995. Ljubljana 1996.

⁷⁰ Prva historiografska raziskava na tem področju je bila opravljena šele v letih 1989-1992, objava v Ervin Dolenc: *Kulturni boj, Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*. Ljubljana 1996; tudi za okvir bivše skupne države je tovrstno raziskovanje še zelo mlado. Prim. Ljubodrag Dimić: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, I.-III. Beograd 1996, 1997.

prirejitve v sezonah 1913/14-1917/18), Ljubljana 1995. O slovenskem društvenem življenju v prvi Jugoslaviji poleg obeh omenjenih katoliških zbornikov iz let 1928 in 1939 prinaša pregled knjiga Ervina Dolenca, *Kulturni boj*, kjer je navedena tudi relevantna literatura in arhivski viri za to dejavnost. Zaradi pogostih povezav nacionalizma, ideologije in telovadbe oziroma športa raznih preteklih gibanj in organizacij je bilo razmeroma precej pozornosti posvečene zgodovini telovadbe in športa.⁷¹ Za oblikovanje nacionalne in kulturne identitete so bili predvsem v 19. stoletju, pa seveda tudi pozneje, pomembni mednarodni stiki in jim je zato namenjena primerna pozornost.⁷² Zlasti ob raznih obletnicah je bilo veliko napisanega o razvoju najrazličnejših kulturnih institucij, ki so najpogostejša organizacijska oblika oziroma nosilec neke kolektivne kulturne dejavnosti.⁷³ V zadnjem času se krepijo raziskave o življenju, tudi kulturnem, posameznih družbenih slojev na Slovenskem. Za starejša obdobja je v vidiku novjših raziskav predvsem prej povsem zanemarjeno plemstvo, za čas zadnjih dveh stoletij pa meščanstvo in intelektualna elita.⁷⁴

Odprti problemi

Ker je raziskovanje slovenske kulturne zgodovine v zgodovinopisju za čas med prvo in drugo svetovno vojno še razmeroma mlada in slabo pokrita dejavnost, ostaja odprtih še veliko ključnih problemov. Slika celotne problematike je zato še zelo pomanjkljiva, predvsem pa neuravnotežena. Za raziskave na tem področju je pomembno, da tečejo vzporedno z raziskavami kulturne zgodovine (najprej kul-

⁷¹ Vinko Zaletel: *Zgodovina telesne vzgoje in sokolstva*. Ljubljana 1933; Janko Orožen: *Zgodovina celjskega Sokola*. Celje 1940; Drago Stepišnik: *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana 1968; Bogo Komelj: *Novomeški Sokol 1887-1945*. Novo mesto 1977; zbornik *Gozdovništvo na Slovenskem 1925-1941*. Maribor 1986; France Pernišek: *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires 1989; Leon Štukelj: *Mojih sedem svetovnih tekmovanj*. Novo mesto 1989; *Skavti in gozdovniki na Slovenskem*, katalog k razstavi, Muzej narodne osvoboditve Maribor 1990; Andrej Stare: *80 let korenin nogometnega kluba Olimpija*. Ljubljana 1991; Mitja Prešern, Stane Trbovc: *Plavanje v Sloveniji 1919-1994*. Ljubljana 1995; Anton Smolej: *Začetki smučanja v zgornjesavski dolini*. Kranjska gora 1995; Tomaž Pavlin: *Akademski športni klub Primorje v Ljubljani 1920-1941*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta v Ljubljani, oddelek za zgodovino, 1993; Športne in telesnokulturne organizacije v Ljubljani: 1918-1941 (Športni klub Ilirija in Akademski športni klub Primorje), magistrsko delo, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, 1958.

⁷² Boris Urbančič: *Slovensko - češki kulturni stiki*. Ljubljana 1993; Marjeta Keršič Svetel: *Češko - slovenski stiki med svetovnima vojnama*. Ljubljana 1996; Iskra Čurkina: *Rusko - slovenski kulturni stiki (od konca 18. stoletja do leta 1914)*. Ljubljana 1995; posamezna gesla o stikih in odnosih Slovencev z drugimi evropskimi narodi v Enciklopediji Slovenije, kjer so posebej obdelani tudi kulturni odnosi.

⁷³ Npr. *Jubilejni koledar obrambne družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za leto 1936*. Ljubljana 1935; o zgodovini Cirilmetodove družbe glej tudi Andrej Vovko: *Mal položi dar...*, n.d.; *50 letnica Katoliškega tiskovnega društva v Ljubljani*. Ljubljana 1937; *25 let dela za slovensko učno knjigo*, Ob 25 letnici Pokrajinske šolske založbe 11. 5. 1919-11. 5. 1944. Ljubljana 1944; *Slovenska matica 1864-1964*. Ljubljana 1964; Peter Petru: *Mišli ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja*. Argo, 1971, 10; Stane Gabrovec: *Stopetdesetletnica Narodnega muzeja v Ljubljani*. Koledar Mohorjeve družbe 1972; Zmago Bufon: *K stopetdesetletnici Prirodoslovnega muzeja Slovenije v Ljubljani*. Argo, 1971, 10; *120 let Mohorjeve družbe*. Celje 1972; *Zbornik ob 50-letnici Goriške Mohorjeve družbe 1924-1974*. Gorica 1974; *130 let Družbe sv. Mohorja v Celovcu*. Celovec 1983; *Dom in svet 1888-1988*. Celje 1988; *100 let operne hiše v Ljubljani*. Ljubljana 1992.

⁷⁴ Z uvodnim poglavjem sega v obdobje med obema vojnama študija Bojana Godeše, *Kdor ni z nami je proti nam*, n. d.; Ervin Dolenc, *Slovenski intelektualci in njihove delitve, Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 1997; Katarina Kobilica, Andrej Studen: *Volja do dela je bogastvo*; Mikrozoedovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885-1953) in njegovi družini. Ljubljana 1998.

turne politike) v času druge jugoslovanske države v letih 1945-1991.⁷⁵ Kljub povsem različnim političnim okoljem zaradi komunistične diktature po drugi svetovni vojni so temeljni kulturni problemi jugoslovanske skupnosti ostali le malo spremenjeni. V dvajsetih letih bi bil podrobnejše raziskave potreben še odnos med umetniškimi avantgardami in levičarsko politiko ter vloga dveh intelektualno močnih imigracij v takratni slovenski prostor znotraj Jugoslavije. To je bilo več valov beguncev iz Julijske krajine, od koder so se najprej izselili prav slovenski izobraženci.⁷⁶ Mnogo manjši je bil dotok ruskih imigrantov, katerih večina se je že zaradi pravoslavja ustavila v Srbiji. V Sloveniji je na novi ljubljanski univerzi našlo delo nekaj univerzitetnih profesorjev ter glasbenih in gledaliških umetnikov, ki so vplivali na oblikovanje tovrstnih slovenskih dejavnosti. Ob kulturnopolitičnem pregledu za dvajseta leta⁷⁷ se kaže kot najbolj nujna naloga še podoben pregled za trideseta leta. Pri tem bi bilo treba večje probleme rešiti prej.

Največje vprašanje, ki se rešuje tudi v povsem politični sferi,⁷⁸ je nedvomno razdvojeni odnos Slovencev do novonastale jugoslovanske skupnosti in do reševanja njenega nacionalnega problema. Ta politični problem je bil v tesni zvezi z javnim delovanjem najrazličnejših profilov sicer politično neangažiranih slovenskih intelektualcev in predstavlja kontinuiran proces v vsem obdobju med obema vojnama. Drugi večji problem, ki bi zaslužil posebno obravnavo, je vpliv gospodarske krize prve polovice tridesetih let na slovensko kulturno oziroma intelektualno življenje. Tu sta pomembna oba vidika: neposredni vpliv se kaže v materialni stiski in s tem v omejenih možnostih duhovne produkcije; posredni vpliv krize je bil občuten predvsem v idejnih premikih k skrajnejšim oblikam rešitve levo in desno. Pri radikalizaciji idejnih konfliktov v tridesetih letih ne gre zanemariti tudi generacijskega elementa teh sporov.

Slovenski zgodovinarji se posebej s kulturno zgodovino do sedaj niso dosti ukvarjali. Večinoma je bila to domena posebnih raziskovanih disciplin kot so literarna, umetnostna zgodovina ipd. Prva izrazito kulturna tema zgodovinarjev so bile prve tiskarne na Slovenskem od 16. stoletja dalje. V slovenski historiografiji za 19. stoletje sta kulturna in politična zgodovina tako tesno prepleteni, da tematska ločitev ni bila posebej smiselna in potrebna. Kulturna politika in njene posledice kot posebna raziskovalna tema postaja aktualna šele za čas, ko so bili največji problemi slovenske samoohranitve z oblikovanjem prve nacionalne države rešeni. Etnično-kulturni in politični boji so se lahko občutneje ločili, čeprav so dileme med slovenstvom in jugoslovanstvom še potiskali kulturne delavce v politiko in politike v kulturna vprašanja. To, da se slovenski zgodovinarji bolj posvečajo tej temi šele v zadnjem času, pa je poleg politične vpetosti slovenskega zgodovinopisja, ki je narekovalo predvsem raziskovanje in poveličevanje polpreteklega političnega dogajanja, verjetno posledica majhnosti prostora, dvomilijonskega naroda in števila raziskovalcev, ki skušajo pokrivati vse

⁷⁵ Aleš Gabrič: *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952*. Borec, 1991, št. 7-9; isti, *Socialistična kulturna revolucija, (Slovenska kulturna politika 1953-1962)*. Ljubljana 1995; Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana 1990; *Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje*. Borec, 1994, 535-537.

⁷⁶ Delno to migracijo obravnava Minka Lavrenčič Pahor: *Primorski učitelji*. Trst 1994.

⁷⁷ Ervin Dolenc, *Kulturni boj*, glej op. 42.

⁷⁸ Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, glej op. 42.

pomembne zgodovinske teme, kot si jih lahko privoščijo kakšna večja nacionalna historiografija.

Ervin Dolenc

SLOVENIAN HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE TWO WORLD WARS AND THE HISTORY OF CULTURE

S u m m a r y

The first attempts to write the history of the period between the two World Wars in Slovenia were interrupted by the Communist takeover in 1945. Given that Slovenian historiography was closely controlled and directed during the Communist totalitarian regime, the picture of the time between the wars, as presented by the Communist historiographers, was at least biased and unbalanced if not altogether distorted. Over the years, the Communists, who had emerged victorious from the World War II, gradually mellowed in their attitude towards this period which had been so important for their development. The Seventies brought to the fore professional historiography, based mainly on pre-war positivism, which reduced ideological interpretations to the level of ritual. Historiography in the Eighties was marked by self-inquiry and by the opening of new issues, including those embarrassing to the authorities.

Cultural history has not been given much attention by the Slovenian historians. It has rather been the domain of specialist research disciplines, such as literary and art history, musicology and pedagogy. As a matter of fact, in the historiography of the Nineteenth century the cultural and political aspects been so much intertwined that separate treatment would be unnecessary. Cultural politics and its consequences have only become a relevant subject of special research following the solution of the main problem of the Slovenian national survival with the formation of a national state. Ethnic, cultural and political struggle thus became differentiated, although the dilemma between Slovenism and Yugoslavism still compelled cultural workers to deal with the political issues and politicians to deal with the cultural.

Slovenian historiography has only just begun to deal with these topics. This is partly due to the fact that it was politically used by the past regime which compelled it to study and extol the more recent national history, but also to a relatively small national territory, population and number of researchers. Their intention to cover all important historical topics is really a task that only a larger national historiography than the Slovenian can tackle.

ZGODOVINSKI ^ASOPIS (HISTORICAL REVIEW)
glasilo Zveze zgodovinskih dru{tev Slovenije
osrednja slovenska histori~na revija

Zgodovinski ~asopis (Z^) `e ve~ kot pol stoletja izhaja v Ljubljani in nadaljuje tradicijo svojih predhodnic, ki sega `e v leto 1846. Z^ objavlja rezultate prou~evanja zgodovine slovenskega naroda in slovenskega ozemlja, {tudij splo{nih in specialnih vpra{anj zgodovine sosednjih narodov in srednjeevropskega prostora, ob~e zgodovine, pomo`nih zgodovinskih ved, teorije zgodovine ter pouka zgodovine v {oli. Z^ objavlja pregledne razprave in kraj{e zapise, predavanja s kongresov in diskusijske prispevke iz vseh obdobj zgodovine od najstarej{ih dob do dana{njih dni; pri tem nadrobnej{e obravnavanje posebnih panog, obdobj, problemov in obmo~ij prepu{~a drugim slovenskim histori~nim revijam. Vsebina prispevkov se nana{a tako na kulturno, politi~no in gospodarsko zgodovino, kakor tudi na prikaz vsakdanjega `ivljenja v preteklih obdobjih. Z^ poro~a o kongresih, simpozijih in razstavah, o delovanju strokovnih dru{tev in zgodovinskih in{titucij ter kriti~no vrednoti nove zgodovinske publikacije. Vlogo referen~ne revije Z^ opravi~uje tudi z objavljanjem slovenskih zgodovinskih bibliografij in s predstavitvami pomembnej{ih slovenskih zgodovinarjev. Jezik prispevkov v reviji ni hermeti~en, ampak je razumljiv tudi nepoklicnim zgodovinarjem.

V zadnjih letih kar okoli petino razprav za Z^ prispevajo zgodovinarji, ki se izven meja Republike Slovenije posve~ajo prou~evanju slovenske zgodovine. V tujino gre tudi znaten del naklade revije, ki je preseгла 2000 izvodov.

Ob {tirih rednih zvezkih posameznega letnika Z^ je uredni{tvo **postopoma ponatisnilo** vse starej{e `e razprodane zvezke revije, ki je tako v kompletu (kar 100 zvezkov) dostopna tudi mladim generacijam historikov in ljubiteljev zgodovinskega branja. V **Zbirki Zgodovinskega ~asopisa** pa je doslej iz{lo `e osemnajst zaokro`enih razprav ali zbornikov o posameznih vpra{anjih slovenske preteklosti.

Zgodovinski ~asopis in publikacije iz njegove zaloge lahko kupite ali naro~ite na upravi Z^:

**Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, A{ker~eva 2, Ljubljana;
e-po{ta: zgodovinski.casopis@luni-lj.si; tel.: 061-1769-210.**

Naro~ni{tvo za osrednjo slovensko histori~no revijo vam zagotavlja redno prejemanje Z^ ({tirje zvezki v letu 1997 veljajo za zaposlene 3600 SIT, za upokojence 2700 SIT ter za dijake in {tudente vsega 1800 SIT), obve{~enost o dejavnostih Zveze zgodovinskih dru{tev Slovenije in ~lanske ugodnosti (cenej{i nakupi knjig pri nekaterih slovenskih zalo`bah, brezpla~ni ali cenej{i obiski doma~ih in tujih muzejev ter galerij). Cene starej{ih zvezkov

Z^ so razprodajne, za nakup kompleta ali ve~ {tevilk revije uprava nudi mo`nost brezobrestnega obro~nega odpla~evanja.

Tone Ferenc

Obnova okrajnih glavarstev na Dolenjskem jeseni 1943 Ob petinpetdesetletnici

I. Razmere septembra in oktobra 1943 na Dolenjskem

Dolenjska je bila od 11. aprila 1941 skupaj z Notranjsko predvsem zasedbeno območje italijanske vojske in sta bili obe kot Ljubljanska pokrajina 3. maja 1941 priključeni h Kraljevini Italiji.¹ Ko je Kraljevina Italija 3. septembra 1943 v kraju Cassibile pri Sirakuzah na Siciliji podpisala premirje z britansko in ameriško vojsko in so ga razglasili 8. septembra 1943 zvečer, se je italijanska vojska začela umikati iz Slovenije in pri tem oddajati orožje in opremo partizanski vojski. Nemška vojska jo je razoroževala le ob Južni železnici med Zalogom pri Ljubljani in Postojno, ki jo je zasedla že od konca avgusta 1943. Z umikom italijanske vojske iz Dolenjske in Notranjske ter zajetjem četniških in t.i. belogardističnih enot je tam nastalo veliko partizansko svobodno ozemlje, kakršnega ni bilo ne prej in ne pozneje in na njem je bilo precej edinstvenih političnih manifestacij.²

Po razglasitvi premirja med italijansko in britansko ter ameriško vojsko je vodja nemškega rajha Adolf Hitler za obsežno območje severne Italije in Slovenije 10. septembra 1943 ustanovil t.i. *operacijsko cono "Jadransko primorje"* (Operationszone "Adriatisches Küstenland") s središčem v Trstu. Obsegala je šest pokrajin, in to: videmsko, tržaško, goriško, reško, puljsko in ljubljansko. Za njenega vrhovnega komisarja je Hitler isti dan imenoval koroškega pokrajinskega vodjo NSDAP in državnega namestnika ter šefa civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske dr. Friedricha Rainerja. Vendar je ta zaradi močnega partizanskega gibanja upravo cone lahko prevzel šele 29. septembra 1943. Postopoma je za vodenje pokrajin imenoval prefekte italijanske narodnosti, le za vodenje Ljubljanske pokrajine je 20. septembra 1943 na predlog ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana imenoval tedanjega ljubljanskega župana, generala Leona Rupnika. Za zagotavljanje koristi nemškega rajha je dr. Rainer prefektom in šefu pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini dodelil nemške svetovalce (deutsche Berater). V Ljubljani je to postal višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju esesovski in policijski general Erwin Rösener, upravni svetovalec pa je postal kamniški deželni svetnik dr. Hermann Doujak.³

General Rupnik je upravo Ljubljanske pokrajine prevzel 22. septembra 1943, ko ga je Rainerjev namestnik dr. Ferdinand Wolsegger v ljubljanski vladni palači ustoličil za predsednika pokrajinske uprave.⁴ Prevezem ni bil kdo ve kako težak, saj

¹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, št. 37, 7. 5. 1941; Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Zbral, uredil in pojasnil dr. Tone Ferenc. Maribor 1987, dok. 5.

² Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967 (dalje Ferenc: Kapitulacija Italije), str. 134-226, 315-351.

³ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 352-374. Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen "Alpenland" und "Adriatisches Küstenland" 1943-1945. Wien 1969. Roland Kaltenecker: Operationszone "Adriatisches Küstenland". Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944-45. Graz-Stuttgart 1993. Enzo Collotti: Il litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-45. Milano 1974.

⁴ Slovenec, 23. 9. 1943.

so bili na mestu še vsi oddelki visokega komisariata, tj. oddelki bivše banske uprave za dravsko banovino, s še vedno slovenskimi načelniki. Bilo je tudi nekaj uradov, ki jih je bil ustanovil italijanski visoki komisar Emilio Grazioli in so jih vodili italijanski ljudje. Te je Rupnik prevzel do srede oktobra 1943, ko se je večina njihovih vodij umaknila v Italijo.⁵ Mussolinijevo ponovno imenovanje Emilia Graziolija za visokega komisarja v Ljubljani je naletelo na odpor in se je baje Grazioli moral z ljubljanskega kolodvora takoj vrniti v Italijo. Tudi oddelek italijanske fašistične milice, ki je po kapitulaciji Italije ostal v Ljubljani, je nekega dne odpotoval v Italijo. Novo pokrajinsko vodstvo fašistične republikanske stranke za ljubljansko pokrajino, ustanovljeno septembra 1943 v Ljubljani, ni imelo nobenega vpliva na nadaljnje dogajanje v tej pokrajini.⁶ Medtem je Rupnik odpravljal zunanje znake nekdanje italijanske navzočnosti in s pomočjo nemškega okupatorja in tudi njemu v pomoč ustanovil Slovensko domobranstvo in policijo.⁷

Hitler seveda ni mogel dolgo časa trpeti takšnih razmer, kakršne so ustvarili slovenski partizani po kapitulaciji Italije. Z odprtjem fronte v južni Italiji 3. oz. 9. septembra 1943 se je povečal strateški pomen prehodnega slovenskega ozemlja. Južna železnica je bila med najpomembnejšimi železniškimi zvezami med to fronto in nemškim rajhom, poleg tega pa so slovenski in hrvaški partizani zagospodarili tudi nad severno jadransko obalo. Čeprav po nemški zasedbi Italije izkrcaje britanske in ameriške vojske na srednjejadranski ali severnojadranski obali ne bi bilo več mogoče, pa so se tega nekaj časa bali tako nemški okupator kot partizani. Takoj po italijanski kapitulaciji je Hitler pošiljal v operacijsko cono "Jadransko primorje" vedno večje enote, dokler ni 19. septembra 1943 ukazal, naj II. SS tankovski korpus pod poveljstvom esesovskega generala Paula Hausserja izvede veliko ofenzivo, po kateri slovensko prebivalstvo - tako se je namreč izrazil sam Hitler - ne bi smelo pomeniti več nobene nevarnosti. Sam je čez nekaj dni pregledal Hausserjev načrt za ofenzivo in ga nekoliko spremenil. Ofenziva na Dolenjskem in Notranjskem po njegovem naj ne bi potekala od zahoda proti vzhodu kot leto prej velika italijanska ofenziva, temveč od vzhoda proti zahodu, da se partizani ne bi mogli izmuzniti na Hrvaško.⁸

Hausser je z močnimi in elitnimi silami, ki so jih pripeljali tudi iz severne in srednje Italije, začel ofenzivo 25. septembra v osrednjem delu Primorske, da bi odbil partizansko vojsko od Gorice, ki jo je frontalno napadala že od 12. septembra, in jo v Vipavski dolini ali v Trnovskem gozdu uničil ali razbil. To se mu ni posrečilo, pač pa je imel več uspeha v drugem delu ofenzive na Pivki, v Brkinih in Istri, kjer je res razbil slovenske in hrvaške partizanske enote in tudi s požigi vasi in ustrelitvami hudo prizadel civilno prebivalstvo. Tretji del ofenzive je veljal Hrvaškemu primorju, Gorskem kotarju in severni Liki, da bi nemška vojska zasedla

⁵ Glej zapisnike in drugo gradivo o prevzemu posameznih uradov visokega komisarja za ljubljansko pokrajino v Arhivu Republike Slovenije (dalje ARS), I. splošni oddelek banske uprave (dalje BAN I), št. 2454, odlok šefa pokrajinske uprave 8. 10. 1943, glej tudi št. 2390, 3405, 3450, 3584, 3602, 3649, 3650, 3652, 3584, 3934, 4630.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. (dalje ARS II), fond PNF, fasc. 73 in 73 a, gradivo o ustanovitvi, vodstvu in članstvu italijanske republikanske fašistične stranke po 11. 9. 1943.

⁷ Slovenec, 24. 9. 1943.

⁸ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht - Wehrmachtführungsstab, Band III-2. Zusammengestellt und erläutert von Walther Hubatsch. Frankfurt am Main 1963, 9. - 25. 9. 1943; Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 379-382.

jadransko obalo in prišla na izhodiščne položaje za četrti del ofenzive proti slovenskim partizanom na Dolenjskem in Notranjskem.⁹

Četrti del svoje velike ofenzive, ki je bila ena najdaljših ofenziv nemškega okupatorja v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, je Hausser značilno krstil za "Prelom oblakov" (Wolkenbruch) in ga je od 21. oktobra do 13. novembra 1943 izvedel v štirih fazah. Tri okrepljene nemške divizije (71. pehotna, 44. grenadirska in 162. turkestantska) so strateško obkolile ofenzivno območje in nato sinhrono vsaka zase ustvarila obroč ter ga "čistila". Ker se je enotam mudilo na velike fronte, niso mogle pregledati območja tako natančno kot leto prej italijanska vojska. Enote partizanskega 7. korpusa so se upirale in hkrati umikale na odročnejša, planinska in gozdna območja. Tako je bil okupatorjev uspeh precej manjši kot na Primorskem in v Istri, čeprav so partizani utrpeli nekaj hudih udarcev, npr. na Ilovi gori, Krimu, Mokrcu. Sam Hitler je moral priznati, da ofenziva ni imela takšnega uspeha, kot se ga je nadejal. V to ga je še posebej prepričalo partizansko obleganje Novega mesta in Kočevja kmalu po ofenzivi.¹⁰

II. Imenovanje okrajnih glavarjev in navodila za delo

Nisem mogel ugotoviti, ali je bil nemški okupator ali Rupnik, ki je sklenil, da je treba še med nemško ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem obnoviti okrajna glavarstva, s katerimi je pomedla partizanska stran in uvedla svojo upravo, ki jo je vodila Upravna komisija za osvobojeno slovensko ozemlje pod vodstvom sekretarja Bogdana Osolnika in z osmimi odseki. Rupnik je kot šef pokrajinske uprave že 22. oktobra podpisal odloke o imenovanju okrajnih glavarjev, in to za dr. Vinka Vidmarja za Novo mesto, dr. Antona Svetino za Črnomelj in dr. Franca Čermaka za Kočevje. Ne vem, kdaj je imenoval okrajna glavarja v Ljubljani (dr. Franc Maršič) in Logatcu (Franc Kogovšek); sedeža teh okrajnih glavarstev sta bila že od 9. septembra pod varuštvom nemškega okupatorja.

Odlok o imenovanju se glasi:

"Z odločbo gospoda šefa pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino z dne 22. oktobra 1943, I. št. 4052 ste na osnovi danih pooblastil, § 70 zakona o uradnikih ter čl. 2, 6 in 8 uredbe o obvezni civilni službi (Službeni list z dne 6. julija 1942, št. 45) po službeni potrebi odrejeni proti pravici do odgovarjajočih dnevnic za tri mesece v začasno službovanje pri okrajnem glavarstvu v ...

Odhod na službeno mesto bo skupen in se bo izvršil z avtomobili. Zato morate biti na odhod vsak hip pripravljeni.

Zaradi informacij glede skupnega odhoda se obvezno javite v ponedeljek 25. t.m. na hodniku II. nadstropja vladne palače ob 8. uri zjutraj.

Poverjeni ste, da vodite posle okrajnega glavarja. G. predsednik Vas pooblašča, da postavljate občinske organe na svojem področju proti naknadnemu poročilu.

*Predsednik: General Rupnik.*¹¹

Predsednik pokrajinske uprave Rupnik je tisti dan lastnoročno podpisal tudi predloge za namestitev osebja za okrajna glavarstva v Novem mestu, Črnomlju in

⁹ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 382-413, 438-455.

¹⁰ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 456-566.

¹¹ ARS, BAN I, 1944, št. 614, šef pokrajinske uprave v Ljubljani, I. št. 4055/1, odločba za Vinka Vidmarja 22. 10. 1943; BAN I, 1943, 4135, odločba za dr. Antona Svetino (I. št. 4053/1, 22. 10. 1943; BAN I, 1943, št. 4052, odločba za dr. Franja Čermaka (I. št. 4054/1, 22. 10. 1943).

Kočevju. V predlogu so bili za posamezna glavarstva poleg glavarja, pravnika ali pravnikov naštetih strokovni referenti: sanitetni, veterinarski, kmetijski, šumarski, prehranjevalni, prosvetni, dodeljeni učitelji, tehnična služba, pisarniško osebje in pomožno osebje. Tudi zanje je navedeno, da bodo na okrajnih glavarstvih tri mesece in imeli pravico do dnevnic.¹² Do odhoda imenovanih uradnikov in nameščencev v Novo mesto, Črnomelj in Kočevje je prišlo do manjših sprememb v sestavi okrajnih glavarstev. Za okrajnega glavarja v Črnomlju imenovani dr. Svetina se je takoj po imenovanju opravičil, da zaradi bolezni ne more v Črnomelj, vendar je nato tja odpotoval.¹³

Pokrajinski gospodarski svet v Ljubljani je 23. oktobra 1943 izdal tole okrožnico:

"Po telefoničnem obvestilu podbana g. Stanka Majcena se vrši v torek, dne 26. oktobra, ob 4. uri popoldan v knjižnični dvorani pri predsedniku Pokrajinske uprave konferenca glede prevzema poslov ob novi zasedbi Dolenjske. Vse upravno uradništvo bo pod vodstvom novoimenovanih okrajnih glavarjev za Novo mesto, Metliko in Kočevje odpotovalo skupno v avtomobilih na svoja službena mesta, da prevzamejo posle. Poleg političnih uradnikov bodo šli obenem tudi sodni, davčni, finančni in ostali organi varnostne službe. Na včerajšnji konferenci v predsedništvu Pokrajinske uprave je bila izražena želja, da se tem ekspedicijam pridružijo tudi uradniki Pokrajinskega gospodarskega sveta, ki bi odpotovali skupno pod vodstvom okrajnih glavarjev, vendar ne bi ostali tam, marveč bi se pomudili le toliko časa, da bi zbrali vse potrebne informacije o gospodarskem stanju vsakega področja, nakar bi se vrnili na svoje stalno službeno mesto v Ljubljano in tam podali izčrpna poročila o svojih ugotovitvah."

V okrožnici so določeni za odhod na Dolenjsko: v Novo mesto dr. Leo Gržinič, v Metliko Kurt Goedrich in v Kočevje Milan Vičič. Okrožnica tudi pravi, da še ni določen dan odhoda, morajo pa se imenovani v torek, dne 26. oktobra, popoldne ob štirih javiti podbanu dr. Majcnu in se udeležiti konference, ki jo bo vodil šef pokrajinske uprave Leon Rupnik in na kateri bodo dobili potrebna navodila in informacije.¹⁴

Potem ko 25. oktobra ni bilo nič z odhodom v Novo mesto, Črnomelj in Kočevje, so na pokrajinski upravi v Ljubljani določili za odhod 2. november. Tisti dan je namreč nemška vojska v svoji ofenzivi na Dolenjskem dosegla Grosuplje in so bili omenjeni trije okraji že "očiščeni". 30. oktobra so uradniki, določeni za okrajne glavarje, in morda tudi drugi za okrajna glavarstva določeni uradniki dobili vabila šefa pokrajinske uprave, ki jih je po naročilu podpisal dr. Stanko Majcen, za konferenco v vladni palači v torek, dne 2. novembra, ob pol devetih zjutraj.¹⁵ Konferenco je najbrž vodil sam Rupnik, ki je okrajnim glavarjem izdal tudi pisna navodila za obnovo okrajnih glavarstev. Navodila sem do sedaj našel le v nemščini, in to tisti izvod, ki ga je dr. Svetina odnesel s seboj v Črnomelj in se je

¹² ARS, BAN I, 1943, št. 4052, predlog za namestitev osebja za okrajno glavarstvo Kočevje 22. 10. 1943.

¹³ ARS, BAN I, 1943, št. 4135, pismo dr. A. Svetine Rupniku 23. 10. 1943.

¹⁴ ARS III, gradivo pokrajinske uprave v Ljubljani, okrožnica Pokrajinskega gospodarskega sveta v Ljubljani 23. 10. 1943.

¹⁵ ARS II, fond Okrajno glavarstvo Črnomelj, fasc. 142, pismo šefa pokrajinske uprave Ljubljana dr. A. Svetini 30. 10. 1943.

ohranil v arhivskem fondu tamkajšnjega okrajnega glavarstva.¹⁶ Slovenski prevod se glasi:

"Vzpostavitev uprave na Dolenjskem

I. S p l o š n o

Pri obnovi uprave na Dolenjskem si mora šef pokrajinske uprave postaviti cilj, da čimprej uredi življenje v tem delu pokrajine in uvede obnovo. Pod gospostvom tolpe je območje izredno trpelo. Ljudje so v takšnem duševnem razpoloženju, ki se komaj da opisati. Izgubili so sleherno možnost razsojanja o političnih razmerah, ker so imeli malo stikov z zunanjim svetom in so bili trajno pod vplivom komunistične propagande. Tako so postali zelo nezaupljivi, čeprav so si po drugi strani želeli izboljšati svojo usodo in bi bili hvaležni, ko bi se kdo kmalu in vztrajno zavzel zanje.

V splošnem bi bile naloge naslednje:

- 1. Zavarovanje območja pred nasiljem tolpe*
- 2. Zagotovitev prehrane*
- 3. Zagotovitev drugih nujnih življenjskih potrebščin*
- 4. Obnova porušenih hiš, kmetij, obratov, poti, mostov, železnic in zvez.*

II. P o s e b n e n a l o g e

1. Da bi lahko opravili vse naloge, je treba obnoviti upravni aparat. Obnova naj poteka iz okrajnih središč Novo mesto, Črnomelj in Kočevje. Za ta namen so vzpostavljeni upravni štabi, ki gredo danes v te kraje. Kolikor je to mogoče, se bodo namestili na svojedobnih uradnih mestih. Ob tem bi omenil, da ni nepomembno, da je treba poleg obnove urediti čisti urad, ki že na zunaj kaže novi duh in voljo za obnovo (čiščenje uradnih prostorov, oprava, oprema s potrebnim gradivom). To nalogo opravi tajnik okrajnega glavarstva. Okrajni glavar pa si mora po izvedbi notranje organizacije prizadevati za obnovo upravne organizacije v občinah. Nujen ukrep je zato začasno (komisarično) imenovanje župana. Tukaj predlagam tole:

Enote zaščitne policije in domobranstva bodo najprej zasedle nekaj pomembnih krajev osvobojenega območja. Za te kraje naj okrajni glavar vpraša pri komandantu I. bataljona 19. SS policijskega polka v Novem mestu. V teh krajih lahko takoj imenuje župane. Iz teh krajev bodo zasedli nadaljnje kraje kot postojanke. Treba si je prizadevati za to, da bi najprej zasedli predvsem občinska središča in tam vzpostavili redno občinsko upravo. Te kraje je treba ustrezno zavarovati. Sporazumno s komandantom bataljona je treba vzpostaviti krajevno brambo. To je treba opraviti s pritegnitvijo zaupnih in ustreznih prostovoljcev v kraju in jih vključiti v Slovensko domobranstvo. Pri tem je treba paziti, da se ne bi vrinile nasprotnikove sile. Te ukrepe bodo uvedli ustrezni uradi policije oziroma domobranstva. Okrajni glavar se naj vključi kot svetovalec. Ko so ti kraji na ta način zavarovani in občinske uprave zmožne uradovati, mora okrajni glavar takoj ugotoviti ukrepe za odpravo najhujših stisk. Predvsem je treba na prehranjevalnem področju storiti vse, da bi prebivalstvu nudili najnujnejše. Zato je treba takoj ugotoviti, v katerem delu območja je stiska najhujša, ali so zaloge in kje so (vsekakor vzpostaviti stik z vojsko in policijo) in jih zavarovati. Če pa je živeža premalo, je treba takoj ugotoviti, kaj je treba nabaviti in

¹⁶ ARS II, Okrajno glavarstvo Črnomelj, fasc. 142, Aufnahme der Verwaltung in Unterkrain.

koliko ter kam je treba pripeljati. Da bi zagotovili čimbolj pravično razdelitev živeža, je treba v občinah, ki se vključijo v preskrbo, izdati živilske karte za občane. Če ni podlage za izdajo kart, je treba napraviti novo, da ne bi bilo podvajanja. Če je na kakšnih območjih pomanjkanje takšno, da ni nobenih zalog in se pokaže potreba po kratkoročni akciji dobrodelnega oddelka, ga je treba naročiti pri pokrajinski upravi. Skladišča živeža je treba takoj zavarovati pred ropom tolovajev, trgovinam, ki jih ni mogoče zavarovati, se živež ne sme izdajati. Trgovce z živežem je treba zelo nadzirati. Naloge na področju prehrane izvaja prehranjevalni referent pri okrajnem glavarstvu.

Za zagotovitev drugih življenjskih potrebščin je treba takoj ugotoviti, kakšne so zaloge. Njih je treba zavarovati in jih je mogoče izdajati ali jih dajati na voljo le po navodilih okrajnega glavarstva. Ono mora to nalogo zaupati svojemu uradniku. Blago se izdaja le na karte in se nadzor nad tem vodi na osebnem listu za vsakega porabnika (pripraviti obrazce osebnih listov in kart). Te naloge ni mogoče zaupati občinam. Če je zanjo na voljo premalo ljudi, jih je treba zahtevati. Za življenje nujne predmete, npr. čevlje, tekstil, milo in podobno, je tudi treba vskladiščiti v zavarovanih trgovinah.

Ker je mnogo porušenega, je treba takoj ugotoviti, kaj je treba nujno popraviti. Pri tem je treba misliti predvsem na to, da bi predvsem usposobili poti, ceste, mostove, železniške naprave in telefonske zveze, da bi čimprej stekla promet in zveza z Ljubljano.

Nato je treba poskrbeti za potreben bivalni prostor in potrebne prostore za gospodarstvo.

Da bi dobili pregled nad denarnimi potrebami, je treba seveda čimprej ugotoviti predvidene stroške teh ukrepov in jih sporočiti šefu pokrajinske uprave. Kar se lahko opravi s pritegnitvijo krajevnega prebivalstva, je treba takoj začeti, ker je obnova mostov, cest itd. predvsem potrebna za zagotavljanje preskrbe prebivalstva.

Zdi se mi pomembno, da bi hitro poskrbeli za telefonsko zvezo okrajnega glavarstva z Ljubljano in po možnosti tudi z občinami. Zato naj vsa tri okrajna glavarstva Novo mesto, Črnomelj in Kočevje vzpostavijo kurirsko zvezo. Ta bi bila potrebna tudi z občinami. Potrebna motorna sredstva naj poiščejo na svojem območju. Za ta namen naj rekvirirajo, usposobijo in uporabljajo dosegljive automobile in motorna kolesa. Vsekakor naj se pogajajo z vojsko in policijo za izročitev zaplenjenih vozil. Če jih ni mogoče dobiti na terenu, je treba to sporočiti šefu pokrajinske uprave. Goriva ni na terenu. Zato je treba takoj sporočiti, koliko ga potrebujejo, kam in komu ga je treba poslati. Treba ga je varčno trošiti.

Pomemben moment pomiritve se mi zdi čimprejšnja pritegnitev ljudi k delu. Možnosti za delo je glede na potrebno obnovo območja pač dovolj. Zato imajo delovni uradi nalogo, da spravijo ljudi na delovišča.

Dalje se bo pokazala potreba pomagati ljudem z denarnimi podporami. Pri tem mora sodelovati Pokrajinski podporni zavod prek javnih ustanov. Ozkosrčnost ni na mestu. Ustrezna denarna sredstva bo dal na voljo šef pokrajinske uprave.

Nadaljnje poglavje je zdravstvena oskrba območja. Stvar uradnega zdravnika je, da personalno in organizacijsko čimprej doseže cilj. Mogoče bo imelo določeno vlogo tudi vprašanje nastanitve in preskrbe beguncev iz ogroženih krajev. Stvar okrajnih glavarjev je, da poskrbe za ureditev begunskih taborov in takšnim ljudem nudijo potrebno varstvo. Pri tem si morajo prizadevati, da takšne ljudi zaposlijo z ustreznim delom.

Na splošno lahko rečem, da bo takšni nalogi kos le takšen okrajni glavar, ki si brez birokratskih ovir prizadeva za ciljem in se hrabro, iniciativno in predano posveča nalogi. Ne se izgublja v malenkostih in se posvečati celoti. Predvsem pa je potrebno imeti razumevanje in dobro voljo za ljudi in vedno misliti na to, da ljudje, ki so v zelo hudi duševni in gmotni stiski, potrebujejo pomoč. Strankarsko-politične premisleke je treba popolnoma izključiti. Zdaj gre le za eno, namreč za to, da ljudstvo osvobodimo iz krempljev požigalniškega komunizma in ga peljemo naproti srečni prihodnosti."

III. Vzpostava okrajnih glavarstev na terenu

Kočevje

V Kočevje je skupina uradnikov za obnovo okrajnega glavarstva odpotovala 2. novembra. Zastopnik Pokrajinske delavske zveze Stanko Jurij je 8. novembra 1943 o poti poročal tole: *"V Kočevje smo se peljali prek Št. Vida, Trojan, Celja, Krškega, mimo Kostanjevice in prek Bele Cerkve v Novo mesto. Iz Novega mesta prek Mirne Peči, Trebnjega, Dobrnjača, Žužemberka, Smuke, Male gore v Kočevje."*¹⁷ Tja je skupina prispela čez dva dni, tj. 4. novembra. V njej bi moralo biti poleg okrajnega glavarja dr. Franja Čermaka še 11 uradnikov, med njimi pravnik Josip Šinkovec, sanitetni referent dr. Anton Sonc, veterinarski referent Silvan Vodopivec, kmetijski referent Jože Kežman, gozdarski referent inž. Anton Mihaliček, prehranjevalni referent inž. Ivan Rozman, prosvetni referent Ivan Tavčar itd.¹⁸ Vendar dr. Čermak ni ostal dolgo v Kočevju in ga je nasledil podnačelnik dr. Zvonko Bratina, ki je nekoč že opravljal funkcijo sreskega načelnika v Kočevju in je tudi pod italijansko okupacijo živel v Kočevju. Partizani so ga mobilizirali in je opravljal pisarniške posle v krajevnem in območnem zalednem poveljstvu (komandi mesta in vojnega področja).¹⁹ Do sedaj (še) nisem našel nobenega Čermakovega ali Bratinovega poročila iz Kočevja o delovanju okrajnega glavarstva po 4. novembru 1943.

Čermakova skupina je v Kočevju našla že novega župana, ki ga je imenovala nemška vojska, potem ko je 24. oktobra prispela v Kočevje. To je bil profesor Franc Uršič. On je skupino seznanil z razmerami, kolikor se o njih ni prepričala že sama na poti. *"Po poročilu g. občinskega komisarja Uršiča obstajajo na območju proti Kolpi vasi Kočevska Reka, Morava, Banja Loka, Nova sela, Fara in Petrinja, ki niso bile skoraj nič poškodovane. Vsa ostala naselja so pa bila že lansko leto in deloma letos spomladi od Italijanov opustošena ter se je prebivalstvo razbežalo deloma v gozdove, deloma v druge kraje tako, da so široki predeli povsem neobljedeni in seveda tudi neobdelani,"* je poročal omenjeni Jurij.²⁰ *"Nemške vojaške*

¹⁷ ARS, BAN I, 4834, Pokrajinska delavska zveza Ljubljana, št. 578-43-6 dne 8. 11. 1943. Položaj v Kočevju in kočevskem okraju.

¹⁸ Glej op. 12.

¹⁹ *"Ko je po zasedbi partizanov okrajno glavarstvo dne 12. septembra t.l. prenehalo poslovati, sem bil dodeljen v civilno službo pri komandi mesta Kočevje, pri komandi področja Kočevje in v podružnici Hranilnice dravske pokrajine v Kočevju, oziroma pri finančnem odseku. (...) V komandi mesta sem bil le malo zaposlen. Imel sem urediti obveščevalno službo za dajanje znaka za alarm v slučaju prihoda avijonov. Kakšnih vojaških zadev nisem opravljal. V komandi področja pa sem v pisarni, kjer je bilo tudi vložišče, odpravništvo in prepisovalnica, pisal po navodilih komandanta propustnice za civilne in nekatere vojaške osebe za potovanje v Kočevje. Podpisoval pa je propustnice komandant sam. Od 18. X. do 22. X. pa sem bil dodeljen v podružnico Hranilnice dravske banovine oziroma finančnemu odseku, kjer pa sem dobil v rešitev le dva spisa."*

²⁰ Glej op. 17.

oblasti so imenovala kmalu po svojem prihodu profesorja Uršiča za komisaričnega vodjo občine. On je s pooblastilom nemških oblasti takoj izdal prva navodila (da veljajo vsi stari zakoni, kakor so veljali pred prihodom partizanov, navodila glede izvajanja prehranjevalnih predpisov, prepoved samolastnega zakola živine, poziv vsem onim, ki so klali prašiče, da oddajo določeno količino maščob itd.)," je poročal Jurij.²¹

Opisal je razmere tudi na drugih območjih, ki jih je videl na poti, in tudi v Kočevju. Navedel je tudi nujne ukrepe, npr. preskrbo prebivalstva z živili, organiziranje zdravniške in socialno-zaščitne službe, izplačilo plač, pokojnin itd. Zanimiv je tudi njegov podatek o divjih rekvizicijah:

"Opazil sem, da se vrše rekvizicije ločeno ter rekvirira vsak na svojo roko, kar povzroča med prebivalstvom razburjenje in bojazen, da bodo vse odnesli. Vsled tega kolje tudi prebivalstvo samo še nedorejene prašiče in teleta, ker se boji, da jim ne ostane ničesar. Oblastem naj bi se dala navodila, da se izvajajo rekvizicije le v najnужnejših primerih ter plača prebivalstvu določeno ceno in državno premijo v Lirah."²²

Novo mesto

Za okrajno glavarstvo v Novem mestu je Rupnik poleg glavarja Vinka Vidmarja določil še 25 uradnikov in nameščencev, med katerimi so bili tudi podnačelnik Adolf Vadnal, zdravnik dr. Jože Erat, veterinar dr. Slavko Malenšek, kmetijski referent Karol Škoberne, gozdarski referent inž. Stanislav Kanc, agronom "Prevoda" Franc Sitar, tehnik inž. Rudolf Jenko, prosvetni referent Svatopluk Stoviček in drugi.²³ Kako je potekala vožnja iz Ljubljane do Novega mesta, zvezo iz nekega vira iz začetka novembra 1943:

"Dne 2. novembra 1943 smo se peljali kot uradniki, določeni za prevzem oblasti v Novem mestu in okolici. Peljali smo se preko Št. Vida, Domžal, Celja, Krškega. Po pol 10. uri zvečer smo prišli v Krško in tam prespali. Do tukaj smo šli nemoteno brez vsakega oboroženega spremstva. 3. novembra smo odšli iz Krškega proti Novemu mestu in je šla za nami močna oborožena straža, ki je potem ostala v Novem mestu kot tamkajšnja varnostna posadka. Ko je nemška vojska očistila Novo mesto partizanskega tolovajstva, pa do našega prihoda ni bilo v Novem mestu prav nobene oblasti in prav nobenih varnostnih organov. Vsled tega je bilo novomeško meščanstvo v velikem strahu, da se ne bi partizani zopet povrnil, in so bili silno veseli našega prihoda. Videli so v nas garancijo za bodoče življenje. Prvi naši vtisi, ko smo prišli v Novo mesto, so bili silno mučni. Človek je imel občutek kakor da je prišel v mesto, ki je trpelo vsled silnega pretresa. Težko je najti stavbo, ki ne bi bila prav nič poškodovana."²⁴

Priča nato opisuje, kaj se je godilo v mestu in bližnji okolici, predvsem pa posledice nemških bombnih napadov in divjanja nemške vojske.

Okrajna glavarja za Novo mesto in Črnomelj sta v Novem mestu 4. novembra dobila razglas komandanta I. bataljona 19. SS policijskega polka majorja Richarda Maiwalda. Ta je s svojim bataljonom pred nekaj dnevi prispel iz Krškega in Ko-

²¹ Glej op. 17.

²² Glej op. 17.

²³ ARS, BAN I, 1944, št. 614, seznam uslužbencev, ki so odšli na službovanje v Novo mesto, 2. 11. 1943.

²⁴ ARS II, arhiv kontrarevolucije, fasc. 111, Vesti 9. 11. 1943, Planinšič Jože, dip. jurist poroča.

stanjevice v Novo mesto in z njim tudi domobranski bataljon pod poveljstvom stotnika Vuka Rupnika. Maiwaldov razglas je pozival vse moške in ženske, naj se vrnejo na svoje domove, vse delazmožne moške in ženske pa, da se prijavijo pri okrajnih glavarstvih v Novem mestu, Črnomlju in Kočevju, da bodo sodelovali pri obnovi rednega in prepotrebne gospodarkega življenja, prepovedoval vsako prisvajanje živeža in drugih predmetov iz porušenih in opuščenih hiš, uvajal policijsko uro, zatemnitev oken itd. Najbrž je ta razglas major Maiwald sestavil že s sodelovanjem okrajnega glavarja Vidmarja.²⁵

Okrajni glavar Vinko Vidmar je osem dni po svojem prihodu v Novo mesto poročal: *"Poročam, da se je vrnil tuk. avto in da je došel tudi podglavar g. Vadnal Adolf. Gozdarskega ing. Kanca Stanislava, zdravnika dr. Erata Joška in šolskega nadzornika Stovička Svatopluka sem napotil v Ljubljano, ker so prejšnji referenti tu in so bili ti odveč. Poročam tudi, da se trenutna splošna situacija poostruje in je uradništvo okrajnega glavarstva v Črnomlju že na povratku v Ljubljano."*²⁶

Po Vidmarjevi vrnitvi v Ljubljano je dr. Miloš Stare v svojem poročilu dr. Mihiu Kreku v London 22. novembra 1943 zapisal tudi tole:

*"Včeraj se je vrnil v Ljubljano srezki načelnik Vidmar, katerega je Rupnik poslal tja, pa pravi, da je nepotreben, odnosno, da ne more ničesar delati, ker dokler je Novo mesto v stanju vojne, je civilna uprava nepotrebna. Če sedi v pisarni podnevi, lahko računa s kako granato, da jo dobi v sobo, ponoči pa so itak vsi Novomeščani, kolikor jih je še tam, po kletih."*²⁷

Črnomelj

Z dr. Svetino bi moralo v Črnomelj še 16 uradnikov, npr. pravnik Ivan Lenič, zdravnik dr. Jerko Oršič, veterinar dr. Franc Kovač, kmetijski referent inž. Lojze Sluga, gozdarski referent inž. Stanko Mazi, prehranjevalni referent Lavoslav Gosak, prosvetni referent Gabrijel Janežič in še devet drugih.²⁸ Najbrž so tako kot tisti za Novo mesto odpotovali 2. novembra prek Celja, Krškega, Kostanjevice, Novega mesta in Metlike ter 4. ali 5. prispeli v Črnomelj. V poročilu, ki ga je nekdo 5. novembra 1943 napisal za Pokrajinsko delavsko zvezo, piše: *"Iz Novega mesta smo se pripeljali v Črnomelj skupaj z nemškim policijskim oddelkom in domobranskim oddelkom, kateri bodo ostali kot redna posadka v Črnomlju in Metliki."*²⁹ Poročal je tudi, da so v Črnomlju visele bele zastave in da v mestu ni bilo nemške vojske. Iz poročila tudi nekaj malega zvemo o razmerah v poljedelstvu, industriji, na cestah in železnici ter na stanovanjskem področju. Ker so prvi akti okrajnega glavarstva, kolikor jih sploh je, ohranjeni z dne 5. novembra, kaže, da je glavarstvo šele tisti dan začelo uradovati. Vendar razen potrdil o izplačanih subvencijah raznim organom, npr. okrajnemu cestnemu

²⁵ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, Maiwaldov razglas 4. 11. 1943.

²⁶ ARS, BAN I, 1943, št. 4594, poročilo okr. glav. Novo mesto I No 19/1 4. 12. 1943.

²⁷ ARS II, zbirka dr. Izidorja Cankarja, VIII, poročilo Medveda - dr. M. Stareta v London 22. 11. 1943.

²⁸ ARS, BAN I, 1943, št. 4135, predlog šefa pokrajinske uprave Ljubljana za namestitev za okrajno glavarstvo 22. 10. 1943.

²⁹ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, poročilo za Pokrajinsko delavsko zvezo 5. 11. 1943. Rudi Vogrič: Boj Belokranjcev. Ljubljana 1973, str. 324-325 (dalje Vogrič, Boj Belokranjcev).

odboru, akontacije plače prispelim uradnikom itd. ni drugih dokumentov o poslovanju.³⁰

Nekaj več dejavnosti je zaslediti 6. novembra, ko sta se nam ohranili vsaj dve poročili. Prvega je napisal referent za prehrano in je v njem opisal razmere na svojem področju. "*Civilno prebivalstvo tega okraja ni prejelo v tekočem mesecu nobenih živil. V minulem mesecu, kot mi je bilo mogoče ugotoviti, je prejelo prebivalstvo moko, testenine in riž, dočim ni bilo razdeljeno nobenih maščob niti mila, sladkor pa je bil dodeljen le deci izpod 10 let in starčkom nad 60 let.*

Iz skladišč okrajnega prehranjevalnega odbora v Črnomlju je bilo blago, ki je bilo v zalogi, odpeljano, tako da v vsem območju ni živil in grozi civilnemu prebivalstvu, predvsem najrevnejšim slojem, t.j. uradništvu in delavstvu, veliko pomanjkanje."³¹ Nato je referent navedel količino živil, ki bi jih bilo treba pripeljati v Črnomelj za 20 tisoč prebivalcev, in to 50 ton moke, 12 ton riža, 12 ton testenin, 10 ton sladkorja, 7 ton maščob, 2 toni mila in 20 ton soli. Za te količine živil in mila naj bi tudi poslali iz Ljubljane ustrezno število živilskih nakaznic.

Okrajni šolski nadzornik pa je poročal o zelo slabih razmerah glede šolskega inventarja, boljše so bile razmere glede obstoječih učnih moči: "*Učiteljstvo v srezu je povečini ostalo na svojih mestih. Manjka le nekaj moških učnih moči. Črnomaljski šolski upravitelj Jože Štrubelj je bil pri obstreljevanju ubit. Vendar izgleda, da bo mogoče v doglednem času spopolniti vsaj pretežno večino učiteljskih mest.*"³² Predvidel je, da se bo šolski pouk začel okoli 15. novembra, razen v petih šolah, ki so porušene. Za plače učiteljem in za šole bi potreboval okoli 300.000 lir.

To pa je v glavnem tudi vse, kar zvemo o začetku poslovanja okrajnega glavarstva Črnomelj: pregled razmer in izplačilo 241.625 lir; enajstim uradnikom 33.000 in nekaterim ustanovam, npr. cestnemu odboru 50.000, okrajnemu glavarstvu 55.000, črnomaljski šoli 25.000, črnomaljskemu sodišču 20.000 itd.³³

Za Svetinovo skupino je, kot kaže, odpotovala še ena skupina uradnikov, ki pa ni imela takšne sreče kot Svetinova. Petnajsta partizanska brigada je namreč 5. novembra med Berečo vasjo in Trnovcem napadla osebni avtomobil in avtobus, v katerih je bilo tudi šest uradnikov, "*ki jih je Rupnik poslal, da vzpostavijo oblast v Beli krajini.*" Vse so postrelili 7. novembra.³⁴

Če ob prihodu Svetinove skupine uradnikov v Črnomlju ni bilo nemške vojske in policije, pa je ta bila vsekakor 6. novembra. Tisti dan je namreč dr. Svetina poslal "vojaškemu poveljniku v Črnomlju stotniku Fischerju" seznam članov "delovnega štaba" okrajnega glavarstva Črnomelj. Navedel je 27 imen. Primerjava s seznamom dne 22. oktobra oz. 2. novembra določenih uradnikov za okrajno glavarstvo v Črnomlju pokaže, da jih je odpotovalo manj kot polovica in da so nato

³⁰ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, razna potrdila o prejemu denarja.

³¹ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, okrajno glav. Črnomelj, referat prehrana 6. 11. 1943.

³² ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, P. NO. 733. Okrajni šolski nadzornik 6. 11. 1943: poročilo o prevzemu poslov za šole okrajnega glavarstva Črnomelj.

³³ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, pobotnica o prejemu predujma za dnevnicke uradnikov in seznam subvencij ustanovam in posameznikom v Črnomlju.

³⁴ Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 325.

odpotovali drugi. Vendar sta bila med novimi pomembnejša le sanitetni referent dr. Boris Majerič in veterinarski referent dr. Albin Sedej.³⁵

Kaže, da je dr. Svetini uspelo vzpostaviti eno samo občinsko upravo, in to v Črnomlju (župan Klemenca). Ta je predlagala preverjenega človeka za služitelja pri okrajnem glavarstvu.³⁶

To pa je v glavnem tudi vse, kar zremo o obnovi in delovanju črnomaljskega okrajnega glavarstva. Kajti ko se je nemška vojska 8. novembra umaknila iz Metlike in Črnomlja, se je drugi dan prek Kočevja umaknilo tudi Svetinovo okrajno glavarstvo. Tisti dan so partizani ponovno zasedli Belo krajino in jo obdržali do konca vojne.³⁷

IV. Omejene možnosti uradovanja okrajnih glavarstev

V drugi polovici novembra 1943 je pokrajinska uprava v Ljubljani nekoliko spremenila osebno sestavo okrajnih glavarstev na Dolenjskem. Čeprav naj bi po prvotnem načrtu uradniki, poslani iz Ljubljane v omenjena okrajna glavarstva, ostali tam tri mesece, so jih večino zamenjali še isti mesec. Rupnik je 26. novembra premestil okrajnega glavarja Vinka Vidmarja iz Novega mesta v Ljubljano, enako okrajnega podnačelnika Adolfa Vavnala, okrajnega zdravnika dr. Jožeta Erata, višjega veterinarskega pristava dr. Slavka Malenška, višjega gozdarskega pristava inž. Stanislava Kanca in druge.³⁸

Najbrž sta nemški okupator in domobranstvo nameravala ponovno zasesti Belo krajino in je Rupnik 20. novembra 1943 imenoval za okrajnega glavarja v Črnomlju Antona Skubica. Z njim bi moralo na pot osem uradnikov, med njimi sanitetni referent dr. Marjan Stegnar, veterinarski referent dr. Albin Sedej, kmetijski referent Gabrijel Ambrož, prehranjevalni referent Gabrijel Pipan in prosvetni referent Leopold Bonča.³⁹ Vendar niso nikdar odpotovali proti Beli krajini. Skubic je postal okrajni glavar v Novem mestu.

Za okrajnega glavarja v Kočevju je Rupnik 17. novembra imenoval Janeza Lesarja.⁴⁰ Medtem ko so Tavčar, dr. Lovšin in Ivan Rozman še ostali v Kočevju, bi

³⁵ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, seznam uradništva okr. glav. Črnomelj za stotnika Fischerja 6. 11. 1943.

³⁶ ARS II, Okr. glav. Črnomelj, fasc. 142, občina Črnomelj, No. 2-43, predlog za namestitev okrajnega sluge, dne 5. 11. 1943. Baje je župana Klemenca, ki je bil župan že pod italijansko okupacijo, imenovala nemška vojska, ko je 21. 10. 1943 prodrla v Črnomelj. Klemenca je nato Varnostno-obveščevalna služba usmrtila. (Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 330).

³⁷ Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 326 in dalje. Že omenjeni Medved - dr. Miloš Stare je 15. novembra 1943 poročal dr. Mihi Kreku v London tudi tole: "Nemška ofenziva se bliža koncu. Zaključuje se na teritoriji Krima in Mokreca. Del nemške vojske je že odšel z Dolenjskega ter je Dolenjsko prepustil nezasedeno. Domobranci je na Dolenjskem le onih ca. 1200, ki so bili v Kostanjevici, in ti so sedaj deloma v Trebnjem, deloma v Novem mestu in Žužemberku. Nekaj jih je bilo tudi v Kočevju, pa so začetkom tega tedna Nemci dali povelje za umik, nakar so odšli Nemci in domobranci in mnogo civilnega prebivalstva. Nemci pravijo, da je bila to pomota in da so se potem vrtili, ali res ali ne, še ne vem gotovo." (ARS II, zbirka dr. Izidorja Cankarja, VIII, poročilo dr. M. Stareta 15. 11. 1943).

³⁸ ARS, BAN I, 1943, št. 4054, odlok šefa pokrajinske uprave Ljubljana, I. št. 4054 26. 11. 1943.

³⁹ ARS, BAN I, 1943, št. 4135, odlok šefa pokrajinske uprave Ljubljana, I. št. 4053/8 20. 11. 1943.

⁴⁰ ARS, BAN I, 1943, št. 4052, Seznam nameščencev civilne uprave, 18. 11. 1943, ki so bili dne 17. 11. 1943 poslani v Kočevje. "Imenovani so odpotovali na dveh osebnih avtomobilih z vojaškim spremstvom."

morali z Lesarjem oditi iz Ljubljane le nekateri uradniki. Lesar je prevzel okrajno glavarstvo okoli 20. novembra.⁴¹

Oba okrajna glavarja, Skubic in Lesar, sta ostala v Novem mestu in Kočevju do konca vojne ali skoraj do njenega konca. Okrajnega glavarstva v Črnomlju pa pokrajinska uprava v Ljubljani in nemški okupator nista nikdar več poskušala obnoviti.

Tako sta do konca vojne na Dolenjskem ostali le okrajni glavarstvi v Novem mestu in Kočevju. Obe mesti - sedeža okrajnih glavarstev je jeseni 1943 napadla partizanska vojska in hotela iz njih odstraniti nemško in domobransko posadko. Novo mesto je že 12. novembra začela napadati 15. partizanska divizija, vendar nekajdnevno obleganje ni uspelo.⁴² Kočevje pa je od 9. do 12. decembra napadala 14. partizanska divizija, ki tudi ni uspela izgnati nemške in domobranske posadke. Njima je namreč prišla na pomoč nemška vojska z Notranjskega.⁴³ Tisti čas je partizanska vojska uničila dve večji domobranski postojanki, in to v Begunjah pri Cerknici in v Velikih Laščah, vendar v njiju ni bilo nemške oborožene sile.⁴⁴ Medtem ko Novega mesta potem ni napadala nikdar več, je bilo Kočevje še nekajkrat izpostavljeno partizanskemu napadu in zavezniškemu bombardiranju. Obe mesti - Novo mesto in Kočevje sta bili dolgo časa popolnoma obkoljeni in tako rekoč osamljeni. Postojanko v Novem mestu so oskrbovali prek Krškega in Kostanjevice, postojanko v Kočevju pa le z močnimi motoriziranimi ali celo oklepnimi enotami. Šele sredi marca 1944 so med Kočevjem in Velikimi Laščami oziroma Grosupljem vzpostavili domobransko postojanko v Ribnici. Takojšnji partizanski poskus, da bi jo odstranili, ni uspel.⁴⁵ Medtem ko železnice Grosuplje - Novo mesto niso obnovili, je proga Grosuplje - Kočevje stekla šele januarja 1945.⁴⁶

Tako sta obe okrajni glavarstvi lahko delovali le v omejenem obsegu - v obeh mestih in njuni bližnji okolici. Navedel bom nekaj tovrstnih podatkov iz njihovih poročil jeseni 1943 in pozimi 1943-1944.

Okrajni glavar Lesar je 27. novembra poročal, kaj je ukrenil glede denarja, ki je bil 8. septembra 1943 na okrajnem glavarstvu, nato pa o mejah poslovanja svojega urada: *"V ostalem poročam, da še vedno nimam zvez ne z gornjim ne s spodnjim delom okraja, ker je še vedno ves okoliški teritorij ogrožen po večjih ali manjših partizanskih tolpah. Tudi župani še niso postavljeni, osebja, ki pa je sedaj na mestu, ne kaže brez predhodnih ugotovitev o zanesljivosti pritegniti k nadaljnjemu delu."*⁴⁷

Čez mesec dni je Lesar poročal o pomanjkanju ustreznih referentov: na glavarstvu je samo en konceptni uradnik, ni ne prosvetnega, ne kmetijskega in gozdarskega referenta, kajti *"brez referentov je delo urada onemogočeno, o ekspektivnosti pa sploh ne more biti govora."*⁴⁸ Dne 25. februarja 1944 pa je bilo njegovo poročilo še bolj dramatično:

⁴¹ ARS, BAN I, 1943, št. 4052, poročilo okr. glav. Kočevje pov. št. 7-1, (22.) 11. 1943.

⁴² Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija. Ljubljana 1983, str. 149-163.

⁴³ Franci Strle: Tomšičeva brigada 1943. Ljubljana 1989, str. 583-615 (dalje Strle, Tomšičeva brigada).

⁴⁴ Strle, Tomšičeva brigada, str. 530-542, 560-573.

⁴⁵ Ladislav Kiauta: Na bojni črti Osemnajste. Zgodovinski oris 18. divizije NOV in PO Jugoslavije. Ljubljana 1969, str. 383-412.

⁴⁶ O tem časopisje ni pisalo.

⁴⁷ ARS, BAN I, 1943, št. 4052, poročilo okr. glavarstva Kočevje pov. No. 48 29. 12. 1943.

⁴⁸ ARS, BAN I, 1943, št. 4052, poročilo okr. glavarstva Kočevje pov. No. 48 29. 12. 1943.

"Vsled nesigurnosti je ostalo tudi v tem razdobju razširjenje civilne uprave nemogoče in ne morem dalje kakor do kočevskega bloka. Pot mi je bila od 22. januarja 1944 postala že nekam sigurnejša, je zopet odpovedala. (...) S terena pod Kočevjem do fare nimam nikakih obvestil, enako ne o bojih pri Dobropolju, kar je gotovo že poročalo slovensko Domobranstvo. (...) Javni uradi poslušajo, kakor pač morejo. Na glavarstvu manjkajo razen sanitetnega referenta vsi strokovni referenti. Na službo se tudi ni javil politično-upravni pristav Lipovec Martin, ki je bil dodeljen tuk. okrajnemu glavarstvu s tamkajšnjim odlokom I. št. 286-2 z dne 22. januarja 1944.

Sodišče je po odhodu dr. Reichmana brez sodnikov, ker se vsi tukajšnjemu sodišču dodeljeni sodniki nahajajo v Ljubljani. Katastrska uprava sploh ne posluje in ni nikakega osebja. Pri davčni upravi se nahaja na mestu samo dnevničarka zvaničnica Čonč Vitoslava, prideljena davkarja Kiferle in Lackner se še nista pojavila v Kočevju.

Gimnazija je de facto ukinjena. Od aktivnih učnih moči se nahajajo v Kočevju profesor Gorše in Uršič in suplent Simonič. Gorše vodi pisarniške posle, Uršič županuje, Simonič pa je že 14 dni bolan. (...)

Sploh imam vtis in tudi dejstva govore, da je tako, da se danes javno nameščenstvo malo briga za oblastvene odloke, zapušča službo in odhaja v Ljubljano, od koder se ne vrača. Ljubljana pa vzame vse in namešča, kaj vem kje. Tendanca po odselitvi je zaradi nesigurnosti še vedno močna, ne samo med uradničtvom, ampak tudi med drugimi sloji. Izslele so se tudi šolske sestre, ki so vodile še kolikor toliko dobro in ne predrago menzo."⁴⁹

Ob partizanskem napadu na Kočevje od 9. do 12. decembra 1943 je bil v Kočevju ubit šolski nadzornik Peterlin in ranjen dr. Bratina. Medtem je gestapo že zaprl inženirja Sadarja, interniral veterinarja Josipa Judniča, B. Žagar je bil že upokojen, inženir Ferjan se ni vrnil iz Ljubljane itd.⁵⁰

Tudi okrajni glavar Skubic v Novem mestu ni mogel poročati nič kaj bolj razveseljivega. 4. decembra 1943 je poročal:

"Poslovanje podpisanege oblasti se omejuje krajevno na območje občine Novo mesto in najbližjo okolico, ki obsega dele občin Prečna, Šmihel-Stopiče in Št. Peter. V stvarnem pogledu je poslovanje glavarstva še vedno v začetkih ter o rednem delu še dalj časa ne bo moglo biti govora. Razen zgoraj imenovanih občin nobena občina ne more misliti na zopetno uvedbo uradovanja; v kolikor so se nekatere občine v okolici Novega mesta odločile za delo, hočejo prenesti sedež v mesto, kjer se jim ni bati posledic, s katerimi jim pretijo uporniške tolpe v nekontroliranem ozemlju. (...)

Delo počiva tudi pri vseh drugih oblastvih, uradih in javnih ustanovah. O šolskem pouku v mestu ali okolici ni govora, vsa šolska poslopja v okraju razen 15 so uničena.

Prebivalstvo Novega mesta se je v glavnem vrnilo domov, dohaja pa še vedno mnogo ljudi iz bližnje in daljnje okolice, ki iščejo v mestu zatočišča. Rednih poslov se ljudje doslej niso mogli lotiti, kaka organizirana akcija na obnovi še tudi ni mogoča."⁵¹

⁴⁹ ARS, BAN I, 1943, št. 4052, poročilo okr. glavarstva Kočevje št. 265/1 25. 2. 1944.

⁵⁰ Glej op. 48.

⁵¹ ARS, BAN I, 1943, št. 4594, poročilo okr. glavarstva Novo mesto, št. I No 19/1 4. 12. 1943.

Navedel sem le nekaj podatkov o uradovanju obeh okrajnih glavarstev na Dolenjskem. Kakšne so bile razmere na raznih drugih področjih, npr. gospodarstva, preskrbe, prehrane itd., bo treba preučiti posebej.

Na Rupnikovo zahtevo so morali okrajni glavarji poročati o vedenju uradnikov in nameščencev v Novem mestu in Kočevju, zlasti še o njihovem odnosu do partizanov po 8. septembru 1943. Našel sem le podatke za Kočevje, ki jih je okrajni glavar Lesar pošiljal pokrajinski upravi v Ljubljano. Lesar je v svojem poročilu konec novembra 1943 zapisal: "Z ozirom na točko 5 zgoraj citirane odredbe sem odredil vsem prisotnim uslužbencem, da so morali popisati sami curriculum vitae za čas od 8. sept. dalje. Zadevne njihove izjave prilagam, izvzemši za dr. Lovšin Ivana in inž. Rozmana Ivana, ki sta bila itak šele sedaj na novo poslana v Kočevje.

K posameznim izjavam podajam na podlagi poizvedb, ki sem jih napravil pri krajevnih faktorjih in o katerih sem prepričan, da so njihove informacije objektivne, sledeče pripombe:

1. Dr. Bratina Zvonko ni nikdar deloval za OF in tudi ni sodeloval z njo. Partizani so ga zaposlili kot navadnega pisarja in njega in njegovo družino skrajno omalovaževali.

2. Izjava podnačelnika Rozmana Konrada odgovarja dejstvom. Tudi on ni sodeloval z OF in ni zagrešil ničesar, kar bi ne bilo v skladu z njegovim položajem kot drž. uradnika.

3. Šolskega nadzornika Peterlina Alojzija so partizani celo odpustili iz službe vsled njegovega zadržanja nasproti OF.

4. Trostu Miroslavu je bila poverjena služba pisarja pri rekrutni komisiji.

5. Rustja Jožica. Po izjavi nemške policije so se v stanovanju Jožice Rustja tiskala moskovsko-londonska partizanska poročila za kočevsko javnost. (...) Jožica Rustja je bila huda propagatorica partizanskih idej. (...)

12. Inž. Žagar Bogoslav. Ko je partizanska vlada razlastila imetje Auersperga, Loserja in Emone, je izročila komisariat nad to imovino gozdarju Žagarju Josipu, ki je bil uslužben pri začasni upravi razlaščenih gozdov, inž. Žagarju Bogoslavu pa je prepustila izdajanje nakaznic za les, drva in pobiranje suhljadi. Svojega odhoda iz Kočevja 23. X. inž. Žagar ne more opravičiti, ker je bil obvezen odhod iz mesta zapovedan le moškimi izpod 45 let starosti. Iz posla, ki ga je vršil, izhaja, da mu je bila poverjena važna funkcija, katere bi ne dobil, če bi ga OF ne bila smatrala za svojega somišljenika. (...)

13. Inž. Ferjan Jakob je bil prisilno mobiliziran že 10. sept. in sam pravi, da je prepotoval s partizani celo pokrajino, sam ušel od partizanov in se javil. Pozitiven. (...)

15. Inž. Sadar, bivši kmetijski referent in poslovodja okr. prehranjevalnega odbora je imel za časa partizanske zasedbe vlogo ministra za prehrano, to se pravi, da je užival tolikšno zaupanje pri partizanih, da so ga pustili kar v njegovi prejšnji funkciji. Kako je posloval in za koliko je bil prehranjevalni odbor v tej dobi oškodovan, se še ugotavlja in bom o tem predložil osebno poročilo. Odhodu iz Kočevja bi se bil lahko uprl, ker je bil mobiliziran za civilno delovno službo in je star 49 let, pri tem ko je bil obvezen odhod iz mesta le za moške pod 45 letom. Zadevo bivanja OF-arskih funkcionarjev pri župniku ŠFrancuČ Krašna v Grčaricah preiskuje tukajšnja nemška policija. Pripominjam, da je tudi župnik Krašnja zdaj v

Kočevju zaprt. Tudi Sadar je toliko kompromitiran - pozdravljal je s stisnjeno pestjo - da v Kočevju ne bo mogel ostati."⁵²

Lesar je navedel tudi imena tistih uradnikov in nameščencev, ki so odšli s partizani in se po nemški ofenzivi niso vrnili v Kočevje: Rudolf Barovič, Vido Bevc, Viktor Pirnovar, dr. Tone Hočevar, Edvard Husel, Anton Fink. V zaporu je bil Franc Prus, v nemški internaciji pa Josip Judnič. Navedel sem le nekaj primerov izjav uradnikov z okrajnega glavarstva v Kočevju. Lesar je poslal takšne izjave tudi za nameščence drugih ustanov v Kočevju.⁵³

Kaže, da so morali podobno kot v Kočevju prikazati svoje delo pod partizansko upravo tudi uradniki in nameščenci iz Črnomlja, ki so prispeli v Ljubljano. Tako je bivši pomožni tajnik pri cestnem odboru v Črnomlju Franc Papež povedal tole: *"Ob razpadu Italije so me partizani mobilizirali. Še preden so me dali v četo, so me zaslišali radi tega, ker sem se družil z imenovanim Starihom in radi mojega sodelovanja z "Legijo smrti". Malo je manjkalo, da me niso zaprli. Potem so me gnali sem in tja po gozdovih, dokler nisem pobegnil dne 4. XI. 1943 skupaj s svojim bratrancem v Črnomelj. Ko se je par dni nato umaknila iz Črnomlja nemška in domobranska posadka, sem šel z njimi tudi jaz. Sedaj se nahajam v Srednji tehnični šoli skupaj z ostalimi Belokranjci. Pristojno oblastvo vljudno naprošam, da bi me dodelilo nazaj na prejšnje službeno mesto in obljubljam, da bom svojo službo vršil vestno in marljivo."*⁵⁴

Izjav ali izpovedi drugih uradnikov in nameščencev iz Črnomlja in Novega mesta nisem našel.

Seveda so nato v I. oddelku pokrajinske uprave v Ljubljani odločili o nadaljnji usodi uradnikov, nameščencev in uslužbencev. Nekaj so jih upokojili, kakšnega pa tudi odpustili iz službe.

Tone Ferenc

ERNEUERUNG DER BEZIRKSHAUPTMANNSCHAFTEN IN DOLENJSKO
IM HERBST 1943

Anlässlich des fünfundzwanzigsten Jubiläums

Zusammenfassung

Seit dem 11. April 1941 gehörte Dolenjsko zusammen mit Notranjsko vorwiegend zu dem italienischen Besatzungsgebiet; die beiden Provinzen wurden am 3. Mai 1941 an das Königreich Italien angeschlossen. Sie verfügten über fünf Bezirkshauptmannschaften mit italienischen Hauptmännern, die zugleich Funktionäre der faschistischen Partei waren. Nach der Kapitulation Italiens am 8. September 1943, als es zu dem Rückzug der italienischen Truppen aus der Provinz Laibach kam, zog sich auch die zivile italienische Verwaltung mit ihnen zurück. Das gesamte Gebiet mit Ausnahme von Ljubljana und einigen grösseren Ortschaften entlang der Bahnstrecke Zalog - Postojna, wurde von den Partisanen befreit.

⁵² Glej op. 39.

⁵³ ARS, BAN I, 1944, št. 92, 93, 317, 857, 860, 865, 1141.

⁵⁴ ARS, BAN I, 1943, št. 2598, izjava Franca Papeža.

Für das umfangreiche Gebiet von Südslovenien, Istrien, Kvarner und Friaul gründete Adolf Hitler am 10. September 1943 die Operationszone "Jadransko primorje" (Adriatisches Küstenland) mit dem Generalkommissar Dr. Friedrich Rainer in Triest. Auch die Provinz Ljubljana, zu dessen Chef der damalige Bürgermeister von Ljubljana, General Rupnik ernannt wurde, gehörte zu dieser Zone. Er konnte aber die Verwaltung über den Großteil der Provinz erst übernehmen, nachdem die deutsche Armee in der Großoffensive "Wolkenbruch" zwischen 21. Oktober und 13. November 1943 das Land "gesäubert" hatte.

Noch vor dieser Offensive bemühte sich Rupnik die Bezirkshauptmannschaften Novo mesto, Črnomelj und Kočevje in Dolenjsko zu erneuern, während die beiden Bezirkshauptmannschaften in Ljubljana und Logatec ihre Geschäftstätigkeiten nicht eingestellt hatten, sie bekamen lediglich slowenische Hauptmänner (Dr. France Maršič und France Kogovšek). Am 22. Oktober ernannte Rupnik die Bezirkshauptmänner für die obenerwähnten Bezirke in Dolenjsko, die zusammen mit Beamten - Fachleuten für die einzelnen Gebiete in die genannten Ortschaften abreisten. Die Provinzverwaltung in Ljubljana bereitete umfangreiche Anweisungen für die Erneuerung der Bezirkshauptmannschaften vor. Die Bezirkshauptmänner (Dr. Vinko Vidmar, Dr. Anton Svetina und Dr. Franc Črmak) reisten jedoch mit der Beamtenschaft erst am 2. November ab, und zwar über Celje, Krško, Novo mesto und Kostanjevica am Fluß Krka. Zum Schutz teilten ihnen die deutschen Besatzer Schutzpolizei- und Heimwehreinheiten zu.

Während die Bezirkshauptmannschaften in Novo mesto und Kočevje erhalten geworden waren, war die Bezirkshauptmannschaft Črnomelj nach dem Rückzug der deutschen Waffeneinheiten nach Ljubljana gewichen. Die Provinzverwaltung hatte sie nicht mehr erneuert. (Anton Skubic und Janez Lesar waren fast bis zum Ende des Krieges Bezirkshauptmänner geblieben). Sie konnten aber in diesen Ortschaften und deren näheren Umgebung nur begrenzt tätig sein, da die Partisanen die Besatzungen in Novo mesto und Kočevje gefährdeten und umfangreiche Gebiete auf dem Land beherrschten.

Bojan Godeša

Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov

I.

Na razširjeni seji izvršnega odbora Osvobodilne fronte (OF) dne 23. septembra 1944 je Franc Svetek, predvojni socialistični sindikalni delavec in član vrhovnega plenuma OF, sprožil vprašanje organizacije Delavska enotnost in problemov v zvezi z organizacijo bodočih delavskih sindikatov ter delavskih publikacij. Po razpravi, v kateri so sodelovali Tone Toman, krščanskosocialistični sindikalist, Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Miha Marinko, so sklenili, da se pripravi načrt glede sindikatov ter da se prične z rednim izdajanjem lista Delavska enotnost.¹ Svoj prispevek k omenjenemu vprašanju je želel dodati tudi Tone Fajfar, predvojni krščanskosocialistični sindikalist in član izvršnega odbora OF, ki je izdelal načrt povojne ureditve sindikatov in nasploh delavskega vprašanja ter ga strnil v brošuro z naslovom "Smernice socialne politike v bodoči Sloveniji".² V svojih spominih Fajfar navaja, da je s pisanjem brošure zaključil 2. oktobra 1944.³ Namen tega sestavka je bil po Fajfarjevem zapisu naslednji: "S tem referatom sem hotel na kratko nakazati glavne probleme socialne politike, ki jih bomo morali reševati s prevzemom oblasti. Referat je mišljen kot predloga, na podlagi katere je mogoče razviti diskusijo o vseh teh vprašanjih. Zato naj vsak poda v vseh vprašanjih svoje morebitno ločeno mnenje, da si tako v najkrajšem času napravimo enoten načrt vsaj za delo v prvih mesecih popolnega osvobojenja."⁴ Fajfar je pri utemeljitvi vloge Delavske enotnosti izhajal iz predvojnih razmer: "Kljub temu, da strokovne organizacije niso bile močne in da so bile vrh tega ločene po različnih ideoloških smereh, so vendarle predstavljale najjače legalno borbena sredstva delavskega razreda. Osvobodilna borba je končala s škodljivo razcepljenostjo ter ustvarila edinstveno priložnost za ustvaritev enotnosti vsega slovenskega delavstva. Delavska enotnost, ki dobiva tudi zunanjo organizacijsko obliko, je okolnost, s katero moramo pri urejevanju sindikalnih vprašanj v bodoče na prvem mestu računati. "Delavska enotnost" je razredna organizacija slovenskega delavstva, kot organizacija je predstavnik delavskega razreda na vseh področjih javnega življenja. V svojem okviru organizira strokovne organizacije za vse delavske stroke. V sklopu DE bodo ustvarjeni tudi sindikati nameščenstva."⁵ V nadaljevanju je Fajfar pojasnil, kako si predstavlja delovanje in vlogo Delavske enotnosti: "Poleg sindikalne linije se organizira povsod tudi organizacija "DE", počenši od okrajev navzgor. Odbor DE v vsakem okraju sestavljajo predsedniki in tajniki vseh v okraju se nahajajočih skupin (podružnic) strokovnih organizacij. Odbor okrožne DE sestavljajo vsi predsedniki in tajniki okrajnih organizacij DE, glavni odbor pa

¹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), Partizanski civilni arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432.

² ARS, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond KPS 1941-1945, a. e. 338.

³ Tone Fajfar: Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik. Ljubljana 1981, str. 512 (dalje Fajfar, Odločitev).

⁴ ARS I, KPS 1941-1945, a. e. 338.

⁵ Prav tam.

vsi okrožni tajniki in predsedniki skupno z delavci, ki so se vodilno udeležili osvobodilne borbe. Medtem, ko bo delo strokovnih organizacij omejeno na sindikalno področje, bo organizacija DE z vsemi odbori in kot celota funkcionirala kot razredni predstavnik delavstva v odnosu do oblasti in drugih narodnih slojev."⁶ Njene naloge naj bi bile po Fajfarjevem referatu naslednje: "1. zastopa interese delavstva kot celote, 2. vzgaja delavstvo v pravem političnem in razrednem duhu, 3. s svojo pobudo skrbi za čim močnejše ustvarjalno sodelovanje delavstva pri izgradnji narodnega gospodarstva, 4. predhodno odloča o vseh ukrepih oblasti, ki zadevajo delavstvo. Oblast ji je dolžna vse nameravane ukrepe predložiti v mnenje, 5. kot celota in vsaka organizacija posebej je sestavni del OF."⁷ Glede delavskega tiska je Fajfar predlagal, da bi list Delavska enotnost postal splošno tedensko glasilo, ki naj daje politično in borbena razredna smer. Kmalu pa bi bilo potrebno ustanoviti še posebno glasilo za sindikate, ki pa naj bi obravnavalo zgolj strokovno problematiko.⁸

V brošuri so tako strnjeno prikazani pogledi krščanskih socialistov oziroma njihovega delavskega krila izhajajočega iz predvojne Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ), kako si predstavljajo vlogo Delavske enotnosti in novih sindikatov v bodoči ureditvi.

Vendar pa so na seji izvršnega odbora OF Fajfarjev predlog zavrnil.⁹

Pred tem je namreč Kardelj 3. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS: "Predvidite takoj sindikalno komisijo pri CK KPS, ki bo obenem v vodstvu sindikatov pri vas. Dva predvidite za našo centr. sind. komisijo in centr. sindikalno vodstvo. Pripravljajte za ustanovitev sindikatov, ki morajo biti v naših rokah. Razni Svetki itd. ne smejo imeti odločilne besede. Za sindikalno centralo bomo bržčas po osvoboditvi vzeli Luko."¹⁰ V pismu centralnemu komiteju KPS 14. oktobra 1944 je bil Kardelj v navodilih glede ustanovitve novih sindikatov ter njihove bodoče vloge še bolj jasen: "Storite vse potrebno za organizacijo sindikatov. Sindikati bodo seveda enotni za vso državo. Priprave izvršite v okviru ODE. Aktivizirajte vodstvo. Na čelu morate imeti dobre aktiviste. Stari sindikalci (soci. dem. in kr. soc.) ne smejo imeti možnosti, da bi uvajali stare metode v sindikate, ker ti ne bodo tako hitro razumeli nove vloge sindikatov. Razen tega morajo sindikati postati čvrsto oporišče Partije, "šola komunizma" v pravem pomenu besede. Na to vas ponovno opozarjam zaradi tega, da ne bi tega vprašanja podcenili in eventualno mislili, da je mogoče ustvariti neko sindikalno vodstvo iz starih "reprezentančnih" figur. Imejte pred očmi tudi zadnje Svetkovo in Tomanovo napačno stališče, ki bi - če bi mu mi popuščali - ogrozil vse pozicije KP v delavskem razredu. Partija mora bolj kakor kjerkoli drugje ljubosumno držati in krepiti svoje pozicije v delavskem razredu. S starimi sindikalnimi organizacijami popolnoma prekinite in ustvarite popolnoma nove. V tem oziru vam bomo dali podrobne direktive."¹¹ Na podlagi teh Kardeljevih navodil so nato razpravljali na seji centralnega komiteja KPS 24. oktobra 1944 o problematiki Delavske

⁶ Prav tam.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam.

⁹ ARS I, KPS 1941-1945, f. 23, a. e. 2363; pismo CK KPS 28. 10. 1944 Francu Leskošku-Luki.

¹⁰ Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941-1945). Knjiga XX, dok. 23 (dalje Izvori).

¹¹ Izvori, XX, dok. 55.

enotnosti. Sklenili so, da Delavska enotnost ne sme postati posrednik med komunistično partijo in sindikati. Na isti seji so ugotovili, da vprašanja Delavske enotnosti ni pravilno postavljati organizacijsko, kajti to vprašanje je že rešeno z vodilno vlogo komunistične partije, temveč le manifestacijsko. Dodali so še, da v vprašanju enotnosti delavskega razreda pod vodstvom komunistične partije ne sme biti nobenega kompromisa in popuščanja. Skladno s temi ugotovitvami so sklenili, da glavni odbor Delavske enotnosti še naprej ostane manifestativni organ ter se ukvarja v glavnem z zbiranjem gradiva, nikakor pa se ne sme spremeniti v pripravljalni odbor za sindikate. V glavni odbor je bil kooptiran Tomo Brejc, ostale člane (Svetek, Fajfar, Toman) pa so sklenili zaposliti na drugih področjih, npr. za zbiranje gradiva, kje so do sedaj bile tovarne, delavske ustanove... Tudi list Delavska enotnost, kjer je bil Fajfar umaknjen z mesta urednika, so sklenili izdajati redkeje. Zadnja medvojna številka lista je tako izšla 27. novembra 1944. Tudi odbore Delavske enotnosti, so z ugotovitvijo, da je večina delavcev v partizanski vojski in ne po obratih, sklenili pospeševati le na tistih področjih, kjer osvobodilno gibanje še ni množičneje prodrlo. Odbori Delavske enotnosti po obratih naj bi postali zgolj iniciativni organi za organiziranje bodočih sindikatov.¹²

Tako stališče je bilo del politične linije KPS, ki se je zlasti uveljavila po 15. septembru 1944. Zanj je bila značilna zaostritev odnosa do političnih subjektov tako zunaj kot znotraj OF. Šlo je za t.i. politiko zaprtih vrat, ki so jo sprejeli na seji razširjenega izvršnega odbora OF 23. septembra 1944.¹³ Odločitev zanj je izhajala iz podmene partijskega vodstva, da jim največja nevarnost ne preti od odkritih nasprotnikov, ki so se kompromitirali s kolaboracijo z okupatorjem, temveč od neomadeževanih t.i. sredincev. Ti naj bi se, po tej tezi, sedaj skušali vtihotapiti v vrste OF in si znotraj nje skušali zagotoviti položaje. Kot taki naj bi predstavljali "novo koncentracijo reakcije". Glede na to, da je bilo v OF še dosti nekomunističnih politikov, zlasti med t.i. plenumaši, torej so tudi ti predstavljali potencialno nevarnost za "pregrupiranje reakcije", so v slovenskem partijskem vodstvu sklenili, da (predvsem) z njimi razširijo izvršni odbor OF. Hkrati pa so se morali le-ti obvezati, da se odrečejo snovanju samostojnih političnih skupin ter da sprejemajo OF kot bodoči temelj slovenskega političnega in ekonomskega življenja.¹⁴ V skladu s temi ugotovitvami so slovenski komunisti tudi merili Fajfarjev predlog. Tako so na seji centralnega komiteja KPS 13. oktobra 1944 dejali tudi: "V zvezi s pregrupacijo bodo razna nerazčiščena vprašanja pri njih - DE itd. (Fajf. projekt za soc. skrbstvo - DE kot predstavništvo del. razreda pomeni spustiti v vodstvo del. razreda še koga drugega razen P.)"¹⁵

II.

Nerazčiščen odnos do Delavske enotnosti je bil posledica različnega gledanja KPS in krščanskosocialistične skupine na njeno vlogo in pomen. Čeprav je obstajalo glede ustanovitve Delavske enotnosti jeseni 1942 soglasje, pa so bile dejansko že tedaj velike razlike v konceptualnem gledanju na vlogo in razvoj delavske organizacije.

¹² ARS I, KPS 1941-1945, f. 1, a. e. 13.

¹³ ARS II, f. 432.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ ARS I, fond KPS 1941-1945, f. 1, a. e. 13.

Zato se je potrebno za razumevanje tega vprašanja vrniti k razlogom za ustanovitev Delavske enotnosti jeseni 1942.

Do pobude za sklic konference, kjer bi se ustvarilo še posebno delavsko vodstvo znotraj OF je prišlo poleti 1942.¹⁶ Povsem natančno, kdaj je bila ideja sprožena, nam viri ne povedo. Glede na dejstva, na katerih gradim svojo tezo o pobudah za sklic delavske konference, bi obdobje, v katerem je do nje prišlo, lahko povezali s prihodom Edvarda Kardelja na osvobojeno ozemlje, kamor je prispel iz Ljubljane 10. julija 1942. Kot drugo skrajno točko bi upoštevali čas, ko se je začela italijanska ofenzivna operacija na Kočevski Rog 14. avgusta 1942 in se je vodstvo osvobodilnega gibanja razdelilo najprej na tri, nekaj dni kasneje pa na dve skupini. Da je bila pobuda podana v tem času, lahko sklepamo po tem, ker je Fajfar, ki je bil določen, da izdela koncept tez za konferenco Delavske enotnosti, tega napravil v času, ko je bilo vodstvo osvobodilnega gibanja razdeljeno.¹⁷ Torej je sama ideja morala biti sprožena še preden se je vodstvo razdelilo, ker je glede na kolektiven način sprejemanja takih odločitev ter glede na dejstvo, da so o tem obširno razpravljali in so prišli do enakega zaključka, tako krščanski socialisti in komunisti, le težko verjetno, da pobuda ne bi bila sprožena v omenjenem času. V tem času je bil na pobudo Edvarda Kardelja na sedežu izvršnega odbora OF na Kočevskem Rogu 13. julija 1942 sklican sestanek predstavnikov KPS in krščanosocialistične skupine v OF, na katerem je bilo govora o nadaljnjem sodelovanju obeh skupin v OF.¹⁸ Naslednji dan, 14. julija 1942 je Kardelj v pismu, ki ga je pisal Ivu Ribarju-Loli, omenil, da je bil dosežen s krščanskimi socialisti nov, še tesnejši sporazum.¹⁹ Niti Kocbek niti Kardelj v pismu Ribarju nikjer ne omenjata nobenih konkretnih podatkov, ki bi govorili o tem, da so razpravljali tudi o sklicu delavske konference. Po drugi strani Kardelj v pismu Zoranu Poliču 4. decembra 1942 pojasnjuje, da so se s krščanskimi socialisti pogovarjali o tem, da predstavlja enotnost na temelju delavskega razreda najtrdnejše jamstvo za enotnost OF, s čimer sta se obe strani strinjali.²⁰ Iz teh medsebojnih razgovorov je prišlo do pobude za sklic konference Delavske enotnosti, ki pa, kot bomo videli, pravzaprav ne pomeni nič drugega, kot sporazum med komunisti in krščanskimi socialisti, zlasti z njihovim delavskim delom. V tem času (med 10. julijem in 14. avgustom 1942) je bil 13. julija 1942 edini sestanek med predstavniki KPS in krščanskimi socialisti. Ker se pobuda za organiziranje Delavske enotnosti tudi vsebinsko ujema s temo razgovorov, smemo domnevati, da je bila pobuda za sklic delavske konference po vsej verjetnosti sprožena prav na njem.

Pisanje tez, ki naj bi postale programska osnova organizacije Delavska enotnost, je bilo zaupano Fajfarju, ki se jih je lotil sestavljati v dogovoru z Borisom Kidričem, kot sam pravi v "roškem obdobju (konec avgusta -začetek septembra 1942), med

¹⁶ Tone Fajfar: Pripombe in pojasnila. Delavska enotnost. Ponatis prvih letnikov, ki so izhajali v letih osvobodilne vojne in ljudske revolucije. Ljubljana 1954, str. 146 (dalje Fajfar, Pripombe in pojasnila).

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Edvard Kocbek: Tovarišija. Edvard Kocbek, Izbrano delo I, Naša beseda. Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, str. 119-120 (dalje Kocbek, Tovarišija).

¹⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941-1945, knjiga II, dok. 113 (dalje DLR).

²⁰ Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 202 (dalje Jesen 1942).

iskanjem zvez s partizani, konferencami aktivistov in neprestanim seljenjem."²¹ Teze z naslovom "Predlogi za diskusijo na skupno zborovanje zastopnikov slovenskega delavstva" naj bi septembra 1942 na Kočevskem Rogu podpisali Tone Fajfar in Edvard Kocbek za krščanskosocialistično skupino ter Boris Kidrič in Ivan Maček za KPS, to je tisti del vodstva, ki je od razdelitve na dve skupini 23. avgusta 1942 ostal skupaj.²² Teze je nato sprejel centralni komite KPS na seji konec septembra 1942 na Podlipoglavu.²³ Ko sta Kardelj in Kidrič nekaj dni kasneje odpotovala v Ljubljano, sta s seboj vzela tudi besedilo tez za konferenco Delavske enotnosti.²⁴ V Ljubljani so izvedbo konference zaupali Tonetu Tomanu-Matku, predvojnemu članu JSZ.²⁵ Na konferenci, ki je bila 7. novembra 1942 v Ljubljani,²⁶ so bili prisotni Boris Kidrič za KPS, Stane Kovač in Tone Toman za krščanske socialiste ter Franc Svetek za svobodne (socialistične) strokovne organizacije. Na konferenci so ustanovili glavni odbor Delavske enotnosti, v katerega so bili imenovani Tone Toman, Stane Kovač, Franc Svetek ter nato v Polhograjskih Dolomitih še Franc Leskošek in Tone Fajfar. Fajfarjev osnutek tez je pregledal in nekoliko popravil Boris Kidrič. Teze z naslovom "Položaj, vloga in

²¹ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 146.

²² Fajfar, Odločitev, str. 152-156. V ARS I (KPS 1941-1945, f. 44) je osnutek tez, kjer sta podpisana Gašper Jeraj (Tone Fajfar) in Pavle Tratar (Edvard Kocbek), medtem ko je mesto predvideno za podpis predstavnikov KPS prazno.

²³ Miroslav Luštek: Delavska enotnost in Osvobodilna fronta. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI, 1966, št. 1-2, str. 311. Na Podlipoglavu sta bili dve seji centralnega komiteja KPS in sicer 27. 9. 1942 ter 28. in 29. 9. 1942 skupna seja centralnega komiteja KPS, izvršnega odbora OF in glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, kjer so obravnavali razmere nastale po veliki italijanski ofenzivi ter razpravljali o nalogah po njej (glej Kocbek, Tovarišija, str. 293-294). Po vsej verjetnosti so bile teze sprejete na skupni seji. To potrjuje Kardeljevo pismo Zoranu Poliču 4. 12. 1942, kjer piše, da je bil sklep za konferenco Delavske enotnosti sprejet na seji izvršnega odbora OF v času, ko je bil Kardelj še zunaj, to je na Podlipoglavu (pismo Kardelj namreč piše iz Ljubljane) in je bilo določeno, da bo konferenco izvedel Kidrič (glej Jesen 1942, dok. 202). Omenjena skupna seja je bila edina seja izvršnega odbora OF v času, ko se je vodstvo znova zbralo na Podlipoglavu (26. 9. 1942) do odhoda Kardelja v Ljubljano (12. 10. 1942).

²⁴ Tone Fajfar: Delavska enotnost. Sindikalno gibanje na Slovenskem. Ljubljana 1978, str. 14 (dalje Fajfar, Sindikalno gibanje na Slovenskem).

²⁵ Jesen 1942, dok. 37. Pismo Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča dne 28. 10. 1942 izvršnemu odboru OF v Dolomite. Izvedba konference je bila sprva zamišljena precej drugače. Fajfarjeve teze naj bi predstavljale gradivo, ki naj bi ga prediskutirali delavci in delavke po tovarnah, na deželi ter partizanskih enotah, za kar naj bi poskrbeli politični aktivisti (DLR IV, dok. 24). Izdana je bila tudi okrožnica centralnega komiteja KPS (napisal jo je Boris Kidrič) partijskim organizacijam v udarnih brigadah, v kateri je bilo poudarjeno, da naj se ustvarijo najtesnejši odnosi s krščanskosocialističnimi delavci ter naj se utrjuje zavest o potrebi enotnosti delavstva kot najzanesljivejšega jamstva za enotnost in zmago OF ter za bodočnost delovnega ljudstva Slovenije (Boris Kidrič: Zbrana dela, knjiga II. Ljubljana 1987, str. 368-374). Vse te priprave in ukrepi so bili sproženi v prepričanju, da bo moč konferenco izpeljati v obliki množičnega zborovanja delavcev, kar pa je preprečila izguba osvobojenega ozemlja.

²⁶ O kraju konference Fajfar v svojih pripombah in pojasnilih k ponatisu časopisa Delavska enotnost piše, da je konferenca mogla biti samo na dveh krajih, ali na malem osvobojenem ozemlju v Podlipoglavu, ali pa ilegalno v Ljubljani. Fajfar se nagiba k temu, da je bila konferenca najbrž v Ljubljani (Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 148). Franček Saje v oceni Fajfarjeve priredbe ponatisa časopisa Delavska enotnost, na podlagi izjav Franca Svetka in Staneta Kovača potrjuje, da je bila konferenca res v Ljubljani in sicer za Bežigradom (Delavska enotnost 1942-1944. Zgodovinski časopis, 1960, str. 311). Uredniki v zborniku Jesen 1942 so zapisali, da je bila konferenca pri Žnidaršičevih v Ipavčevi ulici št. 6 (Jesen 1942, dok. 94, op. 2). Stane Kovač pa je v poznih osemdesetih letih trdil, da omenjeni podatek ni točen. Pri Žnidaršičevih naj bi bil po njegovem ustanovljen verjetno okrožni odbor Delavske enotnosti ali pa naj bi bila kakšna druga konferenca. Konferenca Delavske enotnosti pa naj bi bila na Topniški ulici, vendar se številke natančno ne spominja (3 ali 5), zagotovo pa nasproti tedanje italijanske vojašnice (po vojni vojašnica Ljuba Šercerja, danes je tam naselje Bežigrajski dvor). Kovač se spominja, da sta skupaj s Kidričem gledala na kasarniško dvorišče, kjer so bili italijanski vojaki (Izjava Staneta Kovača. Magnetogram sestanka medvojnih aktivistov OF Ljubljana, 27. 10. 1988, str. 17).

naloge delavskega razreda v Sloveniji v slovenskem narodno osvobodilnem gibanju" se od Fajfarjevega predloga razlikujejo predvsem v tem, da so v besedilo vključeni poleg komunistov in krščanskih socialistov tudi še socialisti, kar gre pripisati Svetkovi prisotnosti na konferenci. Drugo pomembno dopolnilo pa je bilo k četrti točki prvega dela tez in se glasi: "vse skupine medsebojno priznavajo pravico svobode in združenja in izražanja svojega svetovnega nazora."²⁷ Tako dopolnjene teze so bile nato potrjene na konferenci in objavljene v prvi številki lista Delavska enotnost,²⁸ ki je začel izhajati na pobudo Edvarda Kardelja v začetku decembra 1942.²⁹ Na konferenci so nato sprejeli še posebno resolucijo.³⁰ Bistveni poudarki tez so bili v tem, da se priznava KPS avantgardna vloga med delavstvom ter ugotovitev, da ima delavstvo vodilno vlogo v osvobodilnem boju. Enotnost delavstva je s to konferenco tudi formalno dosežena. Za razliko od programskih točk OF, delavske teze govore bolj določno tudi o povojni prihodnosti in so nasploh bolj razredno pogojene. Tako na primer je poudarek na naslonitvi zgolj na Sovjetsko zvezo, "bela garda" je predstavljena ne zgolj kot narodni, temveč tudi kot razredni sovražnik itd.

III.

Nekoliko bolj natančen prikaz časovnega okvira nastanka ideje o delavski konferenci in njene izvedbe je pomemben predvsem zaradi nekaterih kasnejših interpretacij o vzrokih za njen sklic. Obstajata namreč dve razlagi, ki pojasnjeta vzroke, ki naj bi pripeljali do ustanovitve posebnega delavskega vodstva znotraj OF. Prva se pojavlja v Kardeljevem članku ob desetletnici ustanovitve Delavske enotnosti, ki je bil objavljen namesto uvoda v ponatisu medvojnih letnikov lista Delavska enotnost³¹ ter se nato ponavlja v uvodu zbirke Jesen 1942³² in je končno povzeta tudi v Dokumentih Ljudske revolucije v Sloveniji, kjer piše: "Po italijanski ofenzivi so se pokazali v njej (OF- op. avtorja) neki znaki političnega kolebanja zaradi nastopa bele garde in odprte klerikalno - liberalne podpore okupatorju. Zato je izvršni odbor Osvobodilne fronte sklenil, da v sami Ljubljani skliče vrhovni plenum Osvobodilne fronte. Tudi centralni komite KPS je sklenil, da je potrebno napraviti nekaj ukrepov za utrditev enotnosti v osnovnih organizacijah Osvobodilne fronte, zlasti med delavstvom vseh političnih smeri. Nastalo je namreč tudi kolebanje znotraj Osvobodilne fronte, ki je malo pozneje izzvalo resne politične spore tudi v izvršnem odboru Osvobodilne fronte."³³ Po tej tezi naj bi predstavljala vzpostavitev Delavske enotnosti posledico "nekih kolebanj znotraj Osvobodilne fronte". Vendar medvojni dokumenti tega ne potrjujejo,

²⁷ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 148.

²⁸ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 15-17.

²⁹ Na idejo, da bi izdajali kot glasilo glavnega odbora list Delavska enotnost je prišel Edvard Kardelj in to že po zaključku konference (Jesen 1942, dok. 202). Na nek način je bilo namreč potrebno sklepe konference in resolucijo objaviti, zato je Kardelj v pismu Leskošku 14. 11. 1942 predlagal izdajanje lista Delavska enotnost, kjer bi uporabili gradivo s konference ter Kardeljev članek "Enotnost slovenskega delavstva" ter ju združili v prvo številko (Jesen 1942, dok. 118).

³⁰ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 15-17.

³¹ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 7-15.

³² Na straneh XIX-XX.

³³ DLR, IV, dok. 145, op. 4.

temveč to tezo celo zanikajo.³⁴ Poleg tega je potrebno poudariti še časovno neskladje te teze, ki govori o kolebanjih po italijanski ofenzivi, medtem ko je do ideje za organiziranje Delavske enotnosti prišlo že med ofenzivo. Gre za tendenciozno oceno, ki je obremenjena s tedanjimi dnevno političnimi ocenami, kajti Kardelj jo je napisal leta 1952 na podlagi tedanjih odnosov in razmerij, ko je bil Kocbek zaradi afere z zbirko novel Strah in pogum odstranjen iz javnega življenja. Podobno velja tudi za Fajfarjevo mnenje, da pomeni dopolnilo k četrti točki, ki govori o priznavanju pravice svobode in združevanja in izražanja svojega verskega nazora "koncesijo tistim nedelavskim krogom v krščansko socialistični skupini, ki so takrat in še dolgo po tem zagovarjali načelo koalicije ter težili k lastni nazorski in politični organizaciji znotraj Osvobodilne fronte."³⁵ Prav tako je neustrezna trditev, ki jo je razvil Kardelj v omenjenem članku, da je bila konferenca Delavske enotnosti prvi korak k podpisu dolomitske izjave. Do podpisa dolomitske izjave je namreč prišlo šele po posegu Iva Ribarja Lole januarja 1943, vzrok za njen podpis pa ni tičal v domnevnih nasprotjih med skupinami v OF, še toliko manj je bil zanjo odgovoren Edvard Kocbek, temveč v različnem gledanju slovenskega in osrednjega jugoslovanskega partijskega vodstva na nadaljnji razvoj in zaradi težnje slednjega po poenotenju in centralizaciji celotnega gibanja.³⁶

Tone Fajfar je mnogo let kasneje (1978) v članku Delavska enotnost postavil stvari nekoliko drugače: "Izgedalo je, kakor da se v t. i. krščanskosocialistični skupini, ki je združevala poleg krščanskosocialističnega delavstva tudi intelektualce iz kroga Edvarda Kocbeka in študente iz akademskega kluba Zarja - pojavljajo politično nevarna stremjenja, ki naj bi krščanskosocialistično skupino politično pripeljala v strankarstvo. Nekaj takih znamenj je kazalo, da bi utegnila taka stremjenja pripeljati do cepitve slovenskih osvobodilnih sil, če bi namesto politične enotnosti Osvobodilne fronte nastopilo partnerstvo in končno delitev politične moči na dva pola: komuniste in katolike. Komunisti so začutili, da se objektivno poraja taka nevarnost predvsem ker je zaledje krščanskih socialistov predstavljala množica vernih ljudi, ki so živeli nekaj desetletij pod močnim klerikalnim vplivom."³⁷ Fajfarjeva teza se nagiba k obrazložitvi, da gre pri sklicu delavske konference za ukrep preventivnega značaja, kar je pravzaprav točno. Vendar je teza nedorečena, ker se ne spušča v vzroke, ki so pripeljali do sklica konference, temveč jih odpravi s terminom "objektivno", čeprav je jasno, da gre za okoliščine, ki imajo svoje vzroke v zelo konkretnih dogodkih.

IV.

³⁴ Glej Jesen 1942, dok. 202, pismo Edvarda Kardelja 4. 12. 1942 Zoranu Poliču, kjer piše: "Prepričan sem, da je enotnost s krščanskimi socialisti mogoča vseskozi do uresničenja vseh demokratičnih ciljev, ki jih ima Osvobodilna fronta. To enotnost bi lahko spravili v nevarnost samo reakcionarni elementi izven krščanskosocialistične skupine, ki bi jo kasneje iz spekulantskih razlogov hoteli izkoristiti. Enotnost na osnovi delavskega razreda je najtrdnjše jamstvo, da se to ne bo zgodilo. O tem smo govorili s krščanskimi socialisti in smo prišli do istih zaključkov." Prav tako Kardelj v pismu J. B. Titu 17. 1. 1943 (DLR, V, dok. 62) piše, da s Kocbekom ni bilo nobenega spora, vse do prihoda Arse Jovanovića.

³⁵ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 148.

³⁶ O vzrokih za podpis dolomitske izjave v Bojan Godeša: Prispevek k poznavanju dolomitske izjave. Nova revija, X, št. 1991, 105/106, str. 266-273, št. 107, str. 455-460, št. 108, str. 592-608.

³⁷ Fajfar, Sindikalno gibanje na Slovenskem, str. 16.

Predlog za sklic konference, kjer bi se ustanovilo še posebno delavsko vodstvo znotraj OF, je bil del širše zastavljenih ukrepov, ki si jih je zamislilo slovensko partijsko vodstvo poleti 1942, vendar je bila večina teh ukrepov zaradi velike italijanske ofenzive izvedenih šele od konca septembra 1942 naprej. Za razumevanje teh ukrepov se je potrebno vrniti na začetek leta 1942, v jugoslovanskem merilu pa v december 1941. V tem času je osrednje jugoslovansko partijsko vodstvo na podlagi ocenjevanja domačih in mednarodnih razmer (uspešna zimska protiofenziva Rdeče armade; Stalinova zagotovila ob obletnici oktobrske revolucije, da bo vojne kmalu konec; stališča zahodnih zaveznikov - zlasti Velike Britanije, do četnikov, s katerimi je bilo partizansko gibanje že v oboroženem spopadu; nezaupanja v trdnost protifašistične koalicije itd.), upoštevajoč teorijo o dveh fazah revolucije prišlo do zaključka, da je nastopil čas prehoda v drugo fazo boja. Takšne ocene so bile prenešene tudi v t.i. januarjskih pismih osrednjega jugoslovanskega partijskega vodstva slovenskemu centralnemu komiteju KP,³⁸ ki je navodila začel izpolnjevati. Po že izdelanih shemah, skladno z razumevanjem razvoja v dveh etapah, je to pomenilo zoževanje množične podlage OF po razrednih merilih na t.i. delovno ljudstvo, omejevanje OF zgolj na tri temeljne skupine, ki so se povezale pred napadom na Sovjetsko zvezo, medtem ko so plenumske skupine potisnjene v ozadje.³⁹ V mednarodnem okviru se odkrito naglašala naslonitev zgolj na Sovjetsko zvezo, ker se predvideva hitro zmago Rdeče armade na vzhodni fronti, ki bo privedla do notranjega zloma v Nemčiji ter razpada protifašistične koalicije in s tem do revolucionarnega vrenja po celotni Evropi. Po podpisu dvajsetletne pogodbe med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo je Edvard Kardelj v Sloveniji prvi dojel, da so bile dotedanje ocene preuranjene in je bil po prihodu na osvobojeno ozemlje 10. julija 1942 pobudnik ukrepov za vrnitev delovanja KPS in OF na prvotne osvobodilne temelje. Slovenski komunisti so se znašli po spoznanju o zgrešenosti svojih dotedanjih ocen o razvoju mednarodnih dogodkov v precej nezavidljivem položaju. Slovenskim komunistom je postalo dokončno jasno, zlasti še po opozorilu kominterne 3. avgusta 1942, da klasična revolucionarna rešitev, predvsem zaradi mednarodnih razmer (obstoj protifašistične koalicije) odpade kot možna oblika uresničitve načrtov slovenskih komunistov, zato je obstoj OF za KPS v tistem trenutku nujen in neizogiben. To je namreč tudi čas, ko se je začela razplamtevati tudi državljanska vojna v Ljubljanski pokrajini.

V OF je v tem času odnos komunistov do svojih najpomembnejših zaveznikov, krščanskih socialistov in sokolov dosegal različni stopnji povezanosti. Odnos komunistov do krščanskih socialistov je bil ambivalenten, nujno so jih potrebovali, a so jim bili po drugi strani tudi lahko nevarni kot možna "rezerva reakcije". V pismu centralnemu komiteju KPJ je Boris Kidrič 14. decembra 1942 o tej problematiki zapisal: "Kar se krščanskih socialistov tiče - je perspektiva manj jasna. Socialno so izraz revolucionarno demokratičnih procesov v katoliških slovenskih množicah. Razpoloženi so sovjetofilsko. Nekih jasnih "zahodnih tendenc" pri njih

³⁸ DLR, I, dok. 109; pismo CK KPJ 1. 1. 1942 CK KPS; DLR, I, dok. 110; pismo Vrhovnega štaba Narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije 2. 1. 1942 IO OF, DLR; I, dok. 121; pismo CK KPJ 10. 1. 1942 CK KPS.

³⁹ France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. Zgodovinski časopis, 1951, str. 73; isti, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941-1943). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI, 1966, št. 1-2, str. 183.

za sedaj ni. Priznavajo avantgardno vlogo partije in se odrekajo ustanovitvi lastne politične stranke (sicer tega razumljivo nikomur ne postavljamo kot pogoj sodelovanja v Osvobodilni fronti). Praktično se vendarle izpreminjajo v neko novo krščansko socialistično stranko. Trenja na terenu so z njimi najpogostejša. Programatično so za sovjetski režim. Njihovo vodstvo meni, da bo s svojo revolucionarnostjo dokazalo, da vera ni škodljiva za sovjetsko oblast. V ugodnih pogojih bo lahko krščansko socialistična skupina šla z nami celo v poslednjo etapo. Istčasno je treba imeti pred očmi, da lahko prav ta skupina naši buržoaziji služi v odločilnih trenutkih kot rezerva, okrog katere se bo zbrala vsa reakcija. Da utrdimo pozicije za nas ugodnih procesov v tej skupini, se zelo trudimo za odbore Delavske enotnosti, kjer sodelujejo tudi njihovi delavci, ki jih je še vedno nekaj. V sedanjem položaju oboroženega nastopa bele garde in njene demagogije s katoliško vero - so krščanski socialisti za nas prava "zlata jama".⁴⁰ K zmanjšanju ambivalentnosti naj bi tako prispevala tudi ustanovitev Delavske enotnosti, ki je preneseno v konkretne razmere v OF dejansko pomenila pravzaprav sporazum med centralnim komitejem KPS ter predstavniki krščansko socialističnega delavstva. Dogovor naj bi vplival na krščanske socialiste na dveh ravneh, po eni strani na predstavnike krščansko socialističnega delavstva ter po drugi na množico krščansko socialistično usmerjenega delavstva. V vodstvu krščansko socialistične skupine naj bi bil s tem dogovorom povzdignjen vpliv delavskega dela skupine, ki ga je v izvršnem odboru OF zastopal Tone Fajfar ter ga še posebej, neposredno navezal na KPS. Bistveno pri tem je bilo, da je bil sporazum z vodstvom krščansko socialističnega delavstva sklenjen na ožjih (razrednih) temeljih, ki so komunistom zagotavljali tudi formalno vodilno vlogo v poenotenem delavskem razredu, ki je po njihovih predpostavkah predstavljal temelj nadaljnega delovanja ter jedro za t. i. drugo etapo.

Poleg iz konkretnih razmer izvirajočih vzrokov, je imela ustanovitev Delavske enotnosti za slovenske komuniste tudi velik idejno-teoretski pomen. Po tedanjih idejnih predstavah v predvojnem komunističnem gibanju (utemeljil jih je Georgij Dimitrov na VII. kongresu Kominterne poleti 1935) je namreč enoten delavski razred predstavljal pogoj vsakršnega sodelovanja komunistov z drugimi političnimi subjekti.⁴¹ Tako je Boris Kidrič v poročilu "za Moskvo", z namenom spraviti nastanek in razvoj OF v sklad s predstavami, ki so prevladovali v predvojnih idejno-teoretičnih pogledih na strategijo in taktiko komunističnih partij, celo prestavil ustanovitev Delavske enotnosti v leto 1941.⁴²

⁴⁰ Jesen 1942, dok. 208.

⁴¹ Tako je Dimitrov v svojem referatu na VII. kongresu Kominterne, ko je govoril o vlogi delavske fronte v ljudski fronti in o njenem medsebojnem odnosu med drugim tudi zapisal: "Ne moremo resno misliti, da je možno ustvariti resnično protifašistično ljudsko fronto brez vzpostavitve akcijske enotnosti samega delavskega razreda, ki predstavlja jedro ljudske fronte." (Komunistična internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Sedmi kongres komunističke internacionale, knjiga 12 (II. del), str. 845).

⁴² Boris Kidrič: Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I, 1960, št. 1, str. 15, kjer piše: "Že v tej periodi (op. avtorja - po Kidričevi delitvi gre za obdobje med zlomom predaprilske Jugoslavije in napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo) je dala KPS pobudo za konferenco Delavske enotnosti Slovenije. Te konference so se udeležili predstavniki centralnega komiteja KPS, krščanskosocialistične JSZ in amsterdamskih strokovnih organizacij. Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo so se Delavski enotnosti priključili tudi predstavniki socialistov kot politične struje. S tem je bila Delavska enotnost v vsakem pogledu vzpostavljena. Delavski razred Slovenije se je udeležil osvobodilnega boja kot kompaktna celota."

Druga pomembna naloga je bila namenjena odborom Delavske enotnosti, ki naj bi delovali po obratih in kjer naj bi se po Kardeljevih besedah pojasnjevalo bistvo sovjetskega sistema. Odbori bi delovali kot vzvod, ki bi kljub širini v odborih OF, še v tej narodnoosvobodilni etapi pripeljal krščansko socialistično delavstvo na "napredne pozicije", kar bi omogočilo nemoten prehod celotnega delavskega razreda v drugo etapo.⁴³

Kako bi tako zamišljen način delovanja zares uspeval ni mogoče predvideti, ker se je odborom Delavske enotnosti, ki jih začno organizirati po obratih in nasploh delavski organizaciji kot celoti, z dolomitsko izjavo spremenila njena vloga. Pripisovanje posebnega pomena Delavski enotnosti in omenjen način delovanja odborov Delavske enotnosti je bil za komuniste smiseln le do podpisa dolomitske izjave, ko OF kot celota dejansko dobi obliko, ki komunistom že v tistem trenutku daje tudi formalno vodilno vlogo v celotni osvobodilni organizaciji. Z dolomitsko izjavo je bil namreč prekinjen proces, ki naj bi potekal preko odborov Delavske enotnosti in katerega namen je bil omogočiti nemoten prehod delavskega razreda v drugo etapo, saj je postal nepotreben, kot je postala za slovenske komuniste odvečna tudi vloga Delavske enotnosti kot jedra za drugo etapo. Slovenskim komunistom je ustanovitev Delavske enotnosti pomenila le taktični ukrep, ki je izviral iz konkretnih razmer poleti in jeseni 1942 ter iz tedanjega načina delovanja KPS. S preobrazbo OF po dolomitski izjavi je Delavska enotnost izgubila svoj prvotni pomen, kot jedro za drugo etapo in se je njena vloga izenačila z ostalimi množičnimi organizacijami (mladinsko, žensko), za katere je bil značilen transmisijski odnos do KPS. S tem se je za slovenske komuniste pomen Delavske enotnosti, ki so ji ga ob nastanku pripisovali, dejansko izčrpal.

V.

Ideja delavske enotnosti je bila v skladu z načelno usmeritvijo krščansko-socialističnega delavstva, ki je bilo naklonjeno povezovanju z delavskimi oziroma strokovnimi organizacijami že pred vojno. Posebna zavzetost krščanskih socialistov pri ustanavljanju Delavske enotnosti je temeljila na predvojnih izkušnjah, kjer sta bili po Fajfarjevem mnenju dve glavni pomanjkljivosti, da se slovensko delavstvo v predvojni Jugoslaviji ni moglo primerno uveljaviti. In sicer: "1. Prevelika privezanost na idejne razlike je preprečila popolno razredno enotnost, ki bi delavstvu mogla prinesiti udarnost in prodornost in to kljub mnogim odkritosrčnim poskusom zblizanja zlasti s strani krščanskih socialistov. 2. Usodno napako je napravilo slovensko delavstvo, ker se je omejilo zgolj na sindikalne organizacije, ni pa postavilo svoje močne politične organizacije, ki bi delavstvo okrepila v javnem življenju, kjer se je dejansko - toda brez njega - odločala njegova usoda."⁴⁴ Posebno zanimanje krščanskih socialistov za Delavsko enotnost se je nenazadnje kazalo tudi v tem, da je bila izdelava koncepta tez zaupana Fajfarju, tako da je Kardelj konferenco Delavske enotnosti in ustanovitev glavnega odbora Delavske enotnosti v pismu izvršnemu odboru OF dne 28. oktobra 1942 celo poimenoval Gašperjev t.j.

⁴³ Edvard Kardelj: Zbrana dela, knjiga VI, dok. 80 (tipkopis, Knjižnica INZ); pismo Josipu Broz-Titu 17. 1. 1943.

⁴⁴ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 19-21, članek Toneta Fajfarja "Delavci, učimo se iz preteklosti".

Fajfarjev projekt.⁴⁵ Pri Fajfarju je nasploh opazna osebna zavzetost pri ustvarjanju Delavske enotnosti, do jeseni 1944 je bil tudi urednik glasila Delavska enotnost, ki se kaže v njegovem celotnem medvojnem delovanju, kot tudi po vojni, ko je skušal osvetliti dejavnost delavske organizacije med vojno. Krščanski socialisti se tudi niso branili poudarjati svojega prispevka k ustanovitvi Delavske enotnosti, saj so menili, da "odločilni delež pri ustanovitvi Delavske enotnosti nosi krščansko socialistično delavstvo, ki je za njenim uresničenjem stremelo že desetletja in ki je danes vložilo vse svoje napore za njeno popolno izvedbo."⁴⁶ Pomen in vlogo Delavske enotnosti, kot so si jo predstavljali v vodstvu krščanskosocialistične skupine, je bil pojasnjen aktivistom v okrožnici št. 7 z dne 20. januarja 1943, kjer je bilo zapisano. "Organizacija Delavska enotnost predstavlja skupen organiziran nastop vsega slovenskega delavstva ne glede na bivšo sindikalno in sedanjo nazorsko pripadnost, dejansko pomeni najmočnejši temeljni kamen Osvobodilne fronte in smoter vsega osvobodilnega gibanja. (...) Dolžnost vseh naših aktivistov, ne glede na to, ali pripadajo delavskemu sloju ali ne, je, da iniciativno pospešujejo organizacijo Delavske enotnosti na svojih področjih. Poleg organizacije v tovarnah in večjih podjetjih, je treba za Delavsko enotnost zainteresirati tudi delavstvo po deželi: lesne delavce, obrtne delavce, hišne posle itd. Prav tako čaka naše aktiviste v tem pogledu važno delo med partizani - delavci, ki jih je treba seznaniti z Delavsko enotnostjo, organizirati v ta namen konference partizanov - delavcev, po vseh vojaških edinicah. Na terenu naj se vsaj v vseh rajonih ustanovijo odbori Delavske enotnosti, ki naj obsegajo in združijo vse delavce svojih področij. Krščanskosocialistična skupina smatra Delavsko enotnost kot najvažnejšo vse enotnosti v Osvobodilni fronti in kot gonilno silo družbenega in političnega revolucionarnega razvoja med Slovenci, zato mora cela krščanskosocialistična skupina pri tem delu pomagati."⁴⁷ Vprašanja povezana z delavstvom so Toneta Fajfarja zaposlovala do te mere, da je na sestanku slovenske delegacije z Josipom Brozom-Titom 1. decembra 1943 načel tudi to vprašanje. Odgovorjeno mu je bilo, da je danes potrebno doseči v prvi vrsti enotnost delavstva in še ni čas za razmišljanje o bodočih skupnih strokovnih organizacijah.⁴⁸ Poleti 1944 pa se je že bližal čas, ko je bilo potrebno misliti tudi na povojni čas. Tako so krščanskosocialistični delavci, skladno z gornjimi pogledi, sklenili znova posvetiti vso pozornost Delavski enotnosti, za katero so menili, da bo, kot piše Tone Toman 1. avgusta 1944 svojemu predvojnemu sodelavcu Mavriciju Borcu-Šimnu, "v bodočnosti igrala zelo važno vlogo (...), kjer bo za vsakega strokovničarja mesto in delo."⁴⁹ Glavni odbor Delavske enotnosti je tudi pripravljaval brošuro, ki naj bi obravnavala tedanje pereče probleme in bi bila namenjena vsemu delavstvu.⁵⁰ Vendar kot vse kaže brošura kasneje ni izšla.

Vodilni krščanskosocialistični delavci so tako v prepričanju, da bo po vojni Delavska enotnost in s tem tudi krščanskosocialističnim strokovnim delavcem v njej namenjena pomembna vloga med delavstvom, svojemu članstvu, ki je bilo pred vojno zajeto v široko razpredeno mrežo organizacij po pokrajinah, naročili,

⁴⁵ DLR, III, dok. 172.

⁴⁶ ARS II, IOOF-SNOS, f. 492/I.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ ARS II, IOOF-SNOS, f. 432/1.

⁴⁹ ARS II, fond Gorenjsko, f. 705/II.

⁵⁰ Prav tam.

naj se udeležijo predvsem v odborih Delavske enotnosti. Tako je bil 23. julija 1944 na Poljanah (točka 15) sestanek glavnega odbora Delavske enotnosti, ki so se ga udeležili Franc Leskošek, Franc Svetek, Tone Fajfar, Ciril Škofic in Stane Kovač z ženo.⁵¹ Na njem so razpravljali o razmerah in bodočem delu na Gorenjskem. Kot je razvidno iz Kovačevega pisma Mavriciju Borcu 1. avgusta 1944, so mu naročili, naj na Gorenjskem poživi delo med pripadniki predvojne JSZ ter jih vključi v delo odborov Delavske enotnosti. V pismu Kovač kot primer navaja, da je iz revirjev prišlo 2000 rudarjev, med njimi tudi njihov (t.j. JSZ) Vinko Ustar.⁵² Ko je konec avgusta 1944 Stane Kovač odšel na Štajersko, je v Zgornji Savinjski dolini navezal stik s predvojnimi sindikalnim delavcem JSZ Francem Nareksom iz Ljubnega ter je na osvobojenem ozemlju ustanovil odbor Delavske enotnosti za Zgornjo Savinjsko dolino.⁵³ Podobno je bil tudi Tone Fajfar navzoč na osvobojenem ozemlju v Beli Krajini, kjer so skušali organizirati odbore Delavske enotnosti, skladno s pogledi krščanskih socialistov.⁵⁴

VI.

Kljub temu, da sta bila glede potrebe o ustanovitvi Delavske enotnosti soglasna tako Centralni komite KPS kot tudi vodstvo krščanskosocialističnih delavcev, je komunistom pomenila ustanovitev Delavske enotnosti le taktično potrebo jeseni 1942 in ne kot krščanskim socialistom, uresničitev njihovih že izpred vojne izviraajočih prizadevanj za enoten nastop delavstva. Čeprav se je ta razlika jasno pokazala šele jeseni 1944, pa je bila latentno prisotna vse od začetkov ustanavljanja Delavske enotnosti. Tako lahko sklepamo po nekaterih tedaj navidez manj pomembnih ali celo obrobnihih dogodkih, ki pa so, če gledamo nazaj v sklopu celotne problematike, že tedaj kazali, da so razhajanja glede vloge Delavske enotnosti očitna. Tako je na primer Franc Leskošek negotoval ob Fajfarjevih razmišljanjih o pomanjkljivosti predvojnega delavskega gibanja v članku "Delavci, učimo se iz preteklosti".⁵⁵ Ta članek naj bi bil, tako je omenjeno v njegovem podnaslovu, odlomek iz brošure "Zakaj se borimo delavci?", ki naj bi jo napisal Fajfar, a ni nikoli izšla. Tudi ob dolomitski izjavi so komunisti očitali krščanskim socialistom, da se glede Delavske enotnosti niso držali dogovora.⁵⁶ Najbolj pomenljiv je bil spor glede ustanavljanja rajonskih odborov Delavske enotnosti v Zgornji Savinjski dolini med Francem Leskoškom in Stanetom Kovačem,⁵⁷ kjer se je jasno pokazalo, da si komunisti vlogo Delavske enotnosti predstavljajo precej drugače kot krščanski socialisti.

Takšna je bila medvojna usoda krščanskosocialističnega delavstva, ki je bila doslej dokaj slabo poznana. Čeprav so imeli krščanskosocialistični delavci v OF v bistvu enake težave kot zastopniki intelektualnega dela krščanskosocialistične sku-

⁵¹ Fajfar, *Odločitev*, str. 407.

⁵² ARS II, fond Gorenjsko, f. 705/II.

⁵³ *Delavska enotnost v Gornji Savinjski dolini 1944*. Izdala ZSS, občinski sindikalni svet Mozirje 1984, str. 13.

⁵⁴ ARS I, KPS 1941-1945, f. 44.

⁵⁵ Jesen 1942, dok. 203, pismo Franca Leskoška dne 5. 12. 1942 Edvardu Kardelju, kjer piše: "Se-daj šele vidim, da je to kolobocija, ki ne bi smela biti tiskana. Zanesel sem se pač, da je članek dober, ker sta se dogovorila s Petrom [Boris Kidrič] zaradi brošure."

⁵⁶ DLR, VI, dok. 4; okrožnica CK KPS 1. 3. 1943 poverjeništvom CK KPS in okrožnim odborom KPS.

⁵⁷ ARS I, KPS 1941-1945, f. 23, a. e. 2363, pismo CK KPS 28. 10. 1944 Francu Leskošku-Luki.

pine, pa so njihovi problemi ostali globoko v senci delovanja Kocbekovega kroga. Edvard Kocbek je bil kot najpomembnejša nekomunistična oseba v izvršnem odboru OF razumljivo bolj v ospredju, toda k taki podobi je zlasti prispevalo povojno vrednotenje, ko je bila Kocbekova in Fajfarjeva medvojna dejavnost ocenjevana skozi prizmo povojnega razvoja dogodkov. Tako je ob Kocbekovem izobčenju iz javnega življenja leta 1952, katerega povod je bil objava zbirke novel Strah in pogum, Edvard Kardelj neutemeljeno obtožil Kocbeka kot glavnega krivca za podpis dolomitske izjave, hkrati pa je s trditvijo, ki tudi ni bila resnična, da je ustanovitev Delavske enotnosti pomenila prvi korak k dolomitski izjavi, skušal prenesti povojni spor med Fajfarjem in Kocbekom že v vojni čas in to celo v jesen 1942. Te, na podlagi povojnih opredelitev zgrajene ocene zamegljujejo resnična medvojna razmerja med krščanskosocialističnima zastopnikoma v izvršnem odboru OF, ko je skupina delovala, kljub nekaterim razlikam, precej bolj enotno, kot bi morda lahko sklepali po teh Kardeljevih ocenah. K taki podobi je v precejšnji meri prispeval tudi sam Fajfar s svojim povojnim delovanjem, ko se je vključil v kampanjo proti Kocbeku. Fajfar je namreč tako vlogo po vojni sprejel in se ni le ogradil od Kocbekovega medvojnega delovanja, temveč tudi od dela svojih medvojnih pogledov. Tako na primer je v svojih spominih navedel, da so Delavsko enotnost ustanovili leta 1942 z mislijo, da po vojni postane sindikalna organizacija, čeprav je iz virov povsem jasno razvidno, da naj bi, po Fajfarjevih medvojnih pogledih, ta delavska organizacija dejansko postala politični predstavnik celotnega slovenskega delavstva. Fajfarjev koncept Delavske enotnosti je bil pravzaprav identičen s Kocbekovim pogledom na OF izoblikovanim januarja 1943 v okrožnici št. 6 krščanskosocialistične skupine, le da ni zajemal slovenskega naroda kot celote, temveč je bil omejen le na slovensko delavstvo. Pokazalo se je, da so bili krščanski socialisti, ne glede kateremu delu so pripadali, postavljeni pred dilemo, kako zadržati svojo samobitnost, ne da bi se pri tem razvili v posebno stranko. Zato so vse do konca vojne, torej tudi po podpisu dolomitske izjave, iskali nadomestilo za manjko lastne stranke v nadstrankarskih pluralnih organizacijah, kot sta OF (Edvard Kocbek) in Delavska enotnost (Tone Fajfar), znotraj katerih bi zadržali svojo nazorsko posebnost in možnost nadaljnega delovanja.

Bojan Godeša

CHRISTIAN SOCIALISTS AND THE FOUNDATION OF UNITED TRADE UNIONS

S u m m a r y

In Autumn 1944, the question arose in the Executive Committee of the Liberation Front (LF) regarding the organization of the Workers' Unity and the future Trade Unions. Tone Fajfar, pre-war Trade Unionist of the Christian Socialists and a representative of the Catholic group in the Executive Committee of the NLF, made a plan for the post-war arrangement of the Trade Unions and the general solution of the workers' question. He defined the Workers' Union, within which the Trade Unions would operate, as the representative of the working class in front of the government and other population strata. The Slovenian Communists rejected Fajfar's proposal and decided to organise the Trade Unions from scratch, without reference to the Workers' Unity or the pre-war Trade Unionists who took part in the NLF. This definitely revealed ideological differences between the Slovenian Communists and the Christian Socialists, who had, in the Summer and Autumn 1942, both recognized the need to found the Workers' Union. In it, the Christian Socialists saw the means to fulfil their pre-

war ambitions and overcome the political and professional divisions within the Slovenian working class. They took for granted that they would play an important role in it also after the war. The Communists, however, considered the foundation of the Workers' Unity in Autumn 1942 as a tactical step within a wider strategy. They viewed it as a covenant with the Christian Socialist workers which would ensure closer cooperation at class level and transcend an ambivalent relationship with the Christian Socialists. Although, the Communists badly needed the support of the Christian Socialists, particularly after the beginning of the civil war in the Ljubljana Province, they also feared them as a potentially dangerous "reactionary reserve". The Workers' Union became insignificant after the signing of the Dolomiti Declaration (Dolomitska izjava) whereby the Christian Socialists in the Liberation Front renounced the idea of founding their separate organization.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ^ASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega ~asopisa* (SI-1000 Ljubljana, A{ker~eva 2, telefon 061/1769-210) lahko naro~ite naslednje zvezke knji`ne zbirke Z^:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. Ljubljana 1980, 44 str. - **320 SIT.**
2. **Franc [ebjani~: [olnik in domoljub Adam Farka{ (1730-1786).** Ljubljana 1982, 24 str. - **pred ponatisom.**
3. **Zgodovina denarstva in ban~ni{tva na Slovenskem.** Zbornik razprav. Ljubljana 1987, 134 str. - **880 SIT.**
4. **Du{an Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 str. - **600 SIT.**
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politi~na orientacija celjskega nem{tva 1861-1907.** Ljubljana 1988, 88 str. - **640 SIT.**
6. **Predrag Beli: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569).** Ljubljana 1989, 40 str. - **320 SIT.**
7. **Marta Verginella: Dru`ina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana - Trst 1990, 36 str. - **280 SIT.**
8. **Rajko Brato` : Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 str. + pril. - **560 SIT.**
9. **Petra Svoltjak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 str. - **400 SIT.**
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** Ljubljana 1994, 44 str. - **320 SIT.**
11. **Peter [tih: Gori{ki grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** Ljubljana 1994, 266 str. - **1600 SIT.**
12. **Rajko Brato` : Bitka pri Frigidu v izro~ilu anti-nih in srednjeve{kih avtorjev.** Ljubljana 1994, 48 str. - **400 SIT.**
13. **Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k re{evanju nekaterih vpra{anj srednjeve{ke zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** Ljubljana 1995, 48 str. - **480 SIT.**
14. **Marjeta Ker{i~ Svetel: ^e{ko-slovenski stiki med svetovnjima vojnama.** Ljubljana 1996, 88 str. - **800 SIT.**
15. **Olga Jan{a-Zorn: Histori~no dru{tvo za Kranjsko.** Ljubljana 1996, 320 str. - **4000 SIT.**
16. **Tamara Griesser Pe~ar - France Martin Dolinar: Ro`manov proces.** Lj. 1996, 317 str. - **3990 SIT** - Avtorja ugotavljata, da obto`nica proti ljubljanskemu {kofu na montiranem politi~nem procesu avgusta 1946 ni bila dokazana v nobeni od njenih 13 to~k.
17. **Andrej Pleterski: Mitska stvarnost koro{kih kne`jih kamnov.** Lj. 1997, 60 str. - **680 SIT.** - Nove razlage postavitve kne`jega kamna in vojvodskega stola, poteka ustoli~evanja ter pokristjanjevanja alpskih Slovanov.
18. **Rajko Brato` : Gr{ka zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** Lj. 1997, 268 str. - **3200 SIT.** - Dolgo pri~akovani pregled anti~ne gr{ke zgodovine od predhomerske Gr~ije do helenisti~ne dobe.

Zni`ana cena celotne zbirke je **15.000 SIT.** ^lanom ZZDS priznavamo 25, {tudentom pa 50% dodatnega popusta. Mo`nost obro~nega odpla~evanja.

Zdenko Čepič

Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte

Revolucija, ki ji je mogoče glede na njen cilj dati oznako socialistična, glede na organizatorje, usmerjevalce in voditelje pa komunistična, je bila v Jugoslaviji in v Sloveniji izvedena v času druge svetovne vojne v okviru in pogojih narodno-osvobodilnega boja in neposredno po koncu vojne s poseganjem in spreminjanjem lastniških odnosov in sestave. V času vojne je potekala kot politična revolucija, v kateri so osvobodilne sile, zlasti pa njihov vodilni del, komunisti, osvojile politično oblast in jo uporabile na ekonomskem in lastniškem področju. Nekaj let manj kot sto, odkar sta Karl Marx in Friedrich Engels v Manifestu komunistične partije zapisala temeljno postavko socialistične, proletarske revolucije, namreč da je prvi korak v revoluciji ta, da se proletariat povzpne v vladajoči razred, dobi politično oblast, ki jo nato uporabi za to, da buržoaziji korak za korakom iztrga ves kapital, je bil ta 'model' uporabljen v izvedbi socialistične revolucije v Jugoslaviji in v Sloveniji.

Revolucija pri nas se je sprožila kot del evropskega dogajanja med napadalno vojno držav fašistične osi proti Jugoslaviji in v tem okviru se je razvijala zraščena z oboroženim bojem proti okupatorjem.¹ Narodnoosvobodilna vojna, po svoji vsebini vojna za osvoboditev in nacionalno ohranitev, je bila obenem tudi boj za družbene spremembe. To je bila revolucija, ki ji je boj proti okupatorju pomenil okvir in možnost izvedbe, hkrati pa ji je določal dinamiko. Čeprav je bila to predvsem vojna za osvoboditev okupirane države, pa je imela osvobodilna vojna že od vsega začetka tudi značilnosti revolucije s socialnimi cilji, kajti "smešno bi bilo pomisliti, da daje celokupno človeštvo vse te strahotne žrtve samo za obnovo starega sistema."²

Izvajanje revolucije se je v času osvobodilne vojne kazalo kot zamenjava oblasti, to je na področju sprememb pravnega reda, v obliki nove oblasti z njenimi novimi nosilci in v zamenjavi državnih organov in sistema državnega organizma, ne pa na področju sprememb družbenega reda.³ Politični dosežki narodnoosvobodilnega boja - zamenjava oblasti - sami po sebi še niso pomenili novega družbenega reda. Kljub deklarativno poudarjanemu osvobodilnemu namenu boja pa je vrsta pojavov kazala tudi na njegovo spreminjanje. Spremembe na ekonomskem področju, takšne ki bi imele značaj spreminjanja družbenoekonomskega reda, so bile omejene oziroma prikrite z narodnoosvobodilnim namenom tega spreminjanja. Spreminjanje družbenoekonomskih odnosov se je kazalo kot organizirana dejavnost nove oblasti proti tistim, ki so sodelovali z okupatorjem. To njihovo sodelovanje je imelo v resnici razredne razloge, namreč ohranitev svojega položaja, ki sta ga

¹ Janko Pleterski: Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. Slovenski upor 1991: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja: zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani, str. 215.

² Delo, organ Centralnega odbora Komunistične partije Slovenije, avgust 1941, št. 2; (ponatis, Ljubljana 1947, str. 54); E. Kardelj: *Veliki boj svobodoljubnih narodov proti fašističnim razbojnikom*.

³ Makso Šnuderl: Dve deklarativni normi naše ustave. Zbornik znanstvenih razprav, XXIII, 1950, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, str. 197.

označevala "dva bogova reakcije: profit in oblast".⁴ Poseganje v zasebno lastnino in njeno spreminjanje tako ni bilo prvenstveno na razredni osnovi, marveč na patriotski, osvobodilni. Ukrep, s katerimi je nova oblast posegala v lastnino, so bili kazen za sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju, zato je mogoče to razlaščenje imenovati patriotska nacionalizacija. Osnovni način poseganja v zasebno lastnino in izvajanja 'ekspropriacije ekspropriatorjev' je bila zaplemba (konfiskacija).

Med vojno se ni v večjem obsegu reševalo vprašanje spreminjanja družbenega reda in ekonomskih oziroma lastninskih odnosov. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je to večkrat jasno razglasilo. Najbolj znana je t.i. izjava Tito-Ribar, ki jo je februarja 1943 (med četrto sovražno ofenzivo na Neretvi) izdal Vrhovni štab NOV in POJ (kot vrhovni komandant podpisal Josip Broz-Tito) in AVNOJ, tedaj še vrhovni politični organ narodnoosvobodilnega gibanja (zanj podpisal dr. Ivan Ribar), z namenom zavrniti "klevete in lažniva poročila o narodnoosvobodilnem gibanju in njegovih ciljih". V tej izjavi je bilo glede ciljev narodnoosvobodilnega boja zapisano, da so ti v izbojevanju neodvisnosti in demokratičnih pravic. Posebej je bila v izjavi zajamčena nedotakljivost zasebne lastnine in popolna možnost samoiniciative v gospodarskem življenju.⁵ Ko je to izjavo nekaj mesecev kasneje komentiral v Ljudski pravici Edvard Kardelj, je zapisal, da je to pravilna pot k dosegu glavnega cilja osvobodilne vojne - osvoboditve in združitve slovenskega naroda - vendar pa je hkrati poudaril, da se komunisti ne odrekajo svojega končnega cilja,⁶ kar je bilo lahko razumeti le kot izvedbo popolne socialistične revolucije, vključujoč tudi spremembe na področju lastninskih odnosov oziroma spremembo družbenega reda.

Komunisti so se torej jasno opredelili za nujnost družbenih sprememb, vendar pa narodnoosvobodilno gibanje pod njihovim organizacijskim in političnim vodstvom ni postavilo za svoj neposredni cilj radikalno spreminjanje družbenih odnosov. V okviru NOB se je socialistična revolucija kazala kot revolucija na političnem področju, kot proces zamenjevanja civilne okupatorjeve oblasti in uprave oziroma upravnega aparata jugoslovanske države, kolikor ga je posamezni okupator vključil v svoj sistem civilne oblasti.⁷ Boj proti okupatorjem in njegovi oblasti je bil tako tudi boj proti predvojni oblasti, torej je imel značaj revolucije.

* * *

O zamenjavi oblasti v Jugoslaviji, torej o revoluciji, je spregovoril Josip Broz Tito že konec aprila 1941 na prvem plenumu CK KPJ, sklicanem po okupaciji in razkosanju jugoslovanske države. Poleg odločitve o upor, je bil govor tudi o njegovem značaju. Tito je ocenjeval, da so ljudje ogorčeni nad kraljem in vlado, ki je slabo organizirala obrambo države in nato pobegnila iz nje, še bolj pa nad tistimi, ki

⁴ Ljudska pravica 1. 2. 1943, št. 2; Boris Kidrič: *Za enotnost delavskega razreda Slovenije*.

⁵ Slovenski poročevalec, 17. 2. 1943, št. 3. Izjava je bila v Sloveniji objavljena 9 dni po njenem podpisu. Za NOG v Sloveniji je izjava imela očitno velik pomen, saj so jo skupaj s Temelnjimi točkami OF na letakih lepili po Ljubljani julija 1943. Makso Šnuderl: *Dnevnik 1941-1945*. 1, V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 529-530.

⁶ Ljudska pravica, maj 1943; ponatis. Ljubljana 1946, str. 51.

⁷ Italijanski okupator je v t.i. Ljubljanski pokrajini le malo spremenil dotedanjo upravno razdelitev, na čelu občin pa so v veliki večini ostali dotedanji župani. Ti so morali januarja 1942 priseči zvestobo italijanskemu kralju. Le redko pa je postavil izredne komisarje, ki so bili Italijani. Nemški okupator je zamenjal vse slovenske župane z Nemci, ali rajhovskimi ali domačimi folksdojčerji. Oba okupatorja sta jugoslovanske občinske odbore razpustila.

z okupatorjem sodelujejo. Menil je, da mora biti vstaja proti okupatorjem povezana z bojem proti tem in da je treba rušiti staro civilno oblast in namesto nje ustvarjati novo. Dejal je, da je treba izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela in da se bo vstaja proti okupatorjem razvijala tako, "da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti."⁸ Napovedal je boj Simovičevi vladi, ki je odšla iz domovine in "ker je prešla pod okrilje Anglije v upanju, da bodo s pomočjo angleškega imperializma vzpostavljene stare razmere... Odločno pa se bodo" - po oceni Tita narodi Jugoslavije - "bojevali seveda proti celotni kapitalistični kliki, ki je ostala v državi in zdaj s pomočjo okupatorjev skuša vzpostaviti ljudstvu osovraženi fašistični red." V predstavitvi političnih izhodišč KPJ je povedal tudi, da je treba iskati povezavo s pristaši nekdanjih meščanskih političnih strank, "ki so se pripravljene pod vodstvom Kompartije bojevati proti okupatorju in vsemu, kar je povzročilo narodom Jugoslavije današnje trpljenje in zlo." To je razumel kot *današnja etapo boja*,⁹ ki jo je preciziral v poročilu, poslanem Kominterni o pogovorih o sodelovanju z Narodno seljačko stranko dr. Dragoljuba Jovanovića. Dejansko se v tem kaže razumevanje vodstva KPJ o namenu boja: "Skupen boj proti okupatorju, skupen boj za sovjetsko oblast in zvezo s Sovjetsko zvezo, skupen boj proti angleškim agentom in poskusom za obnovo starega reda."¹⁰

S tem je Tito postavil cilje revolucije, izvajane v pogojih boja proti okupatorjem. Izhajal je iz dejstva, da so mnogi predstavniki jugoslovanske kraljeve oblasti, zlasti policijski aparat v Srbiji in Beogradu, začeli prostovoljno sodelovati z okupatorjem in so zagrešili izdajo države in njenih državljanov.

Na 'izdajalsko' gospodo je bila naperjena tudi ena točk programa OF, ki jih je ta izdala pod imenom Gesla našega osvobodilnega boja junija 1941 v še t.i. protimperialistični dobi, pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo. OF je takrat postavila, da se brez boja proti *izdajalski 'lastni' kapitalistični gospodi* zatirani narod ne more osvoboditi.¹¹ Kljub temu da je bilo z njo jasno izraženo razredno razumevanje osvobodilnega boja, saj so ga naperili proti *kapitalistični gospodi*, pa je šlo vseeno pri tem predvsem za narodno osvobodilno zahtevo. Jasno je bilo namreč povedano, proti kateri 'gospodi' je boj nujen. To je bila *izdajalska* gospoda. Pri tem je imel avtor programa OF najbrž v mislih točno določeno 'gospodo'. S tem pa so bili bržkone mišljeni predvojni politiki - "predstavniki slovenskega naroda" - ki so okupatorju izrekli vdanost in zahvalo "za plemenite in posebne ukrepe", kar so storili na primer ob priključitvi slovenskega ozemlja, okupiranega od italijanske vojske, h Kraljevini Italiji v začetku maja 1941,¹² oziroma, ko so se člani italijanske konzulte, v kateri so sodelovali tudi najvišji predstavniki političnega in gospodarskega življenja nekdanje Dravske banovine, šli na lastno željo 'poklonit' Mussoliniju za to. Na neki način pa je takšno razmišljanje že napovedovalo, da se jim zaradi tovrstnega sodelovanja z okupatorjem, ki naj bi

⁸ Vladimir Dedijer: Tito, prispevki k življenjepisu. Ljubljana 1972, str. 383-384.

⁹ Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 7. Ljubljana 1981, str. 20, 30; *Posvetovanje Komunistične partije Jugoslavije*.

¹⁰ Prav tam, str. 41.

¹¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I, Ljubljana 1962, dok. 10, str. 43 (dalje DLR I/10); *Gesla našega osvobodilnega boja*. Avtor je Boris Kidrič, verjetno pa so bila sprejeta na I. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 15. 6. 1941, objavljeno v Slovenskem poročevalcu 22. 6. 1941.

¹² Slovenec, 6. 5. 1941, št. 106a.

bilo po mnenju avtorja Gesel izdaja narodnih interesov, vzame pravica biti narodov predstavnik oziroma je bila napovedana njihova zamenjava. S tem je bil predstavljen način za izvajanje revolucije oziroma družbenih sprememb. Te so neposredno povezovali z bojem proti okupatorjem, kajti v vodstvu KPS so bili prepričani, da bo meščanstvo zaradi svojih razrednih interesov sodelovalo z okupatorjem, ter da bo boj proti tem hkrati tudi boj proti "izdajalski 'lastni' kapitalistični gospodi".

Koga so v vodstvu OF smatrali za 'izdajalsko kapitalistično gospodo' oziroma za 'reakcionarno buržoazijo', je razkril Boris Kidrič dva meseca kasneje, ko je zapisal, da Osvobodilna fronta slovenskega naroda ni razredno gibanje, marveč široko osvobodilno gibanje, ki je zajelo najrazličnejše sloje, razrede in poklice. Kljub takšni širini pa je opozoril, da to ne pomeni izgube razrednega momenta v narodnoosvobodilnem gibanju, kar je utemeljil, da je šele enotnost slovenskega proletariata v njegovi skupni akciji z malomeščanskimi plastmi dala OF trdnost, ter da so prav "najreakcionarnejši deli slovenske buržoazije znova izdajalsko pljunili na slovenske narodne interese". Navedel je tiste pojave, ki jih je smatral za pljunek na slovenske narodne interese: sodelovanje v sosvetu ljubljanske pokrajine, "ki mu daje ton izdajalska vloga Natlačena", predvsem pa "reakcionarni klerikalni krogi zbrani v Slovenski legiji in Prebujeni Sloveniji." Ti so po njegovem mnenju bili 'prva violina' v izdajstvu. Kot reakcionarno buržoazijo pa je označil tudi 'nacionalne', to je liberalne kroge, čeprav se "odevajo v plašč skrajnega socialnega 'radikalizma'".¹³ Pri tem je najbrž mislil na skupino Stara pravda, ki je bila tedaj sicer še vključena v OF.

Na 'izdajalsko kapitalistično gospodo' je bilo prej kot slej mišljeno tudi v Odloku o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitvev, ki ga je izdal IOOF oziroma kot oblastni organ Slovenski narodnoosvobodilni odbor septembra 1941. Za izdajalce, za katere je predvidel tudi kazni, so v njem poleg denunciantov in tistih, ki so neposredno ali posredno stopili v stik z okupatorjem "zaradi uničenja ali trajne okrnitve politične svobode in samostojnosti" slovenskega naroda, označili tudi tiste, ki so "zaradi svoje ali sebične *skupinske koristi* (podčrtal Z.Č.) zbirali in odvajali narodne sile".¹⁴ S *skupinsko koristjo* je bila najbrž mišljena razredna opredelitev. Kot kazen za takšno ravnanje je bilo predvideno tudi zaseženje imovine "odpadnika" in tistih, ki "se družijo ali sodelujejo z okupatorjem na način, da nudi okupatorjem možnost, sklicevati se na naklonjenost in vdanost slovenskega naroda." S tem pa so bili mišljeni vsi nekdanji 'narodni predstavniki', ki so sodelovali z okupatorjem.

Poleg tega, da so na osnovi tega odloka bili 'justificirani' okupatorjevi sodelavci, med njimi tudi najvišji predstavnik predvojne politične oblasti v Sloveniji nekdanji ban dr. Marko Natlačen, in nikakor v praksi ni bil 'opereten', kot je sicer odloke SNOO označil Kardelj, pa je bil v tem odloku prvič v celotnem jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju uveden poseg v zasebno lastnino kot dopolnilna kazen za sodelovanje z okupatorjem oziroma proti narodnoosvobodilnemu gibanju.¹⁵

¹³ Delo, avgust 1941 št. 2.; ponatis. Ljubljana 1947; str. 58-59); B. Kidrič: *Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom*.

¹⁴ DLR I/41, str. 119-120.

¹⁵ M. Šnuderl: Razvoj materialno-kazenskega prava u narodnooslobodilačkoj borbi Slovenije. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1948, št. 1, str. 121.

* * *

Prva stopinja v revolucionarnem spreminjanju oblasti na Slovenskem med drugo svetovno vojno - Kidrič jo je imenoval "novo, razvojno višjo stopnjo priprav za narodno osvobodjenje"¹⁶ - je bila storjena 16. septembra 1941 prav s oklicanjem Vrhovnega plenuma OF, političnega organa slovenskega osvobodilnega gibanja, za oblastni organ - Slovenski narodno osvobodilni odbor. Ta se je razglasil za edinega predstavnika slovenskega naroda na vsem njegovem ozemlju, s čimer je dejansko 'revolucionarno' prevzel oblast. To sicer še ni bilo ustvaritev organizma oblasti z legislativo in eksekutivo, vendar je že izražalo začetke revolucionarnega procesa s posebnim organom v postopnem rušenju stare in z vztrajno graditvijo nove državnosti.¹⁷ SNOO je bil prvi element nove slovenske oblasti in tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti.¹⁸

SNOO je bil zametek vrhovnega organa oblasti v Sloveniji, ki je pozneje oktobra 1943 na Kočevskem zboru dobil zakonodajno in izvršilno oblast in se je na svojem zasedanju v Črnomlju spremenil v pravo ljudsko skupščino kot Slovenski narodnoosvobodilni svet.¹⁹ Takrat je prešlo narodnoosvobodilno gibanje tudi formalno iz političnega v državotvorno gibanje in je bil proces revolucionarnega spreminjanja oblasti v osvobodilnem boju, začet z ustanovitvijo SNOO septembra 1941, v resnici zaključen.

* * *

Jeseni 1941, prav v času, ko je SNOO 'prevzel' oblast, je izvajanje revolucije dobilo v OF soglasje, čeprav so o nujni socialni preobrazbi slovenske družbe govorili že na ustanovnem sestanku OF konec aprila 1941. Septembra 1941 so se o programu vsenarodnega osvobodilnega gibanja pogovarjali komunisti in krščanski socialisti, dve skupini, ki sta imeli v svojih idejnih izhodiščih kljub različnemu svetovnonazorskemu razumevanju razredni značaj in zato nista izključili tudi misli o družbeni osvoboditvi, torej o nujnosti družbenih sprememb. Krščanski socialisti so namreč imeli za etično upravičeno socialno preobrazbo slovenske družbe in akcijo proti kapitalističnemu sistemu.²⁰ Edvard Kocbek je v svoj dnevnik zapisal, da je glede narodnega osvobajanja mogoče med Slovenci veliko soglasje, da pa se je treba zelo dobro pripraviti na poznejšo politično diferenciacijo, "ki bo v osvobodilnem procesu čez nekaj časa gotovo nastopila, kajti jasno je, da si na Slovenskem narodnega osvobodjenja ne moremo misliti brez družbenega. Za Slovence bi bila zgolj narodna osvoboditev iluzorna brez gospodarske osamosvojitve in družbene remedure." Bili pa so mnenja, da naj se družbene zahteve postavljajo interno v okviru treh ustanovnih skupin OF, komunistov, krščanskih socialistov in levih Sokolov. Med krščanskimi socialisti in komunisti pa je prišlo tudi do skupnega spoznanja, "da se v osvobodilnem gibanju združujemo za še intimnejše delo na političnem in družbeno-gospodarskem programu. Oboji predstavniki so dali izraza težnji po

¹⁶ DLR I/46, str. 124; B. Kidrič: *Pomen osnovanja SNOO in njegovih ukrepov*.

¹⁷ M. Šnuderl: Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj. Junaška Ljubljana, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 222.

¹⁸ M. Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana 1950, str. 133.

¹⁹ M. Šnuderl: Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj. Junaška Ljubljana, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 220.

²⁰ France Škerl: *Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941-1943)*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971-1972, str. 14.

socializmu."²¹

Novembra 1941 pa je Kocbek na sestanku krščansko socialistične skupine in komunistov v predstavitvi temeljev osvobodilnega delovanja svoje skupine povedal, da je njihov namen pomagati pri slovenski narodni in družbeni osvoboditvi in da se pridružujejo komunistom v njihovi težnji po revolucionarnem oblikovanju oblasti. Spregovoril je tudi o bistvenem - o značaju revolucije: "Na Slovenskem se razredna revolucija, ki jo ta vojna odpira, začinja v obliki narodne revolucije, se pravi v obliki radikalno rešene narodne problematike. S tem je označen potek družbene revolucije najbrž za vso Evropo. (...) Osnovne skupine (v OF - op. Z. Č.) si moramo priti na jasno, da je prvi cilj slovenske narodne osvoboditve dosledno izvedena demokratična revolucija. Formalno demokracijo hočemo spremeniti v vsebinsko, to je napredno demokracijo. V ta namen se naslanjamo na ljudske sile in jih hočemo izoblikovati v novega nosilca naroda."²² Kocbek je torej govoril o preraščanju revolucije iz narodne, osvobodilne v družbeno, razredno, torej o 'fazah' revolucije, kot so jih razumeli komunisti.²³

Značaj oziroma stopnjo revolucije, ki se je udejanjala v letu 1941, od okupacije do konca leta, je mogoče označiti za demokratično revolucijo s prvimi razrednega, kar je mogoče zaznati prav v dejstvu, da se je SNOO razglasil za edinega prestavnika slovenskega naroda in s tem deklarativno prevzel oblast. To je v veliki meri celo izvajal, saj so ljudje, zlasti v Ljubljani, upoštevali njegova oziroma navodila OF. Izoblikovalo se je stanje 'države v državi'. Da pa je šlo v tem času tudi za bolj poudarjeno 'proletarsko' fazo v osvobodilnem boju, pa kaže dejstvo, da sta se vstaja in upor razširila predvsem v bolj delavskih predelih in da so bili v partizanskih enotah v prvem letu vojne predvsem delavci oziroma po socialnem položaju delojemalci. Teh je bilo med partizani tedaj nad polovico, največ na Gorenjskem. Prav tako pa je bilo tam med partizani tudi največje število članov Partije. Socialna in politična pripadnost borcev in poveljniškega kadra je dala partizanski vojski revolucionarno, ljudsko naravo.²⁴ Prav na Gorenjskem je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v začetku decembra 1941 načrtovalo množično vstajo in nastanek osvobojenega ozemlja po vzoru t.i. Užiške republike v Srbiji, ki naj bi segalo od Polhograjskih dolomitov prek Poljanske in Selške doline čez Jelovico do bohinjskega in jeseniškega kota in kjer bi se lahko revolucionarna oblast uveljavila

²¹ Edvard Kocbek: Pred viharjem. Ljubljana 1980, str. 110-113.

²² Prav tam, str. 143-144.

²³ Junija 1942, že na osvobojenem ozemlju, ko je revolucija v praksi prerasla v t.i. drugo fazo, je Kocbek na seji IOOF, na kateri so govorili o bistvu slovenske narodne revolucije, opozoril, da ima osvobodilno razpoloženje, torej narodnoosvobodilni boj dvoje nerazdružno povezanih gibal: prvo narodnopolitičnega značaja, to je narodnoosvobodilni razlog - volja po dokončni suverenosti, drugo pa v koreniti spremembi v vodstvu družbe, "po spremembi, ki naj vzame oblast meščanski družbi in jo izroči proletariatu." Zapisal je: "Šele antifašizem je prebudil spoznanje, da bosta odprava izkoriščanja in uvedba socialističnega reda neposredno pripomogli k pravi slovenski narodni osvoboditvi... Slovenski narod se mora iz današnje stiske rešiti le z družbeno-revolucionarnim odporom, nikoli pa ne z zgolj demokratičnimi sredstvi... Tega ne mislim tako, da bi najprej izvedli zapozneno meščansko revolucijo in šele nato socialistično, marveč tako, da se v osvobodilnem postopku strneta procesa demokratizacije in socializacije v enega samega, ki bo imel v naših okoliščinah izvirno obliko, ki se bo izvedel na višji stopnji, krajše in s pripravnejšimi sredstvi." Edvard Kocbek: Tovarišija. Maribor 1967, str. 56-57.

²⁴ Ivan Križnar: Delež in vloga delavcev in komunistov v slovenskih partizanskih enotah leta 1941. Teorija in praksa, 1977, št. 5-6, str. 500 (preglednica 1), 502 (preglednica 2), 506. O politični pripadnosti vodstev partizanskih enot v letu 1941 Vida Deželak-Barič: Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, 1-2, str. 93-108.

v praksi. Vstaja je sicer imela množičen odziv, partizanskim enotam se je priključilo 665 novih borcev, za katere pa ni bilo dovolj orožja, predvsem pa zaradi premoči izurjenih okupatorskih vojakov in policistov niso imeli večjih vojaških uspehov.

* * *

Vojaško in tudi politično uspešno pa je bilo narodnoosvobodilno gibanje spomladi 1942, ko se je središče partizanske vojaške dejavnosti premaknilo na območje italijanskega okupatorja, na Kočevsko, Dolenjsko in Notranjsko. Partizanom je uspelo tam vzpostaviti veliko osvobojeno ozemlje, ki je segalo od Kolpe pa vse do roba Ljubljanskega barja in vznožja Krima oziroma do ljubljanskih predmestij; po italijanskih podatkih je to osvobojeno ozemlje zajelo dve tretjini ozemlja t.i. Ljubljanske pokrajine. Na tem velikem ozemlju je dobila revolucija z zamenjavo oblasti in vzpostavitvijo ter delovanjem nove svoj jasen izraz. Na območjih, ki jih je vojaško osvojilo, je narodnoosvobodilno gibanje okupatorjevo oblast ukinilo in postavilo svojo civilno oblast. To je bila t.i. ljudska oblast, "oblast narodne in socialne pravičnosti". Oblastni organi so bili narodnoosvobodilni odbori kot "osnovni organi revolucionarne slovenske oblasti."²⁵ Sprva je oblast na ozemlju, ki so ga osvobodile slovenske partizanske enote, prevzela OF oziroma njeni odbori po posameznih krajih (terenski odbori OF), dokler niso bile poleti 1942 na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem izvedene volitve v NOO.²⁶

To je bilo obdobje najbolj jasnega izražanja razredne revolucionarnosti v vsem obdobju osvobodilne vojne med drugo svetovno vojno na Slovenskem. To je bil izraz slovenske revolucionarne 'avtohtonosti' tako v vrhu komunistične partije kot na terenu, delno pa tudi posledica politične usmeritve narodnoosvobodilnega gibanja v vsej Jugoslaviji v 'levo'.

Pomik v 'levo' ali začetek t.i. druge etape revolucije s poudarkom na razrednem se je začel sredi decembra 1941. Takrat je med komunisti pod vplivom vojaških uspehov Rdeče armade v protiofenzivi pred Moskvo in Stalinovega govora ob obletnici Oktobrske revolucije, ko je napovedal konec vojne že v letu 1942 ter zaradi jasne podpore Britancev Draži Mihailoviću, prevladalo prepričanje, da je nastopil čas, ko bo treba razreševati družbena, razredna vprašanja in spremeniti osvobodilni boj v boj za odkrit prevzem oblasti. Centralni komite KPJ je decembra 1941 svetoval zaostritev razrednega odnosa, ko je v pismu srbskemu partijskemu vodstvu svetoval večji poudarek na izvajanju partijskega in ne več splošnega osvobodilnega programa.²⁷ Šlo je za napoved t.i. druge etape revolucije, pri čemer je bila kot prva etapa po stališču, izoblikovanem v Kominterni po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, mišljena narodna revolucija s ciljem narodne osvoboditve kot izrazom meščanske demokratične revolucije, medtem ko naj bi v drugi, višji fazi prišli do veljave bolj socialni in razredni cilji. Ta 'obrat v levo' je najbolj drastično prišel do izraza v ravnanju narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori in v Herce-

²⁵ DLR, knjiga II. Ljubljana 1964, dok. št. 74, str. 156 (dalje DLR II/74, str. 156); B. Kidrič: *Slovensko ljudstvo prevzema oblast*; objavljeno v Slovenskem poročevalcu 16. 6. 1942, št. 24.

²⁶ O volitvah v NOO leta 1942 Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*, knjiga I. Ljubljana 1987, str. 252-273 (dalje Ferenc, *Ljudska oblast*, I).

²⁷ J. Broz Tito: *Zbrana dela*, knjiga 8, Ljubljana 1981, str. 11-17.

govini, kjer se je kazal zlasti v partizanski strahovladi in pobijanju 'razrednih' nasprotnikov. Merilo pri pobijanju resničnih, navideznih ali celo namišljenih nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja je bilo razredno oziroma premoženjsko stanje posameznika. Poglavitni 'greh' pa je predstavljalo anglofilstvo, kar se je enačilo s podporo kraljevi vladi v begunstvu v Londonu in s četništvom Draže Mihailovića, ki je tedaj postal v tej vladi minister za vojsko.

V začetku leta 1942 je pismo s takšnim stališčem dobil tudi CK KPS, v katerem je bilo zapisano, da se "nahajamo na važnem političnem razpotju in da je treba napraviti neke spremembe tudi v naši taktiki (...) okrepiti Partijo, močnejše pokazati njeno vodilno vlogo v osvobodilni borbi in v borbi delovnega ljudstva za lepšo bodočnost, (...) znotraj [Osvobodilne] fronte je treba učvrstiti jedro delavcev in siromašnih kmetov (...) potrebno je voditi diferenciacijo na vasi, ki se vedno bolj zaostruje (...) partija naj bo na čelu vsakodnevnih ekonomskih bojev, ki bodo postajali vse pogostejši, kolikor bolj bo slabel Hitlerjev in Mussolinijev režim (...) brez dvoma vstopamo v novo etapo naše borbe." Kardelj, ki je pismo v imenu CK KPJ napisal, pa je glede nove etape svetoval, da je ni treba razumeti kot oster prelom v dotedanji politiki, ampak je treba okrepiti enotnost slovenskih ljudskih množic v osvobodilnem boju proti okupatorjem.²⁸ Nekaj dni kasneje, v naslednjem pismu, pa je CK KPJ opozoril slovensko partijsko vodstvo na "sovražnika vodilne vloge naše Partije"; tega je videl Tito v "nezavedni malomeščansko-demokratski stihiji, ki jo nosijo s seboj z vseh vetrov nabrani intelektualci, stihija, ki duši v gibanju OF njeno pravo revolucionarno demokratičnost, zabrisuje vlogo proletariata v osvobodilni borbi itd., skratka proti bodočemu razvoju OF dati izraz melomeščanske sentimentalnosti." Glede na takšno oceno je bilo v pismu svetovano, da KPS s svojim *odkritim* (podčrtal Z. Č.) nastopanjem kaže pot, po kateri mora iti OF. Tito je svetoval vodstvu slovenskih komunistov, da se odkrito in samostojno postavijo na čelo OF, ki jo je razumel kot najmočnejšo zvezo Partije z množicami, torej za sredstvo v revoluciji. Priporočil je tudi bolj ostro nastopanje proti petokolonašem, s čimer so razumeli predokupacijske politike, ki so tedaj sodelovali z okupatorjem. Priporočili so jim likvidacijo takšnih, ki so na političnem področju služili okupatorju in "izolacijo kulaških in drugih elementov od osnovnih delovnih množic. To naj bo tudi rdeča nit vašega organizacijskega dela v OF (...) Od agitacije na zgolj na nacionalno osvobodilni bazi [je treba preiti] za korak dalje, k agitaciji za učvrstitev zveze delavcev in kmetov, zlasti siromašnih kmetov, o rezultatih socialističnega sistema v SSSR (...) Treba je pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero že stopamo s hitrimi koraki in na katero je treba neposredno okoli KP združiti vse delovne mase."²⁹

V Sloveniji je 'pomik v levo' in razumevanje etap v revoluciji mogoče zaznati v članku Borisa Kidriča "Država v državi". Objavljen je bil sredi januarja 1942 v glasilu Osvobodilna fronta, tako da je bil Kidrič lahko seznanjen s stališči CK KPJ. Najbrž pa je Kidrič v tem na nek način programskem članku izhajal predvsem iz lastnih spoznanj o politični moči slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja glede na konkretne razmere ob koncu leta 1941, predvsem v Ljubljani. Hkrati pa je v članku zastopal glede 'faz' revolucije skoraj enako stališče, kot ga je predstavil Edvard Kocbek novembra 1941 komunistom kot osvobodilno izhodišče

²⁸ DLR I/109, str. 250-251.

²⁹ J. Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 8, str. 113-115; DLR I/121, str. 270-271.

krščanskih socialistov v OF. Morda je zato Kidrič poročal v drugi polovici decembra CK KPJ, da je ideologija OF enotna ter da je poleg tega "da je narodnoosvobodilna, tudi izrazito plebejska, levičarska." Takšen vtis pa je imel tudi o stanju na 'terenu'.³⁰ Vsekakor je takrat obstajalo v partijskem vodstvu prepričanje o možnosti bolj revolucionarne usmeritve narodnoosvobodilnega gibanja.

Kidrič je v članku ugotavljal, da je kljub terorju okupatorja uspelo Osvobodilni fronti vzpostaviti narodno oblast, ki je v resnici državna, da razpolaga z oboroženo silo, ima svoje sodstvo, pobira narodni davek in da slovenski narod izpolnjuje njena navodila ter sabotira uredbe okupatorjev. Glede na to stanje, označil ga je za državo v državi, je ugotavljal, katera stopnja v razvoju revolucije je bila dosežena v dotedanjem poteku osvobodilnega boja. Doseženo stopnjo je označil za *prvo obdobje narodne revolucije*, ki "se bo razvijala vse dotlej, dokler ne bomo izbrisali z naše zemlje zadnjo sled tujčevega jarma in dokler ne bo naša narodna osvoboditev prerasla v socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka, ki tvori jedro in velikansko večino slovenskega naroda."³¹

Narodna osvoboditev ni bila za Kidriča le izgon okupatorja, marveč osvoboditev od vsega, kar je razumel kot 'tujčev jarem', kar je povezoval s socialno osvoboditvijo. Za narodno revolucijo, osvobodilni boj kot prvo fazo revolucije, je torej predvidel, da bo 'izbrisala zadnjo sled tujčevega jarma', pri čemer je imel s tem v mislih najbrž tudi 'ekonomski jarem', predvsem zemljiško posest, veleposestva lastnikov, ki niso bili slovenskega rodu. Izrekel se je za ekonomsko in socialno osvoboditev slovenskega naroda oziroma njegovega večjega dela, ki ga je videl v delovnem človeku.

V članku se je Kidrič sicer zavzel za preraščanje etape narodne, osvobodilne revolucije v etapo socialne osvoboditve, vendar meje med etapama ni jasno postavil in je osvobodilni boj vseeno pojmoval kot enovit proces, saj je tudi boju za socialno osvoboditev dal narodnostno noto. Socialno osvoboditev je predvidel že v fazi narodne revolucije, to je v osvobodilni vojni proti okupatorjem.

Kidričevo napotilo, da bo v narodni revoluciji 'izbrisana zadnja sled tujčevega jarma', je dobilo izraz v dveh odlokih IOOF, ki ju je ta sprejel (ne SNOO kot organ oblasti) v začetku in konec marca 1942. Na začetku marca je IOOF izdal odlok o povrnitvi osebne in materialne škode, nastale v slovenskem osvobodilnem boju. Predvideno je bilo, da bodo za to sredstva črpali "iz zaplenjenega premičnega in nepremičnega premoženja tujih nasilnikov in njihovih domačih pomočnikov."³² Še bolj določno pa je vnesel poleg narodnoosvobodilnih tudi socialnoosvobodilne prvine v slovensko narodno revolucijo konec marca sprejeti odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov v povračilo škode povzročene po okupatorjih.³³ S tem odlokom so bili razlaščeni vsi tuji veleposestniki, pripadniki okupatorskih narodov, s čimer pa je bil izpričan bolj njegov narodnoosvobodilni kot socialni ali razredni namen. Razlastitev je namreč v prvi vrsti prizadela tujerodne zemljiške lastnike in šele nato tudi slovenske veleposestnike, ki "so dajali ali dajejo pomoč okupatorjem pri zatiranju slovenskega naroda." Razredno-socialni namen, ki je bil sicer jasen, pa je

³⁰ DLR I/104, str. 232, poročilo CK KPS poslano CK KPJ v drugi polovici decembra 1941.

³¹ DLR I/122, str. 274, *Boris Kidrič: Država v državi*.

³² DLR I/146, str. 311.

³³ DLR I/150, str. 316.

bil 'zakrit' še z reparacijskim namenom. Iz razlaščenih veleposestev pripadnikov okupatorskih narodov, razlastili so jih brez odškodnine z inventarjem vred, naj bi črpali sredstva za povrnitev škode, ki so jo povzročali okupatorji Slovencem, predvsem kmečkemu prebivalstvu. Razlastitev tujih veleposestnikov pa je v resnici pomenila izpolnitev zahtev meščanske demokratične revolucije. Podobne zahteve so že pred koncem prve svetovne vojne postavljali v vseh slovenskih političnih taborih, zastavljene, a neizpolnjene pa so bile tudi z agrarno reformo med svetovnima vojnama.³⁴

Ko so na seji IOOF sprejemali ta odlok, predlagal ga je CK KPS najbrž tudi pod vtisom navodil CK KPJ o 'levem' obratu (ta pa je medtem po intervencij Kominterne v začetku marca takšno usmeritev preklical,³⁵ vendar to zaradi prekinjenih zvez med Titom in slovenskim partijskim vodstvom tega ni vedelo), so ugotovili, da je izraz narodna revolucija taktično ime za družbeno revolucijo, ker v slovenskem primeru ni mogoče ločevati narodnega osvobajanja od socialnega, ker "osvobodilno delo prav za prav poteka v obliki družbenih procesov", pa tudi "družbenega nasprotja, ki že leži na dnu našega boja, ne smemo bolj forsirati, kakor nam to dovoljujejo okoliščine narodnoosvobodilnega procesa. To se pravi, da zaradi koristi čim večjega uspeha proti okupatorjem ne smemo prezgodaj poglobiti družbenega antagonizma in izzvati domačo buržoazijo kot svojega odkritega nasprotnika. Kjer pa nastopi sam od sebe, ga je treba takoj izolirati in deljeno tolči." IOOF se je torej izrekel za spreminjanje družbenih odnosov, ki bi se reševalo v okviru narodnoosvobodilnega boja in s tem zanikal 'drugo fazo'. Glede ciljev družbene revolucije je bil povsem jasen: "Nam gre za to, da z zmago nad okupatorjem priborimo Osvobodilni fronti politično oblast in šele nato začnemo proces diferenciacije in delitve duhov."³⁶

Z odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov - Kidrič ga je označil za uvod v novo ljudsko slovensko zakonodajo, "ki bo prvič v zgodovini slovenskega naroda zajamčila, da bo slovenski kmet na svoji zemlji res svoj gospod"³⁷ - se je začela v okviru narodne tudi družbeno revolucija s procesom spreminjanja družbeno-ekonomskih odnosov vred. V odloku o razlastitvi bi lahko videli celo izraz 'levega odklona', sproščanje razrednega nad nacionalnim, prehitevanje etape, vendar je v resnici šlo pri njem za nasprotno stvar. Njegov namen ni bil zaostri ali reševati razredna vprašanja, marveč narodnoosvobodilna. To je bil izraz v iskanju širine slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, da bi zajel tudi kmečko prebivalstvo, kajti spomladi 1942 se je osvobodilni boj prenesel na izrazito ruralna območja Dolenjske. Kardelj je zato spomladi 1942, ko je Osvobodilna fronta izdala Odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov, zapisal, da je namen tega ukrepa "da vežemo kmeta na OF z gospodarskimi vprašanji."³⁸ Vodstvo slovenskega narodnoosvo-

³⁴ Zdenko Čepič: Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo narodno državo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1984, št. 1-2 str. 101-121; isti: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1995, str. 30-49; Olga Janša: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 1964, str. 173-189.

³⁵ Več o tem Mišo Leković: Mere CK KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ. Osvobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, knjiga 2. Beograd 1977, str. 81-101; Branko Petranović: Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945), knjiga I. Beograd 1983, str. 313-340 (Klasni radikalizam KPJ i njegovo prevazilaženje).

³⁶ E. Kocbek: Pred viharjem, str. 172-173.

³⁷ DLR, knjiga II. Ljubljana 1964, dok. št. 2, str. 7 (dalje DLR II/2, str. 7).

³⁸ DLR I/151, str. 324.

bodilnega gibanja je namreč ocenilo, da je treba družbeno diferenciacijo do neke mere izostriti, vendar ne na škodo osnovnih ciljev narodnoosvobodilnega boja in vezati nase predvsem malega in srednjega kmeta, ki naj bi v nadaljnjem poteku vojne postala oporišče osvobodilnega boja.

Oba odloka, o povračilu škode in razlastitvi tujih veleposestnikov, sta bila taktika osvobodilnega gibanja, da je kmete vezala nase z resničnim izvajanjem odlokov in z obljubami oziroma nakazovanjem možnosti, da se dokonča med svetovnim vojnama začeta in nedokončana agrarna reforma. Narodnoosvobodilno gibanje je namreč z odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov nakazalo način spreminjanja posestnih odnosov, pri čemer je usmerilo ost proti istim posestnikom, kot jo je usmerila neposredno po prvi svetovni vojni tudi takratna slovenska oziroma jugoslovanska oblast.

Sprejem odloka o razlastitvi tujih veleposestnikov je torej mogoče razumeti kot način, da narodnoosvobodilno gibanje bolj pritegne tudi kmečko prebivalstvo, kajti jasno je bilo, da se bo vojna vodila zunaj večjih mest in da bo spreminjanje družbe v resnici potekalo na območjih, kjer KP kot organizatorica in voditeljica odpora ni imela prav močnega političnega položaja. Da bi okrepil narodnoosvobodilni boj s kmečkim prebivalstvom, zlasti v predelih, kjer so bili ti tradicionalno vezani na katoliški politični tabor, je IOOF nameraval izdati še nekaj ukrepov socialno-ekonomskega značaja, pomembnih za slovenskega kmeta. Izdati so nameravali odlok o moratoriju na kmečke in delavske dolgove in prepoved denarnim zavodom in oderuhom, da bi izterjevali denar od pri njih zadolženih kmetov. Teh dveh odlokov pa IOOF ni nikoli sprejel.

Odlok o razlastitvi veleposestev in nato še naslednja dva odloka - o izkoriščanju razlaščenih veleposestniških gozdov³⁹ in o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih Kočevarjev,⁴⁰ s katero je razpolagala kot predstavnica slovenskega naroda OF - pomenijo prvi izraz družbene revolucije na področju spreminjanja lastninskih oziroma ekonomskih odnosov v času druge svetovne vojne na Slovenskem. Ti predpisi so pomembni za označitev revolucije v Sloveniji oziroma njene stopnje, ker se pojavlja tukaj tipičen izraz družbene revolucije, ko se odvzame nasprotnikom ekonomska podlaga v korist skupnosti. S tem se je v Sloveniji v narodnoosvobodilni vojni prvič poleg rušenja starih in vzpostavljanja novih oblastnih organov pojavil še pojav poseganja politične oblasti na ekonomsko področje.⁴¹

Na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem pomladi in poleti, ko je bilo dogajanje v vseh pogledih revolucijsko jasno, je bilo glede agrarne reforme kot sicer značilnega politično-ekonomskega ukrepa narodnih, osvobodilnih revolucij, povedano, da je njegov namen "izgnati s slovenske zemlje ne le okupatorje, ampak tudi vse tiste petokolonce, ki so oropali slovenskega kmeta njegove zemlje",⁴² in tako uresničiti geslo, da pripada zemlja tistemu, ki jo obdeluje. "Agrarna revolucija" oziroma spreminjanje posestnih odnosov in razmer pa vseeno ni bila razglašena, čeprav je bila dejansko izvajana; razlaščena zemlja se je delila kmetom ali pa so jo, kot na Kočevskem, obdelovali skupaj. Izkazovala se je tudi v požigih

³⁹ DLR II/65, str. 144.

⁴⁰ DLR II/72, str. 154.

⁴¹ M. Šnuderl: Zgodovina ljudske oblasti, str. 192.

⁴² DLR II/62, str. 138-140, B. Kidrič: *Kmetu zemljo!*.

posameznih gradov in uničevanjem vsega, kar je bilo graščinskega. Sprostil se je "stoletja zadrževan bes proti gospodi".⁴³ V mnogih primerih so okoliški kmetje oplenili grad, kar se je na primer zgodilo na Hmeljniku, potem ko so ga partizani zasedli in nato požgali. Po italijanskih virih naj bi sicer dragocenosti, inventar in zaloge odnesli partizani.⁴⁴

V resnici so uveljavljali z razlastitvami veleposestnikov in razdelitvami njihove zemlje tolikšno stopnjo demokratične revolucije, kakršna je bila to narodnoosvobodilna zahteva. "Če bomo to dobro izvajali, bomo razlastili vso to posest (tudi posestva slovenskih posestnikov, ki jim sodelovanja z okupatorjem niso dokazali - op. Z. Č.). Socialno reakcionarni elementi se s takim stanjem ne bodo pomirili. Postali bodo vedno bolj zagrizeni in delo bo lahko",⁴⁵ je Kidrič predstavil razumevanje prehajanja narodne revolucije na socialno. S sproščanjem 'elementov demokratične revolucije', kar je razumeti kot socialistične, je namreč predvidel, da bo to 'socialno reakcionarne elemente' prepričalo, da bodo za ohranitev svojega razrednega ekonomskega položaja začeli sodelovati z okupatorjem, kar bo narodnoosvobodilnemu gibanju omogočilo nastopanje proti njim na osnovi boja proti takšnemu sodelovanju, torej bo poseg v njihovo lastnino na osnovi 'patriotične nacionalizacije'.

'Agrarna revolucija' leta 1942 na osvobojenem ozemlju je imela politične učinke, ki so bili za krepitev narodnoosvobodilnega gibanja ocenjeni bolj za pozitivne kot negativne, čeprav je tudi na osnovi izvajanja teh ukrepov prihajalo do nasprotovanja narodnoosvobodilnemu boju v celoti. Kardelj je ocenjeval, da je zaradi 'agrarne revolucije' "navdušenje za partizane naravnost nepopisno" in da "nihče več ne bo mogel pridobiti teh kmetov zase",⁴⁶ vendar je že mesec dni kasneje zaradi razlastitev na osvobojenem ozemlju opozoril vodstvo OF, da je treba razlaščevati le "imovino okupatorja ali pa odkritih belogardistov" in ohraniti dober odnos s srednjimi kmeti. Zahteval je, da se "čimprej likvidirajo vsa ultra leva nagibanja",⁴⁷ ki so očitno tedaj imela tak obseg, da so postala za narodnoosvobodilno gibanje škodljiva. Kardelj, pa tudi Kidrič sta namreč želela doseči trdno povezanost narodnoosvobodilnega gibanja s srednjimi kmeti, kar pa so očitno številni primeri prekoračevanja glede razlaščevanja onemogočali. Revolucionarni zanos posameznikov se je namreč naperil tudi proti tem in ne le veleposestnikom in okupatorjevim sodelavcem. Bili so tudi primeri, ko so želeli razlaščati posestva v cerkveni lasti, "da bi ljudje čutili spremembo"⁴⁸ in da naj o tem "ljudje sami odločijo, sicer bo kdo rekel, da komunisti sedaj tolerirajo cerkveno zemlji, potem je pa ne bomo."⁴⁹ Med 'levimi odkloni' pa je bilo tudi ustanovitev kolhoza in napovedovanja kolektivizacije zemlje.

⁴³ DLR II/98, str. 240, razprava dr. Marijana Dermastije, komandanta 5. grupe odredov na partijski konferenci na Cinku 5. - 8. 7. 1942.

⁴⁴ O zasedbi Hmeljnika in razdelitvi graščinske zemlje Ferenc, Ljudska oblast, I, str. 316-318; o razlastitvah in razdelitvah ter obdelavi zemlje na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem poleti 1942, str. 314-334.

⁴⁵ DLR II/98, str. 267, B. Kidrič na partijski konferenci na Cinku 5. - 8. 7. 1942.

⁴⁶ DLR II/38, str. 83-84; pismo E. Kardelja Titu 18. 5. 1942.

⁴⁷ E. Kocbek: Tovarišija, str. 56; dele Kardeljevega pisma, ki ga je ta poslal IOOF iz Ljubljane, je Kocbek prepisal v svoj dnevnik.

⁴⁸ DLR II/98, str. 258, razprava Staneta Bizjaka, politkomisarja I. bataljona Pohorskega odreda II. grupe odredov na partijski konferenci na Cinku 5. - 8. 7. 1942.

⁴⁹ DLR II/98, str. 256, razprava Ivana Hribarja, politkomisarja Krimskega odreda na partijski konferenci na Cinku 5. - 8. 7. 1942.

Politično dogajanje na osvobojenem ozemlju s poudarkom na organiziranju ljudske oblasti je že v času italijanske ofenzive in njene 'roške' faze konec avgusta označil za politični uspeh osvobodilnega gibanja, kajti na osvobojenem ozemlju je nastala politična zasnova bodoče Slovenije in "dejanski prehod iz obdobja hlapčevstva tujim narodom in domačim zatiralcem v dobo prave svobode, samostojnosti in *novega socialnega reda* (podčrtal Z. Č.) (...) Položeni in zacementirani so bili temeljni kamni bodoče naše gospodarske zgradbe."⁵⁰ Centralni komite KPS pa je pomen osvobojenega ozemlja in politično dogajanje na njem primerjal s pomenom, ki ga je imela za mednarodno delavsko gibanje Pariška komuna leta 1871, posege v zemljiško lastnino pa za nazorno pot, kako naj postane slovensko ljudstvo na svoji zemlji resnično svoj gospod.⁵¹

To je bil čas, ko je slovensko narodnoosvobodilno gibanje v veliki meri preskočilo na drugo etapo z vsemi pojavnimi oblikami le-te. Večina partizanov niti ne misli več, da je to osvobodilna vojna, je položaj ocenil Kardelj, "ampak revolucija, ZSSR in Stalin."⁵² Zunanji izraz revolucije v 'drugi etapi' oziroma 'leva nagibanja' so na osvobojenem ozemlju leta 1942 predstavljali predvsem pojavi, kot je bilo sektaštvo, 'vojvodstvo', neupravičene usmrtitve in izredna krutost pri tem in "elementi ropanja".⁵³

Za 'sektaštvo' je mogoče imeti tudi uvajanje simbolov srpa in kladiva v zvezde na kapah partizanov. Tovrstne oznake je za politične komisarje partizanskih enot uvedel Vrhovni štab NOV in POJ v začetku leta 1942, vendar pa je to za slovensko partizansko vojsko njen politični komisar Ivan Maček odklonil, Kardelj pa je uvajanje teh značilnih komunističnih simbolov ocenil kot vzrok za težave med KPS in krščanskimi socialisti, "ker so mislili, da spreminjamo partizane v partijsko vojsko."⁵⁴ Prosil je Tita, da dovoli političnim komisarjem slovenskih partizanskih enot imeti v zvezdi namesto srpa in kladiva znak OF in obris Triglava.⁵⁵ 'Sektašenje' v partizanski vojski so pomenile tudi proletarske enote v partizanski vojski, predvsem poimenovanje prve slovenske partizanske brigade v proletarsko. To je sicer CK KPS v začetku avgusta po nasvetu Kominterne preimenoval v udarno brigado, da so preprečili, "da bi se sovražniki naše osvobodilne borbe sklicevali na ime in na značke brigade ter s tem špekulirali in intrigirali med ljudstvom, češ da ta naša brigada predstavlja komunistično vojsko".⁵⁶ V povelju o preimenovanju in v pojasnilu tega povelja pa je bilo povedano, da se s tem preimenovanjem nič ne menja; v povelju o preimenovanju je bilo partizanom te brigade rečeno, da vedo, za koga se borijo in vedo, kaj hočejo v tem boju doseči. V dnevnem povelju Glavnega štaba Slovenskih partizanskih čet o preimenovanju Tomšičeve brigade, v katerem so pojasnili vzroke oziroma namen preimenovanja, pa je bil v resnici tudi najbolj jasno izražen namen boja ne le te partizanske enote, marveč celotnega narodnoosvobodilnega

⁵⁰ DLR, knjiga III. Ljubljana 1966, dok. št. 62, str. 127-128 (dalje DLR III/62); članek *Po treh mesecih svobode*.

⁵¹ DLR III/66, str. 135.

⁵² DLR II/113, str. 323, poročilo E. Kardelja Ivu Ribarju-Loli 14. 7. 1942.

⁵³ DLR II/132, str. 370, pismo E. Kardelja Ivu Ribarju-Loli 25. 7. 1942.

⁵⁴ DLR II/113, str. 319, poročilo E. Kardelja Ivu Ribarju-Loli 14. 7. 1942.

⁵⁵ DLR III/27, str. 49.

⁵⁶ DLR III/29, str. 55, odredba Glavnega poveljstva Slovenskih partizanskih čet o pojasnitvi preimenovanja Tomšičeve brigade 10. 8. 1942.

gibanja. Zapisano je bilo: "Vi veste, da bi bila vsa naša borba nepotrebno prelivanje krvi, če bi se ne končala obenem z zmago nad okupatorji in fašističnimi podreptniki tudi z zmago demokratičnih ljudskih množic, z zmago delovnega ljudstva nad silami zatiranja (...) in prav ta zavest vam vliva nezlomljivo moč (...) žrtvovati vse, da bi na tej naši zemlji nekoč gospodarili ne le svobodni Slovenci, marveč tudi svobodni delovni ljudje (...) ljudje, ki ne bodo poznali izkoriščanja človeka po človeku."⁵⁷

Kardelj je sektaštvo, ki je pomenilo dejansko nepravilen odnos do drugih skupin v OF oziroma do njihovih aktivistov na terenu, ocenil za "pri nas najbolj boleče vprašanje",⁵⁸ ki je imelo zaradi organizacijskega in političnega značaja OF posledice za narodnoosvobodilno gibanje. Po Kidričevem mnenju, ki je julija 1942 nastopil proti tem pojavom s člankom Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije, so partiji namreč prezgodaj začeli z razredno diferenciacijo. "Naš pogled mora biti hkrati uprt v širino in perspektivo," je opozarjal Kidrič glede razmer, ki so nastale s preskakovanjem revolucionarne etape v praksi in pojasnil, da je širina potrebna zaradi zunanje-politične situacije, "ki je merilo za tisti okvir, do katerega že sme seči razvojna stopnja našega domačega dogajanja."⁵⁹ Pri tem je imel v mislih odnose med zavezniki v protihitlerjevski koaliciji, kajti prav razumevanje teh odnosov v vodstvu KPJ je decembra 1941 sprožilo pojave 'druge faze', prav tako pa je zaradi njih bila ta po intervenciji Kominterne marca 1942 tudi preklicana. Glede pogleda v perspektivo osvobodilnega boja pa je zapisal, "da se jasno zavedamo, kam vodijo neki objektivni procesi." Kardelj pa je v isti številki Dela tudi nastopil proti sektaštvu in od slehernega komunista zahteval, da širi, utrjuje in vzdržuje enotnost OF in ne 'prehiteva'.⁶⁰

Zaradi vojaških uspehov, ki so jih imeli v bojih proti italijanski vojski ter ustvaritve osvobojenega ozemlja so se začeli nekateri vojaški poveljniki in politični komisarjih partizanskih enot na območju, kjer je bila njihova enota, obnašati kot gospodarji nad življenjem in smrtjo, kar so tedaj označili kot vojvodstvo. Bili so samovoljni, oblastniški in samopašni do civilnega prebivalstva in tudi do sebi podrejenih partizanov. Delali so razlike med štabi in moštvom enot, saj so se v štabih predajali razkošju. Po Kardeljevi oceni je bilo med 'vojvodami' 80% komunistov, ki pa so podcenjevali tudi partijske direktive.⁶¹

Poleg osnovnih ukrepov lastninskega spreminjanja, ki je dal narodnoosvobodilnemu gibanju priložnost izraziti pogled na socialno preobrazbo, je bilo od strani raznih štabov partizanskih enot izdanih več ukrepov, ki so posegali v lastninske odnose. Njihov namen je bil predvsem v smislu vojnega gospodarstva, pridobivanja hrane in drugega materiala, kar so partizanske enote potrebovale. Šlo je predvsem za rekvizicije, ki so jih praviloma izvajali pri bogatejših, pač pri tistih, ki so jim lahko kaj rekvirirali, ker so dobrine, ki so jih partizani potrebovali, imeli. Rekvizicije, značilne za vse vojske v odnosu do civilnega prebivalstva, pa so bile v resnici prisilni odkup, čeprav so se v praksi mnogokrat izenačile z razlastitvijo.

Nasploh je bil na osvobojenem ozemlju leta 1942 odnos posameznih parti-

⁵⁷ DLR III/28, str. 52.

⁵⁸ Prav tam, str. 370.

⁵⁹ DLR II/152, str. 424-425; B. Kidrič: *Položaj osvobodilne borbe in naloga partije*.

⁶⁰ DLR II/153, str. 428, E. Kardelj: *Odločen boj sektaštvu*.

⁶¹ DLR II/132, str. 371, pismo E. Kardelja Ivu Ribarju-Loli 25. 7. 1942.

zanskih enot, še bolj pa njihovih štabov, do civilnega prebivalstva grob in nasilen. Znani so bili pojavi mučenja in likvidacij, tako da se je ponekod razvil pravi revolucionarni teror; število usmrčenih je bilo med civilnim prebivalstvom med 300-500 oseb.⁶² Partizani so nastopali tudi proti predstavnikom politične oblasti; konec aprila 1942 so na primer pri Sv. Vidu nad Cerknico ustrelili župana in občinskega tajnika, "vneta člana Katoliške akcije."⁶³ 'Druga faza revolucije' pa se je izkazovala tudi v usmrčitvah bogatejših, čeprav ti niso sodelovali z okupatorjem, ampak so partizane celo materialno podpirali.

'Justifikacije' sodelavcev okupatorja, ovaduhov in zaupnikov, pa tudi idejnih nasprotnikov OF in ideologov kolaboracije so potekale že od konca leta 1941. Takšno 'politiko' OF je na eni strani najbrž spodbudila ultimativna izjava skrajne desnice v SLS decembra 1941, da bo denuncirala OF okupatorju, na drugi pa 'levi' obrat v narodnoosvobodilnem gibanju in seznanitev tega z razmerami v Srbiji, kjer je Draža Mihailović nastopil skupaj z nemškim okupatorjem proti partizanom. Levičarski kaznovalni politiki so nasprotovali v OF zlasti nepartijci, ki so videli v tem nevarnost nadaljnjega sodelovanja z okupatorjem in izdaj ter maščevanj⁶⁴ in pa zametkov državljanske vojne.⁶⁵

* * *

Razredni radikalizem, 'levičarjenje' in 'sektaštvo', kot izraz razredne etape je slovensko narodnoosvobodilno gibanje začelo politično zapuščati poletu 1942, še pred koncem osvobojenega ozemlja, ki so ga postopoma osvajali Italijani v ofenzivi.⁶⁶ Narodnoosvobodilno gibanje se je poslej poskušalo izogibati pojavom, ki bi imeli zunanji značaj revolucije. Vendar pa je predvsem nastopanje v imenu revolucije in sektašenje ter vojvodstvo, kar je oboje bilo značilno za partijce, imelo za posledico trenja znotraj OF. Ta so se pojavljala zlasti na terenu med aktivisti KPS in krščanskosocialistične skupine, pa tudi v partizanskih enotah. Na eni strani je bila tako skrhana enotnost v OF, na drugi strani pa je za narodnoosvobodilno gibanje in OF v celoti nastopila nova okoliščina. Njeni nasprotniki so se začeli s pomočjo italijanskega okupatorja vojaško organizirati kot prostovoljna protikomunistična milica, torej kot protirevolucionarne enote. Kot take so jih tudi razumeli in jih začeli zato označevati z imenom bela garda po zgledu protirevolucijskih vojaških enot v Rusiji.

Revolucija, ki se je dogajala, je dobila svoje nasprotje z odkrito vojaško organizirano protirevolucijo, ki jo je italijanski okupator uspešno uporabljal proti narodnoosvobodilnemu gibanju. To je sicer vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja obsodilo, a hkrati sprejelo boj proti kolaborantskim enotam kot "temeljni zakon osvobodilnega boja, kakor je njegov temeljni zakon neusmiljeno uničevanje okupa-

⁶² Ferenc, Ljudska oblast, I, str. 359.

⁶³ Slovenec, 26. 4. 1942.

⁶⁴ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju; Članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994, str. 24-25; pismo poslano IOOF konec aprila 1942.

⁶⁵ Ob usmrčitvi dr. Marka Natlačna oktobra 1942 je zapisal dr. Makso Šnuderl v svoj dnevnik: "Dr. Černej in Prennerjeva sta odločno zoper taktiko OF, češ da tako ni bilo mišljeno, a komunisti so vse nase potegnili. Le osvoboditev je bila edina naloga OF, potem pa naj bi osvobojeno ljudstvo z glasovanjem odločilo. Zdaj smo skoro v državljanski vojni." Dnevnik 1941-1945. 1, V okupirani Ljubljani, str. 361.

⁶⁶ O italijanski ofenzivi Ferenc, Ljudska oblast, I, str. 387-538.

torjev",⁶⁷ torej je postal boj proti sodelavcem okupatorja, ki so iz političnih nasprotnikov NOG in OF postali njegovi vojaški in politični nasprotniki, sredstvo revolucije.

V to dejavnost je mogoče šteti tudi 'justifikacijo' nekdanjega bana Dravske banovine dr. Marka Natlačna, ki ga je usmrtil pripadnik Varnostno obveščevalne službe 13. oktobra 1942 v njegovem domu. To je bil izraz revolucije in njenega sodstva. To je bila zadnja v nizu 'justifikacij', ki jih je nad sodelavci okupatorja izvedlo narodnoosvobodilno gibanje v letu 1942, a prav ta je bila najbolj bistven izraz izvajanja revolucije. Usmrčen je bil namreč najvišji predstavnik nekdanje politične oblasti, ki je poleg tega, da je bil spoznan za vodjo in organizatorja politične organizacije 'bele garde', tudi označen za glavnega eksponenta londonske vlade, s katero je imel stike. To je bil za revolucionarno oblast večji 'greh', saj je to pomenilo, da je bil predstavnik jugoslovanske kraljeve oblasti v Sloveniji, oblasti, ko jo je želela komunistična partija oziroma narodnoosvobodilno gibanje zamenjati oziroma jo je zamenjalo septembra 1941 z ustanovitvijo SNOO. Z njegovo smrtjo je bil dejansko in tudi simbolično odstranjen najvišji predstavnik prejšnje jugoslovanske oblasti v Sloveniji. Prav v tem dejstvu je revolucionarsko bistvo njegove 'justifikacije'.

Kardelj je Natlačenovo usmrtitev kljub negativnim reakcijam, ki so jih med privrženci OF vzbudile okupatorjeve represalije - nasproti Natlačenove hiše so ustrelili 24 talcev - ocenil za preobrat, ko je začela iniciativa postopno prehajati ponovno v roke narodnoosvobodilnega gibanja. Po njegovem mnenju je bil zadan "vsej slovenski reakciji" težak udarec,⁶⁸ politične posledice pa so se kazale v paniki pri okupatorjih in kolaborantih, na drugi strani pa v ponovnem močnejšem prilivu k OF, predvsem s strani meščanskih krogov. Kardelj je tako poročal, da je dan po Natlačenovi smrti nakazal ljubljanski industrijalec Osvobodilni fronti 150.000 lir posojila in da je obljubil cel milijon, pri čemer je zapisal: "Še nismo mogli ugotoviti ali iz veselja ali iz strahu."⁶⁹ Po Kardeljevi oceni je po Natlačenovi smrti "slovenska buržoazija izgubila svojo vero v zmago b.[ele] g.[arde] in se poskuša sedaj nekako 'pomiriti' z OF." Na eni strani naj bi bil za tako usmeritev vzrok Natlačnova nasilna smrt, na drugi strani pa priznanje OF kot edine zakonite oblasti na Slovenskem, kar je izrekel Vseslovanski odbor v Moskvi - proglas je objavil Slovenski poročevalec 4. novembra; to je Kardelj raztolmačil kot enakovredno priznanju sovjetske vlade. Kot argument, da se poskušajo meščanski krogi v Ljubljani, ki so bili po njegovem najbolj nagnjeni h kolebanju, približati OF, je videl v predlogu, ki so ga ti dali OF, da bi sestavili nekakšen gospodarski svet, prek katerega bi imeli pravico soodločanja in nadzora. Kardelj je iz tega sklepal, da je prišlo do spremembe razpoloženja srednjih slojev,⁷⁰ ki so najbrž želeli imeti možnost sodelovanja predvsem pri gospodarsko-socialnem programu narodnoosvobodilnega boja in udejanjanju le tega. S takšnim organom naj bi torej meščanstvo, ki je sicer podpiralo boj proti okupatorju, a je imelo zadržke do socialnih ciljev, ki so jih pričakovali glede na vodilno vlogo komunistov v OF, izvajalo 'kontrolno' nad revolucijo. Formalno gospodarski svet ni bil nikdar uveden,

⁶⁷ Delo; ponatis, str. 154, junij 1942, št. 3, *Za pravično osvobodilno sodstvo*.

⁶⁸ Jesen 1942; Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 207, str. 566-567 (dalje Jesen 1942, 207), poročilo E. Kardelja Titu o položaju v Sloveniji 14. 12. 1942.

⁶⁹ Jesen 1942, 207, str. 563-564.

⁷⁰ Jesen 1942, 37, str. 123, poročilo E. Kardelja B. Kidriču 28. 10. 1942.

so pa kasneje, v letu 1944, strokovnjaki iz meščanskih vrst pripravili vrsto predlogov za ustroj povojnega gospodarstva.⁷¹

Poleg obrata na 'sredini', ki ga je opazil Kardelja, se je tudi OF začela obračati k 'sredini', da bi razširili OF s pritegnitvijo političnih skupin, ki se dotedaj niso vključile v sodelovanje z okupatorjem, a so bile tudi do OF zadržane. V začetku novembra 1942 se je zato po več kot enem letu sestal Vrhovni plenum oziroma SNOO in potrdil delo IOOF med zasedanjema ter obsodil bratomorno vojno. Na njem so sodelovali tudi predstavniki skupin, ki so politično izvirale iz meščanskih strank (t.i. Stara SLS, predstavljal jo je dr. Anton Breclj, t.i. ministrska skupina, predstavljal jo je nekdanji ban Dravske banovine Dušan Serbec), kar je imel IOOF za "živ demanti (...) trditev, da je OF zgolj komunistična tvorba."⁷² Na zasedanju je predstavnik t.i. štajerskih beguncev dr. Makso Šnuderl, sam je politično izhajal iz liberalnega tabora, predlagal, da naj se z 'justifikacijami' preneha, s čimer so se drugi strinjali.⁷³ S tem se je končalo obdobje 'revolucionarnega kaznovanja', predvsem pa je s tem sestankom Vrhovnega plenuma OF ta vrhovni organ OF odobril dotedanje izvajanje družbenih sprememb - vsebino, stopnjo in načine revolucije.

Na drugi strani pa je bilo tedaj za revolucijo pomembno tudi organizacijsko politično strnjevanje nosilca socialistične revolucije na Slovenskem - delavskega razreda. Ustanovljena je bila organizacija Delavske enotnosti, s katero je bil organizacijsko združeno delavstvo različnih svetovnonazorskih skupin, komunistične, krščansko socialistične in tudi socialnodemokratske. Priprava na ustanovitev tovrstne organizacije, ki naj bi zbrala okoli KPS "vse delovne mase", pa se je začela že poleti 1942, v času največjega revolucionarnega zagona v narodnoosvobodilnem boju.⁷⁴ Z ustanovitvijo organizacije Delavska enotnost je bila okrepljena socialna komponenta v narodnoosvobodilnem gibanju, partija pa je zavarovala svojo vodilno vlogo v OF tudi na tem zanjo pglavitnem področju. S tem je bila dosežena prva stopnja v organizacijskem poenotenju sicer programsko enotne Osvobodilne fronte okoli KPS. Delavstvo je bilo namreč po mnenju v partiji, pa tudi pri krščanskih socialistih - teze o položaju, vlogi in nalogah delavskega razreda Slovenije v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju, sprejete na konferenci Delavske enotnosti, je namreč sestavil krščanski socialist Tone Fajfar - dajalo odločilni delež v narodnoosvobodilnem boju, kar mu je dajalo pravico, "da odločilno posega tudi v ureditev slovenskega političnega in socialnega življenja po osvoboditvi." Na ta način se je delavstvo razglasilo za vodilno silo v OF. Predstavljen je bil tudi skupen politični cilj delavstva, poleg narodne osvoboditve in združitve ter pravice do samoodločbe, tudi taka "ureditev nove Slovenije, kakor jo bodo zahtevale koristi slovenskega delovnega ljudstva." Za "politično izdajalsko reakcijo" so 'teze' ugotavljale, da ima korenine v "socialni reakciji" in da je njen glavni namen boj zoper socialno napredne sile v slovenskem narodu; 'bela garda' je bila označena "za zapreko, ki hoče zajeziti val skupne volje slovenskega delovnega

⁷¹ Glej Z. Čepič: Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega ustroja v delu znanstveno-strokovnih ustanov predsedstva SNOŠ. Prispevki za novejšo zgodovino, 1986, št. 1-2, str. 113-150; isti: Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju, Ljubljana 1998, Viri 12.

⁷² Jesen 1942, 104, str. 283, Komunique IOOF o 5. zasedanju VPOF.

⁷³ M. Šnuderl: Dnevnik 1941-1945. 1, V okupirani Ljubljani, str. 370.

⁷⁴ O ustanovitvi organizacije Delavska enotnost, pobudah in pripravah zanjo Bojan Godeša: Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2.

ljudstva po njegovi srečni bodočnosti."⁷⁵ Boj proti 'beli gardi' je bil torej spoznan kot nujen v celotnem boju za socialno preobrazbo oziroma za njegovo sredstvo.

Delavska enotnost je bila sredstvo za vzpostavitev akcijske enotnosti delavskega gibanja - "enoten delavski razred je največja garancija čvrstine OF", je pojasnil razloge ustanovitve Delavske enotnosti Kardelj⁷⁶ - hkrati pa je pomenila strnitev vseh delavskih političnih skupin okrog KPS, kar je predstavljal prvi korak k formaliziranju vodilne vloge KPS v OF. Z njo je bil vzpostavljen prvi korak v urejanju notranjih odnosov med skupinami v OF, ki so se pokazali za skrhane že v času osvobojenega ozemlja. Zlasti je to veljalo za odnose med komunisti in krščanskimi socialisti, v katerih so v komunističnem vodstvu videli potencialne konkurente in nasprotnike in tisto skupino, prek katere bi se lahko razbila enotnost OF, čeprav so jim krščanski socialisti zagotavljali, da "bodo šli skupaj tudi v sovjetsko revolucijo, da sprejemajo diktaturo proletariata",⁷⁷ in da so "programatično za sovjetski režim."⁷⁸ Še bolj pomembno pa je bilo, da niso pri njih spoznali "zahodnih" tendenc, ki so bile zaradi zunanjepolitičnih odnosov in odnosov v protihitlerjevski koaliciji za Partijo odločilen 'greh'. Tudi za Sokole je veljalo v vodstvu KPS prepričanje "da gredo z nami celo v *poslednjo* (v originalu pisano razprto - op. Z. Č.) etapo" in da predstavljajo socialno "tiste plebejske malomeščanske množice, ki se lahko v *sedanjih* (v originalu pisano razprto - op. Z. Č.) splošnih pogojih kapitalističnega razvoja uporabijo kot rezerva proletariata."⁷⁹

Poleg organiziranja delavstva v posebni organizaciji, pa se je tedaj IOOF odločil pripraviti tudi kmečki program narodnoosvobodilnega gibanja, da bi pritegnili kmeta "kot ustvarjalca bodočega slovenskega življenja."⁸⁰ To je bilo za narodnoosvobodilno gibanje pomembno zlasti zaradi dejstva, ker se je vojna dogajala na izrazito kmečkih območjih. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je namreč zavedalo, da "samo narodnostni poudarek našega osvobodilnega boja kmetijskega življa ne bo pritegnil in ogrel", zato so sklenili organizirati kmečko konferenco, ki naj bi zajela veliko kmetov, na kateri bi ti pripravili kmečki program OF.⁸¹ Namen tega je bil "dati narodno osvobodilnemu gibanju konkretno vsebino",⁸² pri čemer je IOOF posebej opozoril, da ne smejo pri pripravah konferenc sektašiti "s kakimi socialističnimi kmečkimi programi", ker "gre za realizacijo kmečkih zahtev iz narodnoosvobodilne etape."⁸³ Na konferencah po okrožjih so se te pokazale kot razlastitev veleposestnikov, razdelitev in obdelava razlaščene zemlje, ureditev pravnih zadev (užitkov, dolgov), torej za agrarno reformo in druge ekonomske in socialne ukrepe, ki so kmete zanimali.

Kmečka konferenca in kmečki program OF, ki pa naj ne bi imel poudarjenih revolucionarnih zahtev, marveč le tiste, ki bi jih sicer morala urediti že prejšnja, predvojna oblast, naj bi bila tudi eden od ukrepov za okrepitev enotnosti narodnoosvobodilnega gibanja in IOOF. Samo dogajanje na 'terenu', kjer so po sprejemu

⁷⁵ Jesen 1942, 94, str. 264; Teze resolucije s konference DE.

⁷⁶ Jesen 1942, 202, str. 516, pismo E. Kardelja Z. Poliču 4. 12. 1942.

⁷⁷ Jesen 1942, 207, str. 551, poročilo E. Kardelja Titu o položaju v Sloveniji 14. 12. 1942.

⁷⁸ Jesen 1942, 208, str. 588, poročilo B. Kidriča CK KPJ o OF slovenskega naroda 14. 12. 1942.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ DLR, knjiga V. Ljubljana 1978, dok. 123, str. 355 (dalje DLR V/123, okrožnica IOOF o odgoditvi kmečke konference 1. 2. 1943).

⁸¹ DLR IV/84, str. 62-63, okrožnica IOOF o organizaciji kmečke konference 21. 11. 1942.

⁸² DLR V/123, str. 355, okrožnica IOOF o odgoditvi kmečke konference 1. 2. 1943.

⁸³ DLR IV/84, str. 62-63, okrožnica IOOF o organizaciji kmečke konference 21. 11. 1942.

okrožnice o organiziranju kmečke konference oziroma konferenc po okrožjih, aktivisti in funkcionarji OF posvetili precej dela kmečkemu vprašanju, je IOOF prepričalo, da konference ni treba izvesti. V začetku februarja 1943 je IOOF 'odgodil' konferenco na kasnejši čas. Ker so se očitno uredile tudi razmere v v 'vrhu' OF, kljub mnenju partijskega vodstva, da se poskušajo krščanski socialisti zasidrati med kmeti, ni bilo več potrebe po takšnem velikem zborovanju kmetov, pa tudi organizirati ga ni bilo več mogoče zaradi vojaških in političnih razmer. Kmečke konference niso nikoli več niti poskušali organizirati.

Glede na takšne ocene t.i. zaveznikov v OF in njihovo pripravljenost slediti Partiji v spreminjanju družbe ne glede na različna svetovnonazorska izhodišča - krščanski socialisti so zastopali "potrebo po socializaciji, po družbeni preosnovi"⁸⁴ - pa so bile konec leta 1942 in v začetku 1943 v vodstvu OF prisotne težave organizacijske narave. Te pa so v resnici bile vsebinske oziroma politične. Kazale so se zlasti v odnosu med aktivisti KPS in krščanskimi socialisti na terenu. To je bil razlog, da je vodstvo KPS želelo doseči tudi popolno organizacijsko enotnost OF pod partiji prizanim primatom. To so dosegli s podpisom t.i. Dolomitske izjave treh ustanovnih skupin OF - KPS, krščanskih socialistov kot predstavnikov katoličanov v OF in Sokolov, predstavnikov liberalnega političnega tabora. Zadnji dve sta po večdnevnih pogovorih tudi formalno priznali KPS vodstveno funkcijo v OF "glede na njen program, organizacijsko strukturo, strategijo in taktiko" in se zavezali, da se ne bosta posebej politično organizirali. S tem je bilo konec pluralne dobe v OF glede organizacije, medtem ko je bila OF programsko glede končnega cilja narodnoosvobodilnega boja enotna že od svojega začetka. V Izjavi je bilo glede tega vseeno zapisano, da so nacionalna, politična in socialna stremjenja krščanskih socialistov in Sokolov istovetna s stremljenji KPS, pa tudi, da je "za slovensko nacionalno bodočnost pravilna samo pot, ki jo je že prehodil veliki ruski narod",⁸⁵ torej uvedba socialističnega političnega in gospodarskega sistema, kar pa najbrž ni bilo mišljeno tudi glede načinov njegovega uvajanja. S tem so v resnici napovedali končni cilj revolucije in presegli le narodnoosvobodilni namen boja proti okupatorju, česar so se v vodstvu partije očitno zavedali. V tolmačenju izjave so pojasnili, da nekatere točke sporazuma nujno segajo prek sedanje narodnoosvobodilne etape, "čeprav gre samo za ureditev odnošajev v tej etapi in za čim ugodnejšo enotno borbo v tej etapi."⁸⁶

Koliko so na to organizacijsko unificiranje OF vplivali politični in vojaški dogodki na svetovnih bojiščih, ni mogoče zagotovo trditi. Na konec pluralne dobe OF je imela vpliv zmaga Rdeče armade pri Stalingradu, podobno kot so imeli vojaški dogodki na ruskem bojišču konec leta 1941 vpliv na 'levi' obrat v narodnoosvobodilnem gibanju. Februarja 1943, ko so potekali pogovori med vodstvi skupin v OF, je bilo stališče v partijskem vodstvu, da "se bliža konec" in da "gre razvoj silno naglo naprej, da pričenjajo razredni momenti igrati vse odkritejšo vlogo".⁸⁷ Kardelj je ocenil da je "borba [je] prešla v fazo, ko je treba vodstvo

⁸⁴ DLR V/42, str. 111, okrožnica št. 6 aktivistom krščanske skupine v OF, 11. 1. 1943.

⁸⁵ DLR, knjiga VI. Ljubljana 1981, dok. 3, str. 15 (dalje DLR VI/3, str. 15).

⁸⁶ DLR VI/4, str. 19.

⁸⁷ DLR V/163, str. 457-461, pismo B. Kidriča o sporazumu s krščanskimi socialisti poslano članici poverjeništvu CK KPS Miri Tomšič v Ljubljano 17. 2. 1943; domala enako pismo je poslal Kidrič tudi pokrajinskemu komiteju KPS na Primorsko 21. 2. 1943 (DLR V/185, str. 515-520).

partije krepko utrditi."⁸⁸

Ker so menili, da osvobodilni boj "stopa v svoje odločilno razdobje" so reorganizirali tudi varnostnoobveščevalno službo na terenu in v partizanski vojski, ker je "varnostno obveščevalni sektor naše borbe postal eden njenih najvažnejših področij." Centralna komisija VOS je bila za svoje delo odgovorna neposredno CK KPS in CK KPJ, oziroma je bil celoten aparat VOS podrejen neposredno kontroli partije. Organi VOS so bili dolžni obveščati odgovorne partijske komiteje o vsem, kar je imelo kakršnokoli vrednost za delo KP na njihovem terenu.⁸⁹ Poleg prvenstvene obveščevalne naloge, zbiranja podatkov o sovražniku, je bila politično pomembna naloga zbiranje podatkov "o stanju in razporejenosti množic", da so si v partiji ustvarjali sliko "o odnosu množic do nas".⁹⁰

V pričakovanju preobrata na vojaškem področju in konca vojne, na kar so partijsko vodstvo pa tudi druge v vodstvu OF prepričevali zavezniški uspehi na vzhodni fronti pa tudi v severni Afriki, je bil predstavljen tudi odnos Partije do krščansko socialistične skupine. Glede na to, da je "ves pojav [je] treba razmotrivati skozi prizmo bližajočega se konca (vojne - op. Z. Č.)", je bilo mnenje, da bo "vse več [bo] namreč danes poskusov opehariti delovno ljudstvo in njegovo avantgardo za sadove ogromnih žrtev v narodnoosvobodilni borbi", zato je partijsko vodstvo menilo, da mora nastopiti z vso oostrostjo. Kot 'greh' krščanskih socialistov so v partijskem vodstvu navajali delovanje krščanskosocialističnih aktivistov na terenu. "Izredno so popuščali oportunističnim tendencam med civilnim prebivalstvom in skušali tudi na ta način pridobiti med kmečkim ljudstvom separatne simpatije za sebe", je bila partijska ocena.⁹¹ Do razhajanj med aktivisti partije in krščanskih socialistov na terenu je namreč prihajalo ob značilnih vprašanih delovanja revolucionarnih oblasti kot so bila koga likvidirati, komu je treba zapleniti premoženje.⁹² Še bolj pa je, kot je videti, partijsko vodstvo zamerilo krščanskim socialistom, da so zatrjevali "da partija ne zna voditi pravilne politike v odnosu do kmeta, da se je OF preveč naslanjala na proletariat". V tem so videli poskus krščanskih socialistov, da si ustvari razredno bazo za lastno politično stranko.⁹³

Dolomitska izjava je bila zaradi pričakovanega skorajšnjega konca vojne tudi sredstvo revolucije oziroma način prestopa v razredno etapo revolucije. Vendar se ta v začetku leta 1943 ni pokazala tako kot leto pred tem. Dolomitska izjava je sicer izraz partijskega sektaškega odnosa do obeh ustanovnih skupin v OF, vendar je bilo to sektašenje oziroma partijski ekskluzivizem na organizacijski in svetovno-nazorski ravni v okviru OF in njenega vodstva, ne pa na socialni, razredni. Partija in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja sploh je spremenilo taktiko, ker so se spremenile tudi razmere, tako politične kot vojaške. Nasprotniki OF in narodnoosvobodilnega gibanja so se s pomočjo okupatorja vojaško organizirali na protirevolucionarni osnovi. Hkrati pa je bila revolucija v Sloveniji dejansko že izvedena: vzpostavljena je bila nova oblast, ki se je dejansko pokazala že tudi na področju spreminjanja lastninskih, torej ekonomskih odnosov, z organizacijo

⁸⁸ DLR V/190, str. 532, pismo E. Kardelja L. Šentjuru v Ljubljano 23. 1. 1943.

⁸⁹ DLR V/139, str. 390-394, okrožnica CK KPS 10. 2. 1943.

⁹⁰ DLR V/166, str. 465-472, Navodila CK VOS za izgraditev VOS na terenu 17. 2. 1943.

⁹¹ Prav tam, str. 458.

⁹² Jesen 1942, 207, str. 544, poročilo E. Kardelja Titu o položaju v Sloveniji 14. 12. 1942.

⁹³ DLR V/163, str. 458.

Delavske enotnosti je bila poenotena organiziranost delavskega razreda, z Dolomitsko izjavo pa organizacijska enotnost politične organizacije slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Ustvarjen je bil položaj, da je Edvard Kardelj leto dni kasneje lahko ocenil stopnjo v revoluciji, ko ni bil več "nujen revolucionarni prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot."⁹⁴

Kljub nenehno prisotni misli na t.i. končno fazo revolucije v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja, pa do te v oblikah, kakršne so se kazale v času 'levega' obrata, v času vojne ni več prihajalo. Ob koncu vojne je zato moral Tito revolucionarno 'zagretim' komunistom pojasniti, da je bila druga faza že izvedena v osvobodilni vojni.⁹⁵ V resnici pa je nova oblast začela po koncu vojne svojo moč kazati v "omejevanju kapitalističnih elementov" in v "ofenzivi na kapitalistične pozicije",⁹⁶ torej v spreminjanju lastninskih odnosov z razlaščenjem, kar je mogoče razumeti kot revolucijo na področju spreminjanja ekonomskih odnosov in ekonomskega sistema. Takrat se je udejanilo napotilo iz Komunističnega manifesta o tem, da oblast proletariata iztrga buržoaziji iz rok njeno ekonomsko moč.

Zdenko Čepič

STAGES OF THE REVOLUTION DURING THE PLURALIST PERIOD IN THE LIBERATION FRONT OF SLOVENIAN NATION

S u m m a r y

In Yugoslavia and Slovenia, the Revolution - Socialist in its objectives and Communist in its leaders - was carried out in the context of a national liberation struggle, during the World War II, and through the change in property ownership, immediately after it. The objective of the Revolution, that developed during the armed struggle in the National War of Liberation, was to expel the occupiers as well as change the political system. This was realised when the Communists seized the political power and introduced a new political system at the end of the war.

The change of the political regime in Yugoslavia, i.e. revolution, was on the agenda as early as April 1941, at the First Plenary of the Central Committee of the Yugoslav Communist Party (CCYCP), which had been summoned following the occupation and parcelling out of the Yugoslav state. War was declared against the Yugoslav government, which had fled in exile to Great Britain, and, especially, against any collaborationists with the occupying regime. These were subsequently condemned by an article from the programme of the Liberation Front of Slovenian Nation (LF), issued in June 1941, which also declared war against the "treacherous aristocracy", designating the pre-war politicians who expressed loyalty and gratitude to the Italian occupiers for annexing Slovenian territory to the Kingdom of Italy in May 1941.

The first step in the revolutionary transformation of the political regime in Slovenia was made on September 16, 1941, when the Supreme Plenary of the Liberation Front set up the Slovenian People's Liberation Committee (SPLC) as the supreme national governing body. The SPLC proclaimed itself as the only legitimate representative of the Slovenian people on their territory, thereby "seizing power" in a revolutionary manner. This power was, to a great extent, exercised in practice, with people observing the instructions of the Liberation Front, especially in Ljubljana. A "state within a state" situation developed.

The execution of a revolution was agreed within the LF in Autumn 1941, at the time of the "seizure" of power by the SPLC. In September 1941, the programme of the Slovenian National Liberation Movement (SNLM) was discussed by the two factions within the LF, the Communists and the Christian Socialists, who, regardless of their ideological differences, both supported the idea of

⁹⁴ *Strategija in taktika osvobodilne borbe*; predavanje E. Kardelja na partijski šoli CK KPS februarja 1944. Glej objavo v Vida Deželak-Barič: *Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1-2, str. 148. Kardelj je to pojasnil: "Položaj je približno enak, kakor je bil v Sovjetski zvezi februarja 1917, ko je tudi Lenin dopuščal možnost reformističnega preraščanja v proletarsko revolucijo."

⁹⁵ Osnivački kongres KP Srbije, 8. - 12. maja 1945. Beograd 1972, str. 212.

⁹⁶ Peti kongres KPJ. Ljubljana 1948, str. 342, 397.

changing the social order. For Christian Socialists, the social transformation in Slovenia and action against the Capitalist system was ethically justified.

The character and the degree of the revolution by the end of 1941 can be described as democratic with elements of class struggle. The so-called second stage of the revolution, with an emphasis on the class struggle, began in mid-December 1941, when the CCYCP proposed an escalation of the class struggle. If, in its first stage, the revolution could have been intended as all-national, middle-class and democratic, the social and class objectives were to have prevailed in the second. In a letter to the Central Committee of the Slovenian Communist Party at the beginning of 1942, the Slovenian Communists were advised that this new stage should be seen as an attempt to strengthen the unity of the liberation struggle against the occupier rather than a sharp turn in the party policy.

The "shift towards left" and the revolutionary stages in Slovenia are explained in the article *State Within A State (Država v državi)* by Boris Kidrič, in which he states that, despite the terrorism of occupiers, the Liberation Front succeeded in exercising its power, in that the people obeyed its orders and sabotaged those of the occupier, had an armed force, their own judicial system and collected national taxes. On the basis of such a situation he concluded that the national revolution had reached a stage which would be followed by the class revolution. Kidrič envisaged that the first stage, that of the national revolution, would do away with the economic domination of foreigners, which was mainly manifested in land ownership. His idea that a national revolution would "erase the last trace of the foreigner's yoke" took expression in two Executive Committee of the LF decree in March 1942. Of a particular importance was the second one, on dispossession of foreign landlords in compensation for the damage caused by the occupiers, by means of which all foreign landlords, citizens of occupying states, were dispossessed. However, his main objective was to solve the issues of national liberation rather than those related to the class struggle. The dispossession of foreign landlords was, in fact, the fulfilment of the demands of a democratic revolution. His intention was to widen the national liberation movement by mobilising the rural population, given that, by Spring 1942, the war in Slovenia reached rural areas.

Revolutionary activities on the territory liberated by the partisans in Spring 1942 (in almost 2/3 of the Ljubljana Province, in Dolenjska and Notranjska) were obvious. At that time the SNLM entered the second revolutionary stage. The agrarian revolution began as an agrarian reform, which was a socio-economic measure typical of national revolutions. Among the "external manifestations" of this second revolutionary stage were phenomena, such as party sectarianism, whereby individual partisan commanders introduced revolutionary dictatorship on the liberated territory, terrorising civilians and carrying out illegal death sentences. Another feature, which can be considered as sectarian, was the introduction of the star with hammer and sickle on the caps of the partisans. For Edvard Kardelj, the Communist sectarianism was a painful phenomenon which brought about an unequal treatment of other groups in the LF and would have negative consequences for the movement. After Summer 1942, the movement gradually abandoned the policy of class radicalism.

The revolutionary activities provoked an organised military counter-revolution, which Italian occupational forces used against the SNLM with considerable success. In Autumn 1942, because of an open military confrontation between the SNLM and its domestic adversaries who collaborated with the occupier, the LF leadership began to seek new political and class liaisons. They turned towards the political "centre" which had also sought contacts with them. In the beginning of November 1942, after more than a year, the Supreme Plenary of the LF was convened in order to expand the LF by attracting the political groups who had not collaborated with the occupiers but had reservations about the LF. It also endorsed the work of the SPLC and condemned the fratricidal war. Representatives of the groups from bourgeois parties were also present at the meeting. Another prerequisite for a successful execution of the revolution in Slovenia was a politically well organised working class, which would be able to carry out the socialist revolution. The Workers' Unity (Delavska enotnost) was formed, which was expected to bring together workers of different political convictions: Communists, Christian Socialists and Social Democrats.

At the end of 1942, and the beginning of 1943, organisational difficulties occurred in the LF leadership, despite of the disposition of all its groups to follow the Communist Party's method of social transformation. These difficulties, which also proved doctrinal and political, became most felt in the field, in the relationship between the CPS activists and the Christian Socialists. This was the main motive behind the attempts of the CPS leadership to unify of the LF under the primacy of the Party. This was achieved at the end of February 1943 with the signing of the Dolomiti Declaration (Dolomitska izjava) by the three groups that had founded the LF - CPS, Christian Socialists and the Sokols (liberal nationalist in the LF). After a long discussion, the latter two groups formally recognized the CPS as the leading party in the LF and undertook not to organise any political activities outside of

it. This marked the end of the pluralist period in the LF with regards to organisation, however, all its parties had been unanimous from the beginning with regards to the final objective of the national-liberation war. Given that the end of the war was imminent, the Dolomiti Declaration was expected to be instrumental in entering the class stage of the revolution. However, this did not happen at the beginning of 1943 as it did a year before. The LF leadership persistently - and vainly - hoped that the final stage of the revolution would arrive before the end of the war, as it had been heralded at the time of the "left shift" in 1942.

Nevenka Troha

Resolucija Informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje (Stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi)

Posledice razcepa v Komunistični partiji Svobodnega tržaškega ozemlja (KPSTO) in množičnih organizacijah po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948 so bile usodne za dotlej nedvomno velik vpliv Jugoslavije na politične sile, pa tudi na ljudi v coni A STO, torej na Tržaškem. Ta razcep so zlasti boleče občutili Slovenci na levisi, ki so se večinsko odločali za podporo resoluciji Informbiroja in s tem za vrsto let prekinili stike z matično domovino. Ne le to, med njimi in tistimi, ki so ostajali zvesti jugoslovanskim komunistom (s tem pa tudi državi), je prihajalo do odkritega sovraštva.

Celotno vprašanje Informbiroja na Tržaškem, zlasti pa obravnavanje slovenske komponente, je malo raziskano. Nekaj več je objavljenih del v Italiji, največ spominov. V razpravi poleg podatkov o razcepu na levisi obravnavam stališča projugoslovanske KPSTO ob njenem drugem kongresu, ki je bil v Izoli od 8. do 11. oktobra 1949.

Z mirovno pogodbo z Italijo je bilo za območje Koprškega, Bujščine in Trsta z okolico ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki pa ni nikoli zaživelo in je do ukinitve oktobra 1954 ostalo razdeljeno na dve coni. Cono A je upravljala angloameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), cono B pa Vojna uprava Jugoslovanske (ljudske) armade (VUJA). Novim mejam so se organizacijsko prilagodile tudi komunistična partija in množične (ljudskofrontne) organizacije¹ (Slovansko - italijanska antifašistična unija - SIAU, Zveza antifašistične mladine - ZAM, Antifašistična slovansko - italijanska ženska zveza - ASIŽZ, Zveza primorskih partizanov - ZPP in tudi razredni Enotni sindikati - ES).

Dva tedna pred uveljavitvijo določil mirovne pogodbe je bila na kongresu, ki je bil v dneh od 31. avgusta do 3. septembra 1947, ustanovljena Komunistična partija STO, medtem ko so se dotedanji člani Komunistične partije Julijske krajine (KPJK) z območij, ki so bila priključena Jugoslaviji ali so ostala v Italiji, vključili v tamkajšnje matične stranke.² Tako kot v njeni predhodnici KPJK je slovenska (jugoslovanska) partija v prvem obdobju ohranila prvenstvo in odločilen vpliv tudi v KPSTO, njen sekretar je postal dotedanji sekretar KPJK Branko Babič. Obenem pa se je vse bolj krepil tudi vpliv KPI, predvsem po vrnitvi Vittorija Vidalija v Trst 12. junija 1947.³

¹ Ljudska fronta je bila v skladu z razumevanjem vodstva jugoslovanskih komunistov 'vzvod', s katerim partija izvaja svojo oblast, koristen transmissijski člen, ki prenaša navodila komunistične avantgarde v najširše družbene plasti. Moša Pijade: Mehanizem ljudske demokracije v Jugoslaviji, Borba, 12. 6. 1948; povzeto po Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod. Ljubljana 1987, str. 100.

² 7. 4. 1947 sta CK KPJ in CK KPI sprejela sporazum o ustanovitvi KPSTO. KPI in KPJ sta se zavezali, da bosta njuni organizaciji prenesli pristojnosti, ki bodo zahtevane, na KPSTO, obe partiji pa bosta na kongresu navzoči kot gosta. Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo I (dalje ARS I), fond GOKPJK, ae 300.

³ V. Vidali je bil pred tem štiriindvajset let v azilu, nazadnje v Mehiki. Ob vrnitvi je v govoru poudaril, da mora KPSTO delovati za združitev delavskega razreda na sindikalnem in političnem pod-

Čeprav je bila KPSTO enotna organizacija z enotnim vodstvom, se je njena vloga v obeh conah bistveno razlikovala. Medtem ko je bila v coni B stranka na oblasti, je bila v coni A le ena od političnih strank, resda ena najmočnejših. Tam so jo, podobno kot KPJK, podpirali tako levičarji med Slovenci kot tudi večina italijanskega delavstva.⁴ V Trstu in okolici je imela septembra 1947 3.873 članov, 1.155 kandidatov, ki so delovali v 137 celicah.⁵ V coni B pa naj bi po nekaterih podatkih imela med 1500 in 2000 člani.⁶

Ustanovni kongres KPSTO je sprejel več zaključkov, med katerimi je bil eden temeljnih, da zaradi miru sprejemajo ustanovitev STO. Pozivajo se vse demokratične sile na njegovem območju, da se združijo v protimperialistično in protifashiistično fronto, ki naj bi se zavzemala za ekonomsko in politično neodvisnost STO, za bratsko sožitje med tamkajšnjimi narodi. STO naj bi postalo oporišče za obrambo "ljudsko - demokratične Titove Jugoslavije in demokratičnih sil Italije" proti poskusom italijanske reakcije in zunanjih imperialističnih sil pretvoriti STO v "reakcionarno imperialistično oporišče za borbo proti demokratičnim silam." Da bi to dosegli, so morali ohraniti enotnost partije, jo ideološko in teoretično dvigniti in okrepiti SIAU ter druge množične organizacije. Med temeljnimi nalogami je bila tudi vzgoja komunistov in ljudskih množic v duhu proletarskega internacionalizma, ki je "osnova bratskega sožitja med narodi".⁷

Tržaški proletariat se je odločal za socialistično Jugoslavijo in ne za reakcionarno Italijo, ker naj bi razumel, "da je samo v socialistični deželi mogoče rešiti narodno vprašanje, ker je vedel, in prav je imel, da se nahaja Jugoslavija na poti socialistične izgradnje, da bo ta svoj socializem doma izgradila v korist sebi in v korist vsega mednarodnega demokratičnega gibanja." Trst naj bi postal "most, ki bo združeval dva naroda, ki bo napravil iz teh dveh narodov orjaško silo, na podlagi katere se bo razvijalo gibanje v korist socializma in napredka vsega človečanstva."⁸

ročju, za združitev vseh Slovencev, Italijanov in Hrvatov v enoten demokratični blok, si prizadevati, da bo STO cona miru, reda, dela, gospodarskega napredka, ki bo imela dobre odnose z demokratično Italijo in novo Jugoslavijo. ARS I, GOKPJK, ae 302.

⁴ Kako je vodstvo partije razumelo to razliko, nam nazorno pokaže Julij Beltram na 2. kongresu KPSTO: "Tam (v coni A - op. a.) neomejena oblast buržuazije in imperialistične reakcije. Državni aparat trdno v rokah reakcije. Predstavniki organi (v kolikor so) docela ločeni od uprave in nimajo nobene ingerence v upravo. Demokracija za kapitaliste, delovno ljudstvo skoro brezpravna raja. Državni aparat sredstvo za zatiranje delavskega razreda v rokah buržuazije in finančnih mogotcev. Tu (v coni B - op.a.) oblast delovnega ljudstva, ki pod vodstvom delavskega razreda in njegove avantgarde (KP, op. a.) uresničuje ljudsko demokracijo. Državni aparat pod neposrednim vodstvom delavskega razreda; ljudstvo stalno in neposredno sodeluje pri oblasti, uresničen je princip enotnosti oblasti, vsi organi so voljeni in odstavljivi. Organi oblasti odgovarjajo za svoje delo ljudstvu, volilcem. Državni aparat je sredstvo v rokah delavskega razreda za očuvanje in razvijanje pridobitev NOB, za dokončno likvidacijo razreda izkoriščevalcev." ARS I, GOKPJK, ae 67; Poročilo o delu partije v istrskem okrožju, 2. kongres KPSTO, 9. 10. 1949. O delovanju KPJK in množičnih organizacij v N. Troha: Politika slovansko - italijanskega bratstva. Ljubljana 1997.

⁵ ARS I, fond MKKPJK Trst, m. 3; poročilo MK KPJK Trst, nedatirano, verjetno septembra 1947.

⁶ Po podatkih Borisa Kraigherja je bilo decembra 1949 okrog 2000 članov partije. Iz zapisa ni razvidno, ali je mišljeno celotno STO ali le cona B. V coni A pa je bilo takrat skupaj s kandidati manj kot 500 članov projugoslovanske KPSTO. ARS I, fond Boris Kraigher, šk. 24; osebne beležke, razgovor v Kopru, 15. 12. 1949.

⁷ ARS I, GOKPJK, ae 65; B. Babič: Politično poročilo o dvehletnem delu in borbi KPSTO, 2. kongres KPSTO, 8. - 11. 10. 1949 (dalje Babič, Politično poročilo, 2. kongres); ae 57, zaključki 1. kongresa KPSTO, 3. 9. 1947.

⁸ ARS I, GOKPJK; ae 60; zapisnik 2. kongresa KPSTO, Izola, 8. - 11. 10. 1949, pozdrav I.

Najpomembnejša množična organizacija - SIAU za STO je bila organizirana po vzoru ljudske fronte v Jugoslaviji in je dejansko delovala po navodilih partijskega vodstva.⁹ Oktobra 1947 je imela okrog 106.000 članov, od teh nekaj nad 77.000 članov v coni A.¹⁰ Za razliko od časa med majem 1945 in septembrom 1947 so v coni A oživili tudi delovanje OF za tržaško ozemlje kot dela SIAU. OF je imela osrednje vodstvo, medtem ko je samostojno organizacijsko strukturo na terenu, statut in program dobila šele po objavi resolucije informbiroja (IB) na konferenci 17. oktobra 1948.¹¹

Povsem je razmere v t.i. demokratičnem gibanju v coni A, v manjši meri pa tudi v coni B, spremenila objava resolucije IB konec junija 1948.¹² Glasilo KPSTO Il Lavoratore je 30. junija 1948 objavilo izjavo CK KPJ o resoluciji IB, v isti številki pa tudi ponatis komentarja enega vodilnih italijanskih komunistov Pietra Secchie iz glasila KPI UnitÉ z naslovom: L'Unione sovietica forza dirigente. Že drugi dan je Il Lavoratore podprl resolucijo IB.¹³

Kot je sredi julija 1948 zapisal Branko Babič v odgovoru na izjavo predsednika in podpredsednika SIAU za tržaško ozemlje Giuseppeja Pogassija in Oskarja Ferlana,¹⁴ se je projugoslovanska struja sprva poskušala izogniti razcepu, kar naj bi zlasti zahtevale posebne politične razmere na Tržaškem. Počakali naj bi na razvoj dogodkov, ki bi v pravilni luči osvetlili, "kaj je dejansko na stvari". Opredeljevanje za ali proti resoluciji IB bi pomenilo, tako Babič, "politično cepitev našega teritorija na cono A in B, protijugoslovansko orientacijo, ki se lahko razvije v obrekovalno kampanjo proti Jugoslaviji, razbijanje SIAU in enotnosti naše partije." S tem se je prve dni strinjala tudi večina članov Izvršilnega komiteja KPSTO.¹⁵

Prve dni po objavi resolucije IB pa v Trstu ni bilo vodilnega italijanskega tržaš-

Regenta.

⁹ O odnosih med KPJK in SIAU v N. Troha, n. d., str. 119-134.

¹⁰ V poročilu kongresa SIAU navajajo, da so volili po enega delegata na sto vpisanih. Za kongres je bilo izvoljenih 1063 delegatov, od tega 776 iz cone A. ARS I, GOSIAU, šk. 1; zapisnik 1. kongresa SIAU za STO, 26. in 27. 10. 1947. B. Babič je na zasedanju partijskega aktiva izjavil, da je bilo pred resolucijo Informbiroja samo v Trstu 85.000 članov SIAU. ARS I, GOKPJK, ae 172; zapisnik partijskega aktiva, 14. 6. 1949. E. Laurenti je na konferenci SIAU govoril o več kot 100.000 člani SIAU v coni A pred resolucijo IB. ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi, konference; gradivo konference SIAU, 27. 11. 1949.

¹¹ ARS, Edvard Kardelj, šk. 30/5; Politički izvještaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STT, avtor dr. F. Hočevar, šef gospodarske delegacije FLRJ v Trstu, 31. 3. 1949.

¹² Spor med Stalinom in vodstvom jugoslovanske partije je tlel že nekaj časa, okrepil pa se je v prvih mesecih leta 1948. Dokončen prelom je pomenilo zasedanje IB od 20.-27. junija 1948 v Bukarešti. Na njem ni bilo jugoslovanskih delegatov, ki so odklonili sodelovanje. Razpravljali so o "razmerah v KPJ" in sklenili, da KPJ zastopa nepravilno smer, ki pomeni odklon od marksizma - leninizma, vodi sovražno politiko do SZ in VKP(b), voditelji KPJ zapuščajo pozicije delavskega razreda in se odmikajo od razrednega boja, razraščajo se kapitalistični elementi, vodi se nepravilna politika na vasi, zemlja ni poddržavljena; vodstvo KPJ spreminja marksistično - leninistični nauk o partiji, vodila sila je ljudska fronta; birokratski režim v jugoslovanski partiji, njeni voditelji so sprejeli sovražno stališče do kritike. Na koncu je bilo pripisano resno opozorilo, da ni mogoče ohraniti "neodvisnosti Jugoslavije in graditi socializma, ne da bi imeli podporo komunističnih partij v drugih državah, brez podpore držav ljudske demokracije, brez podpore ZSSR" in izraženo upanje, da bodo "zdrave sile" zmožne jugoslovansko vodstvo vrniti na pravo pot ali pa ga zamenjati. 28. junija je bila objavljena prva resolucija o Jugoslaviji, v kateri so pozivali jugoslovanske narode k vstaji. CK KPJ jo je 30. junija objavil v časnikih, skupaj z izjavo CK KPJ. 5. kongres KPJ, ki je potrdil "Titovo linijo", je bil med 21. in 29. julijem 1948. Podrobneje v J. Pirjevec, n. d.

¹³ Il Lavoratore, IV, 30. 6. 1948, št. 937; 1. 7. 1948, št. 938; Fraternalmente uniti italiani e slavi a fianco del glorioso Partito di Lenin e Stalin.

¹⁴ Izjava je bila objavljena v Il Lavoratore, l. 4, št. 950, 15. 7. 1948.

¹⁵ ARS I, GOKPJK, ae 316; odgovor B. Babiča kot tajnika IO SIAU na izjavo predsednika in podpredsednika SIAU za Tržaško ozemlje G. Pogassija in O. Ferlana, nedatirana.

kega komunista Vittorija Vidalija, ki je odšel v Rim po direktive CK KPI.¹⁶ Razmere so se po njegovi vrnitvi spremenile, saj je takoj sprožil akcijo in zahteval opredeljevanje za ali proti resoluciji IB, za Beograd ali Moskvo, za Tita ali Stalina. Po razlagi projugoslovanske struje je izkoristil "najbolj dragocena čustva našega ljudstva za dobro preračunano akcijo, v kateri ni bil osnovni cilj pristanek na resolucijo Informbiroja ali ne, temveč nekaj povsem drugega. Ta nastop Vidalija in njegove skupine je izzval krizo v Partiji in v celotnem demokratičnem gibanju. Potek dogodkov do današnjega dne (sredi julija 1948, op.a.) je v celoti potrdil moja predvidevanja vseh nevarnosti, ki lahko nastanejo po zavzetju takšnega stališča. - razkol v Partiji, razcep v množičnih organizacijah."¹⁷

Po razcepu v CKK PSTO sta bili sprejeti dve resoluciji, resolucija večine, ki je informbirojevske obtožbe KPJ podprla, in resolucija manjšine, ki se je opredelila za KPJ. Skupaj z uvodom uredništva, ki je obsojalo manjšinsko - projugoslovansko stališče, sta bili objavljeni v reviji KPSTO Il Comunista.¹⁸ Obe struji sta nato delovali kot ločeni stranki, najbolj prepoznavni po svojih voditeljih - Vidalijeva KPSTO in Babičeva KPSTO. Pogost izraz zanju je bil informbirojevci in titovci. Ta zadnji je sicer širši in ne zajema le članov partije, ampak vse ki so odtlej v coni A STO podpirali Jugoslavijo.

"Babičeva" resolucija je obsojala poskuse izkoriščanja resolucije IB za razbijanje enotnosti tržaškega demokratičnega gibanja in partije kot njegovega voditelja. O resoluciji IB pa je menila, naj se spor čimprej reši v interesu mednarodne socialistične fronte. "Vidalijeva" resolucija pa je zahtevala takojšnje in brezpogojno sprejetje resolucije IB in njeno izvajanje na tržaških tleh.¹⁹ Po mnenju 'titovcev' so ta stališča pomenila zanikanje dotedanje revolucionarne borbe in partijske linije, ki je bila sprejeta na ustanovnem kongresu KPSTO, saj so 'informbirojevci' zbrisali "našo revolucionarno preteklost" in razbili ter prekinili vse vezi, ki jih je tržaško delavsko gibanje imelo z Jugoslavijo.²⁰ Informbirojevci naj bi si v svojem revizionizmu marksizma - leninizma in "služenju reakciji" = kontrarevolucija prizadevali pozabiti "sramotno preteklost", torej čas pred razkolom.²¹ Zanje je bil osvobodilni boj in boj za meje, ki mu je sledil, napaka, zmage te borbe nesramna preteklost, pridobitev oblasti pa tatvina.²²

Rezultat takšne politike Vidalijeve partije je bil, tako Babič, razbitje enotnosti partije, množičnih organizacij in politične enotnosti cone A in B, "uvajanje politične linije KPI o priključitvi Trsta in celotnega ozemlja k Italiji z vsemi oportunističnimi, socialdemokratskimi, nacionalističnimi in kapitulantskimi napakami, ki jih ima linija KPI." Vidalijeva partija je postopno ne le uskladila sovražno

¹⁶ O Vidalijevem obisku v Rimu v V. Vidali: Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste. Milano 1982, str. 52-55.

¹⁷ ARS I, GOKPJK, ae 316; odgovor B. Babiča kot tajnika IO SIAU na izjavo predsednika in podpredsednika SIAU za Tržaško ozemlje G. Pogassija in O. Ferlana, nedatirana.

¹⁸ Il Comunista, maj - junij 1948, št. 5-6.

¹⁹ Vidalijeva partija je v skladu z obtožbami resolucije IB menila, da je Jugoslavija razbila enotno socialistično fronto, da vodi nacionalistično politiko, na znotraj vodi politiko restavracije kapitalizma, na zunaj pa se veže z imperialisti in torej vodi protisovjetsko politiko. Projugoslovanska KPSTO pa je bila zanj "navadna agentura KPJ" in je zato delal iste napake. ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

²⁰ ARS I, GOKPJK, ae 65, Babič, Politično poročilo, 2. kongres. Eden od najvidnejših predstavnikov Vidalijeve KPSTO Ernesto Radich je izjavil: "Treba je zbrisati sramotno preteklost, prav tam.

²¹ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

²² ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi, konference; konferenca SIAU, 27. 11. 1949.

kampanjo proti Jugoslaviji in proti coni B z ostalo "reakcijo", ampak jo je celo vodila in izvajala "konkretna provokacijska dejanja nasproti revolucionarnemu gibanju in njegovim predstavnikom na liniji imperialističnih agencij."²³

Babičeva struja je zama poskušala preprečiti, da se spor ne bi prenesel v SIAU. Tako so v začetku avgusta 1948 s posebno izjavo protestirali proti prenašanju spora v partiji v vrste SIAU in v druge množične organizacije, obsodili izključitev svojih vodilnih ljudi iz SIAU, odklanjali sklic izrednega kongresa. "Demokratsko ljudstvo Tržaškega ozemlja" so pozvali, da se "v tem težkem trenutku še bolj oklene SIAU in drugih množičnih organizacij, da prepreči ogrožanje slovansko - italijanskega bratstva in vsako nadaljnje razbijanje enotnosti demokratskega gibanja, ki se vrši pod lažno parolo internacionalizma." Na Tržaškem naj bi v okviru svetovne demokratske fronte pod vodstvom Sovjetske zveze nadaljevali boj "na doslednih demokratskih pozicijah proti imperializmu in domačim reakcionarnim silam."²⁴

Velika večina članov KPSTO se je opredelila za resolucijo IB in s tem za Vidalijevo partijo, saj je od približno 4000 članov v coni A STO ostalo zvestih staremu vodstvu le okrog 500. Iz množičnih organizacij, zlasti Enotnih sindikatov in SIAU, so izključili vse funkcionarje, ki so bili pristaši starega vodstva, ter jih nadomestili s svojimi ljudmi. Babičeva struja je ohranila vodstvo OF, nasprotna stran pa je ustanovila svoj sekretariat OF. Podobno se je zgodilo z nekaterimi manjšimi kulturno-prosvetnimi in množičnimi organizacijami. Spopad se je razvnel tudi za plemenjenje, ki ga je imela partija.²⁵

Razmerje sil po juliju 1948 nam ponazorijo podatki o članstvu v projugoslovanskih organizacijah, posebno če jih primerjamo z močjo teh organizacij pred razkolom.²⁶ Oktobra 1950 je bilo v "Babičevi" KPSTO le 359 članov in 68 kandidatov, med njimi kar 91% Slovencev. Ob tem so ugotavljali, da se je število članov in kandidatov v zadnjem času dvignilo za 25%. Delovalo je 141 članov komunistične mladine in 709 članov ZAM, 2750 članic ASIŽZ, 5056 članov OF, 602 člana ZPP. "Babičevi" Enotni sindikati so imeli le 903 člane (manjkajo podatki za dva rajona). V slovenskem kulturnem centru je delovalo 3000 ljudi. Za SIAU ni številčnih podatkov, pač pa v poročilu navajajo, da je vpisovanje članstva v teku. Evidentno je, da je bila ta organizacija dejansko v razsulu.²⁷

V cono A STO so bile leta 1949 občinske volitve in sicer v tržaški občini 12., v okoliških pa 19. junija. Zlasti so povedni rezultati okoliških (večinoma slovenskih) občin, kjer se je tudi večina Slovencev opredeljevala za Vidalijo. V občini Trst je Vidalijeva KPSTO dobila 35.548 glasov (21,14%), Slovensko - italijanska ljudska fronta - SILF (pod tem imenom je nastopala projugoslovanska struja) pa le 3.957 glasov (2,35%). Večino so dobile proitalijanske stranke, protikomunistična Slovenska demokratska zveza pa je dobila 3.004 glasove (1,79%). V občini Milje, ki

²³ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

²⁴ ARS I, GOKPJK, ae 319; Izjava 'Babičeve' struje IO SIAU, 8. 8. 1948. Izjavo so podpisali Branko Babič, Eugenio Laurenti, Julij Beltram, Angel Kukanja, Jože Dekleva, Franc Rupena, Roman Šmus, Erminio Medica, Valerij Jakomin, Lojzka Čebihin, Antonio Gorian.

²⁵ ARS, Edvard Kardelj, šk. 30/5; Politični izveštaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STTO, avtor dr. F. Hočevvar, poslano MIP, E. Kardelju, 31. 3. 1949. Ob tem dodajam, da je Jugoslavija dotlej izdatno financirala partijske in druge organizacije, ki so bile pod njenim vplivom.

²⁶ Glej podatke na str. 2 in 3.

²⁷ ARS I, MOSIAU, m. 1f, šk. 7; poročilo MK KPSTO, nedatirano, po oktobru 1950.

je bila nacionalno razdeljena približno na polovico, so 'vidalijevci' dobili večinskih 4.182 glasov (56,86%), 'titovci' 323 (4,39%). V večinsko slovenski občini Devin - Nabrežina so 'vidalijevci' pod imenom SIAU dobili 949 glasov (34,97%), SILF pa 395 glasov (14,54 %). Italijanski demokrati (demokristjani in socialisti) kot edina italijanska lista so dobili 569 glasov (20,93%). V slovenskih občinah so "vidalijevci" z imenom SIAU v Dolini dobili večinskih 1466 glasov (55,56%), SILF 401 (15,19%), v Zgoniku SIAU večinskih 345 glasov (51,12%), SILF 148 glasov (21,92%), v Repentabru SIAU 97 glasov (29,84%), SILF 86 glasov (26,46%).²⁸

V nadaljevanju obravnavam stališča projugoslovanske KPSTO ob njenem 2. kongresu oktobra 1949, torej v času, ko se je razmerje sil že jasno izoblikovalo. Njena politika je bila skoraj popolna preslikava politike KPJ in so se njena stališča spreminjala skladno s stališči jugoslovanskega vodstva. Jesen 1949 je čas, ko je Jugoslavija še poskušala dokazati, da je sama bolj "stalinistična" od Stalina samega. Njena politika do Zahoda je takrat za razliko od naslednjih let še vedno izrazito odklonilna, a tudi Zahod je v tem času še vedno negativno ocenjeval jugoslovanske voditelje.²⁹

Ivan Regent, ki je na 2. kongresu KPSTO nastopil kot predstavnik KPJ, je dokazoval, kako so bile obtožbe o revizionizmu jugoslovanskih komunistov z odmikanjem od razrednega boja, razraščanjem kapitalističnih elementov in nepravilni politiki na vasi, neutemeljene, in nadaljeval: "V Jugoslaviji je industrija podržavljena, morda smo jo podržavili zato, ker bi se hoteli prikupiti imperializmu? V Jugoslaviji je vsa trgovina na drobno in debelo, notranja in zunanja, podržavljena, morda smo storili to zato, ker smo se hoteli prikupiti kapitalističnim in imperialističnim trgovcem? V Jugoslaviji kolektivizirajo poljedelstvo, ustvarjajo skupne obdelovalne zadruge, morda zato, da bi se prikupili kulakom in velikim kmetom. Mi smo iz naših šol vrgli vse, kar je bilo reakcionarnega in kapitalističnega, v vseh naših šolah se vrši pouk na podlagi marxističnega - leninističnega nauka, morda zato, ker smo se hoteli prikupiti vatikanski in ameriški reakciji? Razume se, da ne. Pač pa to delamo, ker vse to spada k izgradnji socializma." V Jugoslaviji naj bi bila oblast nasprotna "sovražnikom socializma, kapitalističnim izkoriščevalcem množic, sovražnikom bratstva med jugoslovanskimi narodi."³⁰

Razen Sovjetske zveze naj ne bi nobena država tako globoko posegla v rušenje kapitalističnih elementov kot Jugoslavija, ki je obenem gradila težko industrijo, "ki naj iz temelja spremeni dovčerajšnjo Jugoslavijo iz pretežno agrarne v industrijsko državo kot osnovni pogoj za izgradnjo socializma v deželi." V Jugoslaviji so gradili "nove železnice, avtomobilске ceste, nove velikanske elektrarne, velike tovarne težke industrije, združne domove po vaseh", čez noč so nastajali "predeli stanovanjskih blokov ter cela nova mesta".³¹ Poudarjali so legendarno ljubezen jugoslovanskih narodov do Sovjetske zveze. Za voditelje nove Jugoslavije, "ki so se desetletja borili pod najtežjimi pogoji ilegalnega dela in težke narodnoosvobodilne

²⁸ Bogdan Novak: Trieste 1941-1954. Milano 1996, str. 288-289.

²⁹ O odnosih z Zahodom glej J. Pirjevec, n. d., str. 105-125.

³⁰ ARS I, GOKPJK, ae 60; zapisnik 2. kongresa KPSTO, 8. - 11. 10. 1949.

³¹ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi; konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948, izjava B. Babiča.

vojne z ljubeznijo v srcu do Sovjetske zveze, ne more držati očitek, da vodijo protisovjetsko politiko."³² Poleg tega naj bi Jugoslavija vedno in povsod odločno stala ob strani Sovjetske zveze pri vseh mednarodnih vprašanjih, zato je bila, tako Branko Babič, "smešna in absurдна trditev, da Jugoslavija vodi politiko naslanjanja na imperialistične države."³³

Ena najtežjih obtožb resolucije IB je bila obtožba o nacionalizmu. Babič jo je na konferenci OF za tržaško ozemlje oktobra 1948 odločno odklonil, saj naj bi FLRJ kot mnogonacionalna država rešila nacionalno vprašanje po naukih Lenina in Stalina in vsem jugoslovanskim narodom v svojem okviru zagotovila svoboden nacionalno - kulturni in politično - državni razvoj. Vsem narodnim manjšinam v Jugoslaviji naj bi bile zagotovljene vse narodne pravice in enakopravnost z ostalimi narodi Jugoslavije. "Popolnejše rešitve nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji si ni mogoče zamisliti in nikjer ni mesta kakemu koli nacionalizmu ali nacionalšovinizmu." V novi Jugoslaviji naj bi bila nacionalistična politika nemogoča, saj je tam imelo oblast delovno ljudstvo, "ki je uničilo razredno oblast kapitalistične buržuazije" in s tem odstranilo vse objektivne pogoje za razvoj nacionalizma.³⁴

Če je bila Jugoslavija na pravi poti, zakaj je potem Informbiro sploh sprejel resolucijo? Glavni vzrok za to je vodstvo projugoslovanske KPSTO oktobra 1948 še videlo v nerazumevanju jugoslovanske stvarnosti, "nerazumevanje tega, da je bila v Jugoslaviji v okrilju NOB izvršena socialistična revolucija, da je delovno ljudstvo Jugoslavije že v teku NOV zrušilo oblast izkoriščevalskega razreda kapitalistične buržuazije in si ustvarilo svojo ljudsko oblast in tako vse pogoje za izgradnjo socializma v deželi. V nobeni drugi državi ni v teku 2. svetovne vojne bila izvršena socialna revolucija. Ta se šele danes razvija v državah ljudskih demokracij in zato tudi je nerazumevanje, kaj se dogaja v Jugoslaviji. ... Jugoslavija je prinesla nekaj novega v zakladnico marxizma in leninizma. In v tem je spor, ali je res Jugoslavija prinesla nekaj novega in v čem je tisto, kar je novo in vredno, da se zabeleži kot razvojna pridobitev marxizma in leninizma." Razvoj dogodkov in izgradnja socializma v Jugoslaviji pa bodo dokazali, da je Jugoslavija na pravilni poti in da so na napačni poti vsi tisti, "ki danes tako besno kritizirajo novo Jugoslavijo," kajti, tako Babič, "resnično zdrave sile so neomejeno strnjene okoli tovariša Tita, ki jugoslovanske narode odločno in sigurno vodi v lepšo bodočnost."³⁵

Čez leto dni so bili njihovi pogledi že izrazito protisovjetski. Spor med vodstvi KPJ in KPSZ naj bi nastal v trenutku, ko je neka partija menila, da ji po naravnem zakonu pripada vloga voditelja, saj, kot je zatrdil Ivan Regent na kongresu, "ni naroda na svetu, ki bi mu po naravi pripadala vodilna vloga in na svetu ni naroda, ki bi bil po naravi ustvarjen kot podrejen narod."³⁶ Boljševiška partija je zašla v politiko "revizionizma in izdaje interesov delavskega gibanja", ker naj bi njeno

³² ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi, konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. oktober 1948, izjava B. Babiča. J. Pirjevec je o jugoslovanskih voditeljih zapisal: "Čeprav so se zavedali, da so izbrali edino pravilno pot za ohranitev svojega revolucionarnega dostojanstva, so sami sebi skušali prikriti strahoto svetoskrunstva, ki ga počenjajo. Upirali so se Stalinu, istočasno pa so z vsakim vlaknom svoje biti hoteli ostati stalinisti." J. Pirjevec, n. d., str. 104.

³³ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi, konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam, izjava B. Babiča.

³⁶ ARS I, GOKPJK; ae 60, zapisnik 2. kongresa KPSTO, 8. - 11. 10. 1949.

vodstvo izgubilo zaupanje "v revolucionarne sile v svetu" in zato hotelo zavarovati svoje socialistične pridobitve izključno z utrjevanjem svoje države kot velesile, ki bo s svojimi lastnimi silami sposobna "razbiti vsak napad imperialistov na Sovjetsko zvezo." Temu cilju je bilo treba podrediti vse ostalo in delavska gibanja v ostalih državah naj bi obstajala samo, če služijo izključno temu cilju.³⁷

Boj proti Informbiroju je bil oktobra 1949 za sekretarja projugoslovanske KPSTO Branka Babiča boj proti kontrarevoluciji, politika IB pa del reakcionarne politike proti delavsko - revolucionarnem gibanju v mednarodnem merilu. Ta politika pa se je v Trstu v vsakodnevnem in konkretnem političnem življenju po "zaslugi" KPI močnejše odražala kot drugje. Babič je poudaril, da je mišljenje, ki je v začetku obstajalo pri posameznikih o tem, da je vsa politika IB v Trstu v glavnem "vidalijevščina" in da bi boljševiska partija, če bi vedela za vse, kar se dogaja v Trstu, prav gotovo ne dala prav Vidaliju, zgrešena. Dogodki so pokazali, da je Vidali le izvrševal linijo IB in sovjetske partije, ki je bila glavni krivec za spor. "Morda je v to linijo uvedel nekaj svoje surovosti in mexikanskega banditizma. (...) Otresti se je treba raznih sentimentalnih občutkov dogmatičnega gledanja v nezmotljivost in kritično presojeti vso današnjo politiko vodstva boljševiske partije. Le tako bomo sposobni voditi bitko proti njim."³⁸

Da bi razumelo dogajanje, je moralo partijsko članstvo poglobljati znanje marksizma - leninizma, se seznanjati z vsem gradivom KPJ o IB, slediti politiko posameznih IB partij, predvsem pa spoznavati njihovo linijo med 2. svetovno vojno. Ob tem je prišla do izraza samozavest jugoslovanskih komunistov, ki edini v Evropi niso prišli na oblast s pomočjo sovjetskih tankov, ampak so si jo po težkem osvobodilnem boju in mnogih žrtvah priborili sami. Druge partije, zlasti zahodne, pa so po mnenju jugoslovanskih komunistov priložnost, da bi prevzele oblast, same izpuštile iz rok, saj naj bi v Italiji, Franciji in Grčiji obstajali objektivni pogoji za zmago revolucije. Tako KPI kot komunistični partiji Francije in Grčije so doživele poraz, ker naj bi se bale oboroženega boja, njihov oportunitizem pa se je odražal "v paktiranju z buržuazijo v parlamentarnih iluzijah, misleč, da se bo lahko prišlo do oblasti s pomočjo volilnih listkov itd."³⁹

Medtem ko je Vidalijeva partija obtoževala projugoslovansko, da se zavzema za priključitev Trsta k Jugoslaviji, je slednja trdila ravno nasprotno, da Vidali, sicer prikrito, deluje za priključitev Trsta k Italiji. "Znan nacionalističen odnos KPI do tržaškega vprašanja, ki pa vsled poleta ljudskih množic ni mogel odločilno priti do izraza," naj bi se nakazoval že v resoluciji Vidalijeve partije julija 1948.⁴⁰ KPI naj bi stalno ponavljala zahtevo po priključitvi Trsta k Italiji "in je v tem tekmovala s svojo lastno buržuazijo. V kolikor je pri tem vprašanju napadala svojo nacionalistično in imperialistično buržuazijo, je bil to le očitek, da je premalo storila za priključitev Trsta k Italiji", torej, da je "premalo nacionalistična in imperialistična". Tudi po ustanovitvi STO naj bi se KPI ne odpovedala težnji za priključitev Trsta k Italiji, le da je izbrala drugačno taktiko, prek KPSTO in s širjenjem svojega vpliva znotraj slednje. V ta okvir je sodila vrnitev Vittoria Vidalija v domači Trst, ki naj bi že sredi poletja 1947 obtožil slovenski del vodstva, da zastopa težnje jugoslo-

³⁷ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

vanskega imperializma.⁴¹ S takimi izjavami naj bi Vidali italijanski buržoaziji hotel dokazati, da italijanski komunisti v Trstu v resnici niso nikdar bili za priključitev Trsta k Jugoslaviji, ampak da so bili le žrtve jugoslovanskega nacionalizma ter zato ne nosijo nobene odgovornosti za dotedanjo politično linijo demokratičnega gibanja. Babič je takšno Vidalijevo ravnanje ocenil za "najhujši nacionalizem, do katerega se je povzpел on in njegovi ljudje."⁴² Vidalijeva partija je hotela izbrisati revolucionarno preteklost ter prekiniti vse vezi, ki jih je tržaško delavsko gibanje imelo z Jugoslavijo. Hoteli so dokazati, da je bila (projugoslovanska) KPSTO navadna agentura KPJ in da je torej linija priključitve Trsta k Italiji pravilna, "posebno še, ker v Italiji imamo močno demokratično gibanje, ki je zvesto mednarodni socialistični fronti."⁴³

Komunistični partiji, ki sta po juniju 1948 delovali v STO, sta različno razumeli vlogo in organizacijo partije. Komunistična partija Julijske krajine je bila tako kot KPJ organizirana kot kadrovska (boljševiška) partija, medtem ko je bila KPI partija "strankarskega sistema" in je od članstva zahtevala manj discipline. Kaj je "kadrovska partija", razberemo iz referata o organizacijskih principih partijskih organizacij: "Naša Partija je kadrovska, ko komunistična partija ni dodatek komunistični parlamentarni frakciji, ampak vodi vse aktivnosti v politični akciji. Zakaj ne pristajamo na masovno Partijo: obstoj širokega demokratičnega gibanja, enotnega, ki združuje leve politične struje. Tega je treba razširiti, zato so potrebni kadri. To nam bo zagotovilo revolucionarno vodstvo, ki bo preprečilo, da ne bo Partija parlamentarna skupina, da bi bila zgolj dodatek, priponka parlamentarne skupine."⁴⁴ Pomembna je bila "železna disciplina, ki pa ni slepa poslušnost", in strogo izvajanje demokratičnega centralizma. Aktivni član naj bi ob novi smeri, ki jo je utrdilo vodstvo, "v konkretizaciji pokazal svojo inovativnost (...) Železna disciplina pa ni možna brez enotnosti volje, enotnosti akcije vseh članov. To pa ne izključuje boj mnenj v Partiji, ampak predpostavlja kritiko in boj mnenj znotraj Partije. Disciplina ne sme biti slepa, ampak zavestna. Ko pa je z bojem mnenj sprejeta odločitev, se morajo zanjo boriti vsi člani."⁴⁵

Dotlej "močna, enotna in borbena KPSTO - partija boljševiškega tipa - vodilni borbeni odred celotnega tržaškega demokratičnega gibanja" je bila po resoluciji IB razbita in je postala "plen vseh mogočih avanturistov, oportunistov do odkritih agentov razrednega sovražnika. Česar ni mogla vsa leta nazaj doseči združena reakcija in zunanji imperialisti, kljub temu da so vršili stalne napade in ofenzivo nanjo, je dosegla resolucija IB - zmedo med članstvom in množicami." Za razliko od projugoslovanske "kadrovske" partije je bila Vidalijeva partija "partija stran-

⁴¹ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi; konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948, izjava B. Babiča.

⁴² ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi; konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948, izjava B. Babiča. Na drugi strani pa je V. Vidali zatrjeval, da se morajo demokratične ljudske sile STO boriti na dveh frontah, ki ideološko odgovarjata dvema nacionalizmoma, to je nacionalizmu italijanske reakcije, "ki ga sedaj popolnoma in odkrito vodi ameriški imperializem in ta trockistični jugoslovanski, ki je maskiran z internacionalistično demagoško frazeologijo ali v najboljšem primeru predstavlja predmet igre tega istega imperializma." ARS, Edvard Kardelj, šk. 30/5; Politički izvještaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STTO, avtor dr. F. Hočevnar, poslano MIP, E. Kardelju, 31. 3. 1949.

⁴³ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁴⁴ ARS I, GOKPJK, ae 309; referat o organizacijskih principih partijskih organizacij, nedatirano, leto 1947.

⁴⁵ Prav tam.

karskega sistema, meščanskega parlamentarizma" in zato ni imela več revolucionarne perspektive, ni se več borila za oblast, "ampak le za poslanske mandate." Vidali je tudi uvedel "najhujši terorizem", iz svoje partije odstranil vsako zdravo kritiko in s parolo demokratizacije na široko odprl vrata "vsem mogočim oportunističnim, socialdemokratskim, malomeščanskim, nacionalističnim elementom". V takšno partijo je lahko vstopil vsakdo, kdor je plačal članarino in jo volil, "ne glede na njegovo aktivnost, preverjeno v vsakodnevni borbi v eni od množičnih demokratičnih organizacij." Iz nje so lahko člani kadarkoli izstopili in se vpisali kamorkoli.⁴⁶ To je bila za partijo "boljševiškega tipa" prava herezija, saj so sprejemali člane le po dolgem preverjanju in ko so dokazali, da so tega vredni.

Kot je na 2. kongresu zatrjeval Branko Babič, so informbirojevci v Trstu množične organizacije omejili na zgolj stanovske, ki se borijo samo za majhne ekonomske zahteve svojih članov, namesto v okviru splošnega političnega boja proti "reakciji, fašizmu in imperializmu in za oblast delovnega ljudstva." To pa naj bi končno pomenilo, da so se odpovedali revoluciji in revolucionarni borbi za oblast. Projugoslovanska partija pa je bila prepričana, da "proletariat ne bo nikoli prišel na oblast s pomočjo volilnih listkov, ki jih dobijo iz rok buržuazije." Vidali je politika naj bi bila vračanje na "pozicije socialdemokratskih strank II. internacionale in na vse tisto, kar je bilo v njej politično negativnega: revizionizem, parlamentarizem, nacional-šovinizem, neposredno služenje buržuaziji."⁴⁷

Številne polemike je sprožalo nacionalno vprašanje, predvsem položaj Slovencev v coni A. Babičeva partija je za zgled pravilne ureditve narodnega vprašanja poleg razmer v Jugoslaviji, o čemer je bilo že govor, postavila cono B, kjer naj bi bilo narodnostno vprašanje pravilno rešeno. Ob tem ne smemo pozabiti, da so takšna stališča zagovarjali v času, ko se je iz dela Istre, ki je bil priključen Jugoslaviji leta 1947, že odselilo veliko Italijanov.⁴⁸

Temelje za pravilno (pravično) rešitev tega posebej občutljivega vprašanja naj bi v narodnostno mešani Istri postavila KPJ že v letu 1943. Po zmagi delavskega razreda pa naj bi velika večina demokratičnega istrskega prebivalstva zahtevala priključitev k Jugoslaviji, saj naj bi bila tamkajšnja komunistična oblast jamstvo za zagotovitev najširših jezikovnih in kulturnih svoboščin in proporcionalnega deleža v ekonomskih in socialnih pravicah ter pri udeležbi v oblastnih organih. Ljudske oblasti so odprle srednje in višje šole sinovom delavcev in kmetov, ne glede na njihovo narodnost in vsakemu v njegovem jeziku. Večna narodnostna nesoglasja, ki so jih "sejali imperialisti", je nadomestilo sožitje in boj za dvig kulture vseh treh narodnosti, Istra naj bi bila območje bratstva, enotnosti delavskega razreda.⁴⁹

Za razliko od politike jugoslovanskih komunistov naj bi Vidali jeva partija v nacionalnem vprašanju zašla na popolnoma nacionalistično linijo. Njena domnevna zahteva po priključitvi Trsta in celotnega STO k Italiji jo je v odnosu do nacio-

⁴⁶ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Izselsjevanje iz Istre je potekalo v več valovih; najprej iz Zadra in iz Reke, pozimi 1946/47 iz Pulja in nato z ostalih območij. Zadnji množični val izselsjevanja je bil od oktobra 1953 do konca leta 1956 iz cone B STO. Izselsila se je velika večina Italijanov, a tudi precej Slovencev in Hrvatov. Skupno število ni znano, verjetno pa se je izselilo med 150.000 in 250.000 ljudi.

⁴⁹ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres. Tu moramo upoštevati, da so bile šole v materinem jeziku za Slovence in Hrvate, ki po Gentilejevi reformi leta 1923 šol v svojem jeziku niso imeli, nedvomno velika pridobitev.

nalnega vprašanja izenačila z italijansko nacionalistično buržoazijo, "njeno "načelno" kričanje o nekih nacionalnih pravicah Slovencev" pa je samo "najbolj nesramna demagogija". Enako je ravnala KPI v odnosu do slovenske manjšine na Goriškem in v Benečiji. Projugoslovanski komunisti so ocenjevali, da tega nacionalizma ni moglo upravičiti nobeno sklicevanje na Titovo izdajstvo.⁵⁰

Slovenski tržaški komunisti, ki so se tako množično priključili Vidaliju, naj bi pri tem igrali najbolj žalostno vlogo. Za Babiča in njegove somišljenike so bili izdajalci socialistične domovine Slovencev, saj so pomagali teptati nacionalne pravice svojega naroda in so se vdinjali italijanskemu nacional-šovinizmu. Njihovo glasilo Delo naj bi bilo "italijansko nacionalistično glasilo tržaških informbirojevcev, pisano v slovenščini, (...) najbolj strupen časopis proti socialistični Jugoslaviji in proti vsemu, kar je naprednega in poštenega na STO. Ta cvet izrodov slovenskega naroda najbolj kriči o izdajstvu 'Titove klike', da bi tako prekričal svoje izdajstvo in služenje italijanskemu nacionalizmu. Potem pa se še nazivajo 'zdrave sile' slovenskega naroda. Ti ljudje poleg svoje kontrarevolucionarne vloge prevzemajo še prehodno zastavo prvenstva v narodnem izdajstvu iz rok belogardističnih izdajalcev Agneletta⁵¹ ali pa najmanj korakajo skupno pod isto zastavo v borbi proti socialistični Jugoslaviji." Ti "slovenski izdajalci" naj bi "sramotno sklonili glavo pred predrznostjo informbirojevskih italijanskih šovinistov, za katere je vsak, ki ni sprejel resolucije IB, takoj postal 'sciavo' ne glede na njegovo narodnost." Slovence, ki so zahtevali, da se jim priznajo njihove nacionalne pravice, pa so proglašali za "nacionaliste, provokatorje, titovce, vohune gestapa itd."⁵² Da bi razbil enotnost Slovencev na STO, je Vidali ustanovil novo OF in pridobil s pomočjo nekaterih Slovencev, "ki z OF nimajo nič skupnega in ki nikdar niso razumeli, kaj OF dejansko predstavlja za slovenski narod", tudi del zavednih Slovencev. S tem naj bi hotel dokazali tudi zunanjemu svetu, da je ves slovenski živelj na Tržaškem proti Jugoslaviji.⁵³

Kljub vsemu pa je bila OF za tržaško ozemlje tista, v kateri je projugoslovanska stran ohranila največ vpliva. Ena najpomembnejših nalog, ki so jih postavili na konferenci oktobra 1948, je bila utrditi to organizacijo, ki je "gospodarsko, kulturno, socialno in politično izoblikovala novega slovenskega človeka, ki v svoji domovini gradi nov družbeni socialni red in ustvarja slovenskemu narodu lepšo in srečnejšo bodočnost. Slovenci na Tržaškem ozemlju, dasi po državni meji politično ločeni, se lahko socialno, politično, gospodarsko in kulturno razvijamo le v najtesnejši povezanosti s svojim matičnim telesom in konkretna borba za naše narodnostne pravice mora na Tržaškem ozemlju pomeniti le borbo za vzporedni razvoj z našo domovino. Vsaka drugačna borba za našo narodno enakopravnost ne more pomeniti nič drugega kot dejansko odpadništvo od lastnega naroda. Zato je vsak poskus razbijanja OF na Tržaškem ozemlju na liniji narodnega izdajstva, ki preko narodnostne mlačnosti vodi k novi obliki poitalijančevanja na angloameriškem področju Tržaškega ozemlja."⁵⁴ V sklepni resoluciji so poudarili, da se bo OF kot vsenarodna politična organizacija odločno borila za spoštovanje mirovne pogodbe,

⁵⁰ ARS I, GO KPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁵¹ Josip Agneletto, predsednik Slovenske demokratske zveze.

⁵² ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁵³ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi; konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948.

⁵⁴ Prav tam.

za dosledno demokratizacijo vsega javnega življenja, spoštovanje narodne enakopravnosti, uveljavljanje narodnostnih pravic Slovencev, utrditev enotnosti slovenskega ljudstva v okviru OF in proti poskusom razbijati to enotnost. "Razbijači enotnosti" pa so za 'titovce' bili tako protikomunistična Slovenska demokratska zveza, "ki nadaljuje pod novimi pogoji politiko narodnega izdajstva še izza časa NOB", kakor tudi "peščica Slovencev iz Vidalijeve razbijaške skupine."⁵⁵

Če je Babičevi partiji uspelo vsaj deloma ohraniti OF, pa je po razkolu na levisi njena SIAU dejansko obstajala le na papirju. Nič ni pomagalo, da je bila SIAU zanje "najčistejši izraz" slovansko - italijanskega bratstva, ki je izšlo iz boja za osvoboditev in ki jo je do "mračne resolucije IB občudoval ves svet, medtem ko naj bi bilo za informbirojevce slovensko - italijansko bratstvo le fraza." Edina možnost za obnovitev izgubljenega vpliva v coni A STO je bila "odločna in vztrajna neomahljiva borba za obnavljanje in nadaljnje utrjevanje iskrene borbene enotnosti in bratstva italijansko - slovanskih ljudskih množic."⁵⁶ SIAU naj bi informbirojevci uporabljali le kot rezervo, "ki jo privlečejo na dan, ko hočejo ljudem zmešati pojme", na primer za časa občinskih volitev kot vabo, da so lahko pritegnili "uboge kmetiče" iz okolice. "Ker so ti kmetje seveda Slovenci in ker kot taki ne pripadajo izbranemu plemenu, to je italijanskemu, ampak nižjemu, niso smeli imeti pravice, ki je pridržana izbrancem, da bi šli na volitve pod znakom t.i. komunistične partije."⁵⁷

Nujna posledica oslabitve SIAU je bila oslabitvev t.i. demokratičnega gibanja v coni A, tako da sta obe naslednici na občinskih volitvah skupaj dobili manj kot 50.000 glasov. Takšne razmere so omogočile "neizprosno ofenzivo imperializma in delodajalcev", pridobitve političnega in gospodarskega značaja naj bi ob popolni brezbriznosti vidalijevcev izginjale druga za drugo. Le-ti so zanemarjali gospodarske in politične interese delavcev, namesto tega pa "s svojimi čisto fašistovskimi tolkami, ustvarjenimi po vzgledih Giunte, skušajo ustrahovati vse tako imenovane 'titovce', katerih krivda je v tem, da mislijo z lastno glavo in da jim je pri srcu razvoj dosledno napredne borbe, brez katere ne morejo delavci ničesar več upati."⁵⁸

Ob SIAU naj bi okrepili množične organizacije žensk in mladine. Zlasti naj bi bil pomemben boj proti tendencam, da bi spremenili množično organizacijo žena "v navadno feministično organizacijo meščanskega tipa." 'Titovci' so zagovarjali stališče, da se le v okviru splošnega političnega boja ženske uspešno borijo tudi za rešitev svojih posebnih ženskih problemov. Tudi mladine naj ne bi zožili samo na komunistično mladino, ki naj predstavlja le borbena jedro. V množične organizacije naj bi sprejemali čim več ljudi, pri tem pa je bilo za projugoslovansko KPSTO pomembno, da je partija z aktivnim delom in bojem članov partije v njih ohranila čvrsto vodstvo.⁵⁹

Po teoriji jugoslovanske partije so bili sindikati razredna organizacija delavstva, ki se je borila za njegove vsakodnevne interese, obenem pa je predstavljala politično šolo delavstva v njihovi borbi za socialno osvoboditev. Boj razrednih sindi-

⁵⁵ Prav tam. Resolucija je bila objavljena 19. 10. 1949.

⁵⁶ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁵⁷ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi, konference; konferenca SIAU 27. 11. 1949, poročilo E. Laurentija. Izjava meri na to, da je Vidalijeva KP STO v okoliških občinah na volitvah nastopila kot SIAU.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

katov je krepil razredno zavest proletariata ter ga tako usposabljal "za glavno bitko, ki jo vodi proti izkoriščevalski buržuaziji". Ko je v coni A prevlado v Enotnih sindikatih dobila informbirojevska struja, naj bi ti izgubili razredno bistvo in se sprijaznili s tem, "da je pač kapitalistični družbeni red kar v redu stvar." Posledice naj bi že občutil tržaški proletariat vsak dan na svojih ramenih.⁶⁰ S tem so Enotni sindikati prešli na ekonomistično linijo Trade Uniona, posledica tega pa je bila v tem, da naj bi poslej "doživljali poraz za porazom".⁶¹

Drugačna je bila vloga Enotnih sindikatov v coni B, kjer je "imelo oblast delavno ljudstvo", zato odnos delavstva do nje ni mogel biti enak kot do kapitalističnega delodajalca. Tam je bila naloga sindikatov podpreti oblast v naporih za dvig produkcije, za izboljšanje delovnega sistema itd., "skratka le v okviru borbe za čim večjo utrditev ljudske oblasti se Enotni sindikati lahko borijo za izboljšanje položaja delavstva." Če bi sindikati izenačili svoj položaj v coni B s tistim v coni A, bi to pomenilo, da so postali "reakcija proti ljudski oblasti".⁶²

Za prujugoslovansko partijo je bila cona B vzor, tam naj bi "ljudske množice razvijale in utrjevale največjo pridobitev NOV - ljudsko oblast." Oblast je imela partija, preko nje pa so bile na oblasti "široke delovne množice". V coni B naj bi "vztrajno in uporno" vodili boj za uničevanje ostankov fašizma na vseh področjih javnega življenja in vzgajali ljudske množice v upravljanju njihove ljudske oblasti. Z uvajanjem načrtnega godpodarstva, uničevanjem ekonomskih pozicij reakcije in krepitvijo gospodarskih pozicij ljudske oblasti naj bi se "standard življenja delovnih množic cone B jugoslovanskega področja stalno dvigal." Jugoslovanska armada v coni B ni predstavljala "imperialistične okupacije, ampak revolucionarno silo socialistične države."⁶³

Informbirojevci pa so skupaj z "italijansko nacionalistično reakcijo kričali o preganjanju Italijanov v Istri", in naj bi zahtevali priključitev Italiji ne le cone B STO, ampak tudi predelov Istre, ki so bili z mirovno pogodbo priključeni Jugoslaviji. Ta politika je bila po oceni Babičeve partije nacionalistična, saj je bila Italija buržoazno - kapitalistična država, v kateri so se razvijale in krepile "fašistične forme oblasti". Italijanska buržoazija bi tako dobila izhodišče za "nadaljnjo imperialistično ekspanzijo, torej za osvajanje ozemelj, katerih ni uspela dobiti v 2. svetovni vojni." Vidalijska KPSTO, ki naj bi takšne težnje podpirala, zato zagotovo ni bila "napredna in revolucionarna, ni bila komunistična partija, ampak kvečjemu social-patriotska frakcija." Informbirojevci so v coni B predstavljali "agente italijanske nacionalšovinistične reakcije in kontrarevolucije", zato je bil proti njim potreben odločen boj. Niso jim smeli dopustiti, da se "skrivajo za parolami internacionalizma, prijateljstva do SZ ipd.", medtem ko so bili dejansko sovražniki socializma. "Borba za ljudsko oblast je zahtevala potoke krvi in nešteto žrtev, preveč drago smo jo plačali, da bi dopustili kar tako sedaj rušiti jo." Babič je bil prepričan, da se ta bitka mora nujno končati z zmago KPJ, ker "ni mogoče uničiti revolucionarna načela marxizma - leninizma", ker "je na svetu večina poštenih

⁶⁰ ARS I, GOSIAU, šk. Kongresi; konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948, izjava B. Babiča.

⁶¹ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam, J. Beltram: Poročilo o delu partije v Istrskem okrožju, 2. kongres KPSTO, 8. - 11. 10. 1949.

ljudi, kot je dejal Tito, zato mora končno zmagati resnica."⁶⁴

Trst je bil eden od centrov protijugoslovanske propagande, kjer so se "kuhale vse mogoče laži, ki se jih potem širi v svet kot najbolj 'autentične vesti' o položaju v Jugoslaviji in coni B." Vidali in njegovi pristaši so dajali izjave zahodnemu tisku, kako se v Jugoslaviji odvija gibanje odpora proti Titu, kako se tam zapirajo komunisti, o tamkajšnjem splošnem nezadovoljstvu, lakoti itd, o tem, da je blizu končni obračun s Titovim režimom, o terorju v coni B, o preganjanju predvsem Italijanov. "Človek dobiva vedno bolj vtis, da obstaja skupni propagandni center ali pa vsaj tesna koordinacija obeh propagandnih centrov - informbiroja in reakcije." Takšna povezava naj bi se pokazala med drugim v volilni kampanji za občinske volitve leta 1949 za slovenske podeželske občine. Takrat naj bi se vidalijevci povezali z italijansko in zlasti slovensko "belogardistično reakcijo" in prikazovali objektivne težave, ki jih je imela Jugoslavija v izgradnji socializma, ki naj bi jih socializem postopno premagoval in odpravljaj, kot posledico "izdajalske politike Titove klike, policijskega terorja nad naprednimi elementi, itd." To je bila podpora tistim "protisocialističnim in reakcionarnim elementom", ki jih komunisti ne bi smeli podpirati in ki jih je treba v interesu socializma "razbiti in uničiti", informbirojevci pa so jih prikazovali kot "jugoslovanske zdrave sile in žrtve Titovega policijskega terorja".⁶⁵

Če je bilo dotlej še lahko verjeti, da projugoslovanske sile le niso bile tako oslabiljene, pa so streznitev prinesli izidi občinskih volitev v coni A junija 1949, na katerih je Babičeva Slovensko-italijanska ljudska fronta (SILF) dobila manj kot 4000 glasov, Vidalijevci pa več kot 35.000. A ko so mesec dni po volitvah na seji partijskega aktiva ocenjevali volilne rezultate, so ostali kljub vsemu prepričani, da slab volilni uspeh ni bil rezultat napačne politike, pravi vzroki neuspeha naj bi bili v tem, da so jim nasprotovale vse politične sile v Trstu. Medtem ko so oni predstavljali "najčistejšo in najbolj dosledno obrambo tradicionalne revolucionarne linije, na kateri je temeljilo demokratično in delavsko gibanje v Trstu v zadnjih letih", je Vidalijeva linija pomenila "kapitulacijo pred protirevolucijo, ki je pripeljala veliko delavsko gibanje v Trstu na revizionistična stališča." Lahko se je za nekaj let pred "internacionalističnimi množicami" skrila prava slika Jugoslavije, toda "ko bo čez dve ali tri leta socializem v Jugoslaviji izgrajen, te jugoslovanske realnosti ne bo več možno skrivati."⁶⁶ Babičevi struji naj bi kljub vsemu uspelo ohraniti jedro pravega revolucionarnega gibanja kot jamstvo, "da bo revolucionarna misel v tržaškem proletariatu in širokih ljudskih množicah ponovno zmagala nad poplavo oportunitizma in revizionizma." "Te dosledno revolucionarne sile" so zato revizioniste stalno "držale za vrat" in jim niso dopustile, da bi dokončno likvidirali tržaško revolucionarno gibanje. "Te sile jih bodo tudi končno zadavile," je prerokoval Babič oktobra 1949.⁶⁷

Projugoslovanske sile naj bi na občinskih volitvah hotele predvsem ohraniti "načelne pozicije delavsko - revolucionarnega gibanja z jasno perspektivo za bodoči razvoj naše politične situacije." Vendar je bilo v položaju, ko je bila kontra-revolucija, ki so se ji pridružili informbirojevci, na pohodu, težko množično pro-

⁶⁴ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁶⁵ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁶⁶ ARS I, GOKPJK, ae 172; zapisnik zasedanja partijskega aktiva, 14. 6. 1949.

⁶⁷ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

dreti z revolucionarnim programom. Zanje so tako glasovali aktivni udeleženci narodnoosvobodilnega boja (takšnih naj bi bilo kar 95%), torej ljudje, "ki so šli skozi revolucijo in ki so bili dejansko njeni nosilci." SILF za ceno nekaj več glasov ni smela zapustiti načelnih pozicij revolucionarnega delavskega gibanja. "Mi smo v tem letu in več vzdržali bitko, ali vzdržali smo jo častno, tako da lahko revolucionarno čisti in ponosni stopamo pred tržaški proletarijat, ki je množično že zopet začel spoznavati svojo pravo pot."⁶⁸

Če je bila torej njihova politika pravilna, pa so priznavali tudi nekatere napake. Tako so prve mesece po resoluciji oklevali, ker niso mogli verjeti, "da bi bili nekateri naši takratni tovariši mogli tako globoko pasti" in so za volitve pričakovali skupni nastop, ki pa so ga "vidalijevci" odklonili. Pomanjkljivosti naj bi bile tudi organizacijske in je bilo treba izpopolniti krajevne organizacije in dobiti nove ljudi. Bilo naj bi tudi nekaj sektaštva pri sprejemanju novih članov, predvsem borbenih in predanih delavcev, obenem pa premalo "revolucionarne ostrine do vseh oportunistov, likvidatorjev in agentov razrednega sovražnika, ki so rinili v našo partijo do vseh mogočih oportunističnih social-demokratskih in nacionalističnih tendenc, ki so jih ti prenašali v partijo." Ta napaka naj bi se jim najbolj maščevala in je v veliki meri olajšala "razbijaško in likvidatorsko delo informbirojevcev pri nas."⁶⁹ Projugoslovanska partija tudi ni dovolj kritično ocenjevala politike vodstva boljševiške partije in je tu prevladal sentimentalizem.⁷⁰

Na kongresu oktobra 1949 je bila Babičeva partija tako prepričana, da je bila njena politika po resoluciji Informbiroja vseskozi pravilna, kar naj bi dokazali pretekli dogodki. Začetna naivnost je izvirala iz tega, da niso dovolj poznali svojega partijskega članstva, da dolgo niso dovolj kritično ocenjevali politike vodstva boljševiške partije in da je pri tem prevladal sentimentalizem. A vse to naj bi do 2. kongresa že premagali in so bili prepričani, da so na pravi poti. V to jih je še posebej prepričala politika tržaških informbirojevcev, "ki so nam na konkretnih tržaških tleh s svojimi dejanji dali vedno več dokazov o revizionistični in kontra-revolucionarni vsebini informbirojevske politike."⁷¹

Nevenka Troha

THE INFORM BUREAU RESOLUTION AND THE LIBERATED TERRITORY OF TRIESTE
(STANDPOINTS OF THE PRO-YUGOSLAV FACTION OF THE COMMUNIST PARTY
OF THE LIBERATED TERRITORY OF TRIESTE (CPLTT) DURING THE FIRST YEAR
OF THE RESOLUTION)

S u m m a r y

During the first period after the establishment of the Liberated territory of Trieste (LTT) in September 1947, the Slovene (Yugoslav) Communist Party possessed a leading and decisive influence on the Communist Party of the Liberated territory of Trieste (CPLTT). Thus they preserved the ascendancy that they had already had upon the Communist Party of Julian March, the predecessor of CPLTT. At the same time the influence of Italian Communist Party was growing. Although the CPLTT was a uniform organization, its role was essentially different in regard regarding the zones. In zone B it was in power, while in zone A it was merely one of political parties. In zone A they enjoyed a large support also among Italian proletariats, who declared for the socialist Yugoslavia and not for 'the reactionary' Italy. As in Yugoslavia, mass organizations of people's front were also present in the LTT -

⁶⁸ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁶⁹ ARS I, GOKPJK, ae 60; izjava Boleta na 2. kongresu KPSTO, 8. - 11. 10. 1949.

⁷⁰ ARS I, GOKPJK, ae 65; Babič, Politično poročilo, 2. kongres.

⁷¹ Prav tam.

the SIAU (the Slavic-Italian Antifascist Union) with over 100.000 members in both zones, women's organizations, youth organizations and the United Syndicates.

The announcement of the Information Bureau resolution at the end of June 1948 drastically changed the circumstances in the so-called democratic movement in zone A of LTT and to a lesser degree also in zone B. The declaration for or against the IB resolution, for Stalin or for Tito, was the cause of the split within the CPLTT and mass organizations. In zone A, a large majority of members of the CPLTT declared for the resolution of IB. Thus only about 500 members out of 4000 remained loyal to the original leadership. Since then, both factions functioned as separated parties and were mostly recognizable by their leaders, namely the Vidali's CPLTT and the Babič's CPLTT. The adherents of IB were prevalent also in the United Syndicates and in SIAU, while the pro-Yugoslav faction still preserved some influence within the Liberation Front for the Trieste Territory. The relation between the two parties can be seen also from the results of municipal elections, carried out in zone A in June 1949. The Slovene-Italian People's Front (the name under which the pro-Yugoslav faction ran on elections) received only 2,35% of votes, while the Vidali's CPLTT received 21,14%. Vidali's party was winning also in the neighbouring Slovene municipalities.

The policy of the pro-Yugoslav CPLTT was a copy of the policy of the Communist Party of Yugoslavia (CPY). In October 1949, when the second congress of the CPLTT was taking place, Yugoslavia was still trying to prove that it was more "Stalin-like" than Stalin himself. At the time, its policy toward the West was yet distinctly declinatory. The Yugoslav leaders were likewise still negatively perceived by the Western world.

For some time after the announcement of the resolution, the leadership of the pro-Yugoslav CPLTT still believed that the reason for the conflict lay in misunderstanding of Yugoslav reality. Yet, a year later their views were already quite anti-Soviet. The fight against the IB was regarded as the fight against counterrevolution. Furthermore, the policy of IB was considered a part of the reactionary policy against the international workers' revolutionary movement. The pro-Yugoslav CPLTT maintained the position that, because of the Communist Party of Italy (CPI), this reactionary policy was more manifest in the concrete political life of Trieste than in other places.

The two Communist Parties, which operated in the LTT since June 1948, had a different view of the role and the organization of the CP. Like the Communist Party of Yugoslavia, the CPLTT was organized on the principle of cadre (Bolshevik) party. On the other hand, the CPI was only one of the parties within the multi-party system, whose aim was no longer the struggle for power but merely the struggle "for mandates in the parliament". Furthermore, the adherents of the IB limited the mass organizations in Trieste only to those, which were class-oriented and whose only aim was to fight for the economic interests of their members and not against "the reaction, fascism, imperialism and for the power of the working people".

The national question, especially the position of Slovenes, aroused many polemics between the two Communist Parties. According to the 'Babič's party', the proper way of settling this issue would be, beside establishing similar conditions as in Yugoslavia, to follow the example of zone B. There, they believed, the national question had been correctly solved. Yet, one must keep in mind that at the time, when such views were being advocated, many Italians had already moved from the part of Istria that had been annexed to Yugoslavia in 1947. To the pro-Yugoslav party, zone B was considered an example of people's government, where the fight for destruction of remnants of fascism was taking place and where masses were being raised in management of the people's power. On their view, the 'Vidali's party' had, in contrast to the policy of Yugoslav communists, strayed onto entirely nationalistic lines regarding the national question. In that sense, their supposed annexation of Trieste and of the entire LTT to Italy, made them equal to Italian nationalist bourgeoisie. Also, their standing for the national rights of Slovenes was considered a "most impudent demagogy". Those Slovene communists in Trieste, who had so vastly joined Vidali, were looked upon as traitors of their socialist homeland, for they were offering their services to Italian national chauvinism and assisting in trampling the national rights of their people. According to the pro-Yugoslav CPLTT, the Slovenes in Trieste region should develop socially, politically, economically and culturally only in association with their native country. Any other form of fight for national equality was considered simply an apostasy from one's own nation.

The pro-Yugoslav CPLTT believed itself to represent "the purest and the most consistent defence of traditional revolutionary line, on which the democratic and workers' movements in Trieste were based in recent years". Despite of all problems, it managed -as they claimed at the congress in October 1949- to preserve the core of true revolutionary movement. This stood as a guarantee that "the revolutionary thought among the Trieste proletariat and the masses would once again triumph over the flood of opportunism and revisionism." They also maintained that their policy in the period after the announcement of resolution was thoroughly correct, for which the past events should serve as the

proof.

The consequences of the split within the CPLTT and within mass organizations after the announcement of the IB resolution at the end of June 1948 were crucial for Yugoslavia's influence in the zone A. Up until then, this influence had been undoubtedly large. The split was particularly painful for the Slovenes on the left wing, who by a majority chose to support the resolution and thereby broke their contacts with the native country for many subsequent years. Moreover, the relations between them and those who remained loyal to Yugoslav communists (and thereby to Yugoslavia) would sometimes aggravate to the point of true animosity.

Violeta Ačkoska

Nekatere posebnosti kolektivizacije vasi v Ljudski republiki Makedoniji v letih 1949-1953

Kolektivizacija makedonske vasi, izvedena po sovjetskem modelu agrarne reforme in po preizkušeni stalinistični metodah, je bila eden od ukrepov jugoslovanske agrarne politike, ki je imel daljnosežne negativne posledice v celotnem razvoju Ljudske republike Makedonije (LRM) po drugi svetovni vojni. Makedonski kmet se je po uresničenju svojih nacionalnih (državnost) in socialnih pravic (pravična agrarna reforma) v letih spora KPJ z Informbirojem soočil s krutostjo novih 'narodnih' predstavnikov, za katere je bilo izpolnjevanje partijske direktive pogoj za napredovanje v državno-partijski hierarhiji. Ti novopečeni 'narodni' predstavniki so teptali čast in dostojanstvo kmetov in jih s psihološkim in fizičnim nasiljem prisiljevali, da se odpovedo svojim stoletnim sanjam - delčku lastne zemlje. Nasilna kolektivizacija je potekala v obdobju 1949-1951 oziroma do leta 1953, njen izid pa je bil, da so kmetje bežali iz vasi in z zemlje ter se naseljevali v predmestnih in mestnih naseljih in gradbiščih prve petletke. Vasi so ostale prazne, mesta pa so dobila vaško podobo.

Makedonija je dočakala konec druge svetovne vojne kot tipična kmečka dežela s tremi četrtinami kmečkega prebivalstva, z ekstenzivnim kmetijstvom in nerazvito industrijo, ki je med vojno utrpela ogromno škodo. Načrtovana komunistična vizija socializma naj bi se gradila na nedokončani kapitalistični industrializaciji, na nerazvitih proizvodnih silah, t.j. kot prvinski (primitiven) komunizem, ki so mu primanjkovali vsi življenjski potenciali. Takšno objektivno stanje kot tudi vpliv splošno sprejete taktike in strategije komunističnega gibanja so pripeljali do sprejetja Stalinovega modela identifikacije socializma z industrializacijo. Pri tem so bili postavljeni individualni kmetje v položaj "razrednih ostankov", ki jih je "partijska država" enkrat selektivno, drugič pa frontalno prekašala oziroma jih je v skrajnem primeru ekonomsko izenačila v okviru obstoječe filozofije enakosti in trde uravnilovke.

V razmerah, ko sta bili obnova dežele in načrtovana industrializacija neposredno odvisni od množične podpore kmečkega prebivalstva ter od sposobnosti kmetijstva in ko je primanjkovalo ostalih sredstev, ki naj bi vzdrževala te posege, je pokazalo državno partijsko vodstvo nekaj realnosti, ko se je opredelilo za agrarno reformo, po kateri so dali zemljo v last kmetom, t.j. tistim, ki jo obdelujejo. S tem je država, ki se je razglasila za "ljudsko", naredila uslugo najširšim slojem kmečkega prebivalstva in si je zagotovila v kritičnih trenutkih njegovo podporo. Pri tem pa se KPJ v nobenem primeru ni odrekla načrtovani "socialistični prenovi vasi", v okviru katere so bile temeljne celice kmečke delovne zadruga (KDZ).

Kmečke delovne zadruga, nastale takoj po vojni, so bile "samonikel pojav".¹ V Makedoniji so se ustanovljale na pobudo samih kmetov, s pomočjo posameznih

¹ Po mnenju nekaterih avtorjev je bila prva zadruga v Makedoniji, v kateri so kmetje začeli s skupnim obdelovanjem zemlje, ustanovljena jeseni 1944 v ohridski vasi Ljubaništa, kjer so poleg svoje zemlje kmetje obdelovali tudi samostansko zemljo, ki so jo imeli v najemu. Uradni začetek delovanja te KDZ pa je bil v jeseni leta 1945, ko je bila sklicana konferenca za kmete, da bi razdelili premoženje samostana Sv. Naum. Arhiv Makedonije (dalje AM), področni oddelek Ohrid fond Okrajni komite ZKM - Ohrid, k. 1, 1944/47; zapisnik konference kmetov iz vasi Ljubanište, 26. 10. 1945.

partijskih aktivistov, pod imenom *zadruga*. Za razliko od nekaterih drugih delov Jugoslavije so bile prve KDZ v Makedoniji ustanovljene predvsem na skromni lastniški zemlji, ne pa na zemlji, pridobljeni po agrarni reformi,² po zakonu o agrarni reformi in notranji kolonizaciji LRM.³

Zaradi tega so bile KDZ v Makedoniji do konca leta 1947 v glavnem majhne zadruga revnih kmetov. V letu 1948 pa so se začele ustanovljati večje KDZ, ki so imele v svoji sestavi približno 100 gospodinjstev, povprečno pa je bilo v njihovi sestavi 30 gospodinjstev.⁴ Leta 1945 je bilo v LRM ustanovljenih samo 6 KDZ, leta 1946 31 KDZ, leta 1947 pa 79 KDZ. Če ugotovljamo, da se je število KDZ v letu 1948 povečalo, pa vidimo, da je bilo do 31. julija 1948 106 KDZ, kar pomeni neznatno povečanje glede na leto 1947, medtem ko se je do konca leta 1948 njihovo število povečalo na 237 oziroma za več kot 100 novonastalih KDZ.⁵

Ustanavljanje zadrug je bila ena od glavnih nalog Partije in uspešnost na tem področju je pomenila, da je dosežen cilj "revolucija na vasi izpeljana do konca". Partija se je borila za ta dolgoročni cilj v obdobju od osvoboditve do spora z Informbirojem zelo previdno in je prilagajala svojo taktiko trenutnim objektivnim družbeno-ekonomskim pogojem in razpoloženju kmečkega prebivalstva, ki ni bilo pripravljeno odpovedati se svojim lastnim posestvom v korist zadrug. Zaostalost na vasi, globoko vkoreninjena drobnolastniška mentaliteta kmetov, konzervativnost in nezaupanje v vsakršen nov način obdelovanja zemlje, težave pri zagotavljanju sodobnejših proizvodjalnih sredstev, odpor - in to ne samo premožnejših kmetov, kot se je uradno navajalo - so bili samo nekateri od vzrokov, ki so zahtevali postopno uveljavljanje ukrepov načrtovane "socialistične prenove" kmetijstva. Ta postopnost je bila uresničena v različnih oblikah zadrug, ki naj bi, vsaka na svoj način, posodabljale kmetijstvo in bi omogočile kmetom seznanjanje s "prednostmi skupnega dela in velikih kmetijskih posestev".

Dogodki po drugem plenumu CK KPJ januarja 1949,⁶ ki so bili odgovor na Stalinove kritike jugoslovanske agrarne politike, pomenijo obrat na levo od te globalne politike. Nekoliko pozneje, 25. aprila 1949, je bil drugi plenum CK KPM, ki je dal makedonskim komunistom enake smernice za delo na vasi kot plenum CK KPJ.⁷

Glede na sklepe drugega plenuma CK KPM so bile v Makedoniji ustanovljene komisija za kmetijstvo pri Centralnem komiteju KPM⁸ in komisije za kmetijstvo pri okrajnih in mestnih komitejih po mestih.⁹ Temeljna naloga komisije za kmetijstvo pri CK KPM je bila nadzirati pravilno izvajanje "partijske politike" na vasi in pomagati pristojnim državnim in zadrugnim organom pri njihovem

² AM, fond CK ZKM, Organizacijsko - inštrukcijski oddelek, k. 1; referat o stanju in problemih kmečkih delovnih zadrug v LRM, 16. 3. 1947.

³ Zakon je bil sprejet 25. 12. 1945; Dokumenti o ustanovitvi in razvoju LR Makedonije 1944-1946. Skopje 1949, str. 48-78.

⁴ AM, fond Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo, k. 120; Letno poročilo o članstvu in fondih v kmečkih delavskih zadrugah, 1948.

⁵ AM, Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo, k. 120; Letno poročilo o članstvu in fondih v kmečkih delavskih zadrugah, 1948; k. 111, k. 108, k. 109; Določbe za ustanovitev KDZ v letu 1948.

⁶ Arhiv CK KPJ, Plenumi, II/1-8, Gradivo za drugi plenum CK KPJ, ki je bil od 28. do 30. 1. 1949.

⁷ Nova Makedonija, VI, 27. 4. 1949, št. 1339; Resolucija drugega plenarnega zasedanja CK KPM.

⁸ Komisija za kmetijstvo pri CK KPM, ustanovljena 7. 4. 1949 v sestavi: Risto Džunov - predsednik, člani Risto Bajalski, Isak Sion, Petre Novačeski, Stevo Mateski, Vasil Đorgov in Nikola Mitrovski.

⁹ AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 37; zapisnik s sestanka komisije za kmetijstvo pri CK KPM, 7. 4. 1949.

uresničevanju nalog "socialistične prenove kmetijstva po poti kmetijskega združništva".¹⁰

Med drugim je bila njena naloga tudi skrb za ohranitev načela prostovoljnosti pri ustanavljanju KDZ, da "pazi in ne ločuje" pri izbiri tipa zadruga¹¹ in "pozorno" spremlja "obnašanje partijskih organizacij in članov partije do kmečkih delovnih zadrug". Pri tem niso smeli ostati v partijskih vrstah samo tisti, ki so nasprotovali ustanavljanju in množičnosti KDZ, ampak tudi tisti, ki niso vstopili v zadrugo v svoji vasi. Vstopanje komunistov v KDZ je bilo obvezno, v nasprotnem primeru se "morajo takšni ljudje izključiti iz Partije".¹²

Velika, vsestranska kampanja in pritiski na kmete, da bi stopili v zadruga, je splošen okvir, v katerega lahko uvrstimo celotno dogajanje na vasi v letu 1949. Zelo neobjektivno so se ocenjevali uspehi socialistične preobrazbe, ki naj bi v tem trenutku v 'dozorelih' pogojih pripeljala kmeta v 'komunizem'. Naraščanje števila zadrug in števila članstva je bil temeljni kriterij, s katerim so dokazovali "velike uspehe" pri uresničevanju partijske politike na drugem plenumu. Do 10. marca je bilo ustanovljenih 414 KDZ, do začetka aprila 528 KDZ,¹³ do začetka maja 723 KDZ,¹⁴ do konca julija 1949 764 KDZ,¹⁵ do 12. oktobra 1949 pa 837 KDZ.¹⁶

Po podatkih komisije za kmetijstvo pri CK KPJ je bilo v LRM do 31. decembra 1949 ustanovljenih 833 KDZ s 53.470 gospodinjstvi oziroma 41% vseh gospodinjstev v republiki s 339.014 člani.¹⁷ Tako lahko vidimo, da je znašala v LRM povprečno število članov gospodinjstva v KDZ 6,24 članov in je bilo to število največje v FLRJ, pred Bosno in Hercegovino s 5,4 člani, Srbijo 5 in Črno goro 4,72 člani.¹⁸ Teh 833 KDZ je imelo 284.642 ha zemlje.¹⁹

Ena od posebnosti kolektivizacije makedonske vasi je nedvomno različen odnos oblasti do makedonskega kmečkega prebivalstva in do manjšinskega kmečkega prebivalstva muslimanske vere. Že sam pogled v statistiko o nacionalni sestavi ustanovljenih KDZ potrjuje to trditev. Leta 1948 je bilo v LRM 237 KDZ z 8633 gospodinjstvi, od katerih je bilo 8350 oziroma 96,96% makedonskih, 139 ali 1,51% turških, 22 ali 0,25% albanskih in 79 ali 0,80% romskih gospodinjstev. Tako je bilo ugotovljeno, da se "najbolj konzervativno obnaša albanska

¹⁰ AM, področni oddelek Skopje, Okrajni komite ZKM Skopje, k. 1, dok. 199/5; Okrajnemu komiteju KPM Skopje, okrožnica, 18. 3. 1949.

¹¹ Izbiranje tipa zadruga je bilo eno od vprašanj, o katerem je CK KPM ugotovil, da je "precej odmikov ... Praksa je pokazala, da kmetje najbolj množično vstopajo v zadruga prvega in drugega tipa, njihovo organizacijsko utrjevanje in ekonomska krepitev bodo ustvarili pogoje za prehod v tretji in četrti tip" (AM, p.o. Skopje, isto).

¹² AM, p.o. Skopje Okrajni komite ZKM Skopje, k. 1, dok. 199/5.

¹³ Nova Makedonija, VI, 2. 4. 1949, 1318; 528 kmečkih delavnih zadrug.

¹⁴ AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 37; zapisnik s sestanka Komisije za kmetijstvo pri CK KPM, 7. 4. 1949.

¹⁵ Nova Makedonija, VI, 2. 8. 1949, št. 1427. V 764 delovnih zadrugah je bilo kolektivizirano približno 40% zemlje.

¹⁶ Arhiv CK ZKJ, XV 1/68; Poročilo o opravljenem pregledu kmečkih delovnih zadrug, 12. 10. 1949.

¹⁷ Po podatkih kontrolne komisije pri vladi LRM znaša število članov KDZ 327.690, kar je nekaj manj od števila, ki ga je posredovala Komisija za kmetijstvo pri CK KPJ (AM, Kontrolna komisija pri vladi LRM, k. 1; poročilo o delu državne kontrolne komisije LR Makedonije v letu 1950).

¹⁸ Arhiv CK ZKJ, XV 1/127; Kmečke delovne zadruga - pregledi, 30. 6. 1951.

¹⁹ AM, Kontrolna komisija pri vladi LRM, k. 1; Poročilo o delu Komisije državne kontrole LR Makedonije v l. 1950.

manjšina".²⁰

Podatki iz leta 1949 kažejo, da je bilo v LRM 200 vasi, naseljenih izključno z albanskim prebivalstvom, in 110 nacionalno mešanih vasi oziroma skupaj 310 vasi, naseljenih s takšnim nacionalnim življenjem. Poleg albanskih je bilo 95 povsem turških vasi, 139 mešanih, v katerih so živeli Turki v Makedoniji, oziroma skupaj 234 vasi, v katerih je živela zgolj narodnostna manjšina - Turki in Albanci.²¹ Če to seštejemo, vidimo, da je bilo 544 vasi, kjer so živeli Makedonci, Šiptarji (Albanci) in Turki. Do konca leta 1949 je bilo ustanovljenih "v etnično čistih albanskih vaseh 12 KDZ, v turških 7 KDZ, v mešanih - kjer so živeli Makedonci in Albanci 49 KDZ ter Makedonci in Turki 78 KDZ. Od 544 vasi jih je torej 146 imelo KDZ, v ostalih 398 vaseh pa ni bilo KDZ."²²

Od skupaj 13.592 turških gospodinjstev se jih je vključilo v KDZ 1687 oziroma 12,5%, medtem ko je bilo od 26.092 albanskih gospodinjstev (za skopsko okrožje brez mestnih gospodinjstev) vključenih v KDZ 1.269 ali 4,8%.²³ Ti podatki jasno kažejo, da je bila manjšina slabo vključena v KDZ.²⁴

Glavni vzrok, da so se med manjšinskim prebivalstvom najtežje uveljavljali ukrepi nove oblasti, je bila njihova kulturno-prosvetna zaostalost in "verska za-bitost". Novi duh enakosti in enakopravnosti med spoloma in opuščanje vere ni mogel tako hitro zrušiti te tradicije v muslimanskem okolju, kot je to lahko storil v vaseh z makedonskim, krščanskim prebivalstvom. Prvi razlog je v tem, da so bila sporočila, ki jih je prineslo narodnoosvobodilno gibanje, veliko bolje sprejeta v makedonskem okolju, kar je bilo tudi v skladu z udeležbo v boju, ki je bil naravnani med drugim tudi k rušenju 'starega', to pomeni tudi starega zaprtega kmečkega načina življenja. Drugi razlog pa je bila vloga religije in njena vključenost v življenje in obstoj določenih etničnih skupin, ki so bili različne v muslimanskem in krščanskem okolju. Medtem ko je bila krščanska cerkev v Makedoniji (duhovščina makedonskega porekla) del narodnoosvobodilnih teženj makedonskega naroda, s tem pa tudi osamosvojitvenih procesov, ki so izhajali iz tega, se je muslimanstvo do takrat vsiljevalo za razsodnika v celotnem življenju in delovanju vernikov in je želelo ohraniti takšne odnose. Po vsem tem lahko sklepamo, da je maloštevilna udeležba manjšine v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja v letih 1941-1944 pokazala, da velik del predvsem albanskega prebivalstva v Zahodni Makedoniji ni poistovetil svojih političnih ciljev z osvobodilnim bojem makedonskega naroda, po vojni pa je kazal najrazličnejše oblike odpora proti

²⁰ AM, Kontrolna komisija pri vladi LRM, k. 7; Poročilo o delu Zveze delovnih kmečkih zadrug v LRM v letu 1948; AM, Zveza delovnih kmečkih zadrug, k. 1; Sklepi (gradivo o razvoju KDZ), 1949. Števila turških in albanskih gospodinjstev ne moremo šteti za točnega, ker so se v tem obdobju Torbeši in Turki pogosto opredelili za Albance. Prav tako je obstajalo pri Albancih močno gibanje, ki je izvajalo pritisk na verski osnovi nad Turki, da bi se opredelili za Albance. Tako na primer v analizi CK KPM leta 1952 podatki o albanski manjšini niso bili resnični, ker "v Kičevu niso bili izločeni Torbeši"; "v pregledu za gostivarski in tetovski okraj v tem številu (37.967 in 48.643) "so zajeti tudi Turki (v mestu Tetovo pa je bilo po izrekanju vseh muslimanov več kot 70% Turkov)". (AM, CK ZKM, Prvi kongres ZKM, k. 27, Analiza o albanski manjšini v LRM od 17. 1. do 10. 2. 1952, 18. 2. 1952.

²¹ AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17; Pregled vasi, kjer živijo manjšine in udeležba manjšin v KDZ.

²² AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 38; Prisotnost manjšin v KDZ.

²³ AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17, Cit. dok.

²⁴ Npr. leta 1949 je bilo v bitolskem okraju 82 KDZ, v katere so bile v 45 vključene družine različnih narodnosti: 179 albanskih, 216 turških in 4796 makedonskih (Zbirke kmečkih delovnih zadrug v bitolskem okraju, Zgodovinski arhiv Bitola, 1971).

novemu duhu časa, ko se je boril proti vsesplošni emancipaciji, predvsem emancipaciji žensk.²⁵

Srečujemo se z velikim odporom pri ustanavljanju KDZ v albanskem in turškem okolju, posamezni partijski komiteji so poskušali ustanovljati KDZ najprej v makedonskih vaseh in so zanemarjali to delo po vaseh z albanskim prebivalstvom.²⁶ Veliko pa je bilo tudi nesoglasij med vaščani v mešanih vaseh, kjer je prihajalo do zaostrovanj v medsebojnih odnosih.²⁷

CK KPM se je boril proti prisotni mednacionalni nestrpnosti in šovinizmu in je poskušal ublažiti zaostrena mednacionalna trenja. Zahteval je od svojih članov, da ideološko-politično delo prevladuje nad vsemi drugimi ukrepi.²⁸

To je pomenilo popustljivejšo politiko in tolerantnejši odnos do manjšine, da se ne bi zaostrovali in slabšali mednacionalni odnosi.²⁹ Takšen različen odnos do makedonskega kmečkega prebivalstva in manjšinskega kmečkega prebivalstva je imel trajne posledice, ki so se kazale v tem, da je albanska manjšina obdržala zemljo in živino in ji je bila prihranjena velika migracija. Po drugi strani pa je s propadanjem KDZ propadalo tudi imetje makedonskih kmetov, ki so bili prisiljeni iskati eksistenco zunaj kmetijstva in zunaj vasi. Hkrati pa se je na začetku petdesetih let turška narodnostna manjšina v LRM, prizadeta od ukrepov ekspropriacije in nacionalizacije, kolektivizacije in zakona o prepovedi nošenja tančice na obrazu in feredže,³⁰ začela množično izseljevati iz Makedonije v Turčijo. Namesto

²⁵ AM, CK ZKM, Prvi kongres ZKM, k. 27; Analiza albanske manjšine v LRM, 18. 2. 1952; zapisnik s sestanka politbiroja CK ZKM, 29. 2. 1952; kot je navedeno v gradivu "agitacija v albanskih vaseh za vstopanje v zadruga je potekala drugače kot v makedonskih vaseh. Glede na to, da je bil odpor v makedonskih vaseh ekonomskega značaja; kmetje so spraševali, ali bodo v primeru, če bodo vstopili v zadruga bolje živeli, kot če ne bodo v zadrugi, se to vprašanje v albanskih vaseh ni postavljalo, ampak so ustanavljanje zadrug povezovali z vero, feredžo in žensko" (AM, p.o. Skopje, Okrožni komite KPM Skopje, 1949/1950, k. 2, dok. št. 325; Analiza metod in oblik ustanavljanja KDZ); AM, p.o. Skopje, Okrožni komite KPM Skopje, k. 6, dok. št. 824; Analiza Petra Jankovskega, inštruktorja v Komisiji za kmetijstvo pri Okrožnem komiteju, 4. 10. 1949.

²⁶ Močan odpor proti ustanavljanju KDZ je bil v kičevskih vaseh, predvsem v vasi Zajas, kjer je po vseh "pritiskih" in "prepričevanjih" iz te vasi in iz vasi Čubrina pobegnili v hribe veliko ljudi. Okrajni komite je bil zaradi takega odpora prisiljen umakniti svoje ljudi in prenehati z ustanavljanjem KDZ tudi v drugih albanskih vaseh v kičevskem okraju (AM, Varia, II/123; poročilo o na novoustanovljenih kmečkih delovnih zadrugah v kičevskem okraju).

²⁷ AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 38; Gradivo brez naslova (novi gospodarski ukrepi v okrajih Vzhodne Makedonije), 1951. Tako je v enem od poročil s terena Okrožnega komiteja KPM Skopje, med drugim zapisano: "Malo delovnih zadrug v vaseh z manjšinskim prebivalstvom in malo pobud za ustanavljanje KDZ je tudi posledica tega, da je bilo v teh vaseh politično delo slabo in so bile zaradi nepazljivosti in apolitičnosti v preteklosti narejene velike napake pri ustanavljanju KDZ, zato je predvsem v mešanih vaseh, kjer so imeli zadruga, obstajalo precej veliko sovraštvo med zadrugniki in nezadrugniki... Takšni značilni primeri so bili zabeleženi v tetovskih vaseh Radiovce in Dolno Palčište." (AM, p.o., fond Skopje, Okrožni komite KPM Skopje, k. 4, dok. št. 66, Poročilo, junij 1949).

²⁸ AM, p.o. Skopje, Okrajni komite ZKM Skopje, 1944-1955, k. 4, dok. št. 118/2; Vsem partijskim organizacijam (okrožnica CK KPM) 1951). To je pomenilo popustljivejšo politiko in tolerantnejši odnos do manjšine, da se ne bi zaostrovali in slabšali mednacionalni odnosi (29). Takšen različen odnos do makedonskega kmečkega prebivalstva in manjšinskega kmečkega prebivalstva je imel trajne posledice, ki so se kazale v tem, da si je albanska manjšina obdržala zemljo in živino in ji je bila prihranjena velika migracija.

²⁹ AM, CK ZKM, Prvi kongres ZKM, k. 27; Poročilo CK ZKJ ... 13.-29. 6. 1951.

³⁰ Z namenom emancipirati muslimansko žensko, kar je bil pogoj za vsesplošno osvobajanje muslimanskega prebivalstva, se je razen opismenjevanja in različnih drugih kulturno-prosvetnih in izobraževalnih dejavnosti začela tudi akcija za odpravo tančice z obraza in feredže. To dejanje je v resnici simbolično predstavljalo odpravo tradicionalne podrejenosti in neenakopravnosti muslimanske ženske in predvsem njen izstop iz temine srednjega veka. Akcija za odpravo tančice z obraza in feredže je bila v LRM zelo intenzivna v letu 1950, neposredno pred sprejetjem posebnega zakona januarja 1951. Akcija

prebivalcev makedonske narodnosti in turške manjšine se je naseljevala albanska narodnostna manjšina in s tem je prišlo do hitrejše albanizacije, predvsem v zahodni Makedoniji.

Intenzivna kampanja za ustanavljanje KDZ in takšna odločna partijska politika se je nadaljevala tudi v letu 1950. V sredini leta 1951 so KDZ v Makedoniji s številom 981 dosegle svoj višek. Po podatkih z dne 30. junija 1951 so obstajali naslednji tipi kmečkih delovnih zadrug v različnih delih Jugoslavije:

Tip	FLRJ	Srbija	Hrvatska	Slovenija	BIH	Makedonija	Črna gora
I.	1.014	219	197	262	332	/	4
II.	2.146	979	597	64	448	22	36
III.	3.436	627	734	30	723	923	399
IV.	368	238	46	25	2	36	1
Skupaj	6.964	1.574	1.574	381	1.505	981	440

Iz pregleda lahko vidimo, da je v FLRJ prevladoval tretji tip KDZ, prav tako tudi v republikah Hrvatski, Bosni in Hercegovini, Črni gori in Makedoniji. Splošna ocena je, da "je obstajala tendenca vseh zadrug, da se preoblikujejo v tretji in četrti tip, medtem ko se za prvi in drugi tip nista splačala najem in obresti za najeto zemljo oziroma so se izplačevali zelo majhni simbolični zneski".³¹ Takšno stanje je bilo zlasti značilno za LRM, kjer ni bila ustanovljena niti ena zadruga prvega tipa, 22 je bilo zadrug drugega tipa, 923 od skupaj 981 KDZ je bilo tretjega tipa, 36 zadrug pa je bilo četrtega tipa. V LRM se na splošno ni spoštovalo načelo prostovoljnosti pri izbiri tipov zadrug.³²

Prevladovala je težnja po ustanovitvi več KDZ tretjega tipa in nekaj četrtega tipa, kot najvišji socialistični obliki zadrug, ker je prevladovalo mnenje, da bosta prvi in drugi tip hitro prerastla v višje tipe.³³

Izi tabele opazimo različen pristop, ki ga je imelo slovensko vodstvo do izvajanja kolektivizacije. Čeprav je bila Slovenija najrazvitejše gospodarsko območje v FLRJ, se je tam začel ta proces postopoma, z najnižjim tipom KDZ. Tako se kmet ni bil takoj prisiljen odpovedati lastni zemlji, višji tip združevanja pa naj bi se razvijal s samim družbeno-ekonomskim razvojem, brez vsiljevanja tega načrta.

Eno temeljnih načel ustanavljanja zadrug v Makedoniji je bilo deklarativno načelo prostovoljnega vstopa kmetov v zadruge. V obdobju od leta 1945 do 1948 se je z določenim poudarjenim propagandnim delovanjem in stalnim "razrednim" bojem na vasi, razen posameznih izjem, v glavnem to načelo spoštovalo.³⁴ Spor z

za opravo tančice z obraza in feredže se je začela najprej v Bosni in Hercegovini, pozneje pa še v drugih republikah (Nova Makedonija, VII, 3. 10. 1950, št. 1787; Govor Avda Huma, podpredsednika vlade LR Bosne in Hercegovine v zvezi z zakonom za odpravo feredže).

³¹ Arhiv CK ZKJ, XV 1/152; Organizacijska vprašanja kmetijskega združništva, 6. 3. 1952.

³² Na terenu se je pojavljal "moralno-politični pritisk" in drugi ukrepi prisile, ne da bi se "upošteval nivo zavesti večjega dela kmetov - za tip KDZ" (AM, p.o. Ohrid, Okrajni komite ZKM Ohrid, k. 7; Zapisnik s sestanka OK KPM Ohrid in sekretarjev OPO v KDZ ter sekretarjev MK KPM v ohridskem okraju, 8. 6. 1951).

³³ Primer v vasi Belimbegovo: veliko kmetov, ki so jih vprašali, če bi vstopili v KDZ, je izjavilo, da jim ustrežata prvi in drugi tip, ne pa tretji tip KDZ, kakršna je bila obstoječa zadruga. Takšno sestavo OPO so poznali, vendar nikoli niso izpostavili tega vprašanja in našli rešitve (AM, p.o. Skopje, Okrožni komite KPM Skopje, k. 7, dok. št. 68; Analiza, 11. 8. 1949).

³⁴ V svoji vztrajnosti, da bi dosledno izvajali partijsko politiko, ne glede na to, kakšne so bile objektivne možnosti, so posamezni aktivisti na terenu pogosto pretiravali v svojem samopotrjevanju, še

Informborijem in stroga idejno-politična diferenciacija v vrstah KPM, "za" in "proti" IB od leta 1948 in naprej, sta še bolj zapletla že tako težak položaj na vasi, ko se je odpor kmetov do ukrepov agrarne politike razlagal kot sovražno delovanje, povezano z "zunanji, mračnimi silami". Večina kmetov na začetku niti ni razumela, niti ni želela sprejeti tega ukrepa "ljudske države", ki jih je v imenu "njihove lepše prihodnosti" silila, da se odrečejo stoletnim sanjam - delčku lastne zemlje.

Obstajajo številna pričevanja o "prisiljevanju" kmetov, da vstopijo v zadruge in to z najrazličnejšimi sredstvi in uporabo sile.³⁵ Obširno gradivo zelo poudarja prisotnost "sovražnih elementov", s katerimi so UDB-a in ostali organi brezkompromisno obračunavali. Glede na to, da je imela nova oblast v kmečkem prebivalstvu do takrat velikega in zvestega zaveznika, na katerega plečih je ležal celoten razvoj, je zelo vprašljivo tako veliko število "sovražnikov socializma" na vasi.

O takšni situaciji govorijo tudi stroge kazni, izrečene v številnih sodnih procesih proti kmetom, ki so izstopili iz zadrug. Tako je v neki analizi sodnih procesov rečeno, da "niso bile redke kazni 10-20 let zavora in odvzem premoženja",³⁶ poleg različnega trpinčenja, psihičnega in fizičnega izživljanja, ki so ga morali prenašati posamezniki, ker niso hoteli vstopiti v zadruge.³⁷ Z uporabo sile in orožja so bili zadušeni tudi organizirani množični kmečki upori v Radoviškem, v več vaseh Kičevskega, Kumanovskega in drugih krajev, ko so

zlasti, če poznamo njihovo nizko kulturno-izobrazbeno raven in ideološko omejenost, ko so iskali in našli "kulake" in "špekulantske elemente" znotraj in zunaj KDZ, neuspeh pri uresničevanju določene direktive pa so vedno povezovali z delovanjem "sovražnih" elementov (AM p.o. Skopje, Okrajni komite KDZ Skopje, k. 1, Informacija o politični sestavi v KDZ v skopskem okraju, 1950).

³⁵ Obstajajo številna spremna pisma Komisije za kmetijstvo pri CK KPM okrajnim ljudskim odborom, v katerih so odgovori na tožbe in pritožbe zadružnikov, ki so trdili, da so bili prisiljeni vstopiti v KDZ. Največkrat se je odgovor glasil: "Navedbe v pritožbi niso verodostojne, ker zadruga ni bila ustanovljena s prisilo in zastraševanjem". (AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17, spremna pisma OLO).

³⁶ Če bi hoteli navesti vse primere nasilja nad kmečkim prebivalstvom pri ustanavljanju KDZ, bi potrebovali veliko več prostora. Tukaj bomo navedli samo nekatere. Tako je n. pr. Dušan Božinov iz vasi Šopsko Rudare, kratovski okraj, član KDZ, bil obsojen na 20 let zavora in odvzem vsega premoženja, ker je nastopil s parolo: "Proč z zadrugo - nočemo zadruge". Za isto stvar so bili obsojeni: Milisav Trajkov (20 let zavora in odvzem celotnega premoženja), Ljube Trajkov in Tome Veselinov (12 let zavora in odvzem premoženja), Trajan Hristov Stefanov (10 let zavora in odvzem premoženja), vsi kmetje iz vasi Vladevci, kratovski okraj. Njihovi 'prekrški' so bili označeni "kot kazniva dejanja z visokimi kaznimi", čeprav jih je Vrhovno sodišče tako rekoč prepolovilo, so bile kazni še vseeno precej rigorozne. (AM, Varia, II/191; Pregled in analiza sodnih procesov proti kmetom). Različna kaznovanja in sojenja kmetom zaradi KDZ lahko vidimo v številni dokumentaciji. (AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17; Pregled zadružnikov, ki so vstopili v KDZ, in jih je kaznovala ljudska oblast v skopskem okrožju; Spremnna pisma Okrajnim ljudskim odborom, v katerih Komisija za kmetijstvo pri CK KPM odgovarja na pritožbe zadružnikov itd.). Poleg zapornih kazni so bili tudi primeri obsodb na smrt s streljanjem. Todor Janevski iz Ohrida, upravni referent v Ministrstvu za kmetijstvo v Skopju, se spominja: "Naste Tasevski iz Kocela je bil obsojen na smrt s streljanjem. Kdaj je bila kazen izvršena, ne vem, vendar se ga od takrat ni več videlo živega". Na smrt s streljanjem je bil obsojen tudi Boge Bakal iz vasi Trebenište, vendar se mu po pritožbi je kazen spremenila v 15 let zavora. V nekem partijskem poročilu je zapisano: "Na kočanskem območju, v nekaterih hribovskih vaseh, so ob koncu leta 1950 množično trpinčili ljudi, da bi vstopili v KDZ (zapiranja, pretepanja, mučenje - dva kmeta sta bila pomotoma obsojena na smrt), vse to je precej poslabšalo politično stanje v teh krajih..." (AM CK ZKM, Prvi kongres ZKM, k. 27; Poročilo skupine CK KPJ o obisku partijske organizacije v Makedoniji od 13. do 29. 6. 1951).

³⁷ Taše Spiroski iz Bitole se spominja več primerov, ko so se kmetje upirali ustanavljanju zadrug. Med njimi bi navedli primer bogatega živinorejca Đušu Pana iz vasi Trnovo, ki ni hotel vstopiti v zadrugo. V času, ko je potekala ustanovitvena konferenca, so ga odpeljali v drug prostor, položili na pod, nanj pa položili lesena vrata in po njih so hodili 'prepričevalci'. Tako so ga prisilili, da je vstopil v KDZ. Kmalu je Đušo Pano skupaj s svojim sinom poskušal pobegniti čez mejo, vendar so ga ujeli in zaprli. Po šestih mesecih je umrl v zaporu, njegov sin pa se je preselil v Črno goro.

kmetje iskali najrazličnejše druge načine, da bi se izognili vstopanju v zadruga in kazenskim sankcijam.³⁸

Ustanavljanje novih KDZ in širitev že obstoječih se je po partijskih informacijah "odvijalo vzporedno z bojem proti sovražnim elementom, ki so si prizadevali razbiti obstoječe zadruga in onemogočiti ustanavljanje novih."³⁹

Največkrat se je sovražno delovanje 'kulaških' elementov v KDZ povezovalo z delovanjem Informbiroja, balistov in VMRO,⁴⁰ ki so širili propagando proti zadržanim in pri tem menda uporabljali "nekatero manjše nepravilnosti v KDZ".⁴¹

Tako formuliran - kot delovanje sovražnih elementov - je bil odpor kmetov do kolektivizacije lažje zlomljen, ne da bi se razumelo njegovo bistvo in se ugotovilo, za katere "sovražnike" gre. Kmetje, ki so se upirali vstopanju v KDZ, so bili kot "sovražniki socialistične prenove vasi" odpeljani v številna tukajšnja taborišča, največkrat brez sodnega procesa, prepuščeni na milost in nemilost samovoljni 'ljudske' oblasti.⁴²

Razglasitev za sovražnika KDZ je bila samo povod za represijo nad pogumnejšimi in vplivnejšimi kmeti, katerih odpor so zlomili z različnimi metodami, in hkrati opozorilo ostalim kmetom, da bodo izkoreninili idejo o zoperstavljanju uradni partijski politiki.⁴³

³⁸ Malce smešen je primer iz vasi Gorno Srpci: kmetje so dežurali vsako noč in pri tem ugotovili, da se vasi približuje skupina, ki naj bi ustanovila KDZ. Z zvonjenjem cerkvenih zvonov so sporočili vsem vaščanom, naj se zberejo sredi vasi. Na ta način kmetje skupini niso dovolili uporabe posameznih 'nočnih prepričevanj' (spomini Taša Spiroskega iz Bitole).

³⁹ V nekem partijskem poročilu med drugim piše: "V okraju Radoviša, kjer so sovražni elementi močno delovali v številnih zadržanih (...) po razkrinkanju in ostrih ukrepih zoper sovražne elemente, so se razmere precej izboljšale in uredile, glede na prejšnje stanje. V drugih predelih se je delovanje sovražnih elementov močnejše izražalo v posameznih KDZ (Strumica, Kumanovo, Kratovo), bilo pa je odkrito in pravočasno razkrinkano. Delovanje sovražnih elementov se je kazalo na več načinov. Na primer KDZ ni izpolnila svojih obveznosti do države, skrivanje zasejanih površin, širjenje vesti, da bo vojna, da se bodo po treh letih zadruga razformirale itd. (AM CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 37; Informacija o stanju KDZ v LR Makedoniji, 17. 10. 1950).

⁴⁰ V tem obdobju so delovali posamezniki in skupine nekdanje VMRO (Notranje makedonske revolucionarne organizacije); marca 1946 pa je bila ustanovljena nova organizacija VMRO - SDRMA (VMRO - Samostojna demokratska republika Makedonija pod protektoratom Amerike), ki se je leta 1949 preoblikovala in preimenovala v VMRO - PRAVDA. Ta organizacija je imela cilj bojevati se za združenje Makedonijo, v okviru katerekoli federacije (jugoslovanske, balkanske itd.), toda hkrati so se borili za demokratizacijo družbe in predvsem proti nasilnim metodam kolektivizacije makedonske vasi. Gligor Krstevski: *Otpori i progoni. Matica Makedonska, Skopje 1994, str. 75.*

⁴¹ Za sovražno delovanje so se štele tudi različne parole, na primer: "Tito v zapor, Lazo (Koliševski) pobegnil", potem širjenje vojne psihoze: "Jutri bo vojna", "Držite se, še tri dni, pa bodo razpadle" itd. (AM p.o. Ohrid, cit. fond; zapisnik št. 22 izrednega sestanka OK KPM Struga, 16. 5. 1950).

⁴² Gligor Krstevski, član VMRO-Pravda je bil brez sojenja odpeljan v taborišče pod planino Kajmakčalan na regulacijo korita reke Crne v bližini vasi Skočivar. Pripovedoval je, da je bilo 90% zapornikov v tem taborišču kmetov, ki so jih pripeljali brez sojenja, ker so se upirali ustanavljanju KDZ v njihovih vaseh. Več mesecev (7-8) njihove družine niso vedele, kje so in če so živi. Taborišče je bilo zgrajeno na golič, na pripeki, obdano z bodečo žico in s štirimi stolpi - z mitraljezi na vseh štirih vogalih. Taboriščnike so stražili zaporniki, ki so se izkazali za bolj krute od uradno zaposlenih v taborišču. Ljudje so bili izpostavljeni izčrpajočemu fizičnemu delu po kamenju in stalno so bili lačni. Dobil so 350 g kruha dnevno in majhen obrok z nekaj kosi neolupljenega krompirja kot tekočo hrano. Stalno so bili žejni in pili so mineralno vodo iz majhnim izvirov v planini, ki pa je bila pomešana s peskom. Posledica tega je bila, da je večina zapornikov dobila težke ledvične bolezni. Zaporniki so bili obuti v tradicionalne opanke, hodili so po kamenju in si ranili podplate, pri tem pa so mnogi dobili gangreno in potrebna je bila amputacija. Jeseni leta 1950 je bilo taborišče preseljeno v Strumiško, blizu vasi Bosilevo, kjer so potekala drenažna dela močvirja Monospitovo. Tukaj je bilo namesto vročine in pripeke vsepovsod močvirje, komarji in umazana pitna voda. Tudi to taborišče je bilo, kot mnoga podobna, ukinjeno marca 1951.

⁴³ Veliko je bilo sojenj posameznim "sovražnim elementom", za katere je veljalo, da so "orga-

Posamezni preiskovalni pogovori v nočnem času, zastraševanja, pripor brez pojasnila, pretepanje, poniževanje in teptanje človekovega dostojanstva, naperjanje orožja in najrazličnejši drugi načini 'prepričevanja', s katerim so zlomili kmečki odpor,⁴⁴ vse to je povzročilo v obdobju 1949-1951 zaostrene razmere na vasi. Uspeha, ki naj bi ga prinesla kolektivizacija, ni bilo, predvsem ne njenih ekonomskih prednosti.

Navodila CK KPJ glede nadaljnega razvoja in pospeševanja zadrugištva, ki so izšla leta 1951, so zahtevala realnejši pristop do zadrugištva oziroma naj se KDZ ne ustanavljajo za vsako ceno tam, kjer ni pogojev, kmetom pa so dala resnično možnost, da izstopijo iz KDZ zaradi siromašnosti njihovih vasi.

Toda v Makedoniji organi na terenu niso imeli posluha za takšno resnično stanje in niso sprevideli, da je to primeren trenutek, da se rešijo nerentabilnih KDZ.⁴⁵ Značilno pri tem je, da so najprej zahtevali odpravo tistih KDZ, ki so bile ustanovljene med letom 1949 in na začetku leta 1950. To dejstvo jasno govori o načinu njihove ustanovitve, ker je bilo veliko število teh zadrug ustanovljenih samo formalno in "sploh niso začele delovati kot take".⁴⁶ Po mnenju partije v Makedoniji so bile leta 1951 zahteve kmetov, da izstopijo iz zadrug, ocenjene kot "posledica delovanja sovražnih elementov".⁴⁷ Kljub temu pa se je že v letu 1952 začela pospešeno izvajati reorganizacija revnih KDZ⁴⁸ v skladu z navodili CK KPJ.

Ta reorganizacija je dobila nov zamah z določbo o premoženjskih odnosih in reorganizaciji KDZ 4. marca 1953,⁴⁹ s katero se je ustanavljanje zadrug

nizirano delovali proti zadrugam in so organizirali pošiljanje prošenj" za razpustitev KDZ. Takšna sojenja so začasno vzbujala strah pri zadrugičnikih, ki so tako bili "prisiljeni" ostati v KDZ (AM CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17, Informacija o stanju kmečkih delovnih zadrug, 1951).

⁴⁴ Trajan Ljubeski in Pavle Stanoski iz vasi Velmevci-Kičevsko (revna vas sezonskih (pečalbarskih) delavcev) sta se pritožila nad Dušanom Mickovskim "uslužbencem kriminalistične milice v Kičevem", ki jim je grozil z besedami: "Izpučil ti bom zobe, če ne vstopiš v zadrugo", itd. V anonimni pritožbi maršalu Titu so kmetje iz vasi Velmevci napisali, da čeprav v njihovi vasi ni možnosti za delovanje KDZ, so le-to ustanovili na silo, pretepeni pa so bili Todor Tasevski, Trajan Pavlevski in Ilija Ljubeski. "Isti tovariši so preteпали tudi Dušana Mickovskega, uslužbenca kriminalistične milice v Kičevu". Zoper uporabo nasilnih metod v vaseh Midinci, Zajas in Oslomej sta se pritožili dve anonimni osebi, ki sta navedli, da je član odbora Branko Veljanovski hodil po Milanu Isajlovskeemu in mu porinil revolver v usta ter ga tako prisilil, da je vstopil v zadrugo. Tako so mučili tudi Tripuna Veljanovskega, ki je bil slep od leta 1917, potem Siljana Petravskega, brata Dilovski iz vasi Zajas, kot tudi starega kmeta iz vasi Zajas Muharema Bečiroviča, za katerega se je sumilo, da je umrl, itd. (AM, Varia, II/123; Poročilo o novih kmečkih delovnih zadrugah v kičevskem okraju).

⁴⁵ Makedonska državno-partijska oblast je ocenila, da "z objavo teh navodil so sovražni elementi v zadrugah našli legalno obliko delovanja proti zadrugam", le-ti so nastopali "odprto in pogumno", iskali so zakonske predpise za svoje zahteve (Arhiv CK ZKJ, XV 14/9; Govor tovariša Lazarja Koliševskega). Takšni poskusi ukinjanja zadrug so bili zabeleženi v ohridskem, kičevskem, brodskem, tetovskem, struškem, bitolskem, radoviškem, kočanskem, carevoselskem in strumiškem okraju, in to že v letu 1950, vse številnejši pa leta 1951 v vsej Makedoniji (AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 17; Informacija o stanju kmečkih delovnih zadrug, 1951).

⁴⁶ V kičevskem okraju jih od 13 novih KDZ 8 sploh ni začelo delovati, v 4 pa so se takoj pojavili poskusi za njihovo ukinitve. Prav tako je bilo s 6 od 10 novih KDZ v kočanskem okraju. Tako rekoč vse KDZ v 47 vaseh v LRM, ki so želele ukinitve v letu 1950, so bile ustanovljene v letih 1949/50. (AM, CK ZKM, Komisija za kmetijstvo, k. 37; Informacije 6. 5. 1950).

⁴⁷ Arhiv CK ZKJ, XV 14/9, Govor tovariša Lazarja Koliševskega.

⁴⁸ V izrazito revnih krajih je reorganizacija pomenila enostavno ukinitve, v drugih delih dežele pa se je en del zadrugiškega premoženja (zemlja, živina itd.) prenesel na kmeijske zadruge splošnega tipa, da bi se organizirala kolektivna proizvodnja, kjer so za to obstajale možnosti; drugi del pa se je vračal zadrugičnikom v individualno uporabo. V letu 1952 je reorganizacija zajela 1625 oziroma skoraj 24% KDZ v Jugoslaviji (Stjepan Lovrenović: Poljoprivredni razvitak FNRJ. Beograd 1954, str. 75).

⁴⁹ Zvezni izvršni svet je 30. 3. 1953 izdal Uredbo o premoženjskih odnosih in reorganizaciji KDZ,

pogojevalo s spoštovanjem načela prostovoljnosti.⁵⁰

Večina DKZ v Makedoniji ni imela niti minimalnih družbeno-ekonomskih pogojev, da bi se razvile v moderna in velika socialistična posestva. Z mehaničnim povezovanjem majhnih individualnih kmetij so bila ustanovljena zadružna posestva, ki so imela zastarela proizvodna sredstva in kjer je v glavnem prevladoval ekstenziven način. Zato so bili tudi ekonomski rezultati, ki jih je dosegala večina KDZ, slabi. Ideološka opredelitev za intenzivno kolektivizacijo ni mogla dolgo časa prikrivati dejanskih učinkov zadružne proizvodnje - neekonomičnosti, nezainteresiranosti, nerentabilnosti.⁵¹

Jemanje kmetu njegove lastne posesti, in to v času, ko se ji nikakor ni bil pripravljen odpovedati, prav tako pa tudi objektivni pogoji, v katerih se praktično niso dale dokazati prednosti kolektivne obdelave zemlje, so bili glavni vzroki za neuspešno kolektivizacijo v Makedoniji. Z ukrepi agrarne politike po letu 1945 v Makedoniji ni bilo storjeno tisto odločujoče osamosvojitveno dejanje: pretvorba kmeta v modernega obdelovalca zemlje. Zamenjava ekonomske logike z administrativno-politično prisilo je povzročila, da je kmetijstvo zaostajalo v primerjavi z drugimi gospodarskimi panogami. Kmetijstvo je bilo tudi zavestno žrtvovano za industrializacijo države, kmet pa je bil objekt prvobitne akumulacije državnega kapitala.

Načrtna industrializacija je po svoje začela proces hitre in nenačrtovane urbanizacije v LRM, katere osnovna značilnost je bil večji priliv kmečke delovne sile, kot pa so bile potrebe industrije. Odnos do individualnega kmetijstva kot področja, ki je zajemalo presežke dela, je povzročil beg kmetov iz vasi v mesta. Po drugi strani pa, namesto da bi bila prisiljena ustvariti lasten dohodek, se je industrija navadila na 'dotacije' iz kmetijstva. Neekonomski odnos med kmetijstvom in industrijo je pospešil proces širitve makedonskih mest na zelo neustrezni podlagi. Prišlo je do industrijske prenaseljenosti z ljudmi, ki so premalo ustvarjali. Zgodilo se je ravno obratno, kot je bilo zamišljeno, da bi se posodobila kmetijstvo in vas, t.j. da bi se izenačili pogoji življenja in dela med mestom in vasjo.

Prevedla Tatjana MIRT-KAVŠEK

Violeta Ačkoska

SOME PECULIARITIES OF RURAL COLLECTIVISATION IN MACEDONIA
BETWEEN 1949 AND 1953

S u m m a r y

The rural collectivisation carried out in Macedonia, as a form of non-economic nationalisation of agriculture, was a copy of the Soviet style agrarian policy as well as a result of a primitive rural socialism. It was implemented by means of an offensive political action and, frequently, abuse of power, especially after the Second Plenary of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia. The collectivisation never really had any economic grounds for success. A rapid increase in the number of agricultural cooperatives, households within them and arable acreage was not accompanied by higher working efficiency or productivity, to justify the measures applied. Even the

katere temeljni cilj je bil ustvarjanje pogojev za osnovne oblike ekonomske demokracije, temelječe na principih prostovoljnosti in ekonomskega interesa (Uradni list FLRJ, 14/1953).

⁵⁰ Josip Broz Tito: Govori i članci, knjiga X, str. 213; Iz razgovora s slušatelji seminarja Edi Šervuda, Brioni, 25. 6. 1955.

⁵¹ Velimir Vasić: Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije. Beograd 1960, str. 55-59.

false high results, presented by the authorities, could not alter the fact that, in terms of productivity, the agricultural cooperatives remained at the private sector level.

Agricultural cooperatives, as a form of the concentration of capital and the nationalisation of private land and property, and as attempt to achieve higher productivity and transfer the agricultural surplus to industry by means of state-controlled socialist production relationships, proved a major failure both economically and politically. The main causes for the unsuccessful collectivisation were insufficient material conditions and the individualism of the peasantry. In the implementation of its policy, the Communist Party only relied on its ideological concepts and voluntarism, without taking into account the actual socio-economic situation. It wanted to skip several stages in the social and agricultural development which was still in its pre-Capitalist phase in Macedonia.

Aleš Gabrič

Sprememba kulturnopolitične usmeritve po informbirojevskem sporu

Po prevzemu oblasti med 2. svetovno vojno so začeli vodilni jugoslovanski komunisti na vseh področjih življenja posnemati sovjetski sistem družbene ureditve. Pri tem so pozabljali na posebnosti na različnih koncih sveta in na različno že doseženo civilizacijsko in kulturno stopnjo razvoja in na povsem običajno navado ljudi, da vsi ne morejo živeti po enakih načelih, še posebej če so ta prenešana iz nekega drugega okolja, od ljudi z drugačnimi navadami in kulturo.

Toda vse to jugoslovanskih voditeljev ni motilo. Nova politična elita je od vseh državljanov zahtevala, da se obrnejo proti Vzhodu, k izkušnjam prve socialistične države in da prevzamejo njeno družbeno ureditev. Presajanje sovjetskega socialističnega modela na jugoslovanska tla je spremljal močan propagandni stroj s prevajanjem najpomembnejših teoretskih del sovjetskih politikov v jezike jugoslovanskih narodov. Med ostalim so bili prevedeni tudi najpomembnejši kulturnopolitični teksti o teoriji socialističnega realizma. V Jugoslaviji je tako kot v Sovjetski zvezi niso razumeli le kot estetsko teorijo, temveč kot načelno stališče v odnosu kulture in politike, umetnosti in ideologije, posameznega kulturnega ustvarjalca nasproti kolektivu.

Posnemanje vsega, kar prihaja od velikega slovanskega brata, so v Jugoslaviji morda še najtežje sprejemali v predelih, ki so bila tradicionalno kulturno povezani s srednjeevropskim germanskim prostorom, lažje pa v pravoslavnih predelih države, ki so bili že v preteklosti bolj navezani na Rusijo in so v močni Rusiji od nekdanj videli svojega prijatelja in zaveznika. V katoliški Sloveniji pa so bili že v času močnejših panslovanskih gibanj skeptični do tesnejše naslonitve na državo, kjer so ljudje druge vere in ki ima precej drugačno kulturno tradicijo.

Posnemanje velikega vzornika po letu 1945 se je razširilo na celotno družbo, torej tudi na kulturnopolitični model, ki je temeljil na zadovoljevanju najširših potreb vsega prebivalstva. To je pomenilo, da so državne oblasti dajale v šolstvu prednost osnovni stopnji šolanja, pri kulturniški dejavnosti pa množični amaterski kulturi pred t.i. vrhunsko kulturo. Od umetnikov in znanstvenikov se je zahtevala podreitev vladajoči ideologiji, kar je v Sloveniji npr. pomenilo, da so bili na najslabšem intelektualci prevladujočega katoliškega svetovnega nazora, ki jim ni bilo omogočeno normalno delovanje. V programski politiki založb, gledališč, muzejev, kinematografov in drugih ustanov je dobila prednost novejša umetnost z močno propagandno poudarjeno politično in socialno tendenco, pri čemer je bil močan delež sovjetske umetnosti, od izvirne slovenske pa dela, ki so se naslanjala na tradicijo predvojnega socialnega realizma.

Prevlado sovjetskega kulturnega modela v Jugoslaviji kaže že nekaj preprostih podatkov. V letih 1945-1948 je bilo iz ruščine prevedenih v jezike narodov Jugoslavije 1912 del v skupni nakladi nad 17 milijonov knjig, kar je bilo okoli 85% vseh prevedenih del. Najbolj prevajana je bila seveda Zgodovina VKP(b), ki je v sedmih izdajah izšla v približno 360.000 primerkih, Stalinova Vprašanja leninizma so bila prav tako v sedmih izdajah natisnjena v več kot 273.000 primerkih. Od

znanih svetovnih pisateljev je bil med prevedenimi vodilni Maksim Gorki. Njegova dela so bila izdana v več kot 348.000 izvodih. Od uvoženih knjig v letu 1948 jih je bilo tri četrtine iz Sovjetske zveze. Državna gledališča so v sezoni 1947/48 igrala 88 del tujih avtorjev, od tega je bilo 48 del ruskih in sovjetskih piscev.¹

Kulturno sodelovanje med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo je bilo razvidno tudi iz številnih poročil in reportaž v dnevnem časopisju in na radiu, pa v izmenjavi gostovanj kulturnih ustanov. V Jugoslaviji so bile v številnih mestih razstave sovjetskih likovnih del, veliko študentov iz Jugoslavije je nadaljevalo študij na sovjetskih visokošolskih ustanovah ipd.²

Podobne razmere so bile tudi v Sloveniji. V šolstvu je bila kot obvezen tuj jezik na vse stopnje šolanja uvedena ruščina, pa čeprav je v Sloveniji zelo primanjkovalo kvalificiranega kadra za ruski jezik, medtem ko jih je bilo za nekatere druge tuje jezike preveč. Prevodi iz ruščine so prevladovali tudi med prevedenimi učbeniki, kjer je zlasti izstopala zgodovina, saj so bili vsi učbeniki obče zgodovine prevodi ruskih učbenikov, ki so bili napisani po izrazito ortodoksnih komunističnih obrazcih.³

Od 283 prevedenih del v slovenski jezik v letih 1945-1947 jih je bilo kar 184 (ali 65%) iz ruščine, še dodatnih 59 (ali 21%) pa iz ostalih slovanskih jezikov, torej iz sveta socialističnega vzhoda. Iz zahodnega sveta, kamor se je Slovenija vedno štela, pa je bilo v teh letih v slovenščino prevedenih le 37 del (13%). Pri ruskih delih je bilo veliko tudi tanjših propagandnih brošuric, pri književnosti pa veliko del z novejšo letnico nastanka, torej del socialističnega realizma, medtem ko je za zahodno literaturo agitprop določil, da se smejo prevajati le klasična, torej starejša dela. Tudi v gledališčih je bilo čutiti prevlado novejših prevodne sovjetske dramatične. Na repertoarju osrednjega slovenskega teatra, Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani, je bilo npr. v sezoni 1947-1948 7 slovenskih, 6 ruskih, 1 delo avtorja drugih jugoslovanskih narodov in 4 klasične igre. V prevodni literaturi so sodobnejša dela iz ruščine prevladovala tudi v Knjižnici slovenskega gledališča, kjer so tiskali dela, ki so predstavljala temeljni repertoar številnim polpoklicnim in amaterskim odrom, ki so bili tedaj v vsaki malce večji slovenski vasi.⁴

Izrazita je bila tudi prevlada sovjetskih filmov, kajti domača filmska produkcija si je šele utirala pot v kinematografe in ni mogla, tako kot pri drugih zvrsteh umetnosti, biti jedro programske politike. V Jugoslaviji so v obtoku prevladovali sovjetski filmi in po besedah Vladislava Ribnikarja "so bili sovjetski filmi ob naših domačih edini filmi, ki so bili prikazani in popularizirani v našem dnevnem, periodičnem in strokovnem tisku, kot tudi preko radijskih oddaj." V Biltenu Komiteja za kinematografijo Jugoslavije pa je bilo npr. od 87 objavljenih kar 79 člankov sovjetskih avtorjev. "Naši kinematografi," nadaljuje Ribnikar, "z majhnimi izjemami, so tiskali plakate in reklame samo za domače filme in za filme sovjetske

¹ Jugoslavija-SSSR, maj 1949, št. 43; Rezolucija Društva za kulturno saradnjo Jugoslavije sa SSSR, str. 27-28.

² Poglavlje o kulturnem sodelovanju SSSR in Jugoslavije v L. J. Gibianskij: Sovetskij sojuz i novaja Jugoslavija 1941-1947 gg. Moskva 1987, str. 154-161.

³ Podrobneje Aleš Gabrič: Prispevek k problematiki slovenske kulturne politike (1945-1952). Borec, 1988, št. 10, str. 949-954.

⁴ Prav tam, str. 950-951.

proizvodnje. Prav tako so bila tudi vsa druga propagandna sredstva izrabljena izključno za domače in sovjetske filme."⁵

Kot je razvidno iz omenjenih besed, je bila razlika pri tuji kulturni ponudbi tudi v tem, da je ruska dela spremljala močna propaganda, da so za šole organizirali množičnejše in cenejše ogledе ruskih filmov, razstav in drugih prireditev, da pa so bile javne kritike precej negativno nastrojene do sodobnejše umetniške produkcije zahodnega sveta. Javni mediji so veliko poročali tudi o gostovanjih ruskih kulturnih ustvarjalcev in ustanov v Jugoslaviji, ki jih v prvih povojnih letih res ni manjkalo.

Če pustimo ob strani ideologizacijo kulturne dejavnosti in monopolizacijo v rokah oblastnih društev in organizacij, je treba dodati, da so se kljub poskusom popolnega poenotenja kulturnopolitičnega sistema pojavile pri izvrševanju nalog razlike. Že pri nekaterih osnovnih nalogah po sovjetskem modelu zasnovane kulturne politike so se namreč pokazale vse kulturne raznolikosti v Jugoslaviji. Ena od temeljnih nalog je npr. bila hitra opismenitev vseh prebivalcev na analfabetskih tečajih. In medtem ko so te množično organizirali v južnejših predelih države s še vedno velikim deležem nepismenih (prednjačili so muslimanski predeli z večinsko žensko nepismenostjo), v Sloveniji preprosto niso vedeli, kaj naj v deželi, ki se je uvrščala med najbolj pismene v Evropi, počnejo z direktivami, narejenimi za nepismenega ruskega ali balkanskega kmeta.⁶ Še huje je bilo v šolstvu, kjer je sicer julija 1946 sprejeta uzakonitev obveznega sedemletnega šolanja v Jugoslaviji prinesla napredek glede na jugoslovansko povprečje z nizkim deležem šolajočih se otrok in nizko doseženo povprečno stopnjo izobrazbe, toda za Slovenijo z že dolgo uveljavljenim osemletnim šolanjem in izredno nizkim deležem otrok, ki niso redno obiskovali šole, je bil to vsekakor velik korak nazaj.⁷

Opazna je bila tudi razlika v delovanju Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo, ki je bilo ustanovljeno 14. januarja 1945. Njeni člani so bila društva v vseh federalnih enotah, med temi pa je bilo kot zadnje 19. junija 1945 v Ljubljani ustanovljeno Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s Sovjetsko zvezo. Najbolj so razvili dejavnost društveni odbori po Srbiji, medtem ko v Sloveniji za delovanje tovrstnega društva niso pokazali prevelikega zanimanja. Slovenski intelektualci ruščine niso bili najbolj vešč in je bila npr. v Sloveniji mnogo bolj kot ruska iskana nemška literatura, poleg tega je bila društvena dejavnost že prej razvita na drugačnih osnovah in ni bilo preveč prostora za društvo, ki je poleg vsega društveno glasilo Jugoslavija - SSSR izdajalo v srbohrvaščini in deloma celo v cirilici, ki je mnogi Slovenci niso obvladali.

Društva za kulturno sodelovanje s Sovjetsko zvezo so imela kljub poudarjanju kulturnega značaja dejansko izrazito propagandno nalogo, kar je bila tudi posledica popolnega posnemanja sovjetskega kulturnega modela. V vodstvih društev so sedeli vodilni politiki in tisti kulturniki, ki so bili blizu vodilni politični garnituri. Predsednik in tajnik Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo Rodoljub Čolaković in Milentije Popović sta takole označila

⁵ Jugoslavija-SSSR, marec-april 1949, št. 41-42; Referat na godišnjoj skupštini Društva za kulturni saradnju Srbije sa SSSR, održanoj na dan 17 aprila 1949 god., str. 14.

⁶ Ljubodrag Dimić: Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952. Beograd 1988, str. 129-133; A. Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. Borec, 1991, št. 7-8-9 (dalje Gabrič, Slovenska agitpropovska), str. 522-524.

⁷ A. Gabrič: Šolstvo na Slovenskem v letih 1945-1951. Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 24, 1991, str. 80-82.

dejavnost društev: "Naša društva in odbori bi morali biti vselej pripravljeni, da na zahtevo ustanove, ob vsaki priložnosti in proslavi (velika oktobrska socialistična revolucija, Lenin, Stalinska ustava, Gorki, Dan Rdeče armade itd.) imajo pripravljene predavatelje in da jih pošljejo na predavanja v mesto, v delavnico, šolo, na vas." Za to bi morali precej povečati članske vrste, ki so bile sicer sila skromne.⁸ Toda društva in odbori niso nikoli dosegli take širine, ki bi zadovoljila vodilne politike; še največ poročil je bilo v reviji Jugoslavija - SSSR zaslediti o delovanju odborov v Srbiji. Društvo je bilo pač bolj sad političnih kot pa kulturnih želja in temu primeren je bil tudi odziv med članstvom.

V znanosti je bilo prenašanje sovjetskega kulturnega modela vidno predvsem v organizaciji znanstvenega dela. Inštitute, ki so v zahodnem svetu običajno organizacijsko vezani na univerzitetno delo, tako da so znanost in pedagoške naloge čim bolj povezane, so tudi v Jugoslaviji po sovjetskem zgledu ustanavljali pri akademijah znanosti in umetnosti. Predsedniki tedanjih treh akademij, beograjske, zagrebške in ljubljanske, so šli že poleti 1945 v Sovjetsko zvezo na obisk k sovjetskimi kolegom, da se seznanijo z organiziranjem znanosti v Sovjetski zvezi. Prezident AZU v Ljubljani dr. France Kidrič, oče tedanjega predsednika slovenske vlade Borisa Kidriča, je ob tej priložnosti na proslavi 220-letnice Akademije nauk SSSR v Leningradu 26. junija 1945 dejal, da slovenska akademija upa, da bo pri sovjetski akademiji "našla trdno moralno podporo za svoja stremljenja: kulturno sodelovanje s sovjetskimi narodi in pravilno reševanje še ne načetih kulturnih vprašanj slovenskega naroda."⁹

Kot ustrezen način reševanja odprtih vprašanj je bil očitno sprejet sovjetski model organiziranja znanosti, kajti naslednje leto (1946) sta bila pri AZU v Ljubljani ustanovljena dva inštituta, Kemični in Fizikalni, katerih naslednika sta danes največja znanstvena inštituta v Sloveniji.

Posnemanje sovjetskega kulturnega modela je imelo za posledico tudi odsotnost kakršnegakoli polemiziranja o odprtih vprašanjih v kulturi. Posamezna stališča, ki so bila nasprotna doktrinarni ideji socialističnega realizma, je bilo mogoče slišati le še nekaj mesecev po vojni. Na 4. plenumu kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti 2. avgusta 1945 (leta 1941 je bila ta sicer neformalna skupina ena od štirih ustanovnih skupin OF), prvem po vojni, je pisatelj Juš Kozak opozoril, da se morajo v Sloveniji izogibati politike postavljanja umetnosti v službo idej in družbe in ob tem neposredno opozoril, da "se je socialistični realizem, ki se vrača h klasični umetnosti, le v redkih primerih dvignil nad apologijo družbenih idej in tendenc."¹⁰

Toda tovrstna razmišljanja so že naslednje leto potihnila, za kar je poskrbel široko razvejani agitprop aparat komunistične partije, ena najmogočnejših cenzurnih služb svojega časa. Javni mediji so tako objavljali le eno resnico, resnico vladajoče komunistične oligarhije. Nova doktrina je bila z vso ostrino postavljena pred kulturne ustvarjalce ob koncu leta 1946, ko so se v Beogradu v dveh mesecih zvrstili trije veliki kongresi: prvi kongres Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije s

⁸ ARS, fond CK ZKS III, Okrožnice CK KPJ 1945-1949; okrožnica Svima društvima za kulturnu saradnju sa SSSR, 24. 6. 1946.

⁹ Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, druga knjiga 1943-1947. Ljubljana 1947, str. 194.

¹⁰ Slovenski zbornik 1945. Ljubljana 1945, str. 26.

Sovjetsko zvezo, 5. in 6. novembra, prvi kongres Zveze književnikov Jugoslavije od 17. do 19. novembra in vseslovanski kongres od 8. do 11. decembra 1946.

Za kulturnopolitično linijo je bil vsekakor najpomembnejši referat o književnosti, njenem trenutnem položaju in nalogah, ki ga je Radovan Zogović, eden najodgovornejših ljudi agitpropa Centralnega komiteja KPJ in eden najglasnejših zagovornikov prvin socialističnega realizma v Jugoslaviji, prebral na kongresu književnikov Jugoslavije. V njem je več kot o literaturi govoril o trenutni politični situaciji, ocenjujoč jo enostransko z vidika oblasti, od literatov pa zahteval, da opisujejo stvarnost točno tako, kot jo vidijo vodilni jugoslovanski komunisti. Iz izrečenih besed je bilo razvidno izrazito črno-belo ocenjevanje stvarnosti in delitev književnikov na "naše", navezane na zdravo realistično tradicijo, in na druge, ki naj bi takoj po letu 1941 stopili v službo okupatorja; takšno ocenjevanje je Zogović zahteval tudi od književnikov.¹¹ S potrditvijo takšnih stališč se je Zveza književnikov Jugoslavije manifestativno zavezala k prenašanju sovjetske prakse na domača tla.

V letih 1946 do 1949 je tako v umetnosti in znanosti prevladovalo samo eno, ortodoksno marksistično stališče, prenešeno iz Sovjetske zveze. Če je umetnik že uspel objaviti ali razstaviti delo, ki so ga veljaki agitpropa ocenili kot "protisocialistično", "protidelavsko", "protidržavno" ipd., je bil avtor v medijih deležen javnega žigosanja, ni pa imel nikakršne možnosti, da bi objavil svojo obrambo in izpovedal svoje poglede na idejna razhajanja.

Leto 1948 ni prineslo v kulturni politiki nikakršnih sprememb. Tako kot na drugih področjih življenja je jugoslovanska oblast hotela 'velikemu bratu' dokazati, da vztrajajo na izvorni marksistično-leninistični poti. Na 5. kongresu KPJ je šef agitpropa Milovan Đilas vnovič potrdil dotedanjo linijo s kritiko buržoazne filozofije in domačih predvojnih "trockistov" okoli revije Pečat, torej pogledov Miroslava Krleže, in dodal, da "so bila in bodo tudi ostala poglobitna načela naše založniške dejavnosti" med drugim tudi "izdajanje klasičnih književnih domačih in tujih del, domače in tuje realistične in sodobne revolucionarne književnosti, pri čemer zavzema sodobna književnost prvo mesto."¹² Đilas je sicer v spominih napisal, da sta bila glavna kreatorja poročila agitpropa, ki ga je prebral, dejansko dva podpornika resolucije informbiroja v agitpropu centralnega komiteja KPJ, Radovan Zogović in Stefan Mitrović. Referat je le sem in tja malce popravil, toda kot priznava Đilas, je le izražal tedanje agitpropovsko naziranje o škodljivosti zahodnoevropske "dekadence" in dokazoval sovjetskim voditeljem zvestobo sprejetih kulturnopolitičnih načel.¹³

Zvestoba Sovjetski zvezi oziroma njenemu kulturnemu modelu je bila vidna tudi v javnih medijih. Glasilo Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo je še vedno pelo slavospeve na račun Sovjetske zveze, ki so trajali vse tja do konca leta 1948. Ob smrti Andreja Ždanova, ideologa, ki je 'dal' ime ždanovstvu, politiki brezkompromisnega poseganja politike v kulturo, je uredništvo jeseni 1948 objavilo članek Nikolaja Tihonova, kjer je med ostalim zapi-

¹¹ O naši književnosti, njenem položaju in njenih sedanjih nalogah (Referat književnika Radovana Zogovića na prvem kongresu književnikov). Vprašanja naših dni, št. 47, 24. 11. 1946, str. 1262-1272.

¹² Izvještaj o agitaciono-propagandnom radu za V. kongres Komunističke partije Jugoslavije, Izvještilac Milovan Đilas. Beograd 1948, str. 24.

¹³ Milovan Djilas: Rise and Fall. San Diego-New York-London, 1983 (dalje Djilas, Rise and Fall), str. 196-197.

sano: "Sijajni nastopi Andreja Aleksandroviča Ždanova o vprašanih književnosti in umetnosti so postali smerokaz za naše nadaljnje izpopolnjevanje. Mi ne bomo tega nikdar pozabili. Vložili bomo vse moči znanja in srca, da bomo dostojni slikarji stalinske epohe, najhrabrejše in najzaslužnejše za celotno človeštvo, v kateri med našimi najdragocenejšimi in najljubljenjšimi imeni žari in bo vedno žarelo nesmrtno ime Andreja Aleksandroviča Ždanova."¹⁴

Tudi v kulturnih ustanovah, kinematografih, gledališčih, založbah leto 1948 še ni prineslo zaznavnih programskih sprememb. Profesionalna gledališča v Jugoslaviji so imela v sezoni 1948/49 na sporedu med 67 deli tujih avtorjev kar 43 del (ali 62%) ruskih in sovjetskih avtorjev.¹⁵

Akcije kulturnih ustvarjalcev, npr. podpisovanje književnikov pod pismo, s katerim so odgovorili sovjetskemu kolegom, so bile še vedno iz političnih struktur vodene operacije, neposlušneži pa so bili v nevarnosti, da jih doleti huda kazen. Že v času priprav na celovito spremembo dotedanje politike so se vodilni jugoslovanski komunisti zavedali, da bo prelom s Sovjetsko zvezo v notranji politiki prinesel obračun predvsem z delom inteligence, ki ima drugačne poglede na politična vprašanja kot vodilna politična garnitura. V referatu "o aktualnim pitanjima agitacije i propagande" na 2. plenumu CK KPJ, 30. januarja 1949, je Đilas takole opisal informbirojevca: "To je običajno tip intelektualca, po svojem poreklu in življenju tuj delavskemu razredu, kateremu so dala šele pisma CK VKP(b) in Resolucija Informbiroja 'legalno' možnost, da izkaže svoje skrivno sovrašтво do Partije in ljudstva. Običajno so to suhoparni doktrinarni, ki se navidezno držijo besed marksizma, toda dejansko ubijajo njegovo revolucionarno dušo. Ti ljudje ne trdijo odkrito, da so resnične klevete, ki jih mečejo proti naši Partiji in njenemu vodstvu, oziroma - našim delovnim množicam in naši državi. Ne, oni se celo v besedah opredeljujejo proti njim in jih obsojajo."¹⁶

Tudi v Sloveniji so za glavne podpornike kritik Informbiroja vodilni slovenski komunisti šteli del inteligence. Po prvem valu aretacij v začetku leta 1949 je slovenski notranji minister Boris Kraigher ocenil, da "v Sloveniji izvira 72% vseh, ki so kakorkoli nastopili proti Partiji v zadnjih mesecih Informbirojevske kampanje, iz vrst inteligence, nameščencev, svobodnih poklicev in razlaščenih slojev", pri čemer je posebej poudaril dve skupini, univezitetno partijsko organizacijo in skupino književnikov.¹⁷ K temu bi lahko dodali še precejšen delež informbirojevcev iz vrst prosvetnih delavcev, pa dijakov in študentov,¹⁸ v glavnem pa za Slovence velja ocena Iva Banca, da Slovenci "nisu bili osobito prijemljivi za kominformovstvo".¹⁹

Do večjih sprememb v jugoslovanski politiki in s tem tudi v kulturni politiki je prišlo šele v začetku 1949, ko je jugoslovanski politični vrh sprevidel, da poti nazaj ni več. Boris Kraigher je na plenumu CK KPS 16. aprila 1949 dejal, da "moramo prekiniti s praznimi 'slavospevi' deželam ljudske demokracije in Sovjetski zvezi in

¹⁴ Jugoslavija-SSSR, oktober-november 1948, št. 36-37, str. 30.

¹⁵ Jugoslavija-SSSR, maj 1949, št. 43, str. 27.

¹⁶ Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952). Izvori za istoriju SKJ, A, tom 2, knjiga 2. Beograd 1985 (dalje Sednice CK KPJ 1948-1952), str. 182.

¹⁷ ARS, CK ZKS III, š. 1; Zapisnik II. plenarnega zasedanja CK KPS 15. in 16. aprila (1949).

¹⁸ Več o tem v Gabrič: Informbirojevstvo na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 163-175.

¹⁹ Ivo Banac: Sa Staljinom protiv Tita. Zagreb 1990, str. 150.

nekritičnim posnemanjem njihovega tiska", in da "ravno tako nima smisla mehanično nekritično popularizirati znanost teh držav." Edvard Kardelj pa je neposredno s prstom pokazal, kdo je zadolžen za spremembno v kulturnih stikih z Vzhodom: "Pri nas so še take organizacije, ki se jim zdi, da so izven tega spora, n.pr. Društvo za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo. To društvo misli, da v trenutku, ko se pripravamo s Sovjetsko zvezo, lahko dela po starem, kot je delalo preje. Tudi tu je treba drugače postaviti. Tudi ta društva imajo dolžnost boriti se za prijateljstvo z narodi Sovjetske zveze, ampak za prijateljstvo na tej bazi, na kateri stoje danes naši narodi, ne pa da imajo svojo linijo v teh odnosih. (...) Tu je organizacija, ki jo je treba vreči v borbo za naše stališče, za našo Partijo in za Jugoslavijo." Zahtevo po temeljiti spremembi kulturnopolitične orientacije so slovenski komunisti zapisali tudi v resolucijo plenuma, saj so zahtevali, da morajo "odločno razbijati vse pojave mehničnega kopiranja od drugod, vse pojave šabloniziranja in dogmatizma."²⁰

Kardelj ob kritikah, ki jih je izrekel v Ljubljani, očitno še ni bil obveščen, da je pred dvema dnevoma v Beogradu (14. aprila 1949) že prišlo do premikov v delovanju Društva za kulturno sodelovanje Srbije s Sovjetsko zvezo. To je po uvodnem referatu predsednika društva Vladislava Ribnikarja sprejelo resolucijo, v kateri je izreklo ostro kritiko na račun Sovjetske zveze, ki po njihovem mnenju ni storila dovolj za kulturno izmenjavo in ni seznanjala svojih prebivalcev s kulturnimi dosežki v Jugoslaviji.²¹

Plenum uprave Društva za kulturno sodelovanje Jugoslavije z ZSSR pa je o omenjeni problematiki razpravljal šele dva meseca kasneje, 14. junija 1949. V sprejeti resoluciji je vodstvo društva naštel, kaj vse je naredilo v preteklih letih za kulturno promocijo ruske in sovjetske kulture v Jugoslaviji in zamerilo sovjetski strani, da se ni odzvala na enak način. Ob omenjanju informbirojevskega spora je Društvo obljubilo zvestobo KPJ ter obljubilo, da "bo tudi v prihodnje delovalo na prenašanju izkušenj sovjetskih narodov v borbi za izgradnjo socializma v FLRJ".²² Toda to so bile le prazne besede, saj je Društvo v spremenjeni politični situaciji izgubilo svojo poglavitno propagandno vlogo. Društvo za kulturno sodelovanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo je kmalu umrlo 'naravne smrti', za njim pa ni nihče potočil preveč solza.

Da je prišlo spomladi 1949 do širše kulturnopolitične preusmeritve, je vidno tudi v okrožnici agitpropa CK KPJ, ki jo je napisal Veljko Vlahović 14. aprila, dva dni pred že omenjenimi Kardeljevimi besedami. V okrožnici, poslani vsem republiškim partijskim upravam agitacije in propagande, je zapisano: "Program kulturnoumetniških društev in organizacij še vedno nosi vse značilnosti programov od pred letom in več dni, tj. v njem se ne odražajo novi vidiki v odnosih naše države in ZSSR kot tudi drugih držav ljudske demokracije. Tako, na primer, v programih naših kulturno-umetniških društev še vedno dominirajo sovjetske enodejanke in zborovske pesmi. Toda to ni pravilno. Uprave agitacije in propagande morajo izdelati za množično kulturno delo takšno repertoarno politiko, v kateri bo težišče

²⁰ ARS, CK ZKS III, š. 1; Zapisnik II. plenarnega zasedanja CK KPS 15. in 16. aprila (1949).

²¹ Jugoslavija-SSSR, marec-april 1949, št. 41-42, str. 12-16.

²² Jugoslavija-SSSR, maj 1949, št. 43, str. 27-28.

na domačih delih. To še posebej velja za repertoar naših amaterskih gledališč, kjer je v tem pogledu še najmanj narejenega in je ta program še vedno večinoma ruski."²³

Vsaj v Sloveniji, za katero že zadnja pripomba ni najbolj držala, so nove kulturnopolitične zahteve upoštevali že v spomladanskem tekmovanju dramskih skupin leta 1949, saj so ruska dela po večini zamenjala dela domačih piscev, od zahodnih del pa so pot na spored našle le drame starejšega datuma, ne pa tudi še sodobna zahodna dramatika.²⁴

Agitprop CK KPJ je seveda posebno pozornost namenil tudi eni od osnovnih kulturnih dobrin, časopisju. Veljko Vlahović je julija 1949 v analizi frontovskih časopisov menil, da bi morali dati kritikam informbirojevske kampanje bolj ofenzivni značaj, ne pa le defenzivno odgovarjati na kritike sovjetske in drugih komunističnih partij. Razvidna pa je bila tudi že razlika od prejšnjih let, saj je Vlahović napisal, da zaradi kampanje Informbiroja, v težnji da bi dokazali lastne uspehe, ne smemo pozabiti tudi na napake in da je treba pisati tudi o teh.²⁵

Pomembno razliko je bilo leta 1949 zaznati tudi v umetniški kritiki, saj so začele revije objavljati tudi več kot le eno in edino stališče.²⁶ Tudi tu je prišlo, vsaj v Sloveniji, do pomembnejšega preloma prav aprila 1949. Ob razstavi četverice velikih slovenskih impresionističnih slikarjev v Ljubljani, Ivana Groharja, Riharda Jakopiča, Matije Jame in Mateja Sternena, se je namreč razvila polemika med kritiki, ki so po ortodoksni sočrealistični doktrini zavračali umetniške dosežke preteklosti, češ da so takratni umetniki služili le kapitalistom in kapitalističnemu družbenemu redu, in tistimi, ki so v ospredje postavljali estetska načela in v četverici impresionistov videli prvi veliki vzpon slovenskega slikarstva na začetku 20. stoletja. Aprila 1949 so v časopisju prevladale pozitivne kritike izpod peres umetniških kritikov, k utišanju kvazimarksističnih kritik pa je s posegom neposredno pripomogel tudi tisti v vrhu jugoslovanske komunistične partije, ki je sam študiral slikarstvo, Moša Pijade.²⁷ Ta naj bi ob polemikah izjavil: "Tu je nekdo govoril v imenu centralnega komiteja in obsodil slovenske impresioniste kot reakcionarje. Poznal sem jih, bil sem njihov prijatelj in zato lahko rečem, da so to bili najnaprednejši ljudje in da jih nihče nima pravice žaliti."²⁸

Pri doslej omenjenih spremembah kulturnopolitične linije je šlo v glavnem še vedno le za prenehanje kopiranja sovjetskega kulturnega modela, ne pa tudi za dejanske vsebinske spremembe. Do teh je prišlo šele proti koncu leta 1949, ko je jugoslovansko politično vodstvo, spodbujeno z ugodnimi političnimi odzivi iz Zahoda in izvolitvijo v Varnostni svet OZN, spremenilo defenzivno stališče do ideoloških kritik iz Sovjetske zveze in vrnilo udarec. Začelo je zagovarjati stališče, da gre za revizijo marksizma pravzaprav v Sovjetski zvezi in ne tako kot je trdil 'veliki brat', v Jugoslaviji.

²³ ARS, CK ZKS III, Okrožnice CK KPJ 1945-1949; okrožnica agitpropa, 14. 4. 1949.

²⁴ A. Gabrič: Al prav se piše Županova Micka ali predsednikova hči; Amaterski odri na Slovenskem 1945-55. Zgodovina za vse, 1995, št. 2, str. 43-44.

²⁵ ARS, CK ZKS III, Okrožnice CK KPJ 1945-1949; Okrožnica agitpropa, 21. 7. 1949.

²⁶ Podrobneje Ratko Peković: Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945-1965. Beograd 1986; za Slovenijo v Franc Zadravec: Literarna esejistika in kritika. Slovenska književnost 1945-1965, druga knjiga. Ljubljana 1967.

²⁷ A. Gabrič: Polemika o slovenskih impresionistih v letu 1949. Razmišljanja o prvi povojni diskusiji v Sloveniji. Nova revija, 1992, št. 126-127, str. 1217-1226.

²⁸ Slobodan Nešović: Moša Pijade in njegov čas. Ljubljana 1968, str. 673.

Kot pravi v spomilih Đilas, so morali Kardelj, Bakarić, Kidrič, Milentije Popović in on precej pritiskati na Tita, da je pristal na ostrejši ideološki konflikt s Sovjetsko zvezo, ki se ga je branil, češ da sovjetska stran z vsem svojim mogočnim aparatom bolje obvlada ideologijo in najde "prave citate" za dokazovanje tega in onega. Toda po prepričevanju, da bodo tudi sami že našli odgovore in ustrezne citate za protiudarec, je Tito le popustil. Jeseni 1949 so začeli osrednji jugoslovanski časopisi objavljati ostre ideološke napade na račun Sovjetske zveze, ki naj bi se spreminjala ne v vodnico socialističnega sveta, temveč v novega hegemonu. Đilas dodaja, da je agitprop pri tem spremenil še eno pravilo. Pri pisanju tekstov so namreč začeli uporabljati tudi takšne dokumente, ki so se jim prej izogibali, ker bi jim lahko kakorkoli škodovali. Tudi v tem primeru je Tito popustil šele, ko sta ga Đilas in Kardelj prepričala, da objava starejšega dokumenta, na katerem sta skupaj podpisana Tito in eden pomembnejših informbirojevcev iz leta 1948 Arso Jovanović, pač ne more škodovati ali ogroziti Titove oblasti.²⁹

Da se Tito le ni predolgo upiral preorientaciji v kulturi na Zahod, pove tudi podatek, da je oktobra 1949 na kosilu gostil Erika Johnsona, predstavnika ameriške filmske industrije, čemur je sledil podpis uvoza 25 ameriških filmov za jugoslovansko tržišče.³⁰

Približno istočasno so ob pregledovanju načrtov prevodne literature za leto 1950 na konferenci na upravi za agitacijo in propagando centralnega komiteja KPJ nakazali tudi preobrat v izdajateljski dejavnosti. Pristojnim je bilo zaradi dejstva, da ostajajo knjige v časopisju brez odmevov, naročeno, da se morajo pobrigati za kritiko v medijih. Glede izbora del je bilo rečeno: "Preveč prevodov iz ruske literature in premalo iz drugih dežel, zlasti slabo črpamo napredno ameriško literaturo. Iz ruščine prevajamo Šolohova, Jesenjina, Tolstoja, lahko tudi Dostojevskega v dobrem izboru in s predgovorom. Iz francoščine Balzaca, Flauberta, Hugoa, Corneille-a, Racine-a, Diderot-a itd. Iz angleščine več, morda Byron-a. Iz nemščine smo prevedli vsega samo 7 del in še to novejših avtorjev. Črpati več iz Goethe-a, Heine-a, Lessing-a, Grimma itd. Španskih pisateljev sploh nimamo v programih, čeških premalo. Iz poljske prevedimo Raymonta, Sienkiewicza, več staro grških in staro rimskih pisateljev, renesančnih pisateljev itd." Resda je bil program obrnjen k preteklosti in med predlaganimi ni bilo sodobnih zahodnih avtorjev, toda že navedena imena so bila velik preobrat v primerjavi z leti, ko jih je bilo težko najti na policah knjigarn. Da je sprememba dokončna, je bilo razvidno tudi iz naslednjega navodila: "Program je treba deliti po kriteriju: domači in tuji pisatelji, ne pa zapadni, sovjetski, domači."³¹

V najožjem jugoslovanskem partijskem vrhu je jeseni 1949 že prevladalo spoznanje, da mora priti do temeljite prevetritve zadušljivega kulturnega ozračja, ki je bil posledica enostranske orientacije prejšnjih let. Vsaj na začetku bolj političnim razpravam o marksistični ideologiji, različnosti poti v socializem in o enakopravnih odnosih med socialističnimi državami, so kmalu sledili tudi članki in govori vo-dilnih ideologov, ki so se ožje dotikali kulturniške problematike. Ob vseh ostalih kritikah so bile tudi za tuje diplomate najodmevnejše besede dveh

²⁹ Đilas, Rise and Fall, str. 254-256.

³⁰ Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod. Ljubljana 1987, str. 209.

³¹ ARS, CK ZKS III, š. 27; Poročila uprave za agitacijo in propagando pri CK KPS, 3 (20. 12. 1949).

najpomembnejših jugoslovanskih ideologov, Edvarda Kardelja in Milovana Đilasa, zlasti ob velikih premikih v jugoslovanski notranji in še zlasti zunanji politiki jeseni 1949.

Ob nastopih, ki so se večinoma dotikali zunanjepolitične problematike, je Kardelj ob izvolitvi za častnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti 12. decembra 1949 spregovoril tudi o kulturnopolitičnih vprašanjih in ostro kritiziral sovjetsko znanost, kjer "konstruirajo avtorji omenjenih antidialektskih koncepcij prav take mrtve dogme, šablone in recepte". Obsodil je zlasti družbeno determiniranost spoznanja v socialističnem sistemu, ki ga zagovarjajo v Sovjetski zvezi, in sholastičnega načina kritiziranja domnevnega jugoslovanskega odpadništva od temeljnih marksističnih postavk.³²

Milovan Đilas je bil kot vodja agitpropa tisti, ki je prav ob koncu prelomnega 1949. leta pritisnil pečat pod spremembo kulturnopolitične linije. Kot poročevalec k prvi točki tretjega plenuma centralnega komiteja ZKS, 29. in 30. decembra 1949 v Beogradu, je prebral referat o problemih "školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji".³³ Čeprav je bil poudarek na šolski problematiki, je možno zahteve po spremembi prenesti na širšo kulturniško okolje. Đilas je poudaril, da mora dogmatika zapustiti šole, da mora ruski jezik izgubiti primat med tujimi jeziki, kjer bi morali biti enakopravno zastopani vsi veliki svetovni jeziki, da morajo decentralizirati odločanje o prosvetnih zadevah, s tem da bi večjo vlogo dobili nižji oblastni organi, poudaril je zahtevo po strokovnem izobraževanju kadrov in kritiziral dotdanje stališče: "Moramo se osvoboditi sektaškega stališča, da bo dobro opravljen samo tisti posel, ki ga vodijo komunisti. Takšno stališče tudi vodi do tega, da so komunisti-učitelji obremenjeni z dodatnimi in administrativnimi deli in da zaostajajo v znanstvenem in učiteljskem delu."³⁴ Posebej opazno je bilo v Đilasovem članku poudarjanje strokovnih zahtev na prvem mestu. V podobnih govorih prejšnjih let so namreč ideologi običajno začeli z ideologijo in političnimi zahtevami in nalogami, šele tem pa je, bolj proti koncu, sledila tudi omemba strokovnosti.

V diskusiji je bilo vsaj posredno prvič po vojni poudarjeno, da ni treba, da bi bil šolski sistem povsem unificiran, kot so poskušali prva povojna leta, ko niso upoštevali različne kulturne razvitosti republik. Ko je tako npr. Makedonec Krste Crvenkovski opozoril, da bi v njihovih pogojih, ko se še srečujejo z osnovno odpravo nepismenosti, bilo dobro zaenkrat še zadržati triletne učiteljske šole, je Đilas, upoštevajoč povsem drugačno problematiko na drugem koncu države, dodal: "Tako je, toda v Sloveniji bi morale učenje trajati 5 let."³⁵

Da se je treba osvoboditi ustaljenega mnenja, da se komunisti na oblasti spoznajo prav na vse strokovne stvari, je dovolj jasno povedal tudi Edvard Kardelj: "Kajti bolj ali manj, vsi naši tovariši sekretarji okrajnih komitejev in rajonski partijski funkcionarji menijo, da je vodilna vloga Partije tudi v tem, da tisti, ki se nič na razume na učiteljsko delo, lahko čita lekcijo učitelju, kako mora poučevati otroke. Mislim, da takšno razumevanje nima nikakršne zveze z vodilno vlogo Partije. (...) Morajo ga nadzorovati ljudje, ki nekaj razumejo pedagoško delo, ne

³² Edvard Kardelj: Govor na svečani glavni skupščini Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Novi svet, 1949, št. 12, str. 1100-1104.

³³ Sednice CK KPJ 1948-1952, str. 287-320.

³⁴ Prav tam, str. 312.

³⁵ Prav tam, str. 331.

pa ljudje, ki ničesar ne razumejo, ali pa so se naučili pet-šest besed o pedagogiki in sedaj mislijo, da lahko vsakem človeku držijo lekcijo, pa čeprav je ta morda daleč nad njimi, ne glede na to, ali so oni nekakšni načelniki ali inšpektorji."³⁶

Da se je KPJ odrekla dotedanji kulturnopolitični usmeritvi, je bilo vidno tudi ob koncu plenuma, ko so iz KPJ izključili Radovana Zogovića,³⁷ pesnika in vidnega člana agitpropa KPJ, osrednjega referenta na prvem kongresu književnikov Jugoslavije novembra 1946, ko je jugoslovansko književniško združenje za svoj način dela postavilo metodo, izvirajočo iz sovjetskih načel teorije socialističnega realizma. Slučajno, toda simbolno, se je tako KPJ hkrati poslovala od idejnih naziranj pod sovjetskim vplivom in njegovega najvidnejšega zagovornika v Jugoslaviji. Da odločitve tretjega plenuma niso bile zgolj ozko vezane na šolsko problematiko, temveč da so bile mišljene za širšo kulturniško sceno, je v novoletnem pozdravu državljanom 1. januarja 1950 sporočil tudi predsednik države Josip Broz Tito.³⁸

Sprememba v kulturnih vplivih tujine na začetku petdesetih let je razvidna že v nekaj bežnih podatkih. Na zunaj je bil verjetno najbolj viden prelom v kinematografih, saj so propagandistični sovjetski filmi v nekaj letih izginili iz programov, velika novost pa so bili skomercializirani dobičkonosni holivudski filmi. V založništvu je delež prevodov iz ruščine padel na minimum, na njegov račun pa je najbolj narastlo število izdanih izvirnih domačih del in prevodov iz germanskih in romanskih jezikov. Podobno je bilo v gledališču, kjer so se na začetku petdesetih let na sporedu že pojavile prve sodobne zahodne igre. V šolstvu je bil najbolj viden premik v odpravi ruščine kot obveznega tujega jezika na vseh stopnjah šolanja v šolskem letu 1950/51.³⁹

Do leta 1950 so bile spremembe na kulturniški 'sceni' še vedno bolj ali manj delo kulturnopolitičnih odločitev vodilnih članov KPJ. Toda odpiranje kulturnim vplivom Zahoda in vsaj delna legalizacija polemiziranja je začela odpirati tudi vprašanja, ki so se jim hoteli vodilni partijski ideologi na vsak način izogniti. Ti se še vedno niso odrekli teorije odraza, zahtev po partijnosti in idejnosti umetnosti in znanosti. Poleg tega je dajala decentralizacija možnost posameznim republikam, da nekatere manjše zadeve uravnajajo po svoje, kar je namesto v tako želeno poenotenje vodilo v nadaljnja razhajanja in iskanje različnih kulturnih poti med jugoslovanskimi narodi. Kar je ostalo iz sovjetskega modela, je bil tudi agitprop partije, saj mu številne reorganizacije niso odvzele moči in pomena. Precej sprememb v kulturni politiki je tako še vedno potekalo po željah vladajoče politične elite, pojavile pa so se že tudi prve razpoke, ki so se v kasnejših letih razrasle v ostre spore med oblastjo in intelektualci. Gre sicer že za druga vprašanja, ki segajo v čas, ko je Jugoslavija oblikovala lastno vizijo socialistične poti, toda poudariti je treba, da so se tovrstna nesoglasja nakazovala že leta 1950.

Polemike o sodobnih temah in filozofskih in idejnih tokovih na Zahodu so postavljale pred kulturniške ideologe dilemo, kako sprejemati filozofske struje, ki v nasprotju z marksističnim kolektivizmom slonijo na personalistični in eksistencialistični miselnosti. Najbolj na udaru je bila še vedno misel Jeana Paula Sartra,

³⁶ Prav tam, str. 366.

³⁷ Prav tam, str. 493.

³⁸ Josip Broz Tito: Govori i članci, knjiga IV. Zagreb 1959, str. 357.

³⁹ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 639-642.

doma pa seveda tistih intelektualcev, ki so se spogledovali s sorodnimi idejami. V Sloveniji so bili škodljive "sartrovščine" obtoženi zlasti Edvard Kocbek, zadnji krščanski socialist v političnem vodstvu, ki je vztrajal na programu iz leta 1941, ko so se krščanski socialisti pridružili Osvobodilni fronti slovenskega naroda pod vodstvom KPS, ter krog okoli revije Beseda, ki je začela izhajati leta 1951. Šlo je za mlajše literate, esejiste in kritike, ki so šele oblikovali svoj svetovni nazor in se šele uveljavljali na književni sceni. Teh niso obremenjevala razhajanja preteklega desetletja, protinacizem, protifašizem ali protikomunizem in se niso z nostalgijo spominjali minulih časov, temveč so se spraševali o svetu 'danes', o napakah sedanjega družbenega sistema, o nezadovoljstvu, ki ga povzročajo neuresničene sanje generacije, ki stopa v najplodnejša desetletja življenja. Beseda je tako na slovensko kulturniško sceno prinesla povsem nove idejne poglede in na široko odprla vrata polemiziranju o številnih novih vprašanjih.

Ob konfrontaciji mnenj se je kmalu pokazalo dvoje različnih stališč do nove kulturnopolitične linije: partijsko, ki se je odreklo kopiranju sovjetskega kulturnega modela, ne pa tudi teorije odraza in idejnosti, ter stališča dela inteligence, ki je menila, da morajo umetniške in znanstvene dosežke ocenjevati z estetskimi oziroma znanstvenimi kriteriji, pri čemer nima nobena idejna usmeritev več besede od druge, temveč naj bi bila moč argumenta edino veljavno merilo za 'končni izid' polemiziranja.

Zlasti za Slovenijo je leto 1950 prineslo v kulturniških polemikah še eno novost, ki ni bila tako značilna za druge predele Jugoslavije. Po mnenju nekaterih slovenskih kulturnikov je potekala decentralizacija prepočasi, menili so, da imajo zvezni organi preveč moči nasproti republiškim. Prvič po vojni so bile tako v Sloveniji izrečene ostre kritike na račun centralizma in Beograda, kar je prišlo do izraza zlasti na izrednem občnem zboru Društva slovenskih književnikov 6. oktobra 1950. Po ugotavljanju, da število v srbskohrvaškem jeziku natisnjenih del v zadnjih letih narašča, slovenskih pa zaradi pomanjkanja papirja in neustrezne delitve tega po republikah pada, so v resolucijo zapisali: "Slovenski književniki se ne moremo strinjati s takozvanimi zveznimi založbami, ki v resnici niso zvezne, ker izdajajo samo v srbskem in hrvaškem jeziku, ne pa tudi v slovenščini in v makedonščini, dobivajo pa papir iz zveznega kontingenta. Zato dobi srbsko in hrvaško kulturno območje (Srbija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina in Črna gora) prav za prav dvojno število knjig, ki jih izdajajo republiške in zvezne založbe."⁴⁰

Novosti na kulturniški sceni, ki so bile plod kulturnopolitičnih sprememb po letu 1949, tako niti približno niso zadovoljevale kulturnikov. KPJ se je resda odrekla sovjetskemu kulturnemu modelu, a še vedno prisegala na partijnost umetnosti, KPJ je resda poudarila, da morajo biti ustvarjalci v prvi vrsti strokovnjaki, a se še vedno ni odrekla politično-ideološkemu ocenjevanju sprejemljivosti posameznika in njegovega dela. Po decentralizaciji so nižje upravne enote resda dobile večjo vlogo v odločanju, toda dejanski centri moči so ostajali komiteji KP, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma. Kulturniška scena je bila sicer bolj dojemljiva za zahodne kulturne tokove, toda še vedno je bil ideološki aparat KP tisti, ki je določal, kaj je sprejemljivo in česa ne bodo uvažali.

⁴⁰ A DSP, Zapisnik izrednega občnega zbora, 6. 10. 1950, priloga: Resolucija o papirju in tiskarnah.

Na zunaj najbolj vidne novosti v kulturni politiki so nastale v letu 1952 na tretjem kongresu Zveze književnikov Jugoslavije in šestem kongresu KPJ/ZKJ. Na kongresu književnikov, ki je bil od 5. do 7. oktobra 1952 v Ljubljani, je imel Miroslav Krleža svoj znameniti govor, ki so ga pogosto označevali za prelomnega v povojnem času, kar pa je pretirana ocena. Šlo je le za nadaljevanje sprememb v začetku petdesetih let in kot trdi Đilas je bil njegov govor poprej odobren na Centralnem komiteju KPJ, saj ga je kot vodja agitpropa osebno pregledal, tako kot ga je menda tudi drugi vodilni partijski ideolog Edvard Kardelj.⁴¹

Referatu je zatorej težko dajati oznako nasprotovanja uradni politiki. Sledil je referat splošnim smernicam kritike in esejistike od leta 1949. Po drugi strani pa je dejstvo, da so se v diskusiji po referatu že nakazala nova razhajanja, pri čemer se je z nestrinjanjem in priseganjem na že presežene obrazce zlasti odlikoval najpomembnejši slovenski partijski kulturniški ideolog Boris Zihlerl.⁴² Zlasti mlajša literarna generacija pa se ni zadovoljevala s tako majhnimi 'popusti' in je zahtevala še večje uveljavljanje drugačnih gledanj na kulturno ali širšo problematiko.

Povsem jasen kulturnopolitični prelom s prejšnjim časom je prinesel 6. kongres vodilne stranke, od 2. do 7. novembra 1952 v Zagrebu, ko se je ta preimenovala iz Komunistične partije v Zvezo komunistov. V referatih in diskusiji ni bilo zaslediti besed o delovanju agitpropa, omenjal ga ni niti njegov dotedanji vodja Milovan Đilas. Po reorganizaciji partijskega aparata po kongresu je bil agitprop razpuščen, saj je v prejšnjih letih dejansko pomenil podvajanje oblastnega aparata. V preoblikovanem socialističnem sistemu, ko je vodstvo jugoslovanskih komunistov sklenilo, da je treba ločiti oblastne in partijske organe, je tako agitprop izgubil svojo vlogo. Šesti kongres KPJ/ZKJ je tako pomenil tudi slovo t.i. agitpropovske kulturne politike.

Zveza komunistov je s tem pokazala, da se odreka neposrednemu diriganju kulture, kar pa nikakor ni pomenilo, da se odreka vloge vrhovnega razsodnika in poglavitnega idejnega vodje družbe. Da so obstajala različna gledanja na kulturna vprašanja med intelektualci in kulturniški ideologi, smo že spoznali, dodati pa je treba, da so spremembe prinesle tudi pomembne razlike med kulturniške ideologe same. Zelo nazorno so se te npr. pokazale na konferenci Milovana Đilasa s prosvetnimi delavci v Mariboru, 31. oktobra 1953, ki ji je prisostvoval tudi Boris Zihlerl. Đilas je v uvodnem govoru obnovil svoja znana kulturnopolitična stališča tistega časa, zlasti pravico do javnega polemiziranja in zahtevo po uveljavljanju strokovnosti. V nasprotju z njim je Zihlerl marksizem postavljal nad vse ostale svetovne nazore in ga ni kot Đilas štel za enega od enakovrednih v potrebnem polemiziranju. Đilas je npr. poudaril, da "ni marksistične etike, kakor ni marksistične fizike, kemije" in da "marksistične estetike ni in je nikdar ne bo. (...) Mene izraz 'marksistična estetika' ovira. Ta izraz uvlači neko politično borbo in postavlja na prvo mesto politiko, torej nad umetnost in nad umetniška dela kot neko politično avtoriteto."⁴³ Zihlerl v nasprotju s tem ni izrecno nasprotoval izrazu

⁴¹ Djilas, Rise and Fall, str. 291.

⁴² Več o odmevih na Krležin govor v Stanko Lasić: Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, knjiga četvrta: Stvaranje kulta 1945-1963. Zagreb 1989, str. 80-87.

⁴³ ARS, CK ZKS III, š. 1; Konferenca tov. Milovana Djilasa s prosvetnimi delavci v Mariboru, 31. oktobra 1953, str. 8-9.

marksistična estetika, dodal je tudi termin napredna estetika, iz njegovih poudarkov pa je bilo jasno razvidno favoriziranje marksistične miselnosti.⁴⁴

Ko je govoril o dekadenci, je Đilas poudaril: "Sem za to, da se o tem diskutira, ne pa da se vsaka taka diskusija prepoveduje. V teh dekadentnih pojavih je dostikrat tudi nekaj pozitivnega. Osnovno je negativno, najdejo pa se tudi pozitivne stvari, recimo način izražanja misli, neka nova uporaba jezika, dajanje drugačnega smisla besedam itd."⁴⁵ Ziherl je o dekadenci menil drugače: "Ne strinjam se osebno s pripombami glede Sartra. To je pisanje na prozorno tezo. On postavi svojo filozofsko tezo, svoje gledanje in zdaj izgledajo vse tiste figure tako kot njegova filozofija in kot on sam." Toda v besedo je posegel Đilas in dodal: "Tudi to je treba tiskati in kdor hoče kritizirati, naj ga pa kritizira." Ziherl je nato bolj obrambno dejal: "Tiskali so tri stvari, pa je zanimanje takoj padlo, ker so videli, da je to mehur, ki se je napihnil."⁴⁶

Čeprav je bilo v Ziherlovih besedah opaziti večja nesoglasja z Đilasom, mu tedaj še ni odločneje nasprotoval, saj je bil Đilas po partijski hierarhiji takrat še nad njim. Že čez nekaj mesecev je bilo drugače in v časopisih je objavi sklica plenuma CK ZKJ, na katerem naj bi obravnavali Đilasov primer, sledil Ziherlov članek, v katerem je zagovarjal svoja ortodoksna marksistična naziranja. Dejstvo, da sta bila skupaj objavljena sklic plenuma in Ziherlov ideološki članek, je Ziherlovim naziranjem vtisnilo pečat uradnega stališča.⁴⁷

Med dvema kulturnopolitičnima linijama, ki sta ju v tem primeru zagovarjala Đilas in Ziherl, si je partija torej leta 1954 izbrala Ziherlovo, kar je bil v kulturni politiki korak nazaj od sprememb iz začetka petdesetih let. Nadaljnji korak nazaj k partijskemu diriganju kulture je bila ustanovitev ideoloških komisij pri centralnih komitejih Zveze komunistov v letih 1955-1956, ki so v mnogočem spominjali na nekdanje agitprope, pa čeprav dejansko niso imeli takšne moči kot agitprop nekoč. Toda ideološke komisije so bile kljub vsemu dokaz, da še ni prišel čas za svobodnejše kulturno ustvarjanje po željah umetnikov in znanstvenikov.

Aleš Gabrič

THE CHANGE OF CULTURAL POLICY ORIENTATION AFTER THE INFORM
BUREAU CONFLICT

S u m m a r y

After the year 1945, the newly established, communist government of Yugoslavia imitated the Soviet model of socialism in all areas of social living, thereby also in the field of culture. Since then, the majority of books published were the translations from the Russian language. Soviet films were dominant in cinematographs and many Russian works were being performed in the theatres. Also, Russian was introduced as a compulsory foreign language in the schools of all levels. The imitation of the Soviet cultural model was accompanied by a powerful propaganda in the media which, on the other hand, was very negatively disposed toward the cultural currents from the West.

The imposition of cultural policy, carried over from a culturally less developed country, had a bad effect on Slovenia. Namely, Slovenia had a high degree of literacy, a developed school system and had been traditionally open to the western cultural influences. The change of cultural orientation did not

⁴⁴ Prav tam, str. 13.

⁴⁵ Prav tam, str. 11.

⁴⁶ Prav tam, str. 13-14.

⁴⁷ A. Gabrič: Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, str. 31-34.

come immediately after the outbreak of the Inform Bureau conflict between Yugoslavia and the Soviet Union, but with approximately a one year delay. As Yugoslavia began to open politically to the West, the cultural life also took a new course. American films appeared in cinematographs, the translations from Germanic and Romance languages were beginning to be published and also, Russian was abolished as a compulsory foreign language in the schools. The symbolic turnabout came in 1952, when the Yugoslav Association of Writers formally renounced the socialist realism and, also, the Communist Party abolished the 'Agitprop'. The latter was an extensive censorship apparatus by which the authorities exercised intellectual control over artistic and scientific production.

Until 1950 the changes were mostly the result of political action of the government. Since the beginning of the fifties, other tendencies were also emerging which were opposing the monopoly of the Communist Party in the culture. Among Slovene cultural workers this was showing also in the criticism of the centralism of Belgrade, which was the first of its kind after the World War 2. The contrasts were not beginning to show only between the authorities and the artistic and scientific workers. The views about a new cultural and political orientation were beginning to diverge also within the leading party itself, the League of Communists. Milovan Đilas, who was a former head of the Yugoslav Agitprop, endeavoured for a more equal competition of different world views and for a greater tolerance toward those of different opinion. Yet, the most important Slovene cultural ideologist, Boris Žihelj, was one of the chief creators of a more orthodox, Marxist orientation. The conflict with Đilas at the beginning of 1954 and the triumph of the Žihelj line, were the signs that time was not ripe yet for a freer cultural production in accordance to the wishes of artists and scientists.

Mateja Režek

Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953

Načelo federativnosti v prvi povojni ustavi

Prva povojna jugoslovanska ustava se je v marsičem zgledovala po sovjetski, vendar jo je glede urejanja mednacionalnih odnosov upoštevala manj kot na nekaterih drugih področjih.¹ Stalinska ustava je na primer poznala pravico republik do lastnih obrambnih sil in pravico do navezovanja neposrednih diplomatskih stikov s tujimi državami. Priznavala je tudi pravico do samoodločbe narodov, vključno s pravico do odcepitve, ki v osnutku jugoslovanske ustave sprva ni bila omenjena. V besedilo je bila vključena šele na zahtevo slovenske Osvobodilne fronte, ustavodajni skupščini pa je dopolnitev prvega člena predlagal minister za konstituantno Edvard Kardelj, ki je predlog utemeljeval s sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a: "*Celi dve leti smo na tej podlagi izvajali propagando s tem sklepom kot eno izmed najpomembnejših pridobitev našega narodnoosvobodilnega boja. S temi pridobitvami smo mobilizirali naše narode v boju proti fašizmu, pri graditvi naše ljudske oblasti, pri izgrajevanju naše dežele. (...) Na podlagi teh dejstev mislim, da bi bilo protislovno in nedosledno, če zdaj ne bi vnesli v ustavo pravice do samoodločbe (združitve do odcepitve).*"² Tako je bila FLRJ v ustavi opredeljena kot zvezna država republikanske oblike in skupnost enakopravnih narodov, ki so na temelju pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izrazili voljo, da živijo v federativni državi.

Z vidika federativne ureditve je bil zlasti pomemben obstoj sveta narodov v okviru dvodomne zvezne skupščine. V zveznem svetu je bilo zastopano celotno prebivalstvo Jugoslavije po načelu en poslanec na enako število prebivalcev, v svetu narodov pa so bile republike zastopane z enakim številom poslancev ne glede na število prebivalcev. Oba domova sta bila popolnoma enakopravna in izenačena v pristojnostih, kar pomeni, da je bil nek zakon sprejet le, če sta ga potrdili obe zbornici v enakem besedilu. Preglasovanje ni bilo mogoče, prav tako pa ta ureditev v primeru nesoglasij ni poznala odločilnega veta, pač pa le sporazumno sklepanje po izvršenem usklajevalnem postopku. Težnjam po enakopravnosti jugoslovanskih narodov je bilo tako vsaj formalno zadoščeno.

Delovanje državne oblasti pa je bilo kljub poudarjanju federativne ureditve in vloge republik v nasprotju z ustavnimi načeli o federativni ureditvi. Vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovsko tesno povezana z jugoslovanskim partijskim vrhom, je namreč delovala po načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma, po

¹ Več o ustavi 1946 v Majda Strobl, Ivan Kristan, Ciril Ribičič: *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*. Ljubljana 1986, str. 51-65; Ivan Kristan: *Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov*. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970, str. 184-187 (dalje Kristan, Dvodomni sistem v Jugoslaviji); Ciril Ribičič: *Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije*. Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 355-356; Božo Repe: *Slovenci in federativna Jugoslavija*. Slovenci in država, str. 270; Jera Vodušek-Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 392-400.

² Pravica do samoodločbe. Predlog Edvarda Kardelja za dopolnitev osnutka ustave (uredil dr. Janko Pleterški). Naši razgledi, 1988, št. 3, str. 73.

katerem so bili višji organi nadrejeni nižjim, torej zvezni državni organi nadrejeni republiškim organom. Jugoslovanski federalizem se je zgledoval po sovjetskem federalizmu, ki je bil zgrajen na Leninovi koncepciji federacije in komunistične partije, zato ga je dr. Slaven Letica poimenoval federalizem boljševiskega tipa.³ Zanj je bil značilen dualizem med ustrojem države in ustrojem komunistične partije: medtem ko je bila državna organizacija zasnovana na načelu federalizma, je bila organizacija komunistične partije utemeljena na načelu demokratičnega centralizma. Dr. Ivan Kristan ugotavlja, da je jugoslovanski državni federalizem vegetiral v senci partijskega demokratičnega centralizma, saj je nasproti federativni ureditvi države ves čas stala centralistično organizirana partija, ki je obvladovala vse sfere družbenega življenja.⁴

Novosti v ustavnem zakonu leta 1953

Ustavni zakon, ki ga je zvezna skupščina sprejela 13. januarja 1953, je močno posegel v dotedanjo ustavno ureditev.⁵ Z njim je bil formalno zaključen proces sprememb, ki so se že poprej odrazile v nekaterih zakonih, zlasti v zakonu o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih iz leta 1950 in v zakonu o ljudskih odborih iz leta 1952. Ustavni zakon je določil pravice in dolžnosti ter medsebojne odnose in notranjo organizacijo najvišjih oblastnih organov federacije in republik. Medtem ko je zvezni ustavni zakon obravnaval predvsem zvezne organe oblasti, so skoraj sočasno sprejeti republiški ustavni zakoni podrobneje obravnavali reorganizacijo republiških oblastnih organov.⁶

Novi ustavni zakon ni v celoti zamenjal ustave iz leta 1946, čeprav jo je v dobršnem delu spremenil. Politični temelj državnega sistema je postalo samoupravljanje, materialni temelj pa družbena lastnina. Poleg tega je bil v definicijo državne ureditve prvič uveden pojem socializem. FLRJ je bila opredeljena kot socialistična demokratična zvezna država suverenih in enakopravnih narodov, v kateri vsa oblast pripada delovnemu ljudstvu.

Poleg vsebinskih sprememb je ustavni zakon vnesel precejšnje novosti v organizacijo oblastnih organov. Zvezno skupščino sta poslej sestavljala zvezni zbor in zbor proizvajalcev, zbor narodov pa je izgubil položaj samostojne zbornice in bil kot nekakšen poldom vključen v zvezni zbor. Zvezna skupščina je torej ohranila dvodomno strukturo, vendar podlaga drugega doma ni bil več nacionalni, temveč razredni element. Uvedba zbora proizvajalcev je bila razredni ukrep, ki naj bi zagotovil vodilno vlogo delavskega razreda, čeprav zbor proizvajalcev ni bil enakopraven z zveznim zborom, tako kot je bil poprej svet narodov. Enakopravnost zbora proizvajalcev je bila namreč zagotovljena le pri odločanju o spremembi ustave ter pri sprejemanju družbenega plana, proračuna in zaključnega računa, sicer pa so imeli večjo težo sklepi zveznega zbora.

³ Ivan Kristan: *Federalizem in demokratični centralizem*. (Kon)federalizem; večinsko odločanje in konsenz. Slovensko politološko društvo, Ljubljana 1990, str. 40.

⁴ Prav tam, str. 38-41.

⁵ Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti, Uradni list FLRJ, št. 3/1953 (dalje UL FLRJ). Več o ustavnem zakonu 1953 v Strobl - Kristan - Ribičič, *Ustavno pravo*, str. 71-76; Kristan, *Dvodomni sistem v Jugoslaviji*, str. 187-191.

⁶ Slovenska skupščina je ustavni zakon LRS sprejela 30. 1. 1953. (Uradni list LRS, št. 3/1953, Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve in o organih oblasti Ljudske republike Slovenije.

V zvezni zbor so poslance volili državljani v okrajih in mestih na podlagi splošne, enake in neposredne volilne pravice po načelu en poslanec na 60.000 prebivalcev. Paritetno zastopstvo v zboru narodov pa je bilo v primerjavi s prejšnjim svetom narodov zmanjšano za dve tretjini; namesto po trideset poslancev iz vsake republike in nekaj manj iz avtonomne pokrajine oziroma avtonomne oblasti, jih je sedaj v zboru narodov sedelo le po deset iz republik oziroma šest iz avtonomne pokrajine Vojvodine in štirje iz avtonomne oblasti Kosovo in Metohija. Poslanci zbora narodov niso bili več voljeni neposredno po republikah, temveč so jih delegirale republiške skupščine. Zbor narodov se je sestajal ločeno od zveznega zbora na obveznih in fakultativnih sejah. Ustavni zakon je predvidel obvezne seje, kadar je bila na dnevnem redu skupščine sprememba ustave in sprejem družbenega plana, obvezno pa je moral dajati mnenje tudi o tem, ali je potrebno sprejeti določen zvezni splošni zakon ali ne. V vseh ostalih primerih se je zbor narodov sestajal fakultativno oziroma na zahtevo večine poslancev ene republike, kadar je bil na dnevnem redu predlog zakona, ki se je dotikal odnosov med republikami in federacijo. Že naslednje leto je bil ustavni zakon spremenjen; po novem se je zbor narodov obvezno sestajal le ob spremembi ustave.⁷ Zbor narodov je postal zgolj simboličen izraz večnacionalne države, že tako majhne možnosti za reševanje mednacionalnih sporov v institucijah sistema pa so bile zmanjšane na minimum.

Poslance za zbor proizvajalcev so volili zaposleni v industriji, kmetijstvu in obrti glede na delež posamezne panoge v skupnem družbenem bruto proizvodu po načelu en poslanec na 70.000 "proizvajalskega prebivalstva". Industrijska skupina je obsegala zaposlene v industriji, rudarstvu, gozdarstvu, gradbeništvu, prevozništvu, trgovini, gostinstvu in komunalnih dejavnostih, kmetijska skupina člane kmetijskih zadrug in zaposlene na kmetijskih posestvih, obrtna skupina pa delavce v obrti, medtem ko ljudje, zaposleni v drugih dejavnostih (npr. v kulturi, zdravstvu, znanosti, izobraževanju), niso sodili med "proizvajalce".

Kolektivno predsedstvo oziroma prezidij ljudske skupščine je po ustavnem zakonu zamenjal individualni predsednik republike, vlado FLRJ in njena ministrstva pa zvezni izvršni svet in državni sekretariati.⁸ Ukinitvev prezidija je oslabila položaj republik, saj so bile te prej uspešneje zastopane znotraj kolektivnega predsedstva. Prezidij je bil ukinjen tudi na republiški ravni, ne da bi ga nadomestil kak drug organ, ki bi opravljal funkcijo šefa države v republiki.⁹ Z ukinitvijo vlade in ministrstev je bila odpravljena tudi delitev na zvezna in zvezno-republiška ministrstva, prav tako pa ni bilo več pooblaščenecv zvezne vlade pri vladah republik. Na zvezni ravni so ostali le državni sekretariati za zunanje in notranje zadeve, za gospodarstvo, obrambo in proračun, ostala področja pa so bila v pristojnosti republik.

⁷ Uradni list FLRJ, št. 13/1954. Zakon o spremembi 45., 46., 47., 48. člena in drugega odstavka 51. člena ustavnega zakona o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti.

⁸ 14. 1. 1953 so na seji obeh zborov zvezne skupščine za predsednika republike izvolili Josipa Broza-Tita ter potrdili sestavo ZIS s 37 člani, ki so takoj zatem izvolili pet zveznih sekretarjev. Sekretar za zunanje zadeve je postal Koča Popović, za notranje zadeve Svetislav Stefanović, za obrambo Ivan Gošnjak, za gospodarstvo Dušan Čalić, za proračun in zvezno upravo Raja Nedeljković, za podpredsednike ZIS pa so bili izbrani Edvard Kardelj, Moša Pijade in Aleksandar Ranković. (UL FLRJ, št. 8/1953, str. 76; Darko Bekić: *Jugoslavija u hladnom ratu*. Odnosi s velikim silama 1949-1955. Zagreb 1988, str. 460.)

⁹ Ciril Ribičič: *Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije*. Slovenci in država, str. 356.

Zbor narodov in zbor proizvajalcev v razpravah o novem ustavnem zakonu

Razprava o ustavni reformi, ki naj bi jugoslovanski državni sistem odtrgala od sovjetskega, je trajala dobro leto dni in se je večinoma omejevala na najožji politični vrh, čeprav je bilo moč nekaj odmevov in razprav zaslediti tudi v časopisju.

Z namenom, da bi razpravljali o reorganizaciji najvišje državne oblasti, so se partijski voditelji sestali 27. maja 1952 na petem plenumu CK KPJ. Po uvodnem poročilu Moše Pijadeja o že opravljenem delu v zakonodajni komisiji se je razvila razprava, polna partijske superiornosti, ki jo je generalni sekretar Josip Broz izrazil z besedami: "*Če zastopamo stališče, da partija odgovarja za celotni družbeni in gospodarski razvoj in razvoj življenja nasploh, potem smo mi, ki smo izbrani, važnejši kot vsi zakonodajni odbori in komisije. Poglavitna opažanja, pripombe in drugi dodatki morajo pasti prav tu.*"¹⁰ In so padli.

Odprava zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine med člani CK KPJ ni vzbudila nikakršnih pomislov, čeprav je malo verjetno, da bi avnojska tradicija v manj kot desetih letih povsem zbledela. Nekaj več časa so namenili zboru proizvajalcev, o katerem je spregovoril Boris Kidrič. Menil je, da je predlagani način volitev glede na družbeni bruto proizvod posamezne republike sicer dober, vendar bi z njim v zboru proizvajalcev ne dobili le diktature proletariata, temveč tudi diktaturo razvitih republik. Zato je predlagal volitve glede na število prebivalcev v posameznih federalnih enotah,¹¹ kar bi slovensko zastopstvo skrčilo na slabih devet odstotkov, kakršen je bil tudi delež prebivalcev Slovenije glede na celotno Jugoslavijo. Če bi bil za zbor proizvajalcev uveden sprva predlagani volilni sistem, bi po podatkih za leto 1953¹² poslanci iz Slovenije zasedli vsaj 16.2 odstotkov poslanskih sedežev, poslanci iz Srbije z Vojvodino in Kosovom, ki so imele več kot 40 odstotkov celotnega prebivalstva Jugoslavije, pa 35.8 odstotkov sedežev. Nacionalni vidik je Kidrič s svojim predlogom najverjetneje potisnil v stran zato, ker je državno-partijski vrh zatrjeval, da je bilo nacionalno vprašanje z revolucijo rešeno enkrat za vselej. Seveda pa ne gre zanemariti velikega vpliva v državno-partijskem vrhu močnejše zastopanih, vendar gospodarsko šibkejših federalnih enot na čelu s Srbijo.

V Sloveniji predloga niso vsi navdušeno sprejeli, čeprav je odločujoči del slovenskega političnega vrha takšno ureditev zvezne skupščine zagovarjal. Boris Kraigher je na seji izvršnega odbora OF 29. maja 1952 poudaril, da namen ustavnega zakona ni demokratizacija, temveč krepitev socializma. Menil je, da proporcionalno zastopstvo v zboru proizvajalcev povsem ustreza tej težnji, "*ker če bi postavili drugače, nastane tu nacionalni problem in bi to bilo krivično z ozirom na socialistične odnose med narodi in republikami. Ne bi bil to socialističen odnos z ozirom na dejstvo, da smo deželna z razvitejšim gospodarstvom in že s samim tem eksploatiramo dežele z manj razvitim gospodarstvom.*"¹³ Kraigherju je pritegnil tudi predsednik slovenske vlade Miha Marinko, ki je dejal, da bi Slovenija v primeru volitev glede na družbeni bruto proizvod dobila preveč zastopnikov v zboru proizvajalcev, kar bi bilo nepravilno, "*ker naš bruto produkt vsebuje tudi*

¹⁰ Peti plenum CK KPJ, 27. 5. 1952. Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952). Izvori za istoriju SKJ. Izdavački centar Komunist, Beograd 1985, str. 667.

¹¹ Prav tam, str. 677-678.

¹² Jugoslavija 1919-1988. Statistički godišnjak. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, str. 40, 101.

¹³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond RK SZDL, šk. 25, zapisnik seje izvršnega odbora OF, 29. 5. 1952, str. 13 in 18.

produkt drugih republik, kjer so surovinske baze".¹⁴ Takšni argumenti niso prepričali vseh razpravljalcev, zlasti ne Maksa Šnuderla, ki je poudaril, da "ima v zveznem svetu srbski narod še vedno večino, če računamo Črnogorce, ki se čutijo Srbe pa tudi Bosance in Hercegovce in ni tu nobene nesreče, ker je tu politična enotnost. Zato ne razumem, zakaj bi Slovenija imela manj, če to odgovarja gospodarski stvarnosti in čemu bi se bali nacionalnega trenja. Seveda smo Slovenci vedno tisti, ki se umaknemo."¹⁵

O ustavni reformi je 9. junija 1952 razpravljala tudi organizacijski sekretariat CK KPS. Matija Maležič je v uvodnem referatu svaril pred nevarnostjo pojavov šovinizma, če bi Slovenija imela "preveč" poslancev v zveznem zboru proizvajalcev, Tone Šturm pa je pripomnil, da "se ne bi bilo treba bati nikakih preglasovalnih tendenc in šovinističnih teženj, ker bi Partija to izravnala".¹⁶ Nekaj pomislekov glede predlaganega volilnega ključa za zbor proizvajalcev sta imela le Stane Kavčič in Vida Tomšič. Menila sta, da predlog ni povsem sprejemljiv, saj bi v zastopstvih iz industrijsko nerazvitih republik prevladovali kmetje, ki bi lahko kadarkoli preglasovali zastopnike industrije, zato sta predlagala, da bi imela v zboru proizvajalcev vsaka republika enako število poslancev. Na sestanku organizacijskega sekretariata je bilo zastavljeno tudi vprašanje, ali bo imela posamezna republiška skupščina pravico zavrniti zvezni zakon, ki bi bil v nasprotju z njenimi interesi, vendar je Vida Tomšič odvrnila, da že sam obstoj zbora narodov zagotavlja dovolj možnosti za zaščito nacionalnih pravic.¹⁷

V naslednjih mesecih je razpravo o ustavni reformi zasenčil šesti kongres KPJ/ZKJ, proti koncu leta pa so znova oživele. V začetku decembra 1952 so vsi pomembnejši jugoslovanski časniki objavili osnutek ustavnega zakona,¹⁸ ki sta ga začela v zadnjih dneh iztekajočega se leta obravnavati zakonodajna odbora obeh domov zvezne skupščine.

Na skupni seji zakonodajnih odborov 28. decembra 1952 je predlog ustavnega zakona poslanecem pojasnil podpredsednik zvezne vlade Edvard Kardelj. Zbora narodov v svojem govoru ni omenjal, ustavil se je le pri vlogi zbora proizvajalcev, ki ga je označil kot "instrument razredne politike". Poudaril je, da volilni ključ glede na družbeni bruto proizvod posameznih federalnih enot ni sprejemljiv, kajti "izhajati moramo s stališča, da ustvarja jugoslovanski družbeni proizvod enoten jugoslovanski delavski razred in enotni jugoslovanski kmetje, ne pa posamezni narodi. Če bi stvar postavili drugače, bi razbijali enotnost socialistične družbe".¹⁹ V svojih prizadevanjih za socialno pravičnost pa je pozabil, da je lahko delež posameznih "proizvajalcev" pri ustvarjanju družbenega proizvoda večji od deleža drugih. Tako imenovani skupni interesi, povezani z družbeno lastnino, namreč še ne pomenijo nujno, da bodo vsi enako produktivni. Uvedbo volilnega ključa, po katerem so poslance za zbor proizvajalcev volili glede na delež posamezne gospodarske panoge v skupnem družbenem bruto produktu in glede na število, ne

¹⁴ Prav tam, str. 17.

¹⁵ Prav tam, str. 18-19.

¹⁶ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata CK KPS, 9. 6. 1952, str. 7.

¹⁷ Prav tam, str. 8 in 10.

¹⁸ Ljudska pravica, XIII, 6. 12. 1952.

¹⁹ Edvard Kardelj: *Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti*. Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga. Ljubljana 1955, str. 250-251.

pa kvaliteto "proizvajalcev", bi zatorej lahko umestili med mnoge zamujene priložnosti za oblikovanje relativno stimulativnega gospodarsko-političnega sistema. Predlagatelje nove ustavne ureditve je od uvedbe volilnega ključa glede na družbeni bruto proizvod posameznih republik verjetno odvrnila bojazen pred gospodarskim in političnim tekmovanjem med federalnimi enotami, v katerem bi imeli razvitejši deli prednost pred večjimi, vendar gospodarsko šibkejšimi deli države. Takšno tekmovanje je bilo s stališča socializma nedopustno in prav tu se verjetno skriva del odgovora na vprašanje, zakaj je odločujoči del slovenskega političnega vrha zagovarjal z ustavnim zakonom uvedeni volilni sistem za zbor proizvajalcev.

Svojo nedoslednost in nenačelnost so snovalci nove ustavne ureditve pokazali tudi pri določanju najustrežnejšega volilnega ključa za zvezni in republiške zbore proizvajalcev. Medtem ko so bile za zvezni zbor proizvajalcev predlagane volitve glede na delež posamezne gospodarske panoge v družbenem bruto proizvodu po načelu en poslanec na enako število "proizvajalcev", naj bi poslance v republiške zbore proizvajalcev volili glede na družbeni bruto produkt posameznih okrajev.²⁰ Volilni sistem je bil ob koncu sicer usklajen, vendar že razhajanja v predlogih razkri-vajo nenačelnost, ki je ni mogoče opravičiti s prizadevanji za socialno pravičnost.

Dan po skupni seji sta začela zakonodajna odbora ločeno obravnavati osnutek ustavnega zakona. Razprava se je večinoma sukala okrog stilizacije in terminologije, vsebinskih pripomb pa razen redkih izjem skorajda ni bilo. Na seji zakonodajnega odbora zveznega sveta 29. decembra 1952 je na načelna vprašanja poslancev odgovarjal Edvard Kardelj. Makso Šnuderl se je ustavil zlasti ob vprašanju sistema volitev za zvezni zbor proizvajalcev. Menil je, da so predlogu volitev glede na število "proizvajalskega prebivalstva" botrovale težnje po zaščiti prestiža večjih federalnih enot, vendar se Kardelj s tem ni strinjal, saj je takšen način volitev predlagal prav on. Dušan Diminić²¹ pa se je spraševal o smiselnosti obstoja zbora narodov v okviru zveznega zbora, saj bi bilo po njegovem mnenju bolje, da bi zbor narodov še naprej ostal samostojen dom zvezne skupščine. Kardelj je odvrnil, da bi trije domovi preprosto preveč obremenjevali delo skupščine, da pa je obstoj zbora narodov vendarle nujen, kajti "*ukinitev zbora narodov bi lahko bila povod za razmišljanja o omejevanju pravic republik*".²² Če pomislimo, da je bila čez deset let zvezna skupščina razbita na kar pet zborov, med katerimi zbora narodov ni bilo, zveni Kardeljev odgovor precej neprepričljivo.

Edvard Kardelj se je članom zakonodajnega odbora zveznega sveta pridružil tudi na seji 30. decembra 1952. Tokrat jim je skušal dopovedati, zakaj zbor narodov ne potrebuje niti svojega poslovnika, niti stalnega predsednika in ostalih funkcionarjev. Poslanci so se namreč spraševali o statusu zbora narodov znotraj zveznega zbora, pri čemer jih je zanimal zlasti način glasovanja. Makso Šnuderl je

²⁰ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata CK KPS, 9. 6. 1952, str. 8.

²¹ Dušan Diminić je bil urednik glasila CK ZKH Naprijed, ki je odkrito podpiralo Djilasova reformna stališča, objavljena v Borbi med oktobrom 1953 in januarjem 1954. Naprijed je objavljala celo javnomnenjske ankete, v katerih je bila partija nemalokrat podvržena ostrim kritikam. Po Djilasovi odstranitvi iz političnega življenja je bil Diminić odstavljen z mesta urednika.

²² Bilten zakonodajnih odbora Veća naroda i Saveznog veća (28 decembra 1952 - 8. januara 1953). Izbor iz stenografskih beležaka o pretresu predloga ustavnog zakona, Beograd 1953. 54. sednica, 29. 12. 1952, str. 234-235.

predlagal glasovanje po republikah, kar je bilo po Kardeljevem mnenju nesprejemljivo, ker *"bi lahko ena republika povzročila težave vsej državi"*.²³

Precej drugače od poslancev zveznega sveta so o nekaterih določbah osnutka ustavnega zakona razmišljali v zakonodajnem odboru sveta narodov. Kar nekaj razpravljalcev je 3. januarja 1953 izrazilo bojazen, da bo zbor narodov s pravico do ločenega sklepanja blokiral delo zveznega zbora. Zlasti odločen je bil Miloš Moskovljević, ki je poudaril, da mora biti zvezni zbor enoten dom, ki bo zastopal interese celotne države, ne pa posameznih republik. Moskovljević je bil prepričan, da ima zbor narodov glede sprejemanja zveznih zakonov preveč pravic, vendar ga je predsednik odbora Moša Pijade potolažil, češ, da so imeli predlagatelji v mislih le splošne zakone, ki obravnavajo temeljna načela za sprejemanje republiških zakonov.²⁴

Bojazen Miloša Moskovljevića je bila povsem odveč, saj je bil zbor narodov zgolj formalen izraz večnacionalne države. V letu 1954 so poslanci zbora narodov na sedmih sejah zasedali vsega tri ure. Sestanki so v povprečju trajali deset minut, preostali čas pa so poslanci prebili na četrti seji 10. marca 1954, kjer so obravnavali spremembe členov ustavnega zakona, ki so se nanašali na položaj zbora narodov. Namen sprememb je poslanec pojasnil predsednik zakonodajnega odbora zveznega zbora Makso Šnuderl, ki je ugotavljal, da *"je praksa v tem kratkem času pokazala, da so obvezni sestanki zbora narodov čista formalnost in zavlačevanje postopka takrat, ko v konkretnem primeru ni podan razlog, zaradi katerega obstoji institut zbora narodov, namreč potreba po zaščiti federativnega načela"*.²⁵ Predlog predsednika zvezne skupščine Moše Pijadeja o odpravi obveznih sestankov je zbor narodov sprejel, ni pa pristal na odpravo obveznih sestankov ob spremembi ustave.

12. januarja 1953 je Edvard Kardelj na skupni seji obeh domov zvezne skupščine prebral ekspozice o predlogu ustavnega zakona, v katerem je predstavil vizijo nove jugoslovanske federacije, ki bo temeljila na enotnih interesih delavcev ne glede na njihovo nacionalno pripadnost. Kardelj je zatrdil, da novi ustavni zakon priznava popolno enakopravnost jugoslovanskih narodov, ki jo formalno zagotavlja obstoj zbora narodov, čeprav je menil, da *"mehanizem sveta narodov, kakor ga določa ustavni zakon, verjetno sploh ne bo prišel do izraza. Vendar pa je vzlic temu potreben najprej kot skrajna konsekvence našega sistema nacionalne enakopravnosti, drugič pa kot ponovna deklaracija, da je nova Jugoslavija zvesta političnemu načelu o enakopravnosti vseh narodov"*.²⁶ Ker je ustavni zakon poleg enakopravnosti omenjal tudi enotnost jugoslovanskih narodov, je Kardelj poudaril, da *"naša jugoslovanska socialistična skupnost ne nastaja na podlagi nekakih nacionalističnih teorij in nima za podlago kakršnekoli teorije o enotnem jeziku ali o enotni nacionalni kulturi. Temelji na skupnem interesu vseh delovnih ljudi ne glede na njihovo nacionalno pripadnost in zato je trdnejša od vsake druge mogoče skupnosti"*. Govoreč o družbeni lastnini in z njo povezanih skupnih interesih delavcev, pa je dejal, da je to tisti *"novi faktor, ki ustvarja socialistično skupnost novega tipa, v kateri postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor,*

²³ Prav tam. 55. sednica, 30. 12. 1952, str. 305-306.

²⁴ Prav tam. 58. sednica, 3. 1. 1953, str. 105-111.

²⁵ Stenografske beleške Savezne narodne skupštine za 1954 godinu, Beograd 1954. Veće naroda, 4-ti sastanak održan 10. marta 1954 god., str. 473.

²⁶ Edvard Kardelj: *O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti*. Ekspozice o predlogu ustavnega zakona. Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga, Ljubljana 1955, str. 269.

ki nikogar ne bo oviral, da bi se čutil isto z drugimi delovnimi ljudmi, pa naj govore katerikoli jezik".²⁷

Nacionalno vprašanje v petdesetih letih

Odpravo zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine so snovalci nove ustavne ureditve razumeli kot sestavni del reformnih procesov, ki jih je sprostila uvedba samoupravljanja. Nacionalno vprašanje je veljalo za rešeno, zato naj ne bi bilo več potrebno varovati enakopravnosti narodov s samostojnim domom skupščine. Zbor narodov je bil zato v skupščinski sistem vgrajen le kot nekakšen varnostni ventil, ki je bil po mnenju dr. Ivana Kristana v precejšnji meri formalnost, saj bi njegova prevelika dejavnost ovrгла ideološka izhodišča vizionarskega razvoja na področju enotnosti interesov jugoslovanskih delavcev.²⁸

Ko je zbor narodov leta 1954 z novelo ustavnega zakona izgubil bistveni del svojih pristojnosti, je postala formalna plat njegovega obstoja še bolj očitna. Kot je že v svojem ekspoziju napovedal Edvard Kardelj, zbor narodov sploh ni prišel do izraza, saj se do leta 1968, ko mu je bil z ustavnimi dopolnili vrnjen status samostojnega doma, skorajda ni sestajal ali pa so bile njegove seje povsem formalne. Kardelj je tudi predvidel, da bo sklic zbora narodov na zahtevo poslancev ene republike izzvenel kot alarm. Še pred sprejemom ustavnega zakona je namreč dejal, da se zbor narodov na zahtevo poslancev skoraj nikoli ne bo sestal, ker bo njegov sklic razumljen kot politična demonstracija proti drugima dvema zboroma.²⁹

Decentralizacija državne ureditve in uvedba samoupravljanja v začetku petdesetih let sta dodobra prevetrili po sovjetskem vzoru prevzeti model socializma, vendar sta obenem močno omejili že pridobljene pravice posameznih federalnih enot in njenih narodov. Snovalci nove ustavne ureditve so sicer zatrjevali, da bo samoupravljanje s svojo proticentralistično usmeritvijo omogočilo hkratno uresničevanje nacionalnih pravic, vendar temu še zdaleč ni bilo tako. Z ukinitvijo zbora narodov in uvedbo zbora proizvajalcev kot drugega doma zvezne skupščine je razredni element prevladal nad nacionalnim, z uvedbo komunalnega sistema septembra 1955 pa je bilo federativno načelo državne ureditve še enkrat poteptano. Center formalnega odločanja so namreč postale občine, ki so se krepile na račun omejevanja republiških pristojnosti. Poleg tega je bil komunalni sistem podlaga teorijam o odmiranju narodov in o Jugoslaviji kot federaciji komun, temu pa so se pridružile še težnje po stapljanju v enotno socialistično kulturo in razmišljanja o enotnem jugoslovanskem narodu.

Posledice napačne mednacionalne politike so se začele kazati že v drugi polovici petdesetih let. Čeprav je bilo leta 1958 v programu ZKJ zapisano načelo, da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji z revolucijo rešeno enkrat za vselej, je partijsko vodstvo že naslednje leto naročilo analizo o položaju manjšin, na podlagi katere so prvič po vojni obširneje razpravljali o nacionalnem vprašanju in posredno ugotovili, da položaj manjšin ni zadovoljiv. Dr. Božo Repe ugotavlja, da je na videz brezkonfliktna situacija pod površino že tedaj skrivala trenja med centralistično in demokratično strujo znotraj partije, vendar se je spopad bolj kot

²⁷ Prav tam, str. 270-271.

²⁸ Kristan, Dvodomni sistem v Jugoslaviji, str. 189.

²⁹ Bilten zakonodajnih odbora Veća naroda i Saveznog veća, 54. sednica, 29. 12. 1952, str. 238.

na področju mednacionalnih odnosov kazal v gospodarstvu in ob vprašanju demokratizacije sistema.³⁰

Preobrat v odnosu slovenskih politikov do nacionalnega vprašanja se je zgodil šele po sedmem kongresu ZKJ leta 1958, ko je slovenski politični vrh odločneje stopil v bran nacionalnim interesom. V boju za uveljavitev legitimnih kulturnih in jezikovnih pravic je začel podpirati slovenske kulturnike, ki so se upirali stapljanju v enotno socialistično kulturo, konfrontacija med centralisti in federalisti pa je dosegla enega od vrhuncev s polemiko med Dušanom Pirjevcom in Dobrico Čosićem v začetku šestdesetih let.³¹

Mateja Režek

YUGOSLAV FEDERALISM AND THE 1953 CONSTITUTIONAL LAW

S u m m a r y

The Constitutional Law passed by the Yugoslav Federal Assembly on January 13, 1953, introduced substantial modifications to the existing constitutional order and formally brought to an end the period of economic and political reforms that had followed the split with the Information Bureau. Though falling short of altogether substituting the 1946 Constitution, it considerably modified it. As a result, self-management became the political basis of the state system with social property as its material basis, and the word "Socialism" was used for the first time to define the federal political system. The Constitutional Law also modified the organization of governing bodies. The modifications regarding the structure of the federal assembly, which had hitherto been composed of the Federal Council and Council of Nationalities, were controversial from the federal viewpoint. In the Council of Nationalities, which enjoyed equal status as the Federal Council, all federal units were proportionally represented. This was supposed to satisfy, at least formally, the tendencies of the Yugoslav nationalities for equality, although, in practice, the functioning of the federal government contradicted the federalist principle. The federal government which was, in terms of doctrine and personnel, closely linked with the Communist Party leadership, functioned on the principle of so-called democratic centralism, whereby the national bodies were subordinate to the federal.

Although the constitutional reform preserved the two-chamber structure of the Assembly, the second chamber was no longer national but class based. The Council of Nationalities was substituted by the Producers' Council. The latter was expected to safeguard the leading role of the working class, with the former being reduced to some kind of semi-chamber integrated in the Federal Assembly. The representatives for the Federal Assembly continued to be elected in a similar way, whereas the proportional representation, delegated by national assemblies, was reduced by as much as two thirds in comparison with the former Council of Nationalities. The representatives from the federal units met separately from the Federal Assembly at mandatory sessions dealing with constitutional modification, the adoption of the social programme and general federal laws, or when a majority requested it. The Council of Nationalities lost most of its competencies in 1954, with a novel to the Constitutional Law which only prescribed one mandatory session in the event the Constitution was modified. The Council of Nationalities became a mere symbol of the multi-national state, minimizing the already limited possibilities of state institutions to resolve disputes between the nations.

The discussion on a constitutional reform, which would definitely detach the Yugoslav political system from the Soviet, lasted for over a year and was, for the most part, limited to the highest political leadership. On May 27, 1952, the leaders of the Yugoslav Communist Party met at the Fifth Plenary of its Central Committee to discuss a possible reorganisation of the highest governmental bodies. They had no second thoughts about abolishing the Council of Nationalities as an independent chamber of the Federal Assembly, given that they considered the national question settled. More energy was

³⁰ Božo Repe: *Program ZKJ in nacionalno vprašanje v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih let. Zgodovinski razvoj v Sloveniji v desetletju 1948-1958*. Borec, 1988, št. 10, str. 955-956.

³¹ Več o tem Aleš Gabrič: *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1963*. Ljubljana 1995.

dedicated to agree on the way representatives should be elected to the Producers' Council. Boris Kidrič supported elections which would take into account the number of population in individual republics and rejected the original idea of an electoral system based on the national gross product of individual federal units, which would, according to him, not only result in a proletarian dictatorship, but that of more developed republics as well. In the end, Edvard Kardelj's proposal prevailed, whereby representatives were elected in accordance with the share of individual economic disciplines in the total national gross product and taking into account the principle of one representative per equal number of "producers". The authors of the new constitutional order most probably rejected the idea of an electoral system based on the gross national product out of fear that this might trigger an economic and political competition between the federal units, in which the more developed ones would have an advantage over the weaker, even if these were larger in size. Such a competition would have been intolerable from the Socialist viewpoint, which also, at least in part, explains why the majority of the Slovenian politicians supported the new electoral system. On the other hand, one should not overlook the influence of federal units headed by Serbia, which, though economically less developed, were strongly represented in the state and Party leadership. At the end of 1952, a draft of the constitutional law was examined separately by the legislative committees of both chambers. Although it had been given general endorsement, some representatives expressed doubts in the Kardelj's electoral system and defended the existence of an independent Council of Nationalities. Others again feared that an independent Council Of Nationalities, with its right to separate deliberating, could obstruct the work of the Assembly. This fear was completely unfounded given that mandatory sessions of the Council Of Nationalities in 1954 usually never exceeded ten minutes, hardly enough time to do anything else than endorsing the resolutions adopted by the Federal Assembly. The only time they spent more time in session was on March 10, when they renounced almost all their rights.

The abolition of the Council of Nationalities as an independent chamber in the Federal Assembly was understood by the authors of the new constitutional order as an integral part of the reform triggered by the introduction of self-management. As the national question was considered settled, there was no need of an independent chamber to protect the equality of the nationalities. The new constitutional law actually limited the rights of individual nationalities and federal units, proving false the claims that these would be safeguarded by an anti-centralist orientation of self-management. The introduction of the Producers' Council and the abolition of the Council Of Nationalities as an independent chamber of the Federal Assembly, the class element prevailed over the nationalist. The principle of a federal state was again trampled down with the introduction of the communal system in 1955. This gave birth to various theories and ideas of Yugoslavia as a federation of communes, dying national identities being merged into one socialist culture and forming a single Yugoslav nation. It was only after the Seventh Congress of the Communist Party of Yugoslavia in 1958 and in the early Sixties that the Slovenian political leadership became more resolute in defending its national interests.

Jože Prinčič

Mala reforma in slovenska politka (1960-1961)

Razlogi za spremembe v gospodarskem sistemu

Skoraj deset let je moralo preteči, da je v drugi jugoslovanski državi prišlo do kakovostnih sprememb v gospodarskem sistemu, za katere se je kasneje uveljavil izraz mala reforma.

Bilo je več razlogov, da je prišlo do male reforme. Tako kot v letih 1951/52 so tudi v letu 1960 imeli zunanji razlogi in dejavniki veliko vlogo pri odločitvi za preureditev gospodarske zakonodaje. Kot je dve leti kasneje zapisal dr. France Bučar, so se v letu 1960 začeli zavedati, da se jugoslovansko gospodarstvo nahaja v smešnem in protislovnem položaju. Do tega leta so namreč verjeli, da se bodo gospodarske razmere, potem ko bodo "razvili določeno industrijo", začele hitro izboljševati. To pa se ni zgodilo. Kajti, namesto da bi nova industrija "po vsej logiki" državo "osvobodila bremena dosedanjega uvoza (...) se je pojavila kot nov porabnik deviz. Za svoje obratovanje je potrebovala velike količine uvoznih surovin, sama pa ni izvažala. (...) Položaj naše zunanje trgovinske bilance se je (tako) še bolj zaostрил. Čeprav v nekoliko milejši obliki velja isto tudi za lahko industrijo, ki uvaža in izvažata - toda uvaža ob neenakih pogojih. Proizvodi, ki jih izvažata, so pri nas zaradi nizke proizvodnosti dela sorazmerno dražji kot na svetovnem trgu. Med uvozom in izvozom imamo torej zopet negativno razliko v našo škodo, ki jo sicer lahko izravnamo z nižjo življensko ravnijo, vendar samo do določene mere. Na ta način prihajamo do čudnega, na videz protislovnega položaja: čim bolj razvijamo in širimo našo industrijo, toliko večje so naše zunanje trgovinske težave, toliko večji je naš deficit v plačilni bilanci, namesto da bi bilo prav narobe."¹ Zaradi vedno večjega primanjkljaja v zunanjetrgovinski bilanci se je država znašla v težkem položaju. Pri iskanju podpore se je obrnila na Mednarodni denarni sklad. Ta pa je v zameno za okoli 300 milijonov dolarjev velik kredit zahteval sprostitev zunanjetrgovinskih predpisov in devizno reformo.

Med ostale razloge, ki so narekovali spremembo gospodarske zakonodaje, nedvomno sodijo problemi, do katerih je prišlo zaradi vsakoletnega preseganja ravni predvidene investicijske porabe ter določenega obsega kratkoročnih kreditov iz bančnih sredstev. Posebno vlogo pa so igrale zahteve in predlogi za posodobitev gospodarskega sistema, ki so prihajale iz razvitejših republik.

Slovenski izvršni svet je jeseni 1959 z nezadovoljstvom sprejemal obvestila, da v naslednjem letu še niso predvidene večje spremembe v gospodarskem sistemu.² To pa zato, ker se je slovensko gospodarstvo takrat soočilo s številnimi težavami, do katerih je prišlo bodisi zaradi neustreznega načina zagotavljanja obratnih sredstev, delitve dohodka, zunanjetrgovinskega in deviznega režima, bodisi zaradi administrativnega določanja cen in omejenega razpolaganja s sredstvi, ki so bila predvidena za amortizacijo.³ Izvršni svet je sklenil, da bo na te probleme opozoril

¹ Delo, 24. 3. 1962, št. 82; Izvoz v luči našega gospodarskega razvoja.

² Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Izvršnega sveta skupščine SRS (dalje RIS), Posveti kolegija, št. 26-50 (1959), zapisnik 44. posveta, 5. 10. 1959.

³ Prav tam.

zvezni izvršni svet. Ko so bili njegovi člani na okrajnih in občinskih političnih konferencah opozorjeni, da se težave zaradi nedorečenega gospodarskega sistema kopičijo,⁴ se je odločil, da bo po "lastni iniciativi in presoji"⁵ pripravil predloge za ureditev posameznih področij gospodarskega sistema.

V Sloveniji so bile največje pozornosti deležne nove rešitve na področju blagovne menjave s tujino. Po besedah Borisa Kraigherja so spoznali, da so "prišli na tisto stopnjo gospodarskega razvoja, ki nujno zahteva, da najdemo svoje mesto na področju mednarodne delitve dela in dokončno opustimo računice, ki slonijo na avtarkiji, na zapiranju domačega gospodarstva in domače industrijske proizvodnje pred partnerji iz razvitih industrijskih dežel".⁶ Ugotovili so, da je prvi korak na poti do izpolnitve tega cilja sprememba odnosa med izvozom in uvozom, se pravi občutno povečanje izvoza in ustrezna omejitev uvoza. Predvideli so vrsto ukrepov, med katerimi je bil najpomembnejši tisti, ki je predpostavljal tako delitev ustvarjenih deviznih sredstev, da bo "bolj prišla do izraza povezanost udeležbe deviz z njihovo ekonomsko uporabo in večjimi izvoznimi učinki".⁷

Veliko so se ukvarjali tudi s prenovo sistema kreditiranja obratnih sredstev in z njim povezano reorganizacijo bančnega in kreditnega sistema. Republiški izvršni svet je bil že na začetku leta 1959 seznanjen s študijo, ki je opozorila na to, da je treba sistem kreditiranja obratnih sredstev, ki je bil uveden leta 1956, čim prej spremeniti. Obstoječa delitev dohodka je namreč preprečevala, da bi podjetja nerazporejena sredstva namenila za oblikovanje sklada obratnih sredstev, zato je Narodna banka velike potrebe po obratnih sredstvih krila iz emisije.⁸ V letu 1959 se je povečalo tudi število pritožb, ki so jih imela slovenska podjetja na račun počasnega odobravanja kreditov, nadrejenega položaja bank in njihovih velikih zaslužkov; posamezne komunalne banke so na primer ustvarile več dohodka kot mnoga največja podjetja. Nova organizacija bančnega poslovanja, ki so jo v Sloveniji zasnovali konec leta 1959 in potem v naslednjem letu še dopolnili, je temeljila na decentraliziranem bančnem sistemu. Narodna banka, ki je v obstoječem sistemu neposredno vodila vse bančno poslovanje, naj bi postala "banka bank", kar je pomenilo, da bi v bodoče vodila le monetarno politiko in nadzorovala denarna gibanja. Komunalne banke bi po novem postale sredstvo, prek katerega bi občine in okraji lahko del prostih denarnih sredstev usmerjali v lokalno gospodarstvo. V Sloveniji so kot pogoj za boljše gospodarjenje s prostimi denarnimi sredstvi postavili tudi več svobode za podjetja pri razpolaganju s sredstvi iz njihovih skladov.⁹

⁴ ARS, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (dalje: CK ZKS) III, zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 22. 6. 1960.

⁵ Sejni zapiski Ljudske skupščine LRS, 4. sklic, Seje od 1. marca do 31. avgusta 1961. Ljubljana 1961, str. 219.

⁶ ARS, fond Republiške konference Socialistične zvezne delovnega ljudstva Slovenije (dalje RK SZDLS), šk. 19, zapisnik 16. razširjene plenarne seje Glavnega odbora SZDLS, 20. 1. 1960.

⁷ Priporočali so tudi znižanje obvezne cesije deviznih sredstev, spodbudnejšo stimulacijo izvoza in carinske tarife za uvoz reprodukcijskega materiala in blaga za osebno porabo. Sejni zapiski Ljudske skupščine LRS, 4. sklic, Seje od 1. maja do 30. septembra 1960. Ljubljana 1960, str. 155.

⁸ ARS, RIS, Kabinet Viktorja Avblja, fasc. 1, Kreditni sistem in njegov učinek na razvoj gospodarstva, februar 1959.

⁹ Delo, 13. 10. 1959, št. 163; Banke in gospodarstvo; ARS I, CK ZKS III, šk. 15, stenografski zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 20. 9. 1960.

Snovanje sistemskih sprememb

Zvezni izvršni svet je že na začetku leta 1960 vedel, da so se začele razmere v gospodarstvu slabšati, kljub temu pa ni hitel ukrepati niti ni razmišljal o večjih in radikalnejših posegih v tem letu. Zanašal se je na to, da bo lahko s posameznimi omejevalnimi ukrepi sproti gasil vire negativnih gospodarskih gibanj, ter na to, da bodo potrebna dopolnila gospodarskega sistema sprejeli hkrati z novim perspektivnim načrtom.

Na 5. kongresu jugoslovanske SZDL, ki je bil aprila 1960, so gospodarski ureditvi že namenili več pozornosti, saj so v resolucijo zapisali, da uresničenje politike skladnejšega gospodarskega razvoja zahteva tudi ustrezen gospodarski sistem. V prvih elaboratih, ki so nastali do sredine junija 1960, je zvezni izvršni svet v glavnem le nakazal in napovedal, kako si je zamislil nadgraditi gospodarski sistem. V drugi polovici leta 1960 pa je končno dozorela ugotovitev, da bo v naslednjem letu treba izpeljati radikalno spremembo obstoječega gospodarskega sistema.¹⁰ Pri zveznem sekretariatu za splošne gospodarske zadeve je bila ustanovljena komisija, ki je začela pospešeno pripravljati osnutke novih gospodarskih predpisov.

Težišče prizadevanj zveznih teles je bilo na preureditvi deviznega in zunanjetrgovinskega sistema. Avgusta 1960 je zvezna vlada pripravila študijo o predvidenih spremembah v deviznem in zunanjetrgovinskem sistemu in jo predstavila delegaciji Mednarodnega denarnega sklada.¹¹ Vlada je v tej študiji morala priznati, da številni tečajji, količniki in premije preveč varujejo domači trg pred zunanjimi vplivi in konkurenco ter zagotavljajo monopolni položaj določenim podjetjem. Tečajji so bili neuskkljeni in previsoki, zato ni bilo mogoče izračunati stvarne rentabilnosti pri izdelavi posameznih izdelkov. Takšno stanje je porajalo inflacijo in razdeljevanje akumulacije, kar ni bilo v skladu z vloženim delom in sredstvi.

S to študijo se je vlada odrekla sistemu administrativnega odrejanja tečajev in razdeljevanja deviz za izvoz. V njej je predstavila nov sistem, ki naj bi temeljil na višjem obračunskem tečaju med dinarjem in dolarjem, kar bi odpravilo neugodna razmerja med izvoznim in uvoznim tečajem.¹² Količnike in premije bi zamenjali spodbujevalni ter na ekonomskih merilih predpisani izvozni "instrumenti" ter carine, spodbude za izvoz nekaterih izdelkov naj bi se zmanjšale. Administrativno določanje dovoljenj za uvoz surovin naj bi se ukinilo ter uvedla postopna liberalizacija uvoza reprodukcijskega materiala; v slednjem naj bi reforma imela omejeno delovanje, kajti novi pogoji in materialne možnosti niso zagotavljali popolne liberalizacije.

Zvezna vlada je pričakovala, da bo devizna reforma imela omejen vpliv na spremembo notranjih cen (opazno naj bi se povečale cene kmetijskim pridelkom in mesu) ter da bo liberalnejši uvoz v prvem času omejil rast investicijske porabe.

¹⁰ ARS, RIS, Odbor za gospodarstvo, Seje januar-februar 1961, material za sejo gospodarskega odbora zveznega izvršnega sveta, 27. 1. 1961.

¹¹ ARS, RIS, Kabinet Viktorja Avblja, fasc. 16, Gradivo za razpravo z delegacijo Mednarodnega denarnega sklada glede sprememb v zunanjetrgovinskem in deviznem režimu, Beograd, avgust 1960.

¹² Izračunali so, da bi bil nov tečaj 700 din za ameriški dolar. S tem najvišji izvozni tečaj ne bi presegel količnika 1,8, s čimer bi se dotedanje razmerje tečajev od 500 do 1260 din za dolar zmanjšalo na 700 do 1260 din za dolar. Na ta način uvozni tečaj ne bi bil več nižji od izvoznega, temveč bi se izenačil z izvoznim.

Njeni vplivi na zunanjetrgovinsko menjavo in plačilno bilanco bi bili kratko in daljnoročni. V prvih dveh letih je pričakovala upočasnitev uvoza in izvoza in povečanje deficita v plačilni bilanci, v kasnejšem času pa količinsko in vrednostno povečanje blagovne menjave s tujino, postopno zmanjšanje deficita v tekoči plačilni bilanci in oblikovanje večjih deviznih rezerv.

Spremembe v deviznem in monetarnem sistemu so zahtevale tudi "popravke" na drugih področjih gospodarskega življenja. Za partijski vrh je bila najpomembnejša delitev dohodka med podjetjem in družbeno skupnostjo. Osnutek zakona o delitvi čistega dohodka, ki so ga izdelali novembra leta 1960, je predvidel, da bo skupni znesek za osebne dohodke odvisen od poslovnega uspeha, ki ga bo doseglo podjetje, skupni znesek za posamezne sklade pa bi moral ustrezati možnostim in potrebam podjetja za njegov nemoten razvoj. V osnutku ni bilo več določila, da mora upravni organ odobriti pravilnik o delitvi dohodka podjetja.¹³

Za zvezni izvršni svet pa so imele prednost spremembe na investicijskem področju, saj so bile povezane z medrepubliškimi odnosi ter merjenjem moči znotraj najvišjih zveznih teles. Z malo reformo naj bi se namreč začel že dalj časa napovedani proces decentralizacije investicijskih sredstev. To je pomenilo, da lokalnih in tudi republiških sredstev ne bi več usmerjali v najbolj akumulativne industrijske naložbe, temveč v kmetijstvo, gradbeništvo, gradbeno industrijo, trgovino in gostinstvo, se pravi v panoge in objekte, s katerimi bi "najhitreje in najučinkoviteje odpravili disproporce v našem gospodarstvu".¹⁴

Ostali predlogi, ki so jih izoblikovali do konca leta, so se nanašali na prenovitev bančnega in kreditnega sistema. Narodna banka naj bi prenehala neposredno kreditirati podjetja in bi postala emisijska banka, posamezne specialne banke naj bi prevzele kreditiranje določenih gospodarskih področij; podjetja naj bi zaradi decentralizacije skladov oziroma z ustanovitvijo enotnega poslovnega sklada imela večjo možnost, da skrbijo in razpolagajo z obratnimi in osnovnimi sredstvi, s čimer bi se zmanjšala njihova odvisnost od bančnih kreditov.

Predvidena je bila tudi sprememba proračunskega sistema v tem smislu, da bi dohodke občin in okrajev "krepkeje" vezali na osebne dohodke prebivalstva. Tako naj bi najnižje političnoteritorialne enote pridobili za hitrejši gospodarski razvoj svojega okolja. Sklenjeno je bilo tudi, da bodo poostrili nadzor nad izpolnjevanjem proračunskih obveznosti. Nadalje so predvideli tudi nove oblike združevanja in poslovnega sodelovanja podjetij, sprostitev amortizacije in cen. "Domovinsko pravico" naj bi dobila tudi konkurenca na trgu, tako domača kot tuja. To je predstavljal pomemben mejnik v pojmovanju poslovne morale v socialističnem gospodarstvu; do tedaj so namreč na vsako obliko konkurence gledali kot na obliko nezdravega in nezaželenega medsebojnega spopada med podjetji, v katerem so nekatera podjetja utrpela škodo, ki jo je morala potem poravnati vsa družba.¹⁵

¹³ Vsi predlogi so temeljili na sledečih zahtevah: 1. Merila za delitev dohodka naj bodo objektivizirana tako, da bodo podjetja v svojem začetnem ekonomskem položaju kolikor je mogoče izenačena in da bo njihov čisti dohodek predvsem odvisen od njegovega prizadevanja in dobrega gospodarjenja. 2. Podjetju naj pripada delež dohodka, ki ustreza njegovim rezultatom. 3. Nov sistem delitve dohodka naj v delcih vzbudi podjetniško iniciativo in jo nadalje razvija v skladu z gospodarsko politiko.

¹⁴ ARS, RIS, Kabinet Borisa Kraigherja, fasc. 22, Zabeleška o sestankih s predsedniki in podpredsedniki OLO, 22. 3. 1960.

¹⁵ Gospodarski vestnik (dalje GV), 27. 8. 1960, št. 68; Monopolizem in konkurenca.

Nova gospodarska zakonodaja

Novo gospodarsko zakonodajo so začeli sprejemati 27. decembra 1960. Tega dne je zvezni izvršni svet sprejel dva predpisa, ki sta bila sicer objavljena 18. januarja naslednjega leta, toda veljati sta začela že 1. januarja 1961.¹⁶ 16. januarja 1961 je bila razširjena seja zveznega izvršnega sveta, na kateri so se dogovorili, da bo spreminjevalne predloge, ki jih je že pripravil sekretariat za splošne gospodarske zadeve, najprej obravnaval gospodarski odbor, nato zvezni izvršni svet, 15. februarja pa naj bi jih sprejela zvezna skupščina.

Do konca februarja je začelo veljati osem novih predpisov; polovica se je nanašala na zunanjetrgovinsko poslovanje, polovica pa na nove cenovne odnose. Glavnina novih predpisov je bila objavljena v uradnem listu med 2. in 15. marcem; devet se jih je nanašalo na delitev dohodka, po tri na cene, na banke in zunanjetrgovinski sistem, dva na amortizacijo, po eden pa na proračun in financiranje investicij.¹⁷

Reforma je ostala na pol poti

Več kot trideset gospodarskih predpisov, ki so začeli veljati v prvem tromesečju leta 1961, in za katere se je kasneje udomačil skupen izraz mala reforma, ni izpolnilo pričakovanj in napovedi. Novi predpisi niso odstranili večine ovir, ki so stale na poti do uravnoteženega in kakovostnejšega gospodarskega razvoja. Njihov vpliv je bil opazen le v deviznem, zunanjetrgovinskem in bančnem sistemu.

Kot je bilo napovedano, sta devizni in zunanjetrgovinski režim temeljila na novem obračunskem tečaju dinarja v plačilnem prometu s tujino, ki je znašal 750 din za ameriški dolar. Glede izvoza je bilo dogovorjeno, da bi nekaj časa še dopustili odstopanje od enotnega obračunskega tečaja oziroma bi določali zgornjo mejo, do katere bi lahko šle razlike med domačimi in tujimi cenami; razliko do določene zgornje meje bi pokrivali z občasnimi izvoznimi premijami. Poudarjeno pa je bilo, da ohranitev premij ne pomeni, da bodo lahko izvažala vsa podjetja, temveč "le tista, ki bodo izpolnjevala določene pogoje, oziroma se bodo vključila glede proizvodnih stroškov v dano maksimalno raven premij, pri čemer se bo najvišja stopnja premije od dosežene vrednosti izvoza določila nižje, kot je sedanji izvozni koeficient".¹⁸ V načelu naj bi uvoz blaga uravnavale uvozne carine, toda v prehodnem obdobju naj bi ostale še štiri vrste uvoza: prost uvoz, uvoz na podlagi liberalnega dovoljenja, uvoz na podlagi generalnega dovoljenja do določenega zneska deviz in kontingentiran uvoz. Sistem deviznih krogov, to je sestankov, na katerih so se podjetja dogovorila o razdelitvi deviz, ki jih je dala na razpolago Narodna banka, so opustili. Za naprej naj bi podjetja devizna sredstva, ki so jih potrebovala za nakup opreme, kupila iz lastnih sredstev pri bankah.

¹⁶ UL FLRJ, 1961, št. 2/6, Uredba o deviznem poslovanju; prav tam, št. 2/8, Odlok o obračunskem tečaju za plačila v prometu s tujino.

¹⁷ UL FLRJ, 1961, št. 3/14, 15, 4/20, 23, 24, 25, 5/28, 6/45, 46,47, 7/53, 8/59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 9/83, 85, 87, 90, 94, 95, 103, 106, 108, 111 in 10/118, 119, 127, 153.

¹⁸ GV, 18. 1. 1961 št. 5; Ob spremembi izvoznih koeficientov.

Novi predpisi so dobro rešili glavne probleme kreditiranja in bančnega sistema. Vpeljali so decentraliziran sistem razdeljevanja kreditov, v katerem je vsaka posamezna denarna ustanova lahko zbirala prosta denarna sredstva ter v okviru plana in predpisov vodila samostojno kreditno politiko. Federacija oziroma Narodna banka je lahko neposredno vplivala le na razdelitev denarja iz emisije ter dela sredstev iz obveznih bančnih rezerv. Novi predpisi so dali tudi večje možnosti za povezovanje kreditiranja s proizvodnjo in delitvijo dohodka, za večjo usmeritev prostih sredstev v najrentabilnejše naložbe ter za posodobitev bančnega poslovanja. Izenačili so vlaganja v osnovna in obratna sredstva.

Perečih problemov na ostalih področjih pa nova zakonodaja ni odpravila. Nekateri so ostali nedorečeni, kot na primer vprašanje amortizacije, proračunskega poslovanja in cenovnega sistema. Drugi so ostali nedotaknjeni, kot na primer investicijsko področje; to problematiko so potisnili v stran in do sredine marca 1961 izdali le predpis, ki je urejal redno financiranje občinskih, okrajnih in republiških investicij. Na nekaterih področjih gospodarskega sistema, kot na primer pri sistemu delitve dohodka med podjetji in državo pa so razmere celo poslabšali. Tako je bilo podjetjem obljubljeno, da jim bo ostalo kar 85 odstotkov od ustvarjenega dohodka (do tedaj okoli 30 odstotkov), če bodo boljše gospodarili in primerno znižali proizvodne stroške.¹⁹ Obljuba pa ni bila izpolnjena. Konec leta 1961 je začel veljati zakon o prispevku iz dohodka in izrednega dohodka podjetij, s katerimi so se fiksne obveznosti podjetij precej povečale.²⁰

Ta reformni poskus se je torej končal neuspešno. Mala reforma je ostala na pol poti, predvidene in pričakovane spremembe niso bile izpeljane v celoti in do konca, temveč polovičarsko.

Oblast pa tega ni hotela priznati, temveč je hotela ustvariti vtis, da je skoraj na vseh področjih gospodarskega življenja storila vse, kar je bilo potrebno za začetek delovanja novega gospodarskega sistema. Marca 1961 je začela propagandno akcijo, s katero je hotela dokazati, da so bile gospodarske spremembe tako radikalne in vseobsegajoče, da pomenijo novo prelomnico v povojnem gospodarskem razvoju. Najvišji partijski funkcionarji so kar tekmovali v tem, kdo bo to reformo bolje ocenil. Tako je Edvard Kardelj o njej govoril kot o tretji revoluciji ali tretjem odločilnem koraku v gospodarskem razvoju druge jugoslovanske države. Mijalko Todorović govoril o vseobsegajoči reformi, Stane Kavčič o najpomembnejšem koraku v zadnjih desetih letih, Boris Kraigher o radikalnih spremembah. Skratka, oblast je hotela ustvariti vtis, da je skoraj na vseh področjih gospodarskega življenja storila vse, kar je bilo potrebno za začetek delovanja novega gospodarskega sistema. Tudi slovensko strokovno časopisje je objavilo več prispevkov o tem, kako nova načela pomenijo velik napredek v primerjavi z dotedanjim gospodarskim sistemom.

Priznati pa je treba, da čas za uveljavitev nove gospodarske usmeritve ni bil primeren, saj se je sovpadel z gospodarsko in politično krizo, se pravi z gospodarskim zastojem in večanjem zunanjetrgovinskega primanjkljaja, spori med republiškimimi vodstvi in merjenjem moči znotraj državnega in partijskega vodstva.

¹⁹ Delo, 7. 1. 1961, št. 5; Kakšni bodo novi instrumenti delitve dohodka.

²⁰ Obresti od poslovnega sklada naj bi se v Sloveniji povečale od 3,2% na 4,9%, za prispevek iz dohodka je bila predvidena enotna stopnja 15%, prispevek iz skladov je znašal 20%; povečal naj bi se tudi proračunski prispevek na osebni dohodek.

Omejevalni ukrepi, ki so bili uvedeni za ublažitev posledic gospodarske krize, so veliko prispevali k temu, da novi predpisi niso mogli zaživeti.

V Sloveniji so priznali, da je treba razloge za neuspeh male reforme iskati tudi v "subjektivnem činitelju". Boris Kraigher je na primer priznal, da so bili "kar se tiče strokovnega reševanja problemov nepripravljeni" in da se niso zavedali, na kakšne težave bodo naleteli, zato so probleme reševali nedosledno, prakticistično, diletantsko in kompromisarsko.²¹

Težave slovenskih podjetij pri prilagajanju na nove pogoje gospodarjenja

Najvišji slovenski politični in državni organi so pričakovali, da bodo imela podjetja težave, ko se bodo morala prilagajati novim pogojem gospodarjenja.²² Zanašali pa so se na to, da jih bodo lažje premostila, če jih bodo za to pridobili, pravočasno opozorili in ustrezno pripravili. S temi nameni so kmalu po sprejemu nove gospodarske zakonodaje začeli široko akcijo, ki pa je bila bolj politične kot pojasnjevalne narave, zato ni prinesla želenega učinka. Poročila in analize iz tega leta so namreč brez izjem govorila o tem, da podjetja "niso v celoti razumela in sprejela osnovnih koncepcij novega gospodarskega sistema",²³ temveč jih jemljejo kot "neko ponovno spremembo instrumentov, ki le nekako izpolnjujejo stara načela".²⁴ Zato so "ne dovolj uspešno niti dovolj intenzivno"²⁵ in počasi osvajala nove delovne navade. Namesto, da bi se "zavest proizvajalcev preusmerila iz porabe v proizvodno usmeritev (in začela) računati na trg",²⁶ so podjetja novi sistem "vse preveč ocenjevala s stališča začasnih in neposrednih koristi, izhod iz težav so iskala in pričakovala v administrativnih ukrepih".²⁷ Veliko podjetij svoje proizvodnje ni prilagodilo potrebam domačega in tujega trga, na izvoz niso gledala kot na pogoj za nadaljnji razvoj, temveč kot na dejavnost, ki je predvsem v interesu družbene skupnosti ne pa posameznega podjetja.²⁸

Za tako ravnanje so imela podjetja dovolj razlogov. Novi ukrepi so zaostriili odnos med proizvodnjo in trgom. Ker je ta postal zahtevnejši in so se zaloge izdelkov prehitro kopičile, so bila številna podjetja prisiljena, da skoraj "čez noč" prilagodijo proizvodnjo dnevnim, sezonskim in dolgoročnim potrebam domačega trga. Ta preusmeritev pa je bila v pogojih pomanjkljivega gospodarskega sistema težko izvedljiva. Podjetja so imela največ težav pri najemanju kreditov in prilagajanju na različne cenovne sisteme. Izredna raznolikost pri cenah je še posebej neugodno vplivala na tržna gibanja in oblikovanje enakopravnejših odnosov med posameznimi panogami. Za industrijo je veljal sistem predpisanih prodajnih cen

²¹ ARS I, CK ZKS III, šk. 15, zapisnik razširjene seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 29. in 30. 3. 1962.

²² ARS, RIS, Urad sekretarja, fasc. 27, Dokumentacija k resoluciji Ljudske skupščine LR Slovenije o programu razvoja LR Slovenije v letu 1962, Ljubljana, december 1961.

²³ ARS, RIS, Urad sekretarja, fasc. 28, zapisnik 83. seje izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS, 29. 12. 1961.

²⁴ GV, 21. 6. 1961, št. 48; Razhajanje rezultatov in predvidevanj.

²⁵ Sejni zapisnik Ljudske skupščine LRS, 4. sklic, Seje od 1. septembra 1961 do 31. januarja 1962, str. 58.

²⁶ ARS, RIS, Magnetogrami sej, zapisnik 80. seje, 15. 9. 1961; Poročilo o gibanju gospodarstva v prvem polletju.

²⁷ UL LRS, št. 5/30, 15. 2. 1962, Resolucija o politiki gospodarskega razvoja v LRS za leto 1962.

²⁸ ARS, RIS, Odbor za gospodarstvo, Seje 118-123 (1962), zapisnik 119. seje, 17. 2. 1962; Poročilo Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS za leto 1961.

(npr. sladkor, tobak), plafoniranih oziroma najvišjih prodajnih cen (npr. elektrika, nafta, izdelki črne metalurgije, celuloza) ter kalkulatивно oblikovanje cen (npr. moka, sol, maščobe). Za kmetijske pridelke so veljale odkupne cene, garantirane odkupne cene (npr. žita), minimalne odkupne cene in varstvene cene. Poleg teh cen je za posamezne proizvode obstajala še t.i. evidenca in kontrola cen in prepoved povečanja cen za določene izdelke (zamrznjene cene). Ti načini določanja cen so bili leta 1961 tako razširjeni, da je bilo le nekaj izdelkov, ki so se lahko prosto prodajali.

Še večje težave so imela izvozna podjetja. Njihovi izdelki so morali biti boljše kakovosti kot za domači trg in precej cenejši, v nekaterih primerih tudi do 80 odstotkov. Težave so imeli pri vseh fazah proizvodnega procesa. Začele so se pri uvozu reprodukcijskega materiala in usklajevanju cen s kooperanti, končale pa z delitvijo ustvarjenih deviz. Od prodanega izdelka v tujino so podjetja dobila le manjši del deviz, ki so se še vedno stekale v osrednji devizni sklad.

Slovenska politika in mala reforma

Slovensko partijsko vodstvo je z velikim odobravanjem pozdravilo začetek reformnih prizadevanj ter jih do konca odločno in v celoti podpiralo. Prepričano je bilo, da bodo spremembe v gospodarskem sistemu, tako kot so bile zasnovane v začetku, prinesle "zasuk v smeri, ki je za Slovenijo kot najrazvitejšo republiko izrazito pozitiven",²⁹ in da je "celotna problematika teh novih ukrepov v gospodarstvu postavljena na tak način, da pomeni radikalno izboljšanje nasploh v našem gospodarstvu".³⁰ Zaradi pozitivnih učinkov, ki naj bi jih imela reforma na bodoči gospodarski razvoj v naši republici, in zato, ker je pričakovalo, da bodo razprave o gospodarskih vprašanjih "na koncu nujno dobile političen prizvok in imele tudi ustrezne posledice,³¹ so bili - po besedah Borisa Kraigherja - v Izvršnem komiteju CK ZKS "izredno zainteresirani, da se (...) ti predlogi sprejmejo, kot so predloženi" in da se reforma "v resnici izvede in to hitro izvede".³²

Partijsko vodstvo se je zavedalo, da bodo reformna načela uresničena le, če jih bo Slovenija kot najrazvitejša republika v celoti podprla. Bilo je "odločno proti vsakemu skepticizmu", zato je od slovenskih predstavnikov v zveznih organih zahtevalo, da dosledno podpirajo "vsa stremljenja za napredek gospodarstva".³³ Boris Kraigher je slovensko strategijo predstavil takole: "Slovenske pripombe ne bi smele zavirati sprejema in je boljše, če se stvari sprejmejo brez naših pripomb, da pa jih kasneje pri sprovanju tega novega sistema postopoma popravljamo in korigiramo kot pa da bi zaradi tega prišlo do nadaljnjega odlaganja rešitve celotnega tega problema".³⁴ Tudi na začetku jeseni leta 1961, ko je bilo že očitno, da reformna načela ne morejo priti do izraza, je slovenski izvršni svet menil, da je še prezgodaj za negativne ocene. Priznal pa je, da "nekateri negativnosti nesporno so" in je bil že za to, da se o njih spregovori, zlasti še o prevelikih omejitvah v bančno-kreditnem sistemu in neustreznem delovanju deviznega sistema. Vendar pa

²⁹ ARS I, CK ZKS III, š.k. 15, stenogramski zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 20. 9. 1960.

³⁰ ARS, SZDLS, š.k. 29, stenogramski zapisnik seje Predsedstva SZDL Slovenije, 27. 1. 1961.

³¹ Delo, 5. 2. 1961, št. 34; Poglejmo dejstvom v oči.

³² Glej opombo 30.

³³ Glej opombo 29.

³⁴ Glej opombo 30.

v svojih pripombah ni hotel iti predaleč, saj je bilo takrat že očitno, da zvezna uprava vsako kritiko jemlje preveč resno ter jo izrablja, da se "pripravi teren za one druge instrumente". Zato je od svojih predstavnikov v zveznih telesih zahteval, da še naprej "nastopajo v zaščito vseh tistih strani novega sistema, ki predstavljajo napredek".³⁵

Na začetku leta 1962 pa je vnema slovenske vlade za brezpogojno podpiranje reformnega prizadevanja začela popuščati. V prvi vrsti zaradi vnovične krepitev pristojnosti zvezne vlade in njenih teženj po večji centralizaciji.

Druge republike, z izjemo Hrvatske, prizadevanj za gospodarski napredek niso sprejele z odobravanjem, temveč s strahom. Bale so se, da se bo položaj njihovega gospodarstva v novem sistemu poslabšal, saj naj bi dobila vprašanja rentabilnosti poslovanja, delovne storilnosti, maksimalne izrabe zmogljivosti in stopnjevanja izvoznih naporov drugačen pomen kot do tedaj. Zato je bil "odpor" podjetij v drugih republikah proti novi gospodarski zakonodaji večji kot v Sloveniji.

Jože Prinčič

THE SMALL REFORM AND SLOVENIAN POLITICS (1960-1961)

S u m m a r y

In the first three months of 1961, the Yugoslav Federal Executive Council and the Federal Assembly passed a series of new regulations to be applied in individual sectors of the economic system. The passing of the new legislation - subsequently popularly dubbed as the "small reform" - was praised by its promoters with superlatives such as the third revolution, the third decisive step and the all-encompassing reform. In practice, however, this reform only succeeded in half. Among its main achievements were a more real rate of the national currency, a simplification and modernisation of the foreign trade operations and the transformation of banks into more independent economic organizations. Its shortcomings notwithstanding, the small reform represents a significant event in the economic development of the second Yugoslav state. It strengthened and channelled the endeavours to remove obstacles to a balanced domestic market while preserving the equilibrium in the foreign trade, and gave producers more freedom in the management and distribution of income.

The small reform also caused a clear shift in the development theory of the Yugoslav Communists. In the early Sixties, they were compelled to admit that the industrialization failed to yield the desired results, especially when combined with autarchy and the closing of the domestic market to foreign influence.

Although Slovenian politicians disagreed with some modifications that the new regulations would introduce into the economic system, they strove for rapid acceptance of the whole reform. They believed that Slovenia, as the most developed of the Yugoslav republics, could not afford any scepticism and criticism and that only its full support of the newly proposed economic system could ensure its acceptance at federal level.

³⁵ Glej opombo 26.

PUBLIKACIJE ARHIVSKEGA DRUŠTVA SLOVENIJE

- Viri št. 1, Janko Pleterški, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917, Ljubljana 1980 **500 SIT**
- Viri št. 2, Janko Pleterški, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917, priloge poročilom vladne komisije (izbor), Ljubljana 1982 **500 SIT**
- Viri št. 3, Slovenski izseljenci (več avtorjev), Ljubljana 1990 **500 SIT**
- Viri št. 4, Franc Rozman, Korespondenca Albina Prepeluha - Abditusa, Ljubljana 1991 **750 SIT**
- Viri št. 5, Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič, Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. Svetovni vojni, Ljubljana 1992 **1.000 SIT**
- Viri št. 6, Darko Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1907-1928), Ljubljana 1993 **1.500 SIT**
- Viri št. 7, Jera Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek, Ljubljana 1994 **2.000 SIT**
- Viri št. 8, Darko Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928-1958), Ljubljana 1995 **1.500 SIT**
- Viri št. 9, Mateja Jeraj, Jelka Melik, Partizanski zdravniki in pravniki med stroko in politiko, Ljubljana 1996 **2.800 SIT**
- Viri št. 10, Lojz Tršan, Razbitje OF in partije v Ljubljani, Ljubljana 1996 **2.800 SIT**
- Viri št. 11, Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947, Ljubljana 1997 **3.000 SIT**
- Viri št. 12, Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju, Ljubljana 1998 **3.000 SIT**
- Viri št. 13, Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Ljubljana 1998 **3.000 SIT**
- Arhivsko društvo Slovenije - 40 let, Ljubljana **1.000 SIT**

Razpravljanja

Odgovor na prispevek Janka Pleterskega Zgodovina in delo pravnikov¹

Janko Pleterski pogreša temeljno pravno razpravo o perečih vprašanih polpretekle slovenske zgodovine, vprašanih kot so okupacija, odpor, kolaboracija in državljanska vojna.² Dodala bi še problematiko revolucije. Ta vprašanja ne posegajo samo v zgodovino, ampak prav tako v pravo. Problematika je torej interdisciplinarna. Hkrati pa je izredno aktualna in deli slovensko družbo še vedno v tabore. Prof. Pleterski trdi, da so sicer zgodovinarji celotno zadevo že natančno proučili,³ da pa zaradi zadržanosti pravnikov odgovorov na omenjena vprašanja še nimamo.⁴ V resnici pa je zgodovinska obdelava vojnega časa zelo pomanjkljiva, do danes nismo prešteli niti svojih žrtev, da ne govorimo o tem, da bi obdelali zgoraj omenjena vprašanja. Temeljita zgodovinska obdelava pa je bistvena za pravno analizo omenjene problematike. To se pravi, da ne moremo očitati pravnikom, da se stvari ne pomikajo naprej, če sami najprej ne opravimo svojega dela. Samo po sebi umevno pri tem pa mora biti, da se držimo osnovnih kriterijev zgodovinske vede in nismo vezani na kakšno ideološko omejenost, da ne predpostavljamo ničesar, da smo odprti za vse argumente in da ne podtikujemo vsakemu, ki je drugega mnenja *á priori*, da zagovarja kolaboracionizem, fašizem in podobno. Pripravljeni moramo biti odprto in objektivno presvetliti vojni in povojni čas, se resno spoprijeti in pretehtati argumentacijo drugomislečih. Zgodovina ne sme biti nekaj statičnega, saj prinašajo novi dokumenti nenehno obilico novih spoznanj. Mi zgodovinarji se moramo torej neprestano truditi, da popravljamo zmote preteklosti. Vsak nov dokument je kamenček v mozaiku.

Situacija v Sloveniji med 2. svetovno vojno je bila zelo specifična, zato se le delno lahko opiramo na mednarodne analize. Mogoče je to npr. pri presoji vojne nasploh in problematike okupacije. Ne moremo pa se opirati na izkušnje drugod, če preiskujemo dogajanja med Slovenci samimi. Ker povojni totalitarni režim v Sloveniji ni dopuščal objektivne raziskave, smo pravzaprav na začetku presoje načelnih vprašanj. Eno teh temeljnih zadev so nedvomno dogajanja ob III. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941, ki so tesno povezana z vprašanjem legitimnosti Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO). Pleterski zastopa mnenje, da ustanovitev SNOO tega dne neposredno ne tangira jugoslovanske emigrantske vlade, ki da je bila samo enoten centralni organ Jugoslavije, slovenske vlade v begunstvu pa da ni bilo.⁵ Tej argumentaciji je težko slediti. Popolnoma nerazumljivo je, zakaj naj bi potrebovali slovensko vlado v begunstvu. Predvojne stranke in njihovi poslanci so bili legitimni predstavniki na slovenskih

¹ Janko Pleterski, "Zgodovina in delo pravnikov", Ferenčev zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino XXXVII, Ljubljana 1997, str. 273-282 (dalje Pleterski).

² Pleterski, str. 273.

³ Pleterski, str. 274.

⁴ Pleterski, str. 273.

⁵ Pleterski, str. 274.

tleh do naslednjih volitev. Referendumi oz. volitve pa v vojnem času niso bili speljivi. Do danes nihče ni prepričljivo prikazal, kaj je legitimiralo OF (oz. SNOO), da je tako rekoč z revolucionarnim aktom prevzela celotno in izključno oblast na Slovenskem in hkrati monopolizirala upor. V tem se Slovenija bistveno razlikuje od drugih okupiranih držav, kjer kljub trenjem med posameznimi odporniški skupinami, take monopolizacije ene strani ni bilo. Celotna takoimenovana osvobodilna oblast na Slovenskem sloni na tem 16. septembru. In če ugotovimo, da ta SNOO ni imel legitimacije slovenskega naroda za svojo monopolno odločitev, potem se sesuje vse, kar sloni na tej predpostavi. V toliko je seveda razumeti občutljivost absolutnih zagovornikov NOB. Zgodovina pa ne sme biti instrument ene strani.

Makso Šnuderl trdi - in prof. Pleterski to tudi citira -, da je kontinuiteta med SNOO in Slovenskim narodnoosvobodilnim svetom (SNOS) pravno in politično nepretrgana. Obenem pa, da je ustanovitev SNOO "*tipičen revolucionarni organ*".⁶

Če torej sprejmemo predpostavko, daje SNOO "revolucionarni organ", potem moramo definirati pojem "revolucija". Revolucija ni pojav, ki temelji na zakonitosti. Prav nasprotno, revolucija je nasilna sprememba družbene in politične ureditve oz. političnega sistema. Je nasprotno od evolucije, ki pomeni miren - to se pravi nenasilen - razvoj družbe, sistema, politične ureditve. Iz tega sledi, da je upor proti revoluciji legalen. Je tudi legitimen? Seveda je potrebno v tem sklopu odgovoriti na vprašanje, s kakšnimi sredstvi se sprememba izvaja in, kaj ji sledi. V Sloveniji OF ni izražala volje večine naroda, kljub temu, da je prebivalstvo večinoma odvrčalo okupatorja. Stran, ki so jo reprezentirale predvojne stranke - katoliška SLS, liberalci, itd.- se ni vključila v OF. V Osvobodilni fronti so sodelovali poleg pred vojno prepovedane komunistične partije, "samo disidentske skupine bivših političnih strank", kot France Bučar to formulira.⁷ Nekomunistične skupine v OF, ki jih je partija v smislu ruske državljanske vojne imenovala "zaveznike", so igrale popolnoma podrejeno vlogo, ki je bila dokončno cementirana z Dolomitsko izjavo.⁸

Če upoštevamo vse to, potem ne moremo slediti Pleterskemu, da je bilo bistvo 16. septembra konstituiranje SNOO, njegovi odloki pa, ne glede na to kakšni so bili, samo podrejenega značaja.⁹ Odloki so ravno tako bistveni kot konstituiranje samo. Tukaj moramo odločno zavračati staro tezo, da namen posvečuje sredstva, ki so si jo komunisti prisvojili. Pogajanja različnih skupin z OF v naslednjih mesecih - npr. oficirske skupine, Šolar-Gosarjeve skupine, s predstavniki Mlade Jugoslavije niso bila uspešna in to prav zaradi teh odlokov. Predvsem iz naslednjih vzrokov se niso odločili za vstop: nepriznavanje jugoslovanske emigrantske vlade in Mihailovićeve vojske ter odpor proti terorju in likvidacijam političnih nasprotnikov. In druge skupine kot Stara in nova Pravda oz. Jugoslovanska ženska zveza so izstopile oz. bile izključene.

⁶ Pleterski, str. 278; Makso Šnuderl: Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana 1950. str. 133-135.

⁷ France Bučar: Usodne odločitve. Ljubljana 1989. str. 63 (dalje Bučar).

⁸ Tamara Griesser-Pečar: Slovenski katoličani in osvobodilna fronta. Cerkev in družba na Goriškem ter njun odnos do vojne in osvobodilnih gibanj, (ur. France M. Dolinar in Luigi Taviano). Gorica 1997, str. 88.

⁹ Pleterski, str. 277.

"Partiji ni mogoče odreči pravice, da se bori za komunistično ureditev in da v ta namen pridobiva čim več somišljenikov," piše pravnik France Bučar.¹⁰ "To je v vseh primerih, tudi v okupacijskih razmerah, njena legitimna pravica. Vendar z vidika legitimitete prav tako Partija ne more izpodbijati enake pravice svojim nasprotnikom; ti se lahko borijo proti komunizmu oz. za tako družbeno ureditev, kot jo imajo sami za najbolj primerno. Nikomur od tistih, ki so bili za drugačen pogled in drugačno taktiko upora proti okupatorjem, kot jo je imela OF, ni mogoče očitati nikakršnega izdajstva ali oportunitizma. Ne pravno in ne moralno. Z vidika morale in naravnega prava bi OF lahko nastopila samo zoper tisto dejavnost, ki bi neposredno merila na sodelovanje z okupatorjem z namenom, da podpre njegove protinarodne namere. Tega pa OF svojim nasprotnikom, vsaj v izhodišču, ni očitala. Njen očitek se nanaša na zavračanje sodelovanja z OF. To pa je seveda nekaj popolnoma drugega. Zavračanje OF je povsem legalna pravica vsakogar, kdor se z njo, zlasti pa z njeno taktiko oboroženega upora, ne strinja." Dodal je še: "S tega vidika je zlasti nastop VOS (varnostno obveščevalne službe) proti nasprotnikom OF kot narodnim izdajalcem, moralno in pravno nevzdržen."

Ta zgornja izvajanja so bistvena in ne moremo jih kar tako preskočiti oz. jih klasificirati za nepomembne. Vendar ponavljam, da bi bilo treba to vprašanje temeljito preučiti s pravne in zgodovinske strani. Posamezne publikacije, ki so to problematiko načele, tega še zdaleč niso opravile. Seveda tudi ne ekspertiza avtorice o Rožmanovem procesu,¹¹ saj to tudi ni bil njen namen. Za ekspertizo pomembno je bilo stališče škofa do OF in partizanskega gibanja. Prikazala sem lahko samo vzroke za negativno stališče škofa in velikega števila katoličanov. V ospredju je bilo seveda dejstvo, da je katoliška Cerkev odklanjala komunizem iz verskih razlogov. V ospredju je bilo tudi, da so iz stališča katoliške morale umori in likvidacije popolnoma nevzdržni. Nekorektna nisem bila torej jaz v svoji ekspertizi, ki je žal morala biti v obsegu omejena, ampak prof. Pleterski. Popolnoma zamolči v čem obstaja moja "*huda nekorektnost*".¹² V času, ko je vsaj v znanosti potrebno navesti dokaz za svoje trditve, misli prof. Pleterski, da lahko postavi trditev, da sem pri citiranju bistvene zadeve izpustila, ne da bi dokazal, katere bistvene točke sem izpustila. Normalno je, da se dolge citate prekine in tisto, kar je izpuščeno, seveda tudi označi (...), in to iz popolnoma razumljivih razlogov. Tudi prof. Pleterski se tega (popolnoma legitimnega) sredstva poslužuje in to seveda tudi v prispevku, v katerem me zaradi tega kritizira.¹³ Vendar moram vztrajati na tem, da mi dokaže, kje in kako sem bistvene zadeve zamolčala in s tem celotno sliko popačila? Do sedaj se je zadovoljil z ugotovitvijo, da se tega ne namerava lotiti. To pa je zame znanstveno nekorektno.

dr. Tamara Griesser-Pečar

¹⁰ Bučar, str. 63.

¹¹ Tamara Griesser Pečar: Proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 11-190.

¹² Pleterski, str. 276.

¹³ Pleterski, str. 276-279. Citira Cirila Žebota: Neminljiva Slovenija. Celovec 1988 in Maksa Šnuderla: Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana 1950.

Ugovor na odgovor*

Gospa dr. Tamara Griesser Pečar ugovarja mojemu spisu (če ignoriram dejstvo, da ne more shajati brez etiket) v dveh točkah. Ne strinja se z mojim opažanjem, da je pravo dane zadržano pri raziskovanju novejše slovenske zgodovine z metodo in kriteriji svoje stroke. In očita mi nekorektnost, ker sem za ilustracijo svojega opažanja navedel odlomek njenega besedila, ne da bi natančneje pokazal, kaj je v tem njenem odlomku "točno in kaj ni, ali kaj določujočega je izpuščeno, kaj je le problematična parafraza in kaj osebna interpretacija".

Glede prvega ugovora mislim, da ne terja mojega pojasnila, saj avtorica moje opažanje zavrača le z drugačnim, lastnim opažanjem. Glede drugega ugovora bom najprej dodal tisto iz objavljenih dokumentov, kar bi bila avtorica želela prebrati črno na belem že v mojem spisu. Nato bom še poskusil strnjeno povzeti svoje gledanje na pravno plat vprašanja.

Odlomek, ki sem ga ilustrativno navedel iz njene knjige, je avtorica uporabila izključno kot dokaz o krivdi "komunistov" za začetek "državlanske vojne". Ni omenila, da je ustanovitev SNOO povezana z vprašanjem o nastanku slovenske države. Skladno s to svojo izhodiščno redukcijo potem ni omenila "Ustanovnega proglasa SNOO". Tako se je ognila pojasnilu Vrhovnega plenuma OF, v čem on sam vidi utemeljenost svojega sklepa (je ustrezen doseženi moči in nalogam slovenskega osvobodilnega gibanja) in kaj ta sklep po njegovi intenciji pomeni (je nov korak k svobodi, k osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev, v dobo, ko bo slovenski narod dosegel suverenost na svoji zemlji). Upoštevanje tega besedila bi vsekakor postavilo pod vprašaj njeno tezo o domnevni krivdi, ki jo edina zanima.

S podobno reduktivnega izhodišča se je omejila na to, da iz Sklepa vrhovnega plenuma OF parafrazira vsebino čl. 2. Najprej drugi odstavek ki ugotavlja, da je "vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne Fronte slovenskega naroda v času okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo". V povzetku: "Sleherno organiziranje uporniških gibanj zunaj OF je Osvobodilna fronta kratko malo prepovedala." Prvi odstavek člena, ki vendar opredeljuje določujoče dejstvo, namreč status SNOO, nato le obtožujoče prisloni, pri čemer izpušča omejitev sklepa na "čas osvobodilne borbe". Ne šteje za potrebno, da bi omenila tudi čl. 3 sklepa o ustanovitvi SNOO, ki v bistvu zanika tezo okupatorjev in slovenskih aneksionistov-kolaboracionistov o debelaciji Jugoslavije, najbrž, ker bi motil njeno enoumno obtožbo. Tako ji je postala sprejemljivejša njena generalna interpretacija sklepa, da je "vsakomur, ki se ni strinjal s temeljnimi izhodišči OF, ki so jo vodili komunisti, odvzel pravico do upora".

Pustimo ob strani samoumevno dejstvo, da je vsak upor utemeljen predvsem na uporu samem, ne na dovoljenju zanj. Upora OF ni "dovolil" nihče, a je bil. Tudi avtorica pravzaprav ne potrebuje nobene "pravice" do upora. V skladu s svojimi izhodišči potrebuje le njegovo prepoved. To najde potem še v edinem štirih odlokov SNOO, ki o njem hoče govoriti.

* Pripomba uredniškega odbora: Ker Prispevki za novejšo zgodovino izhajajo le enkrat letno, je uredniški odbor sklenil, da bo dr. Janku Pleterskemu posredoval odgovor dr. Tamare Griesser-Pečar na njegov prispevek *Zgodovina in delo pravnikov* (PNZ 1997, 2 (Ferenčev zbornik), str. 273-282) in objavili v isti številki tudi njegov odgovor.

V nasprotju celo z lastno polemično tezo, da so odloki SNOO enako bistveni kot samo konstituiranje SNOO, ne omeni ne prvega (o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodno-osvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije) ne tretjega (o narodnem davku) in tudi ne četrtega (o posojilu svobode). S tem opuščanjem postaja pogled na značaj dejavnosti SNOO zastrt.

Zato pa toliko bolj izpostavlja pogledu drugi odlok, ki govori o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev. Toda tudi tega ne povzema v celotni vsebini. Ko omeni, da sankcionira povezovanje z okupatorji, ne upošteva besed, ki povedo, da ne gre kar za vsako povezovanje, ampak za povezovanje "zaradi uničenja ali trajne okrnitve politične svobode in samostojnosti /naroda". Podobno ignorira določujoče besede ("za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda") pri omembi kaznivosti zbiranja in odvajanja narodnih sil; in pri omembi kaznivosti pridobivanja bojvnih sredstev izpušča besede "oblastem okupatorjev in drugim sovražnikom". Sploh v celoti molči o tistem členu odloka, ki predvideva tudi milejšo kazen od smrtne (z narodnim bojkotom, ali pa z uničenjem ali zaseženjem imovine). Svoj izbor iz odloka prilagaja lastni trditvi o njem: "V očeh OF in partizanske vojske naj bi bil podlaga za bodoče uboje ('likvidacije'), za usmrtitve Slovencev, ki niso sledili temeljem, načelom, zapovedim in ukazom OF."

Lahko bi rekli, da avtorica v slovenskem dogajanju 1941. leta pač ni pripravljena upoštevati neke splošne lastnosti vsake države, namreč, da hoče ostati na svojem ozemlju, potem ko se je spočela, edina, suverena (ne "monopolna"), in da mora to svojo pozicijo tudi uveljavljati, če hoče lastnost države ohraniti.

Še manj je pripravljena to upoštevati zdaj, ko je - z branjem mojega spisa - odkrila pri samem prof. Šnuderlu pravno oceno, ki se ji zdi odrešilna za njeno tezo. Namreč besede, da je bil SNOO "tipičen revolucionarni organ". "Upor" proti odporniškemu gibanju OF in proti oblasti SNOO ji je preprosto zakonit in legitim, ker ta "upor" pobija revolucijo. Vsako, tudi nacionalno, državotvorno. Ne sprašuje se, kaj lahko za to legitimnost pomeni dejstvo, da se je protirevolucionarni "upor", ki ga ima v mislih, že izhodiščno najtesneje navezal na oblast in na vojaško akcijo okupatorjev.

Sama je našla domnevno potrdilo za svojo tezo v knjigi prof. Franceta Bučarja "Usodne odločitve". Toda, če pozorneje preberemo njen glavni navedek iz knjige, lahko vidimo, da ta ne govori o vprašanju, ki je bistvo njene teze. Seveda ugotavlja Bučar docela ustrezno, da sta revolucija in protirevolucija med seboj načeloma enako upravičen par zgodovinskega delovanja. Nikakor pa ne trdi, da bi bila enako upravičen par tudi odpor proti okupatorju in kolaboracija z okupatorjevim vojskovanjem proti odporniškemu gibanju. Njegovo načelno stališče se popolnoma nedvoumno razbere iz stavka, ki je osrednja misel citiranega odlomka: "Z vidika morale in naravnega prava (Bučar shaja celo brez sklicevanja na zakon okupirane države in na mednarodno vojno pravo) bi OF lahko nastopila samo zoper tisto dejavnost, ki bi neposredno merila na sodelovanje z okupatorjem z namenom, da podpre njegove protinarodne namere."

V stavku uporabljeni pogojnik govori o tem, da Bučar najbrž meni, da v delovanju OF ta njegov pogoj ni bil izpolnjen. Zato ne preseneča, da nemudoma tudi naravnost zatrdi: "Tega pa OF svojim naprotnikom, vsaj v izhodišču, ni očitala." Ali se pri tem moti ali ne, to je zdaj vprašanje njegove znanstvene na-

tančnosti in predvsem tudi informiranosti. Nikakor pa ni odprto vprašanje njegovega načelnega stališča, namreč, da pojmovni par odpor - kolaboracija nista izenačljiva s parom revolucija - protirevolucija. Ne moralno ne po pravni upravičenosti ni bila kolaboracija v drugi svetovni vojni z nacifašističnimi okupatorji načeloma na isti ravni, kakor je to bilo odporniško gibanje.

V revoluciji OF in KPS je vrhu tega treba razločevati dve kategoriji, dve vrsti revolucije. Nacionalno revolucijo slovenskega naroda, kratko izraženo v njegovi pravici do samoodločbe, do suverenosti, do združitve razkosanih delov v eno državo. In socialno revolucijo, ki hoče prek boja za oblast v osvobojeni državi uresničiti tudi socialnorevolucionarne cilje. Nacionalna revolucija, ki je bila program OF, sodi med postulate demokracije in človekovih pravic. Socialna revolucija, ki je bila program KPS, a tudi drugih slovenskih političnih sil, res presega postulate državljanske demokracije, toda zgodovinsko se na Slovenskem pojavlja v odvisnosti od vprašanja, ali bo protifašistična nacionalna osvoboditev uspešna ali ne. Narodna osvoboditev je zanjo celo prvi pogoj, ne le da ni v nasprotju z njo. Prav v tem sklopu dejstev je tičala evropska absurdnost odločitve za oboroženo kolaboracijo na Slovenskem.

Za obe vrsti revolucije (tedaj) v splošnem velja, da nista problematični v načelu, da so pa lahko problematična dejanja, ki jih povzročata. In za obe vrsti velja, da je njuna legitimnost navsezadnje odvisna od njune uspešnosti, tj. od dejavne podpore, ki si jo zmoreta pridobiti v narodu. Sicer bi obe ostajali na ravni puča. Na podoben način je mogoče obravnavati protirevolucijo. Bistveno drugače pa je treba obravnavati pojav prostovoljne kolaboracije, politične, vojaške, policijske, z nacifašističnimi napadalci in okupatorji v času druge svetovne vojne, izrecno tudi v primeru Slovenije v letih 1941-1945. Takšna kolaboracija je bila po zakonih okupirane države in po mednarodnih obveznostih, ki so se zanje med seboj zavezali Združeni narodi, nedopustna in kazniva že v načelu. Dodatno k temu še njena problematična nasilna dejanja.

Na pojave, ki nastopajo v dejavnosti Slovencev v času sovražne vojaške zasedbe 1941-1945, je treba pravno gledati tudi z vidika posledic aneksionizma, ki je spremljal kolaboracijo. Namreč: osebe in institucije, ki s pristankom na aneksijo priznajo zakonitost in legitimnost okupacijske oblasti kot državne (tj. priznajo delcelicijo svoje lastne, razbite in okupirane države), se s tem odrečejo zaščiti in pravicam, ki sicer gredo prebivalstvu vojaško zasedenih ozemelj po mednarodnem vojnem pravu. In seveda, še bolj neposredno so se takšne osebe in institucije odrekle na Slovenskem pravicam, ki bi jim šle kot državljanom Kraljevine Jugoslavije.

Zato načeloma velja: kolikor se je v letu 1941 začela na ozemlju okupirane Slovenije vzpostavljati oblast organov odpora OF, vključno začetek slovenske državnosti z SNOO, je to bilo pobijanje oblasti, ki jo je tukaj postavljala in vzdrževala sovražna država. Slovenski kolaboranti-aneksionisti, ki so dejavno nastopili proti nastajajoči slovenski državi (SNOO), niso imeli posebne državno-pravne subjektivitete v razmerju do okupatorske države in tudi sicer ne. Zato niso mogli biti pravni subjekt kakršnekoli lastne državljanske vojne. Udeleževali so se okupatorjeve. Ta je odporniško gibanje OF formalnopravno tretiral kot upor lastnih državljanov na njegovem državnem ozemlju, kar je pač prva značilnost fenomena državljanske vojne. Aktivistom in partizanom OF so italijanska sodišča sodila - čeprav formalno niso bili državljani Italije - zaradi njihove "protidržavne

dejavnosti" ("attività sovversiva"). Kot sestavina okupatorske, tj. sovražne države, pa aneksionisti-kolaboranti niso mogli biti javno priznani niti od begunske vlade Kraljevine Jugoslavije, saj bi ta sicer sama prišla v sovražno, vojno razmerje do zaveznikov. To se je do kraja izkazalo potem, ko kolaboranti niso priznali sporazuma begunske jugoslovanske vlade z Nacionalnim komitejem narodne osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) na domačih tleh in so s tem ostajali vezani na pravno subjektiviteto okupatorjev. Celó s končnim preklicem svojega aneksionizma ("taborska" izjava 3. maja 1945) si niso mogli več lastiti nobene pravne opore iz notranjega prava in mednarodnega položaja Kraljevine Jugoslavije pred sovražno okupacijo. Zaradi svoje dejanske kolaborativne vloge ("legalne ilegale") se ni iz tega nepravnega položaja izmotala niti grupacija privržencev Draže Mihailovića na Slovenskem. Ne pred sporazumom kraljevske begunske vlade z NKOJ, po njem pa še celo ne, ker ga ni priznala. Ignorirala je celo poziv samega kralja Petra, naj to stori.

Gledanja zgodovinarjev na pravno plat dogajanj se naj preverijo z gledanjem pravnikov.

dr. Janko Pleterski

Historična dokumentacija

Poročilo OZNE o agenturah na območju Slovenije

Poročilo *Sovražne agenture na teritoriju Slovenije* hrani Arhiv Republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo III (donedavni Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije) v fondu 301-4 Načelstva OZNE za Slovenijo in je prvo poročilo, ki ga je kot rezultat zbranih delovnih poročil, ki so jih pooblaščenstva OZNE za Slovenijo morala oddati v času od 1. novembra do 1. decembra 1944 načelstvu OZNE za Slovenijo, to posredovalo OZNI za Jugoslavijo. Naloge prvih odsekov in prvih sekcij OZNE korpusnih oblasti so bile zbiranje in urejanje podatkov o nazivih in sedežih glavnih sovražnikovih obveščevalnih ustanov ter njihovih najvažnejših agentih in uslužbencih v najvažnejših mestih. Ob pričakovani osvoboditvi je bila namreč glavna naloga OZNE ujeti voditelje sovražnih obveščevalnih centrov, zajeti njihove arhive in glavne agente, da bi jim onemogočili obveščevalno delo.¹

Poročilo obsega 17 v slovenščini pisanih strani. Njegov sestavni del pa je tudi grafični prikaz povezave "SS policijskega poveljstva za Jadransko Primorje" in "Specialnega inšpektorata policije za Julijsko Benečijo". Poročilu sta dodana seznam učinkovitih agentov specialnega inšpektorata, iz katerega so razvidni podatki za 102 agenta in sicer njihova imena in priimki, leta rojstva, družinski stan, izobrazba, funkcija in pod opombo oborožitev s številko puške in pištole. Na drugem seznamu (106 oseb) so podatki o pomožnih agentih specialnega inšpektorata in sicer: ime in priimek, leto rojstva in naslov stanovanja. Oba seznama sta pisana v srbohrvaškem jeziku; zaradi pomanjkanja prostora ju ne navajam.

Poročilo je razdeljeno v šest poglavij, označenih s črkami abecede, ki zajemajo najprej uvodno pojasnilo (A), v katerem je predstavljena zgodovinska razkosanost slovenskega ozemlja po okupaciji in oblike policijsko-upravnega obvladovanja v času, o katerem poročajo. Posebej so njegovi pisci opozorili, da so podatki zelo nepopolni na eni strani zaradi neenotnosti sovražnikovih organizacij in na drugi strani zato, ker se tudi obveščevalna služba ni v vseh pokrajinah enakomerno razvijala oziroma delovala. Zelo izčrpno je obdelan sektor Primorske z izgrajenim italijanskim policijskim aparatom (B), nekoliko krajše je predstavljena Ljubljanska pokrajina (C), zelo okvirno pa Gestapo in Wehrmanschaft ter Heimatbund na Štajerskem (Č) ter Gorenjska (D). Poročilo se zaključuje s kratkim pregledom Sovražnikove agenture v inozemstvu (E).

Podatki, ki so bili podlaga za to poročilo, niso samo nepopolni, temveč tudi napačni, za kar je bilo več vzrokov. Gre za neenakomerno razvitost narodnoosvobodilnega gibanja in njegove obveščevalne službe, saj je bilo za Primorsko mnogo več podatkov kot za Štajersko.² Poročilo predvsem kaže na to, kakšno stopnjo v organizaciji in delovanju obveščevalne službe je OZNA dosegla do konca leta 1944, iz česar je izhajala tudi kvaliteta zbranih podatkov. Poročilo kaže tudi na

¹ Več o tem Ljuba Dornik Šubelj: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Filozofska fakulteta - oddelek za zgodovino, Ljubljana 1994, magistrsko delo (dalje Dornik Šubelj, OZNA za Slovenijo).

² Dornik Šubelj, OZNA za Slovenijo, str. 61-67.

način (internega) vrednotenja in ocenjevanja podatkov. V poročilu navedeni podatki so za historiografsko rabo ponekod pomanjkljivi ali nezanesljivi in celo napačni in je nujno ob tem upoštevati tudi historiografski literaturo.³

Vsi poudarki so enaki originalu.

Ljuba Dornik Šubelj

SOVRAŽNE AGENTURE NA TERITORIJU SLOVENIJE

A.

"I. Zgodovinska razkosanost slovenskega ozemlja pred sedanjo imperialistično vojno ter različnost vojno-političnih dogodkov, ki so jih doživljale razne slovenske pokrajine v teku te vojne, sta imeli za posledice dejstvo, da na teritoriju Slovenije sovražnik nima enotne policijsko-politične organizacije, ki bi z enotnega centra vodila borbo proti Narodno-osvobodilnemu gibanju Slovenije. Tako je na primer SLOVENSKA KOROŠKA, ki je pred sedanjo imperialistično vojno pripadala Avstriji, tudi po okupaciji Jugoslavije vključena v policijsko politično organizacijo, ki ima svoj center v Celovcu in je podrejena policijsko-političnemu aparatu za Avstrijo s svojim centrom na Dunaju. ŠTAJERSKA, ki je bila po okupaciji Jugoslavije kot ena izmed prvih slovenskih pokrajin bivše Jugoslavije vključena v Reich kot "povsem nemška pokrajina" ima svoj center v Mariboru ter je podrejena višjemu centru za Spodnje Štajersko, ki se nahaja v Gradcu. PRIMORSKA, ki je bila 25 let pod italijansko okupacijo, je ohranila v glavnem svojo italijansko policijsko-politično organizacijo, s tem, da je po kapitulaciji Italije skupaj z GORENJSKO in takoimenovano "Ljubljansko pokrajino" vključena z vsemi svojimi policijsko-upravnimi organizacijami v nemški center za "ADRIATISCHE KÜSTENLAND".⁴

Čeprav je okupator na celem slovenskem ozemlju eden in isti vključ formalnemu obstoju italijanskega republikanskega režima na Slovenskem Primorskem, namreč Nemeč, ki vodi in dirigira celotno borbo proti slovenskemu narodu in njegovemu Narodno-osvobodilnemu pokretu na vsem ozemlju Slovenije, vendar ne vodi te borbe iz enega in istega neposrednega centra za vso Slovenijo, tako, da imamo na slovenskem teritoriju naslednje med seboj nezavisne centre:

1. MARIBOR, z nadrejenim centrom v Gradcu za Štajersko
2. CELOVEC, z nadrejenim centrom na Dunaju za Koroško,
3. TRST, neposredno podrejen upravno-političnemu centru Reicha in sicer za celoten Kuestenland /Gorenjska, Primorje in tkzv. Ljubljanska Pokrajina (s podrejenimi centri Ljubljana, Bled in Trst.) To je prva karakteristika sovražnikove policijsko-politične organizacije na teritoriju Slovenije.

II. Že navedeni zgodovinski razvoj v posameznih pokrajinah Slovenije pa je privedel sovražnikov upravno-policijski aparat do precejšnje neenotnosti v

³ Tone Ferenc: Nemška policija v operacijski coni "Jadransko primorje" 1943-1945. Borec XXVIII, 1976, št. 11, str. 577-592, št. 12, 657-676, XXIX, 1977, št. 1, str. 15-32, št. 2, str. 77-99; T. Ferenc: Fašisti brez krinke; Dokumenti 1941-1942. Maribor 1987; T. Ferenc: Gestapo v Sloveniji. Rupert Butler: Ilustrirana zgodovina Gestapa. Murska Sobota 1988, str. 203-243; K. F. / Marko Selin: Nič več strogo zaupno; Nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas. I., II., Ljubljana 1978.

⁴ Gorenjska ni bila del operacijske cone Jadransko Primorje. Kot se vidi iz nadaljevanja poročila pod točko "D", ki se je nanašalo zgolj na Gorenjsko, so bili podatki o Gorenjski redki in nepopolni.

pogledu notranje organizacije. Dočim je na primer organizacija upravno-političnega in policijskega aparata na Koroškem povsem enotna, tipično reichovska, s homogenim švabskim policijskim aparatom, je na Štajerskem že rahleje povezan z domačim izdajalskim elementom, bodisi, da ga sprejema v svojo organizacijo, bodisi, da se povezuje z belo - in modrogardističnimi organizacijami. V TAKO IMENOVANI LJUBLJANSKI POKRAJINI JE NAJTESNEJE POVEZAN S CELOTNO ORGANIZACIJO DOMAČIH IZDAJALCEV in še posebej z njihovo policijsko in obveščevalno službo, tako, da tvorijo te domače izdajalske organizacije osnovo okupatorskega policijskega aparata in da se okupator očitno omejuje samo na kontrolo teh organizacij, deloma iz razloga, ker mu je ta domači izdajalski aparat suženjsko predan, deloma iz razloga, da okupatorju primanjkuje sil za lastni aparat, ki se povrhu vsega še ni znašel tako hitro na tujem sektorju. Skoro isti položaj je na ozemlju SLOVENSKE PRIMORSKE s to razliko, DA JE TAM ITALIJANSKI POLICIJSKI IN FAŠISTIČNI APARAT TISTA OSNOVA, na katero se oslanja okupator in ki ima formalno vso samostojnost. Kot pomoč in dopolnilo pa se poslužuje okupator v podrejeni vrsti še domačega izdajalskega aparata, ki ga ustvarja domača reakcija iz lastne iniciative ob podpori okupatorja. Pri tem je značilno, da na tem sektorju zaradi boljše organizacije ital.[ijanskega] fašističnega policijskega aparata sovražnik še v veliko manjši meri ustvarja svojo lastno organizacijo in se še bolj omejuje na samo kontrolo podrejenih policijsko-upravnih organizacij. Tako, da imamo:

- 1.) Sektor Primorske z izgrajenim italijanskim policijskim aparatom, ki mu služi kot dopolnilo aparat domače reakcije, oboje pod kontrolo gestapa,
- 2.) Sektor Ljubljanske pokrajine, vključno Ljubljana z izgrajenim policijskim aparatom domače reakcije pod kontrolo gestapa
- 3.) Sektor Gorenjska in Štajerska z izgrajenim gestapovskim aparatom ob neizgrajenem domače reakcije
- 4.) Sektor Koroške s čistim reichovskim policijskim aparatom

Ta neenotnost policijsko-upravnega aparata na teritoriju Slovenije je druga njegova karakteristika.

III. Podatki, kakor jih navajamo spodaj glede sovražnikovih agentur na teritoriju Slovenije, so zelo nepopolni. V neki meri je vzrok temu ravnokar zgoraj omenjena neenotnost teh sovražnikovih agentur, kakor tudi dejstvo, da se narodno-osvobodilni pokret in s tem tudi naša obveščevalna služba nista v vseh pokrajinah enakomerno razvijala. Zato so nam na razpolago mnogo boljši podatki za sektor Primorske, kot na primer za Severno Štajersko. Še v večji meri pa je pomankljivost podatkov posledica napačnega in pomankljivega dela naše obveščevalne službe, ki se je do zadnjega naslanjala na masovno obveščevalno službo brez načrtnega dela, da se dokoplje v centre sovražnikovih agentur. Bavila se je z drobnarijami, ni pa prešla v ofenzivo in udarjala na sovražnikove centre s ciljem, da jih spoznava, razkriva in ruši njeno delo v načrtih.

B.

SEKTOR PRIMORSKE Z IZGRAJENIM ITAL.[IJANSKIM] POLICIJSKIM APARATOM

Osnovne policijske edinice v vseh ital.[ijanskih] pokrajinah so bile in so še kvesture, ki se nahajajo v vseh malo večjih mestih. Na sektorju Slovenske Primorske obstojajo kvesture v Gorici, Vidmu, Trstu in Puli. Vsaka kvestura ima poleg drugega tudi svoj politični oddelek. Kvesture so neposredno podrejene prefekturi. Te institucije so v normalnih razmerah vodile borbo proti političnim nasprotnikom vladajočega režima.

Poleg tega pa je fašistični režim uvedel še posebno ustanovo in sicer SPECIALNI POLICIJSKI INSPEKTORAT, ki ni stalna ustanova, temveč ga vspostavlja samo tedaj, in tam, kjer se je to pokazalo posebno potrebno. Tako je bil ustanovljen pred leti specijelni inspektorat na Siciliji, kjer je tedaj strašila znamenita "Mafija". Vodil je ta specijelni inspektorat divizijski general Giuseppe Guelli. Čim se mu je posrečilo razkrinkati to Mafijo, je bil inspektorat ukinjen.

I.

SPECIALNI INSPEKTORAT NA PRIMORSKEM

Ob vstopu Italije v vojno /1940/ se je začelo na Primorskem uporniško gibanje Slovencev, čeprav takrat osvobodilna fronta slovenskega naroda še ni obstajala. Takrat so ustanovili specialni inspektorat za Julijsko Benečijo z nalogo razkrivanja in uničevanja vseh slavofilskih, komunističnih in protifašističnih organizacij na tem področju. Organizacija in vodstvo inspektorata je bilo poverjeno generalu Guelliju.

Specialni inspektorat za Julijsko Benečijo je bil ustanovljen na isti način, kakor prejšnji. Iz raznih kvestur so vzeli najboljše moči, ki so tvorile jedro, to so bili takoimenovani EFETIVI. Poleg teh pa je specijelni inspektorat vzel v začasno službo nove moči, ki so rekrutirale iz bivših zaupnikov, dostikrat naših dezertarjev pa tudi iz brezposelnih. Vse tečasne moči so tvorile kader pomožnih agentov, ki so se imenovali AUSILIJARI. Vsi ti nameščenci so v službi le toliko časa, kolikor časa obstoja specielni inspektorat.

Specialni inspektorat vodi vso borbo proti "protidržavnim elementom" in ima nekak monopol nad to borbo.

ORGANIZACIJA INSPEKTORATA

Specialni inspektorat je podrejen generalni policijski direkciji, katere predstojnik je TRAVAGLIO, ta pa je zopet podrejena notranjemu ministrstvu. Sedež direkcije je VALDAGNO, za časa vojske pa se je preselila v MADERNO. Uradno ta izpremema naslova ni bila javljena.

Specialni inspektorat ima sedež v Trstu, VIA BELLOSGUARDO 8. Vodi ga divizijski general Giuseppe Guelli, generalni inspektor, ki biva v hotelu Savoja, kjer ima sobo in sprejemnico. Stalno ima na razpoolago auto Fiat 1.100 Ts 3419, s šoferjem Tuzzeo Marijom. Razen tega uporablja inspektorat tudi auto TR 13815 /topolino/.

Vežo z direkcijo drži Guelli osebno, ki večkrat potuje tja v avtomobilu. Kurir motociklist pride z direkcije le zelo redko, dočim je veza po pošti le minimalna. Pred nemško okupacijo je imel inspektorat močno oddajno postajo /radio/ za celo Italijo ter dve manjši na avtomobilih. Nemci pa so vse zaplenili, tako, da so sedaj

radiotelegrafisti brez vsakega dela in so določeni zaenkrat za delovno službo. Svojih kurirjev inspektorat sam nima.

Guelliju, ki ima največ zaslug za Mussolinijevo rešitev, raportira šef kabineta podpolkovnik Sigillo Giuseppe, večkrat tudi vicekomisar dr. Colotti Gaetano. Malo redkeje Mazzucati, šef policijske podružnice San Michele. Razen tega ima med višjimi krogi v Trstu in izven Trsta polno znancev, ki ga često obiskujejo. Napram podrejenim je zelo prijazen. Guelliju je podrejen šef kabineta podpolkovnik SIGILLO GIUSEPPE, ki vodi vse delo na Inspektoratu, odpira pošto in jo deli drugim. Vsi komisariji in funkcionarji poročajo njemu, on pa potem raportira generalnemu inspektorju. Je tudi Guellijev namestnik in lahko za njega podpisuje in ukrepa, kadar je ta odsoten. Je vedno v Trstu, zvezo ima z SS policijo in sicer z najvišjim komandantom za Jadransko Primorje, DR. WEIMANNOM. Redno pošilja na komando SS raport, o partizanskih akcijah v okolici Vidma. Samo 7. VII. 1944 je bilo v tem raportu vpisanih ta dan 20 akcij /razdrte proge, zažgane lokomotive, podrti mostovi, opljene karabinerske postaje, zajete straže na mostovih, akcije na nemške postojanke itd./ Sigillo ima nato tudi zvezo s Kvesturo in sicer s političnim oddelkom, katerega vodi dr. Ruggero, vendar ta zveza ni posebno tesna. Šefu kabineta so podrejene vse podružnice Inspektorata v Vidmu, Gorici, Reki in Pulju. Zlasti pogosta je zveza z Vidmom in Gorico, tako, da prihajata šefa teh podružnic vsaj dva do trikrat na teden v Trst. Šefa podružnice na Reki in v Pulju pa redkeje in sicer povprečno po enkrat na teden.

Ostali uradi, ki so podrejeni šefu kabineta, so še:

Policijski ODSEK SAN MICHELE, šef brigadire Mazzucato,

ARHIVSKI URAD: ŠEF LO PREIATO LUIGI, uradnik ROSSI REMO in tolmač HOLLINGER ADOLFO /žid/. V tem uradu so še pomožni uradniki dr. PATANIA VINCENZO in JANNI CARMELO.

ADMINISTRATIVNI URAD: katerega vodi vicekomisar VERNILLO DOMENICO

URAD ZA PROMETNA SREDSTVA, katerega vodi vicekomisar CENTONZE FERRUCIO

POLITIČNA ESKADRA, katero vodi dr. COLOTTI GAETANO

PREISKOVALNA, SODNA, POLITIČNA IN ŽIVILSKA ESKADRA, katero vodi vicekomisar PERIS MARIANO, ki ima na razpolago 6 agentov: Aronico Antonio, Bergamo Rocco, Tedeschi Giuseppe, Pilai Salvatore, Maltere Francesco, Parachi Sergio, vsičasni.

PREISKOVALNA, SODNA IN POLITIČNA ESKADRA, katero vodi vicekomisar VITO, ki ima na razpolago brig. TRAPASSO DOMENICO in začasne agente Alfonzo Michel, Bartolani Antonio, Lusi Ugo, Zution Sergio, Magnifico Gaetano, Cava Giacomo. Perisu in Gorgoniju je dodeljen v pomoč funkcionar dr. RANTY GIUSEPPE. Zadnje imenovani eskadri se bavita z raznimi tatvinami, črno borzo itd. Pri tem pa preiskujeta, če ni morda zločin političnega značaja.

ESKADRA KVESTURE ZA KONTROLO TUJCEV, šef dr. CRESCIMANNO GIUSEPPE. Ta odsek ima tudi direktno zvezo s političnim oddelkom Kvesture, katerega vodi dr. RUGGERO. Šefu kabineta je direktno podrejen tudi vicekomisar Costa Francesco, katerega funkcija pa nam še ni znana.

KOMANDA POMOŽNIH AGENTOV, vodja je podpolkovnik RENATO BUCCILI, ki pa je šel 21. VII. za stalno v Genevo [pravilno verjetno Genova, op. a.] in prevzame njegovo funkcijo SPOLVERINI ANTONIO.

Odseki Inspektorata po večjih krajih v Istri, Brkinih, Krasu, Pivki, Vipavskem, Tolminskem, Goriškem, v Brdih itd. so povezani z najboljšimi podružnicami Inspektorata /Gorica, Videm, Reka, Pulj/ deloma pa direktno s Trstom. Zaenkrat tam ni agentov, pač pa so obveščevalni centri.

Policijski odsek San Michele

Ta policija je odsek Specijalnega Inspektorata, od katerega je odvisna, kar se tiče odpuščanja in nameščanja agentov, plač in kaznovanj. Sicer pa ima veliko autonomijo in se smatra skoraj za samostojno policijo. Ustanovila se je dne 18. III. 1944. Uradni naslov se glasi: Federacija fašijev, sekcija za policijo, odsek ulice Sv. Mihaela /Specialni policijski Inspektorat za Julijsko Benečijo/.

Ta oddelek je nastal na ta način, da je maršal Mazzuccato, kot komandant skvadrstov v Trstu prosil SS komando, da bi smel s svojimi pajdaši samostojno delovati kot policija v borbi proti partizanom. Iz neznanih razlogov je dobil negativen odgovor. Nato se je obrnil na Guelija in prosil, da bi se v Trstu formiral poseben odsek tega Inspektorata, sestavljen iz samih skvadrstov in bi operiral na področju Trsta in okolice, ker skvadrsti dobro poznajo teren, razen tega pa imajo stike z nekaterimi aktivisti OF, PCI itd. Inspektorat ga je sprejel v službo 10. III. 1944 in mu poveril nalogo, da ustanovi ta odsek. Mazzuccato je takoj zbral okoli sebe vse mogoče lopove, ki jih jemogel najti med skvadrsti, ne da bi se oziral na njihovo preteklost /v kriminalnem oziru/ rezultat tega je bil, da so se v tem odseku zbrali skoro sami delikventi, kar je razvidno tudi iz njihovega vršenja "čiščenj", ki sestojijo iz požigov, ropov itd. Vse te ljudi je sprejel dne 18. III. 1944, kasneje je pa polagoma sprejemal nove moči, tako, da jih je bilo skupno cca 170. Zaradi raznih kriminalnih zločinov, ki so jih izvršili nekateri agenti, se je izvršila po Guelijevem nalogu revizija in je bilo odpuščenih cca 30 najhujših kriminalcev. Ob reviziji se je namreč izkazalo, da so bili nekateri kaznovani že po 12 x. Med njimi so bili tudi taki, ki so odsedeli že po 12 let zapore, zaradi kriminalnih deliktov. Revizija še ni čisto končana.

Plače znašajo za poročene /katerih je največ/ lir 3.000 mesečno, neporočeni pa prejmejo po 2.400 lir.

Ta policija je v tesnem kontaktu s federacijo fašijev, od katere često prejema nagrade v denarju in v naturalijah. Vsi agenti in uslužbenci so fašisti.

Odsek ne opravlja običajne policijske službe, temveč je določen za čiščenje proti partizanom in za nočne patrole po mestu. Na akcije gredo navadno skupaj z nemškimi SS, a včasih tudi s skvadro Colotti. In to od 30-50 mož na enem ali dveh kamijonih. Na akcije gredo v civilu, oboroženi z brzostrelkami in revolverji, včasih tudi z drugim orožjem, kar zavisi od važnosti akcije. Mazzuccato je navadno v fašistični uniformi, stanuje v Trstu via Irene della Croce 9. Je maršalo /vodnik/, predlagan pa je za čin poročnika zaradi specijalnih zaslug. Je velik pijanec, muči in pretepa naše ljudi. Celo Colotti govori s prezirom o njem in izjavlja, da ne mara imeti nobenega opravka z njim. Smatra ga za navadnega delikventa in bandita. Dejstvo je, da se iz vsake akcije vrne s polnim kamijonom naropanih stvari. Nje-

govi agenti ustavljajo ljudi, ki nosijo iz Furlanije moko in maščobo, njih pa pretepajo in zapode.

Odsek S. M. ima zveze poleg one, s centralo in federacijo tudi še z SS in političnim oddelkom na Kvesturi.

Ta odsek je poslal na razpolago k federalnemu fašističnemu inšpektorju v Tržiču Calibichu 10 agentov, ki vrše tam policijsko službo, kakor da bi bili odsek zase. So pa še vedno odvisni od San Michele. Njihova naloga je čiščenje Furlanije od angleških padalcev in akcije proti partizanom. /Sedaj jih je baje cca 30/.

Sektorju Sshnutu od SS so iz te policije dodelili naslednje agente: Crisa Ottocaro, pok. Francesco, Stradi Mavriglio, oče Luigi, sta pri SS že od aprila 1944, Ardesi Mario, oče Mario, Faccinetti Giuseppe, oče Giacomo, Trst, via Milano 25, De Francesci Raimondo, pok. Ivana, Landstater Dario, oče Emilio, Trst, itd.

Skupno je bilo premeščenih 20 agentov, za ostale pa imena niso znana. Vsi ti agenti so sedaj obveščevalci, ves dan se sprehajajo po kavarnah, kinih, gostilnah in po okolici Trsta.

Z Mazzuccatijem se ni strinjal radi načina dela njegov namestnik Firrelli, ki ga je zato Mazzuccato ob priliki ostalih odpustitev odpustil. Predlagal pa je obenem SS, da ga pošljejo na delo v Nemčijo. Tirreni je izginil iz Trsta in šel k partizanom. Že prej je sodeloval z nami. Sedaj se nahaja nekje v bližini IX. Korpusa.

Skvadra Colotti

Dr. Colotti ima posebno skvadro, ki si jo je sam izbral iz več agentov. On sam je zasliševalni in raziskovalni komisar. Po činu pa je vicekomisar. Je zelo aktiven, zaslišuje, piše zapisnike, izroča aretirance na SS in na Kvesturo, dočim z S. M. noče sodelovati in imeti zveze. Rojen je v Siciliji v Palermu kot sin policijskega maršala. Do septembra [19]43 je bil pomožni komisar dodeljen Mianatu, po razpadu pa je tega izrinil in prevzel njegovo mesto. Verjetno je k temu mnogo pripomogel Farinacci, ker je Colotti njegov prijatelj. Nekaj časa sta delala skupaj, od novembra pa Mianota ni več na Inspektoratu. Pravijo, da ga je Colotti spravil v zapor, dočim trde drugi, da se nahaja v Rimu, kamor je odpotoval 8 dni pred njega ovadbo. Miano dr. Domenico je stanoval na via Banadoni 2, kjer se je potem naselil dr. Colotti, v telefonskem imeniku je še vedno imenovan Miano. Ta telefon uporablja sedaj dr. Colotti, stanovanje je v tem imeniku nalašč navedeno napačno in sicer V. P. Rivoltella 93.

Iz kvesture v Padovi so izvedeli, da namerava Colotti, vicekomisar Specijalnega Inspektorata v slučaju nevarnosti pribežati v Stresso, kjer biva njegova družina.

Dr. Colotti ima namestnika ANDRIAN DARIA in pomočnika TEDESCHI GIUSEPPA, njegova skvadra se pa sestoji cca iz 30 do 40 agentov. Število in osebe se stalno menjajo, izjema je le 8 agentov in sicer: Sica Giuseppe, Mignacca Alesia, Romano Gaetano, Davan Udino, Brugnerotto Guerardo, Falco Carmine, Polidoro Armando in carabiner Giufriada. Teh 8 tvori jedro, dočim so ostali deloma sestavljeni iz efektivnih agentov, deloma pa iz začasnih. Falco je bil prej v Ljubljani, kakor večina drugih iz te grupe, kjer se je oženil in sedaj večkrat potuje tja.

Skvadra Colotti je vedno na razpolago Colottiju in ni določena za druge službe. Vrše aretacije, zasliševanja, zasede itd. Colotti ima za vso svojo skvadro v svoji pisarni mire, ki jih jim razdeli, kadar gredo na akcijo.

Pomožni agenti

Komandant pomožnih agentov je podpolkovnik RENATO BUCCILLI, ki je podrejen direktno šefu kabineta. Rojen je leta 1896, do 8. septembra je bil na tribunalu v Ljubljani, ni ravno zagrizenec in izjavlja, da bodo prejeli zaslužen plačilo oni agentje, ki so bili v Ljubljani, ker so jetnike strašno mučili. Dne 21. VI. je odšel za stalno v Genevo.

Pomožni agentje, ki niso razporejeni po raznih specialnih službah so uvrščeni v kampanjo pomožnih agentov, katerih komandir je kapetan Spolverino Attilio. 21. VII. je prevzel mesto Renata Buccilia. Do 8. septembra je bil komandir neke kampanje teritorialne policije v Trstu.

Njemu so podrejeni 4 vodi in sicer:

I. vod, komandir Lo Duca Antonio, protifašist, anglofil, večkrat govori proti zagrizencem in Inspektoratu.

II. vod, komandir poročnik Crescimanno Alfredo, ki je brat dr. Crescimanna Giuseppa, je dr. prava, rojen na Siciliji, nasprotnik Colottija, ki je bil oficir v Albaniji.

III. vod, komandir podporočnik Nolfo Ernesto, rojen v Tunisu, živel v tujini do 8. sept. bil na akademiji Modena, na inspektorat je prišel, ker ni imel nobenega svojca v Italiji, je nasprotnik fašizma in Colottija.

IV. vod, poročnik Grezo Luigi, advokat, rojen na Siciliji, v službo je prišel 1. IV. 1944, skoro bos in nag. Prej je bil na tribunalu v Ljubljani. Je Colottijev nasprotnik.

Vsi pomožni agentje so bili sprejeti od marca 1944 dalje. Vsi oni pa, ki so bili sprejeti od ustanovitve Inspektorata do marca 1944, so bili sprejeti tedaj v efektivno stalno službo.

V veliki večini so to ljudje, ki so sprejeli to službo zato, da jim ne bi bilo treba iti v vojsko ali na delo v Nemčijo. Partizanom pa se tudi niso hoteli priključiti, torej tipični oportunisti. Zato je njihova borbenost naravnost nezatna. Razen peščice onih, ki jih ima Colotti v svoji skvadri. Potek vojnih dogodkov, opazovanje aretirancev itd., vse to ima nanje velik vpliv in že postajajo nemirni. Posamezniki so že dezertirali, večina ostalih pa se pripravlja na umik. Mnogo agentov hiti delati posebne izkaznice, iz katerih ne bi bilo razvidno, kaj so, in katere naj bi jim služile za kritje ob razsulu. Da bi to preprečil, je Sigillo telefoniral na anagrafski urad, naj tem agentom ne izstavlja osebnih izkaznic, ker jim zadostujejo njihove policijske. Kako veliko zaupanje uživajo ti agentje pri svojih predpostavljenih, je razvidno iz dejstva, da so te dni razorožili vse agente razen onih, ki so pri Colottijevi skvadri, kateri pa tvorijo veliko manjšino, kajti skupno je namreč pri Inspektoratu 260 agentov - pomožnih. Vsi ti pomožni agentje imajo privatna stanovanja.

Celokupni inspektorat ima na razpolago 8 avtomobilov, 103 efektivne ter 106 pomožnih agentov za Julijsko Benečijo. /Glej prilogo: spisek efektivnih in spisek pomožnih agentov./

Inspektorat v Trstu je ustanovil poleg tega 21 podružnic po celi Julijski Benečiji. V glavnih mestih Julijske Benečije pa posebne specialne inšpektorate, ki so podrejeni Centralnemu Inspektoratu v Trstu: SPECIJALNI INSPEKTORAT NA REKI ima komisarja, 4 agente, podrejene reški kvesturi, ki pa delajo za podružnico

Inspektorata, poleg tega pa še dva agenta, ki sta odvisna od Centralnega Inspektorata in delata pri podružnici.

SPECIALNI INSPEKTORAT V POLI ima komisarja, 8 učinkovitih agentov, ki so podrejeni Centralnemu Inspektoratu in delajo pri podružnici ter enega pomožnega agenta.

SPECIALNI INSPEKTORAT V UDINAH ima komisarja, 6 agentov, podrejenih videmski kvesturi, a delajo za podružnico, poleg tega pa še 4 učinkovite in 4 pomožne agente, podrejene Centralni Inspektorata.

SPECIALNI INSPEKTORAT V GORICI ima komisarja, 6 agentov, podrejenih goriški kvesturi, ki delajo za podružnico ter dva agenta, podrejena Centralnemu Inspektoratu.

Imena in podrobnosti o teh organih hrani naš Evidenčni oddelek.

MUČILNICA RIDZER⁵

Pri rafineriji Standart nad Skednjem in Žavljam se nahaja mučilnica Ridzer, prej je bila to vojaška kasarna. V to mučilnico so po razpadu Italije pripeljali 4500 Judov, razen tega pa vsak dan podnevi in ponoči vozijo tja ljudi iz okolice Trsta in Istre. To kasarno stražijo SS. Neki SS, katerega so preje opili, je povedal: "Vsak, ki prestopi prag te kasarne, se ne vrne nikoli več, ker ga spečejo v posebnih pečeh, nalašč pripravljenih za to. Jetnike tolčejo po glavi s kladivom, nato pa jih odpeljejo v prostor, ki ima dno iz železnih palic. Pod njimi gorijo ognji. Čez pol ure odprejo prostor in v njega zopet lahko pripeljejo drugega aretiranca. Sam stražar se je pobahal, da je bilo v tej mučilnici spečenih preko 4.000 Judov in razen tega ogromno število ujetih partizanov. Predno jih odpeljejo v omenjeni prostor jih zaslišujejo, mučijo, pretepajo - z biči iz jeklenih žic. V tej mučilnici so ujetniki zaprti posamezno v posebnih celicah, v katerih morajo ležati ali sedeti, ker so celice zelo nizke. V to mučilnico vozijo Nemci vsako noč precej drv in vidi se dim, ki se vali iz dimnikov omenjenih peči. Ob priliki bombardiranja Trsta so Nemci močno zastražili to kasarno in svojih mest niso zapustili, čeprav so bombe padale v neposredno bližino, ker so se bali, da ne bi ujetniki zbežali. Dostop v to postojanko nimajo niti vse nemške osebe. V neposredni bližini mučilnice se nahaja rafinerija Standart, garaža za tramvaje, velika klavnica in pa industrija za izdelovanje tankov.

Obveščevalna služba

Inspektorat prejema informacije od svojih zaupnikov in vrinjencev. Mreža nam še ni znana. Poleg tega prejema informacije od SS in od kvesture /tu predvsem razne neorganizirane ovadbe/. Sigurno je, da ima Colotti svojo lastno obveščevalno mrežo /osebne zaupnike/. Po izjavah Sica in Mignace pa je razvidno, da ima tudi vsak od onih ostalih 8 stalnih agentov v Colottijevi skvadri po 4 do 5 zaupnikov. Obveščevalna mreža je razpletena tudi po celi Primorski in so

⁵ Gre za Rižarno (it. Risiera di S. Sabba) v predmestju Trsta. Prim. Tone Ferenc v delu *Satan in njegovo delo in smrt*, Ljubljana 1979; San Sabba, Istrutoria a processo per il Lager della Risiera, I., II. Milano 1988; Capire la Risiera; A Trieste un Lager del sistema nazista. Trieste 1996; Ferruccio Fölkel: Rižarna vrata v smrt; Nacistično taborišče pri Trstu. Trst 1990.

podružnice tudi po večjih krajih na deželi, verjetno obveščevalni centri, ker do sedaj tam še ni agentov.

Sekcija San Michele zanesljivo sprejema informacije od SS PFR ter od 58 legije Camicie /črne srajce/, katerih komanda se nahaja v via Gambini. Ali imajo tudi posamezni agenti svoje zaupnike, nam ni znano.

Zelo verjetno pa je, da pri teh policijah obveščevalna mreža ni razpredena ravno premočno, ker so to delo iz političnih razlogov najbrž prevzeli Nemci sami. Na ta način si tudi razlagamo, da so bili k SS premeščeni ravno najboljši špijoni od San Michela.

II.

POLICIJSKA ORGANIZACIJA DOMAČE REAKCIJE NA PRIMORSKEM

Ta organizacija je mnogo manj izdelana in dovršena, kakor italijanski policijski aparat. Vzrok temu je mnogo manj izdelana in dovršena, kakor italijanski policijski aparat. Vzrok temu je nizka stopnja celotne domobranske organizacije na Primorskem sektorju. Izgleda, da je uspelo domači reakciji, da postavi na Primorskem svoj policijski aparat le v glavnih mestih, to je v Trstu in Gorici s podružnicama v Kobaridu in Udinah. Te policijske organizacije domače reakcije so med seboj v zelo rahlih zvezah, ker je vsaka izmed teh organizacij sama za sebe vezana na okupatorsko policijsko organizacijo v dotičnem kraju. Svoje zveze s sosednjimi organizacijami in z belogardističnim centrom v Ljubljani vzdržuje le preko političnih zvez.

1. POLICIJSKA ORGANIZACIJA BELE GARDE V TRSTU, ima svoj sedež v via Monfer 8. Hrani pa se v via Torre bianca. Šef te policijske organizacije je Poljšak Ivo, rojen v Slov.[enski] Bistrici na Štajerskem. Po poklicu študent trg.[ovske] akademije. Do kapitulacije Italije je deloval kot belogardist v ljublj.[anski] pokrajini, kjer je bil po 8. sept. od partizanov ujet in obsojen na smrt, a mu je uspelo pobegniti. Za svoje delo je zelo nezmožen, je pa zagrizen anti-komunist. Pod njegovo ingerenco spada tudi organizacija v Poli, Reki in Gorici.

Na razpolago mu je 16 agentov in sicer:

GUŠTIN, SREDNJIH LET, Poljšakov namestnik

OČKA, /ileg. ime/ starejši, poročen, doma iz Ljubljane. Mnogo se zadržuje v Poljšakovi komandi. Piše pisma na nemško komando.

BOLTAVZAR MILAN, doma iz Bežigrada, velik, močan, star 26 let, v Ljubljani je bil član OF, pa je dezertiral.

MILANOVIČ BRANE, sin bivšega jug. oficirja.

BITEŽNIK MITJA, jurist, sin advokata, po rodu Primorec. Imel je tudi stike z Jazbecem, organizatorjem sredine. Precej zahaja v Gorico, kjer je bil pred kratkim tudi ranjen v hrbet.

MUSTER JOŽE, fužinar, sin zobozdravnika iz Ljubljane

REISNER JOŽE, akademik, sin ravnatelja tehnične šole v Ljubljani.

KRAMOLC LUKA, medicinec, sin učitelja Luke iz Ljubljane

BARAGA

SAKSIDA JOŽE iz Trsta ali Gorice

BERCE OTO, akademik, begunec s Štajerskega

Tomšič

ŽITNIK ANTON, dijak, doma iz Ljubljane, spada h Erlichovi grupi. Poljšak sam je izjavil, da je postavljen na policiji za kontrašpijonažo. Je popolnoma kriminalen tip, ki uživa v pretepanju naših ljudi.

ČERTALIČ ANTE, stanuje v via Industrija 2, pred kratkim je prišel iz internacije in se javil v službo policije.

Ostala imena, ki so v zvezi s policijo:

CENCIČ GABRIJEL iz Ljubljane, sin umrlega urednika Slovenca, je agent policijske uprave v Ljubljani. Prihaja pogosto skupno z dr. VIRNIKOM v Trst, zaradi stika s policijo.

DUHOVNIK iz Medvod, ekstremna točka črne internacionale, organizator bega za Trst. Njegova klika je v sporu s Poljšakovo policijo, ker je pretežno nacionalna.

Poljšak izstavlja sam dokumente svojim agentom in je zaradi varnosti izdal vsakemu tudi dokument gestapa.

2. DOMOBRANSKA POLICIJA V GORICI ima svoj sedež v via Morelli. Šef te policije je neki Perzolia iz Ljubljane. Skupina šteje okoli 45 moških, ki je pa zelo slabo oborožena. Ta center ima dve podružnici in sicer:

v Kobaridu, kjer šteje 14 moških in

Ajdovščini, kjer šteje 10 moških.

Prav tako ima domobranska policija svoje podružnice v Postojni, Ilirski Bistrici in Tolminu. Imajo stalne zveze z SS, dobivajo precej točne podatke in informacije s Kanalske doline, medtem ko iz okolice Gorice in s Krasa nimajo dobrih informacij.⁶

MIHAJLOVIČEVE AGENTURE NA PRIMORSKEM

Poleg teh domobranskih agentur imajo na sektorju Primorske tudi Mihajlovičevci /modrogardisti in črnorokci/ svoje manjše organizacijske in politične centre. Njihovo policijsko delovanje se omejuje le ne sodelovanje z domobransko in švabsko policijo v borbi proti narodnoosvobodilnemu pokretu ter na špijoniranje vseh konkurenčnih reakcionarnih organizacij /domobrancev, sredine itd./

V Trstu imajo Mihajlovičevci svoj glavni center v via Commerciale 3, v drugem nadstropju. Tu imajo svojo pisarno, ki jo vodi aktivni kapetan Avguštinčič Tone. Ta je bil v internaciji v Italiji, po vrnitvi pa se ni hotel priključiti Rupnikovim domobrancem. V pisarni mu pomagata neki dr. Jazbec in Živec. Povezujejo se s tržaškimi intelektualci, od katerih sta vodilna dr. Slavik in dr. Tomšič. Denar dobivajo od svoje centrale v Ljubljani, finansira jih grupa industrijalcev. Med drugimi jim je dal na razpooago ljubljanski industrijalec Heinrichar 6.000.000 Lit. Že navedeni dr. Jazbec prihaja tudi v Padovo, kjer organizira študente, ki so povečini prišli iz Ljubljane.

Med najvidnejšimi Mihajlovičevci v Trstu so naslednji:

Manojlovič Ljubo, via Vasari, star 19 let, star četnik.

Deaković, ki je prišel z Djakovičem in Jevdjevičem iz Bologne.

Kontič Slavino iz Šibenika, študiral v Bologni, prej ustaš, sedaj četnik

Lakatus, novinar iz Zagreba, ki je pa verjetno odšel v Švico.

⁶ Podatki so nepopolni. Več glej Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem (1943-1945), Ljubljana 1982, str. 89 in 90.

Buljan iz Splita, industrijalec likerjev, milijonar, ki je 13. II. 1944 prinesel iz Rima v Trst 500.000 lir.

Vujinovič, doma iz Splita, dela skupaj z Deakovičem.

Vujošević, bivši kurir Mihajlovića. Bil je v internaciji, sedaj v Trstu

JEVDJEVIĆ.

V samem Trstu imajo plavogardisti okrog 30 mož plavogardistične /mihajlovičevske policije/, ki se je rekrutirala iz bivših Sokolov iz Ljubljane. Zaradi njihove propagande za kralja Petra jih je začela zasledovati italijanska fašistična, pa tudi domobranska policija, na kar so začeli v svojem delu nekoliko kolebati.

Center vseh teh tipov je v hotelu Continental. Tja zahaja pogosto Jevdjevič, ki pa mnogo potuje v Abacijo, kjer je imel aprila sestanek z majorjem Novakom in zastopniki nekega nemškega štaba. Tudi del Jevdjevičevega štaba se nahaja v hotelu Continental.

Za zvezo med Mihajlovičevci v Trstu in Mihajlovičevsko skupino v Švici, skrbi dr. Leska, po narodnosti Srb, po poklicu zobozdravnik, ki stanuje v Trstu, via Gateri 9. Ko se je v novembru in decembru začela propaganda med bivšimi jug. aktivnimi oficirji za beg v Švico, in ko je neko določeno število teh oficirjev dejansko bežalo v Švico, se je moral vsak izmed njih javiti pri dr. Leski, kjer je dobil dokumente in denar. Poleg stroškov za vožnjo je dobil vsak oficir še 4.000 lir. Vodiči so morali po povratku s švicarske meje točno poročati dr. Leski, kako so oficirji potovali in kaj so med seboj govorili. Skupina dr. Leske je imela v vseh večjih mestih severne Italije postavljene relejne stanice, ki so jih vodili pravoslavni popi in srbski študentje.

Glede na to, da se Rupnikovo domobranstvo močno razkrajaja zaradi razvoja na svetovnih frontah in vedno vidnejšega poraza Hitlerja, se Mihajlovičevski element v majhnem procentu krepí, dočim večji del domobranstva prehaja v vrste narodnoosvobodilne vojske. Prav tako se pojavlja na sektorju Primorske "ČRNA ROKA", o kateri bomo poročali kasneje kot eksekutivni "ilegalni", gestapovsko mihajlovičevski organ.

III.

UPRAVNO POLICIJSKA ORGANIZACIJA NEMŠKEGA OKUPATORJA

Na sektorju Slovenskega Primorja se nahaja tudi center vsega upravno političnega in torej tudi policijskega aparata za pokrajine, ki jih je okupator naimeoval "Adriatisches Küstenland" /to je Primorska z Istro, Gorenjska, Ljubljanska pokrajina z Ljubljano/.

Ta center se nahaja v Trstu ter ga predstavljajo po upravno politični liniji Hitlerjev "Berater" Reiner, v policijskem in vojaškem pogledu pa "SS Gruppenführer und General der Polizei", krvolok Roesener. Kje ima svoje prostore Roesener, nimamo poročil, Reiner stanuje na via Eremo 1., komanda pa se nahaja v podzemlju palače tribunala. S 1. junijem je bil neki višji oficir po imenu Pfeifer imenoval za namestnika Reinerjevega.⁷

⁷ Na Primorskem je bila upravnopolijska organizacija nemškega okupatorja takšna, da so bile Primorska z Istro in Ljubljanska pokrajina z Ljubljano v upravnem pogledu združene v operacijsko cono Jadransko Primorje s središčem v Trstu, ki jo je vodil dr. Friedrich Rainer, v policijskem in vojaškem pogledu pa višji vodja SS in policije, policijski general Ervin Rösener v Ljubljanski pokrajini, v ostalih

Od ostale organizacije, zlasti kar se tiče policijskega aparata Roesenerja, imamo podatke samo o tem, da je za Julijsko Benečijo njegov namestnik neki dr. Globočnik. Nimamo podatkov o podrobni organizaciji tega aparata, ki je zelo maloštevilen. Policijsko delovanje nemškega okupatorja se na tem sektorju omejuje predvsem na kontrolno delovanje zgoraj navedenih republikansko fašističnih in domobransko - izdajalskih policijskih organizacij. Pri tem ima v posameznih italijanskih in domobranskih policijskih enotah svoje zastopnike, ki imajo sicer odločilno besedo, prepuščajo pa iniciativo italijanskim in domobranskim policijskim organom.

C.

LJUBLJANSKA POKRAJINA

Ob okupaciji Jugoslavije je italijanski okupator v takoimenovani Ljubljanski pokrajini prevzel večino upravno - policijskega aparata, kakršen je obstojal do okupacije. Prevzel ga je na ta način, da je ohranil vso dotedanjo organizacijo in skoro vse uradništvo, razen vodilnega, ki ga je okupator zamenjal s svojim. Tako je ostala bivša uprava Dravske banovine z vsemi svojimi oddelki, ostala je žandarmerija, ostala je policija v Ljubljani in sreska načelstva po pokrajini. Poleg te osnovne upravno - policijske organizacije, katero je pustil italijanski okupator še dalje, le da jo je kontroliral in jim dajal direktive, je italijanski okupator na celem teritoriju Ljubljanske pokrajine vpostavil svojo policijsko organizacijo, OVRO ter svoje karabinjerske postojanke. Toda istočasno je iz vrst domačih izdajalcev množil in izpopolnjeval domač policijski aparat, ki je tem tesneje sodeloval z okupatorskim, čim bolj je naraščal narodnoosvobodilni pokret.

Dočim je bil kompletan upravno - policijski aparat italijanskega okupatorja in domače reakcije ob kapitulaciji Italije zrušen s tem, da so sile NOV in POJ zasedle skoro vso Ljubljansko pokrajino, razen Ljubljane same, je ostal nepoškodovan, oziroma nezmanjšan upravno - policijski aparat domače reakcije v Ljubljani sami. Tak aparat je prevzel nemški okupator po kapitulaciji Italije.

Tako funkcionira v sami Ljubljani še vedno UPRAVA POLICIJE s silno razširjenim aparatom. Poleg uniformirane policije, ki šteje cca 300 mož, razpolaga političen oddelek s preko 100 tajnih agentov.

Šef političnega oddelka je bivši sodni pripravnik LOH MAKŠ.

Ves ta aparat, s šefom uprave policije v Ljubljani vred je v absolutni večini po narodnosti slovenski, prevlada pa v njem klerikalni element domače reakcije.

Okupator in domača reakcija obvladata v takoimenovani Ljubljanski pokrajini poleg Ljubljane še dve sreski mesti, to je Novo mesto in Kočevje, pri čemer je njihova oblast omejena strogo na mesto samo in najožjo okolico. V teh mestih se sicer nahaja sresko načelstvo, poleg njih pa je organizirana takoimenovana "Varnostna služba", ki nadomešča bivšo žandarmerijo in jo sestavljajo za operativne edinice nesposobni moški. V sklopu sreskega načelstva je organizirana obveščevalna služba, ki pa razpolaga z malim številom agentov. Težišče policijske in obveščevalne službe je pri posadkah Rupnikovega domobranstva.

pokrajinah pa Odilo Globocnik s sedežem v Trstu. Prim. T. Ferenc: Nemška policija v operacijski coni "Jadransko primorje" 1943-1945. Borec XXVIII, 1976, št. 11, str. 577-592.

POLICIJSKO OBVEŠČEVALNI APARAT RUPNIKOVEGA DOMOBRANSTVA

Pri organizacijskem štabu slov. domobranstva v Ljubljani je formiran tudi obveščevalni center. Slovensko domobranstvo ima od svojega nemškega gospodarja izrecno prepoved, da ne sme vršiti niti v Ljubljani sami, niti na podeželju, aretacij, še manj pa eksekucije na lastno pest. Vse ovadbe je treba v smislu povelja nemških oblasti dajati organom Gestapa, ki končno odloča, ali naj se osumljenca aretira.

Vkljub temu je vse delo švabobranskih edinic v pretežni večini policijskega karakterja. Domobranske edince se dosledno izogibajo borb z našimi operativnimi edinicami. Preko svoje obveščevalne službe pa sistematično skušajo odkrivati naše terenske organizacije in posamezne pristaše narodnoosvobodilnega pokreta, kakor tudi pozadinske oblasti, vojaške in civilne, katere lovijo in jih po največkrat na licu mesta pobijejo. To svojo policijsko aktivnost maskirajo s parolo, da so politični delavci terenci, najnevarnejša organizacija narodnoosvobodilnega pokreta in da je treba te najprej uničiti. V tem smislu je orijentirana ne samo aktivnost domobranskih edinic, temveč tudi vsa njihova obveščevalna služba in sicer v mestu samem, kot na podeželju, tako, da lahko smatramo celotno domobransko vojaško organizacijo kot osnovo okupatorskega policijsko - političnega aparata. Tako funkcijo vrši obveščevalni center pri organizacijskem štabu Rupnikovega domobranstva v Ljubljani in njim podrejeni obveščevalni centri, ki so naslednji:

- obveščevalni center Ljubljana s 13 podrejenimi enotami
- obveščevalni center Vrhnika s 14 podrejenimi enotami
- obveščevalni center Grosuplje s 5 podrejenimi enotami

DOS, TOS, ČRNA ROKA

Poleg policije /uprava policije v Ljubljani, varnostna in obveščevalna služba v sreskih mestih Kočevje, Novo mesto/ in poleg domobranskega policijsko obveščevalnega aparata, obstoja v Ljubljani še takoimenovana

DOS / državna obveščevalna služba / in

TOS /tajna obveščevalna služba/

Obveščevalno službo DOS vodi znani plavogardist major Novak. Prej se je ta obveščevalna agencija imenovala SIS /slovenska informacijska služba/, pozneje je delala pod imenom JOS /jugoslovanska obveščevalna služba/. Navidezno se ta obveščevalna organizacija zanima za vojaške vesti, za poslušanje tujih radijskih postaj, za okupatorske postojanke itd. Praktično pa se ta Mihajlovičevska obveščevalna organizacija zanima za vse, karkoli je v zvezi z osvobodilno fronto in narodnoosvobodilnim pokretom, kjer je borba plavogardistov usmerjena le proti narodnoosvobodilnemu pokretu. Nima sicer svoje oficijelne eksekutive, ki bi bila organizirana v količkaj pomembnejšem obsegu, vendar pa dela z roko v roki z okupatorskim policijskim aparatom, od Gestapa preko domobrancev do Črne roke.

DOS se smatra samega sebe kot "Oddelek poveljstva kraljeve jugoslovanske vojske v Sloveniji" in je organiziran "nadstrankarsko" kot vojaška organizacija. Svojo organizacijo razširja v treh smereh: preko "sokolske legije", "narodne legije" in "slovenske legije". Pri tem je sokolska legija politična grupacija izdajalcev iz bivšega liberalnega tabora /JNS/, slovenska legija politična grupacija izdajalcev iz kleri-

kalnega tabora /JRZ/ ter narodna legija politična grupacija takoimenovanih sredincev. Vsaka izmed teh legij ima takoimenovanega "zveznega" oficirja pri poveljniku kraljeve vojske za Slovenijo.

DOS obstoja prilično organizirana v sami Ljubljani, kjer ima 8 obveščevalnih sektorjev. Svojo zaupniško mrežo pa ima tudi v enotah Rupnikovih domobrancev. Ta mreža se toliko bolj razširja, kolikor bolj prehajajo fašistični elementi v Rupnikovem domobranstvu v Mihajlovičevske vrste. Pri tem pa je treba še posebej omeniti, da špijonira DOS ne samo vse pristaše narodnoosvobodilnega gibanja, temveč tudi konkurenčne reakcionarne grupe okoli slovenske in narodne legije. DOS je najtrdnije zasidrana v sokolski legiji.

Do sedaj je uspelo, da je DOS organiziral obveščevalno službo v Ljubljani, manjše agenture pa ima v Trstu in Gorici. Na podeželju pa ima svoje mreže v oboroženih oddelkih Črne roke.

Na policiji ima DOS svoje organe /v Ljubljani Uranič F./, ter je tesno povezana z Gestapom.

TOS /tajna obveščevalna služba/ je separata obveščevalna organizacija "slovenske legije", to je izdajalec iz bivšega klerikalnega tabora /JRZ, Katoliška akcija, Stražarji/. Istočasno je tesno povezana z obveščevalnim aparatom Rupnikovega domobranstva, v katerem itak prevladujejo klerikalni elementi, povezani z Gestapom.

Organizator TOS-a je znani belogardistični kaplan Glavač. Cilj te obveščevalne organizacije je izrecno lov za vsakim posameznim resničnim ali navideznim pristašem narodnoosvobodilnega gibanja. Zaradi trenj, ki se neprestano pojavljajo v taboru domačih izdajalcev, pa ti tabori neizbežno vohunijo drug proti drugemu, pri čemer zlasti TOS kot obveščevalna organizacija najbolj zagrizenega dela reakcije vohuni tudi za onimi elementi, ki se nahajajo prav tako v taboru reakcije, pa se opredeljujejo k liberalnemu taboru. Tako se neredko zgodi, da marsikateri pristaš in pobornik reakcije iz enega ali drugega tabora pade po denunciaciji nasprotne obveščevalne službe pod sumom "komunizma". Tako se je na primer zgodilo v Novem mestu, da je šef obveščevalne službe pri domobranski posadki v Novem mestu kaplan Babnik obdolžil liberalne predstavnike domobrantskih enot komunizma, kar pa je imelo za posledico, da so bili razrešeni vsi obveščevalni organi, povečini duhovniki, ki so pripadali TOS-u.

Obe navedeni organizaciji TOS in DOS sta najtesneje povezani z Gestapom, odnosno ima Gestapo v njih odlično oporo ne samo v tem pogledu, da mu pomaga pri zasledovanju pristašev narodnoosvobodilnega gibanja, temveč tudi v tem, da ima s tem dober pregled nad vsem dogajanjem v taboru same reakcije. To je razvidno deloma iz naslednjega: ko se je v začetku letošnjega poletja zaradi razvoja dogodkov na svetovnih frontah začel razkroj v domobrantskih vrstah, je začel organizirati takoimenovano "ilegalo", to je za prestop v mihajlovičevske vrste, ter se pripravljaj, da v slučaju kapitulacije Nemčije, odnosno izkrcavanja zaveznikov udari okupatorju v hrbet. Posledica tega je bila, da je Gestapo v Ljubljani aretirale cca 200 Mihajlovičevcev in sicer iz vrst TOS-a, DOS-a in Rupnikovih domobrantskih oddelkov. Pri tem so nastala vsa mogoča sumničenja, da je te plavogardiste izdal TOS, plavogardisti iz klerikalnih vrst so dolžili DOS, na zunaj v svoji propagandi pa so proglašali te aretacije kot posledico "komunističnega

izdajstva". Okupator teh aretirancev ni streljal, kot ponavadi dela s pristaši OF, temveč jih drži zaprte "za vsak slučaj".

GESTAPOVSKI POLICIJSKI APARAT

Kot smo že uvodoma navedli, nemški okupator ob prevzemu Ljubljana in takoimenovane ljubljanske pokrajine ni vzpostavil svojega aparata v celoti, temveč je prevzel vse obstoječe upravne in policijske aparate in jih še povečal, sam pa se je omejil na kontrolo. Zaradi tega tudi ni organiziral kakega posebnega centra v Ljubljani sami in za ljubljansko pokrajino, temveč je Ljubljano podredil svojemu gestapovskemu centru na Bledu.

Tako ima Gestapo v vseh upravno - policijskih institucijah samo svoje kontrolne organe. Na policijski upravi v Ljubljani je pod firmo zveznega oficirja pri Upravi policije odn. njenemu šefu dr. Hacinu neki gestapovec DUSCHA. Kontrolni organ vseh zaporov na sodišču in policiji je gestapovec Hauptscharfuehrer SIMON. Ta ima povsod svoje namestnike iz vrst domačih izdajalcev.

Podrobnejših podatkov o gestapovskem aparatu v Ljubljani in Ljubljanski pokrajini trenutno nimamo.

ČRNA ROKA

Dočim sta TOS in DOS v veliki meri in predvsem obveščevalni organizaciji, ki se poslužujeta domobranske vojaške organizacije, policije in Gestapa kot svojih eksekutivnih organov, je nasprotno Črna roka bolj eksekutivni kot obveščevalni organ domače reakcije. Črna roka je teroristična organizacija, ki se poslužuje 1. okupator, da preko nje izvršuje najogabnejše zločine in se s tem zamaskira ter pri tem še igra vlogo zaščitnika slovenskega naroda pred Črno roko, čeprav ni nobenega dvoma, da je okupator s pomočjo domače reakcije prvi organizator Črne roke. 2. Črna roka je izvršni organ klerikalne izdajalske roke, ki istočasno vrši zločine proti pristašem narodnoosvobodilnega gibanja, obenem pa tolče tiste izdajalske kroge iz liberalnega izdajalskega tabora, ki očitno nastopajo proti klerikalni nadvladi v taboru izdajalcev. 3. Črna roka je neke vrste "ilegala" in sicer rezerva za plavogardiste, ki hočejo dati črni roki pečat "redne jugoslovanske vojske Kralja Petra" in obenem rezervna krinka za tiste domobrince, ki bi se v teku nadaljnje diferenciacije domobranstva ne odločili za okupatorja, temveč bi prešli v mihajlovičevsko ilegalo, kjer bi se pod firmo kraljeve jugoslovanske vojske borili dalje proti narodnoosvobodilnemu pokretu "skupaj z zavezniki". Belogardistični duhovnik je na vprašanje: "Kaj je Črna roka?" odgovoril: "Črna roka je od zakonite /okupatorske/ oblasti dovoljena organizacija, ki ji je poverjena naloga, delati red.

Trenutno obvladajo Črno roko zagrizeni klerikalni elementi, sestavljeni iz vrst Erlichovih klerofašističnih stražarjev /Erlich je bil bogoslovni profesor, izrazit klerofašist še za časa Jugoslavije, streljan od pristašev NOV 1942 leta v Ljubljani/ in iz križarjev ter iz vršičkov liberalnega fašističnega izdajalskega tabora.

Izvršni odbor Črne roke tvorijo: neki Kreiper, Jeločnik, znan domobranski propagandist v Ljubljani, Slavko Krek /brat ministra Kreka/, poleg tega pa so še v

vodstvu Črne roke dr. Marjan Zajec in dr. Pirkmajer iz liberalnega tabora, jugoslovanski kapetan Berlot Viktor, Rudolf Žitnik iz klerikalnega tabora JRZ. Eden izmed organizatorjev Črne roke je šef Ljubljanske policije Slovenec Hacin.

Eksekutivo Črne roke tvori vojaško jedro, ki šteje 250 do 350 mož, ki je sestavljeno v veliki meri iz partizanskih dezertarjev, ki so bili vsi klerikalno usmerjeni, iz raznih oportunističnih elementov, ki niso hoteli stopiti v odkrito službo okupatorja /skrivači/ ter iz domobranskih ubežnikov, ki so se glede na razvoj domače in svetovne situacije orijentirali iz odkritega sodelovanja okupatorjem v takoimenovano ilegalo, hoteč s tem zamaskirati svoje izdajstvo.

Center vojaške grupe Črne roke se nahaja na sektorju Rakek-Logatec-Žiri. Komandant te grupe je bivši namestnik komandanta bataljona v partizanskem odredu, po svojem prepričanju krščanski socialist Marn Janez-Črtomir, je izdal proglas, v katerem izjavlja, da je naredil udor v partizanskih vrstah zaradi komunistov, ki sodelujejo v OF. Ima najtesnejše veze z Gestapom, od katerega dobiva orožje in denar, prav tako pa tudi z domobranstvom in njihovimi posadkami, kjer agitira za ilegalo.

Črna roka je organizirala v treh odredih in sicer: Dolenjski, Notranjski, Primorski odred, od katerih šteje vsak 80 do 120 mož. V mestih, kot je na primer Ljubljana ter v krajih, kjer organizacija Črne roke ni razvita, pa delujejo manjše grupe /3-4 mož kot eksekutiva/. Na primer v Ljubljani in po Gorenjskem Jesenice, Škofja Loka, Kranj/, vendar pa še ni jasno, v kolikor Gestapo sam ne izbira take eksekutive, ki nima nobene zveze z vojaškim vodstvom Črne roke, ki jo je Gestapo sam zamaskiral pod to firmo. Tako so v Ljubljani znani kot eksekutivci Črne roke znani gestapovci in mučitelji Voršič Drago, Srečko Rus, Gjud, Ehrlich Oto, Juvan Franc.

Na Primorskem je namestnik komandanta Črne roke /četnikov/ major Bitenc, rezervni oficir jug.[oslovanske] vojske in obenem zagrizen belogardist, JRZ-jevec, ki je sedaj zaprt.

V Trstu je bil organizator Črne roke major jugoslovanske vojske Vujošević, ki pa ga je okupator v zvezi z drugimi mihajlovičevci aretiral.

Č.

GESTAPO IN WEHRMANSCHAFT TER HEIMATBUND NA ŠTAJERSKEM

Na onem delu Slovenije, ki ga je zasedel nemški okupator neposredno po napadu na Jugoslavijo t.j. Štajerskem in Gorenjskem je okupator uničil celoten upravno političen jugoslovanski aparat, pregnal vse uradništvo in inteligenco, ki ni bila že prej petokolonska ter postavil nov, svoj aparat z novim, nemškim uradništvom z izjemo zagrizenih petokolonskih hitlerjancev, ki jih je sprejel v svojo službo. Štajerska, ki je bila kmalu po okupaciji priključena kot enakopraven del Reichu, tvori v politično upravnem pogledu samostojen GAU STEIERMARK. Vodja tega gau-a je gauleiter dr. Uiberreiter, ki ima najvišjo izvršno in zakonodajno oblast. Ta gau ima 7 okrožij in sicer se imenujejo "Landrat" 1. Marburg - Stadt, 2. Marburg - Land, 3. Cilli, 4. Pettau, 5. Trifail, 6. Rann, 7. Luttenberg. Landrati so razdeljeni na občine.

Vzporedno s tem teče organizacija policijskega aparata na Štajerskem:

Center policijskega aparata za Štajersko se nahaja v Mariboru, kjer je sedež celotne upravno-politične in vojaške organizacije za Štajersko. Na čelu tega aparata stoji "Bundefuehrer STEINDL, ki je obenem vrhovni poveljnik

Wehrmannschafta. Ta policijski aparat ima določeno število uniformiranih policistov, razdeljenih v železniško, prometno policijo. Poleg tega je tam sedež žandarmerije. Poleg uniformirane policije in žandarmerije pa je pod komando Steindla še Wehrmannschaft, o katerem bomo podrobneje podatke navedli spodaj. V Mariboru ima svoj center tudi Gestapo za Štajersko in se imenuje "Dienststelle der Geheime Staatspolizei".⁸ Šef Gestapa v Mariboru je bivši vodja Gestapa v Celju, po imenu Tobi⁹ in nosi naslov: "Komandeur der Sicherheits polizei und SS, Marburg."¹⁰ Prav tako, kot upravna organizacija, ima tudi policijski aparat svoja okrožja, ki so razdeljena enako, kakor upravna organizacija. V vseh teh okrožjih, ki jih je sedem, je vzpostavljen žandarmerijski aparat in sicer na sedežih teh okrožij, poleg tega pa še povsod na sedežih občin, medtem ko je Gestapo organiziran samo na sedežih okrožij, to je Maribor-mesto, Maribor okolica, Celje, Ptuj, Trbovlje, Brežice in Ljutomer. Iz teh centrov okrožij pošilja Gestapo manjše grupe agentov na sedeže občin v pomoč žandarmeriji, kadar je to potrebno, sicer pa ima na vsaki občini le svoje tajne zaupnike. Naslov gestapovskih komand na sedežih zgoraj imenovanih okrožij je: "Dienststelle der Geheime Staatspolizei."

Številčno stanje moči policijskega aparata je različno glede na važnost posameznih okrožij. Tako je v Celju, kjer je vozel gestapovskega delovanja za Savinjsko dolino cca 90 mož policije, od tega 50 uniformiranih in 40 gestapo - agentov. Po nacionalni pripadnosti so člani gestapa večinoma Nemci, nekaj med njimi je kočevskih Nemcev, precej pa tudi domačih nemškutarjev. S podrobnejšim pregledom tega aparata trenutno še ne razpolagamo.

Poleg tega upravnega in policijskega aparata je okupator na teritoriju Štajerske ustanovil masovno polvojaško organizacijo WEHRMANNSCHAFT, ki je ustanovljen za zaščito politične oblasti ter zamišljen kot predpriprava za vojaško službo. Je to pomožna organizacija za ojačanje žandarmerije in policije, ki jo meče okupator v borbo proti narodnoosvobodilnemu pokretu, kjerkoli se izkažeta policija in žandarmerija prešibki. V Wehrmannschaft so bili sprejeti vsi tisti, ki so se pri rasnem in političnem pregledu izkazali kot politično zanesljivi ali vsaj nevtralni. Wehrmannschaft je sicer prostovoljna organizacija, ki pa se je organizirala pod največjim terorjem in kdor ne bi hotel vstopiti v to organizacijo, mu je grozila kot najmanjša kazen izgon in konfiskacija premoženja ali pa koncentracijski logor. Vrhovni vodja Wehrmannschafta je Steindl. Tudi ta organizacija je razdeljena na okrožja /Kreise/, ki ima vsak svojo Standarto. V vsaki občini je organizirana Wehrmannschaft v Sturme, njihov poveljnik je Sturmfürer.

Wehrmannschaft /brambovci/ ni stalno pod orožjem, temveč vrši svojo običajno zaposlitev v civilu. V slučaju potrebe dobi poziv, in tedaj se mora javiti vsak svoji najbližji edinici. Orožje in uniformo dobi pri Sturmfuehrerju.

Iz najzanesljivejših Wehrmanov se rekrutira Alarmkompania, ki je stalno pod orožjem. Po številčnem stanju pa je zelo majhna in se nahaja na vsakem sedežu občine.

Vzporedno z Wehrmannschaftom je okupator na Štajerskem organiziral še politično organizacijo "Steirischer Heimatbund". Kakor je Wehrmannschaft pomožna

⁸ Pravilno Geheime Staatspolizei.

⁹ Pravilno Hans Toby. Omenjeni ni bil komandant varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, pač pa vodja izpostave v Celju, nato pa je deloval v uradu komandanta v Mariboru.

¹⁰ Pravilno Komandeur der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst.

vojaška organizacija za zaščito politične okupatorske oblasti in obenem vojaška predpriprava za vstop v nacionalsocialistično stranko.

Tudi ta organizacija je navidezno prostovoljna, toda ta prostovoljni pristop je bil izvajan z nezaslišanim terorjem. Glede na to politično organizacijo je okupator ločil štajerske Slovence v tri razrede:

1./ Končno veljavne člane Heimatbunda, ki so prejeli rdečo legitimacijo in se smatrajo kot nemške državljane z vsemi pravicami in dolžnostmi.

2./ Začasne člane Heimatbunda, ki so prejeli zeleno legitimacijo. Ti lahko šele po preteku petih ali desetih let postanejo polnopravni nemški državljani.

3./ Tako imenovani Schutzangehörige,¹¹ ki so popolnoma brezpravni, ne morejo biti člani nobene vojaške ali politične organizacije, dobijo zmanjšane živilske karte in jim stalno grozi izselitev.

Vkljub terorju navedenih okupatorskih Wehrmannschaft in Heimatbund ne igrata vidne vloge v okupatorskem upravno - policijskem aparatu. Izjemo delajo severno-štajerski okraji, ki so politično manj zavedni in kjer se sovražnik v borbi proti narodnoosvobodilnemu pokretu z večjo koristjo opira na navedene organizacije.

Na Štajerskem se naslanja torej okupator predvsem na svoj upravno policijski aparat, v katerega vključuje v silno majhni meri domače izdajalce. Ker mu poizkus s Heimatbundom in Wehrmannschaft kot odkritima okupatorskima organizacijama ni uspel, skušata okupator in domača reakcija iz slovenskega centra Ljubljane organizirati na Štajerskem belogardistične vojaške oddelke. Kot belogardistični agent in organizator prihaja v Celje belogardistični novinar SLAVKO SKOBERNE in se sestaja s šefom celjskega gestapa Schoenrockom. Prav tako prihaja na Štajersko bivši klerikalni narodni poslanec dr. Ogrizek, ki je bil svoj čas od Nemcev izgnan. Okupator pa se je začel posluževati pri stremljenju za organizacijo bele garde predvsem duhovščine, ki je bila sicer svoj čas izgnana iz Štajerske, pa se je danes opredelila za belo gardo. Med njimi je najbolj znan frančiškan pater Odilo iz Ljubljane.

D. GORENJSKA

Vse, kar je bilo zgoraj navedeno o upravno politični organizaciji za Štajersko velja tudi za Gorenjsko, z naslednjimi razlikami:

1./ Center gestapovske in žandarmerijske organizacije za Gorenjsko se nahaja na Bledu, ki ima svoje podružnice, ki nosijo naziv "Ausenstelle" v 1. Škofji Loki, 2. Kranju, 3. Kamniku, 4. Jesenicah, 5. Radovljici, 6./ Tržiču. Pod center Bled spada tudi podružnica Gestapa v Ljubljani.

2./ Namesto Steierisches Heimatbund je organiziran na Gorenjskem pod enakimi pogoji in z istimi cilji, pa tudi z enakimi uspehi Kärntnerheimatbund.¹²

3./ Wehrmannschaft na Gorenjskem ne obstoja več in sicer iz razloga, ker jo je bil sovražnik prisiljen sam razpustiti. V trenutku, ko je sovražnik začel z organizacijo Wehrmannschafta, to je v zimi 1941-1942, je bil na Gorenjskem že toliko močen partizanski pokret, da je bil prisiljen sovražnik že organizirano Wehrmannschaft, ki je simpatizirala z narodnoosvobodilnim pokretom, razpustiti.

¹¹ Pravilno Schutzangehörige.

¹² Pravilno Kärntner Volksbund.

4./ Zato pa se je okupatorju in domačim izdajalcem posrečilo v veliko večji meri kot na Štajerskem organizirati vojaško in politično organizacijo bele garde, katere se sovražnik v precejšnji meri poslužuje kot izdatno pomoč svojemu upravno političnemu aparatu. Belogardistične postojanke se nahajajo: V Št. Vidu pri Ljubljani, Škofji Loki, Cerkljah pri Kranju.

Poleg tega je sovražniku uspelo, da je organiziral ob pomoči naše domače reakcije manjše grupe Črne roke kot gestapovsko belogardistične eksekutive, s to razliko, da je v teh grupah gestapovski element mnogo bolj viden.

E.

SOVRAŽNE AGENTURE V INOZEMSTVU

Istočasno, ko domači izdajalci najtesneje odkrito in zakrinkano sodelujejo z okupatorji, skuša navezati domača reakcija potrebne stike z grupami v inozemstvu

I. Kot ena izmed prvih takih grup, s katero ima vsaj rahlejšje zveze, je slovenska emigracija na Hrvaškem, zlasti v Zagrebu. Gre tukaj za desettisoče Slovencev, v pretežni večini intelektualcev, med njimi 200 duhovnikov, ki so jih Nemci pregnali ob okupaciji Slovenije v Srbijo in na Hrvaško.

Vodja slovenskih emigrantov je bivši rektor visoke bogoslovne šole v Mariboru in bivši klerikalni narodni poslanec dr. Hohnjec. Dr. Hohnjec ima dobre zveze z ustaši in HSS. Ima svojo pisarno, ki jo vodi neki Oberžan in v kateri dela neki akademik Sedlak Dušan, ki naj bi po prejetih poročilih užival velik ugled med emigranti in ki je pod tajnim nadzorstvom reakcije. Večina emigracije je razen samega vodstva, z duhovniki vred, progresivno usmerjena. S to grupo hoče dobiti slovenska reakcija iz Ljubljane tesnejše zveze, politične in organizacijske, kar se ji je deloma tudi že posrečilo. Zveze drži preko dr. Hohnjeca.

II. Domača reakcija, zlasti njen klerikalni del, se v veliki meri poslužuje tudi cerkvene hierarhije, doma in v inozemstvu. Tako ima zveze s papeškim legatom, ki je prišel iz Italije, po imenu Ramiro Marcone abasnulius di santa Maria Virgine pri Neaplju. Trenutno se nahaja v Zagrebu ter vidno simpatizira z borbo reakcije proti narodno osvobodilnemu pokretu. Drži zvezo s slovensko reakcijo, ki živi v Švici, poleg tega pa s slovensko klerikalno agenturo v Rimu.

III. V Rimu se nahaja grupa nekakih predstavnikov klerikalnega dela slovenske reakcije, med njimi klerikalni industrijalec AVSENEK, znani slovenski fašist, dr. Ciril Žebot in drugi.

IV. Zvezo z inozemstvom, zlasti z Italijo in Švico, drži komandant slovenske legije Rudolf SMERSU, ki pogosto zahaja v Trst in od tam preko plačanih agentov pošilja pošto v razne fašistične države.

V. Prav tako drži zvezo s Švico univerzitetni docent ing. NAGODE, ki je spčetka sodeloval z OF, iz katere pa je bil pozneje izoliran. Nagode je izrazil sredinec, v bistvu Mihajlovičev."

Posvetovanja

Znanstveno posvetovanje "Slovenija 1948-1998: Iskanje lastne poti" Maribor, 16. - 17. april 1998

Slovinci se letos spominjamo nekaj pomembnih dogodkov, ki so močno zaznamovali nacionalno zgodovino. Najpomembnejši jubileji so zagotovo 150-letnica razglasitve programa Zedinjene Slovenije, velikih socialnih nemirov in odprave fevdalizma, 130-letnica prvih velikih narodnih taborov, 90-letnica zunanje slovenizacije naših mest, 80-letnica razpada Avsto-Ogrske, nastanka Države SHS in združitve v jugoslovansko kraljevino, 50-letnica resolucije Informbiroja in deseta obletnica "pisateljske" ustave in procesa proti četverici.

Dvodnevno posvetovanje pod pokroviteljstvom državnega zbora Republike Slovenije in ob finančni podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo, Univerze v Mariboru in mesta Maribor, je organizirala Zveza zgodovinskih društev Slovenije in devet slovenskih znanstvenih ustanov, med njimi tudi Inštitut za novejšo zgodovino. Na govorniškem odru v mariborskem Narodnem domu in Pokrajinskem muzeju se je zvrstilo prek trideset referentov in koreferentov, udeležence simpozija pa so pozdravili predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije dr. Stane Granda, predsednik državnega zbora Janez Podobnik, rektor mariborske univerze dr. Ludvik Toplak, predsednik prve poosamosvojitvene vlade Lojze Peterle in predsednik republike Milan Kučan s pozdravnim pismom.

V uvodnem referatu *Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991* je akademik dr. Vasilij Melik prikazal postopno afirmacijo slovenskega narodnega programa skozi poldrugo stoletje. Za rojstni dan Zedinjene Slovenije bi po njegovem mnenju lahko veljal 29. marec 1848, ko je Matija Majar v Novicah objavil slovenski narodni program. Zahteve po združitvi slovenskega narodnega ozemlja in po avtonomiji so se po Melikovih besedah zdele v času revolucionarnega vrenja še mogoče, vendar so postale po letu 1861 skoraj neuresničljive, čeprav so se Slovenci že začeli politično uveljavljati ter v dobi taborov utrdili tudi svojo nacionalno zavest. V letih 1908/9 so si namesto slovenskega izbrali jugoslovanski program, ki pa je prinesel razočaranje, saj je bilo slovensko narodno ozemlje po prvi svetovni vojni razkosano, prva jugoslovanska država pa ni izpolnila slovenskih pričakovanj. Po drugi svetovni vojni se je slovensko ozemlje sicer razširilo, slovenska politična samostojnost v okviru federativne Jugoslavije pa je zelo nihala. Svoj zaokrožen pregled je Vasilij Melik sklenil z nastankom samostojne slovenske države leta 1991, ko je bila končno uresničena prva točka programa Zedinjene Slovenije, namreč da si Slovenci sami vladamo po svoji volji. Dr. Bruno Hartman je nato predstavil *Sto let Narodnega doma v Mariboru*, ki je v svoji zgodovini služil različnim namenom, predvsem pa je vse do začetka druge svetovne vojne igral pomembno vlogo v političnem in kulturnem življenju mariborskih Slovencev.

Uvodnima referatoma je sledila vrsta koreferatov. Avguštin Malle je spregovoril o koroških Slovencih in njihovi razpetosti *Med deželno in narodno zavestjo*, dr. Walter Lukan pa je primerjal *Slovaški in slovenski narodni program 1848*. Slovaki na Ogrskem so bili po njegovem mnenju v slabšem položaju kot Slovenci v avstrijskem delu monarhije, vendar so bolj verjeli v uresničitev

nacionalnega programa, medtem ko je slovenski nacionalni program ostal na pretežno deklarativni ravni. Tibor Füle je ocenjeval *Volitve 1848 v Prekmurju* in poudaril, da prekmurški Slovenci tedaj niso imeli niti svoje politične organizacije, niti posebne narodne usmeritve. Volitve so bile zanje novost, ki je niso razumeli kot uveljavljanje političnih pravic, saj so bili, misleč da se za volilnimi popisi skriva uvedba novih davkov in obveznega služenja vojske, do njih zelo zadržani. Metka Fujs je s koreferatom *Slovenska zavest in Prekmurci* napravila prerez razvoja nacionalne zavesti pri prekmurških Slovencih, pri tem pa poudarila, da je na utrjevanje njihove nacionalne zavesti ugodno vplivala predvsem združitev z matičnim narodom. Dr. Janez Cvirn se je v naslovu referata spraševal, ali so *Nemško - slovenski odnosi osrednji problem slovenske zgodovine*, ter nanj odgovarjal pritrdilno, v kolikor na odnose gledamo etnocentrično, oziroma nikalno, če jih primerjamo s podobnimi razmerji v srednjeevropskem prostoru. Dr. Boris M. Gombač je v koreferatu *Trst in slovenstvo* prikazal, v kakšnih razmerah so živeli oziroma živijo Slovenci zunaj meja matične domovine, pri čemer je opozoril, da poldrugo stoletje po nastanku programa Zedinjene Slovenije Slovenci v Italiji še vedno niso dočakali niti zakona o zaščiti manjšine. S koreferatom *Beneški Slovenci in Slovenija* je v zgodovino zamejskih Slovencev posegel tudi dr. Branko Marušič. Poudaril je, da je med beneškimi Slovenci še vedno živa dihotomija, ki jo je slovenska javnost, ne poznavajoč njenih globokih družbenih vzgibov, prvič zaznala leta 1848. Tedaj so beneški Slovenci svojo domovinsko in kulturno pripadnost izpovedovali Italiji, čeprav je med posameznike prodrła tudi zavest o slovenski istovetnosti. Dr. Irena Gantar - Godina je opozorila na *Iskanje rešitve v panslavizmu*, ki je bil na eni strani odgovor na nemški, madžarski in italijanski nacionalizem, izražal pa je tudi željo po preureditvi monarhije v Slovanom bolj naklonjeno državo. Branko Goropevšek pa je v koreferatu *Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908* spregovoril o protinemških demonstracijah in nacionalnem vrenju na Ptuj in v Ljubljani, opozoril pa je tudi na bojkotne akcije in nemire v mnogih drugih krajih, ki so vplivali na slovenizacijo naših mest.

V popoldanskem delu simpozija je prvi nastopil dr. Peter Vodopivec, ki je z referatom *Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev* opozoril, da smo doslej svobodomiselnost slovenskih izobražencev vse preveč presojali s stališča zvestobe narodnemu programu in posluha za socialne probleme, ne pa z vidika njihove dejanske demokratične oziroma liberalne usmeritve. Slovensko izobraženstvo je bilo resda najpomembnejši nosilec in oblikovalec moderne slovenske narodne zavesti, vse do razpada habsburške monarhije in še po njem pa je imelo tudi osrednjo vlogo v slovenski politiki, vendar je to na slovenski nacionalni in politični razvoj vplivalo tako pozitivno kot negativno, je ugotavljal Vodopivec. Glavne teme slovenske politike, ki sta jo krojili dve poglavitni politični skupini - konzervativna in liberalna, so bila namreč narodna, kulturna, jezikovna in socialna vprašanja, medtem ko so vprašanja modernega parlamentarizma, političnih svoboščin, demokracije in nazorskega pluralizma ostajala v ozadju. Z njimi so se ukvarjali le redki posamezniki, nezadovoljni z obstoječim stanjem, kar po Vodopivčevem mnenju slike o slovenskih izobražencih ne spremeni, saj jih je bilo premalo, njihov glas pa preslaboten. Ob koncu je omenil tudi znameniti spis *La trahison des clercs* Juliena Bendaja, ki je leta 1927 pozval francoske

izobražence, naj prenehajo razmišljati samo o kolektivističnih pojmi in naj se osredotočijo na univerzalne, človeške in demokratične vrednote, kar nam lahko po Vodopivčevih besedah tudi ob koncu dvajsetega stoletja služi kot opomin, da ni prave narodne prihodnosti brez pluralistične odprtosti. Tega so se leta 1988 očitno zavedali sestavljalci "pisateljske" ustave, ki so v ospredje postavili prav spoštovanje državljskih in človekovih pravic, je svoj referat sklenil Peter Vodopivec.

Dr. Felix J. Bister je v koreferatu *Vloga dunajskih Slovencev v slovenski preteklosti* poudaril, da bi bil slovenski kulturni, znanstveni, politični in gospodarski svet brez deleža dunajskih Slovencev precej osiromašen, dodal pa je tudi, da navkljub dejstvu, da se večina Slovencev zunaj matičnih meja počuti kot integralni del celovitega narodnega subjekta, vseslovenskega kulturnega prostora ni in ga verjetno še dolgo ne bo. Dr. Andrej Vovko je pod naslovom *Šola in slovenska samobitnost* govoril o velikem pomenu slovenskega šolstva in učiteljstva za ohranitev slovenskega naroda ter v povezavi z bojem za slovensko samobitnost naglasil zlasti prizadevanja za uvajanje in ohranjanje slovenščine kot učnega jezika v drugi polovici prejšnjega in na začetku tega stoletja. Zvonko Bergant je s koreferatom *Liberalni katolicizem in slovenski narod* opozoril na liberalno-katoliško tradicijo pri Slovencih in na poskuse liberalnih duhovnikov, da bi katoliško cerkev tudi navznoter posodobili in nespremenljive katoliške resnice postavili v spravljivo razmerje z idejami liberalizma. Omenil je tudi vrsto duhovnikov, ki so v drugi polovici 19. stoletja zastopali liberalno-katoliške ideje, pri čemer je bila zanimiva ugotovitev, da je večina liberalnih duhovnikov prihajala s Štajerske in Primorske, medtem ko je Kranjska, ki je ves čas dajala ton slovenski politiki, očitno ostajala v ozadju. O slovenskih izobražencih v povojnem obdobju je v koreferatu *Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu* spregovoril dr. Aleš Gabrič. Poudaril je, da je imela kritična inteligenca v enostrankarskem sistemu tisto vlogo, ki v parlamentarnih demokracijah pripada politični opoziciji, precej heterogeno slovensko izobraženstvo pa je razdelil v dve večji skupini. Prvo so sestavljali že uveljavljeni intelektualci, ki se jih je oblast skušala politično odkrižati tako, da jih je postavljala na ugledna mesta v kulturnih in znanstvenih ustanovah, drugo pa mlajša inteligenca, ki se je zbirala okrog posameznih revij. Njihova stališča je oblast v petdesetih letih še obravnavala kot idejna razhajanja, je ugotavljal Gabrič, kasneje pa je v mlajši inteligenci že videla politično opozicijo.

Prvi delovni dan sta zaključila dr. Janko Prunk z referatom *Centralizem in federalizem* in dr. Darko Friš s koreferatom *SLS in slovensko nacionalno vprašanje*. Janko Prunk je napravil prerez političnega in ustavnopravnega razvoja z vidika centralizma in federalizma od nastanka prve jugoslovanske države leta 1918 do razpada socialistične Jugoslavije, Darko Friš pa je predstavil delovanje SLS po sprejetju Vidovdanske ustave.

Dopoldanski del drugega dne simpozija je bil posvečen odnosu katoliške cerkve do nacionalnega vprašanja in nastanku prve jugoslovanske države. Dr. Janez Juhant je v referatu *Cerkev in nacionalno vprašanje* postavil tezo, da je katoliška cerkev pri Slovencih odločilneje kot pri drugih narodih vplivala na razvoj nacionalnega vprašanja, ker nismo imeli svoje države, dodal pa je tudi, da je delovanje klerikov v političnem življenju zgodovinska nujnost in okvir slovenskega

narodnega razvoja tudi v prihodnje. Čeprav sta po njegovih besedah Cerkev in slovenski narod iz stoletnega razvoja izšla kot mater in sin, se narod v vlogi, ki mu jo avtor referata pripisal, le s težavo emancipira, kar naj bi bila posledica miselnosti preteklih obdobj. Ugotavljal je, da se napadi na Cerkev nadaljujejo, ker določen del družbe še vedno ne priznava Cerkvi tiste vloge, ki naj bi ji pripadala. Dr. France M. Dolinar je v koreferatu *Cerkvena uprava in Slovenci* pojasnil notranji hierarhični ustroj katoliške cerkve, predvsem pa opozoril na pomembne spremembe v cerkveni upravi, zlasti na nastanek slovenske metropolije leta 1968 in priznanje samostojnosti slovenske škofovske konference leta 1993, saj je s tem slovenska katoliška cerkev po Dolinarjevih besedah postala enakopraven subjekt vesoljne rimokatoliške cerkve. Dr. Vincenc Rajšp je opozoril na *Prispevek katoliške duhovščine za promocijo slovenskega jezika in slovenske narodnosti*, dr. Bogdan Kolar pa je predstavil razmerje *Cerkev in slovenski izseljenci* in med drugim poudaril, da je pri izseljencih vključevanje v cerkvene skupnosti, kjer so uporabljali domač jezik, zaviralo proces asimilacije, posledica tega pa je bilo izenačevanje zvestobe Cerkvi z zvestobo narodu.

Dr. Jurij Perovšek je v referatu *Jugoslavija - pričakovanja in realnost* soočil poglede zagovornikov centralizma in unitarizma s stališči zagovornikov avtonomistične in federativne ureditve prve jugoslovanske države. Pred nastankom Kraljevine SHS so slovenska pričakovanja temeljila v prepričanju, da bodo v novi državi Slovenci zaživel skupaj s Hrvati in Srbi kot suverena narodnopolitična skupnost, vendar so se po združitvi znašli v razmerah, ki so po Perovškovih besedah ogrožale nadaljnji slovenski narodnostni razvoj. Na vprašanje, ali naj sprejmejo utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu, ali pa se borijo za pravico do svojega jezika, kulture in lastne državnosti, sta se vodilni slovenski politični sili odzivali različno; medtem ko je liberalni del pozdravljaval unitaristično in centralistično jugoslovansko državo, je katoliški del zagovarjal avtonomijo, čeprav v katoliškem avtonomizmu ne gre iskati zgolj nacionalnih vzgibov, temveč tudi težnjo po ustoličenju katoliške stranke kot prevladujoče znotraj slovenske avtonomije. Slovenski narod se je že ob prvih parlamentarnih volitvah leta 1923 postavil na stran avtonomistično-federalističnih sil, med katerimi je bila daleč najmočnejša SLS, avtonomijo pa so zagovarjali tudi v kmečko-republikanskem, revolucionarnem, socialističnem in deloma tudi v liberalnem taboru. In prav na stališča nekatoliškega idejnopolitičnega pola je v svojem referatu opozoril Perovšek. Poleg stališč Združenja slovenskih avtonomistov in Slovenske republikanske stranke, je predstavil tudi poglede vodilnega marksističnega teoretika Dragotina Gustinčiča, ki je decembra 1923 podal eno naostrejših kritik prve jugoslovanske države sploh, saj od Jugoslavije, četudi federativne, ni pričakoval zagotovila za svoboden narodnopolitični in gospodarski razvoj. Ob koncu je Perovšek poudaril, da se Slovenci niti z začetkom druge svetovne vojne niso odrekli zahtevi po jugoslovanski federaciji, saj so jo zagovarjali v obeh nasprotujočih si vojaško-političnih polih.

Mag. Vlasta Stavbar je prikazala *Deklaracijsko gibanje* kot izraz spontanega izjavljanja Slovencev za majniško deklaracijo na podlagi analize deklaracijskih izjav, ki razkrivajo razpoloženje in predstave množic o prihodnji državni ureditvi ter tako prispevajo k celovitejši osvetlitvi zadnjih mesecev habsburške monarhije. Analiza izjav je pokazala, da si je večina Slovencev predstavljala združitev s Hrvati

in Srbi v okviru habsburške monarhije. Dr. Ervin Dolenc je obravnaval *Leto 1918 kot kulturno prelomnico*, pri tem pa poudaril, da je bila najpomembnejša kulturna pridobitev tako rekoč trenutna slovenizacija kulturnih ustanov. Z ustanovitvijo Kraljevine SHS, zlasti v prvih letih do Vidovdanske ustave, so zavladali ugodni pogoji za rast slovenske kulture, uspešna politična samoodločba pa je znatno povečala tudi slovensko samozavest in skoncentrirala prej razstresene slovenske intelektualne moči. V nadaljevanju je dr. Andreas Moritsch predstavil *Koroški plebiscit* na drugačen način, saj je s statističnim preučevanjem gospodarskega položaja, odstotkov prebivalstva s slovenskim in nemškim občevalnim jezikom, analizo volitev in izida plebiscita ugotovil, da je na izid plebiscita vplivalo razmišljanje slovenskih kmetov, ki so svoj pridelek prodajali avstrijskemu trgu in se zato odločali za Avstrijo, medtem kot so se prebivalci industrijskih središč, za katere je bil jugoslovanski trg bolj zanimiv, odločali za Kraljevino SHS. Motivi slovensko govorečih Korošcev po Moritschevem mnenju zatorej niso bili nacionalno-ideološkega značaja, kot se je doslej gledalo tako v slovenskem kot v nemškem zgodovinopisju, temveč gospodarski.

Popoldanski del simpozija je potekal v viteški dvorani Pokrajinskega muzeja, posvečen pa je bil gospodarskemu razvoju Slovencev in izbranim temam slovenskega medvojnega in povojnega političnega razvoja. Dr. Žarko Lazarević je v referatu *Preobrazba slovenske gospodarske podobe v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju* orisal slovenski gospodarski razvoj v poldrugem stoletju, v katerem so se v sorazmerno kratkih presledkih menjavale države in družbene ureditve, z njimi pa tudi krize in konjunktore, kar je od slovenskega gospodarstva terjalo nenehno prilagajanje in iskanje dolgoročnega ravnotežja. Obravnavano obdobje je avtor ločil glede na državno pripadnost slovenskega ozemlja na dve podobdobji; na avstrijsko in jugoslovansko dobo, pri čemer je obe dodatno razčlenil. Dobo do osemdesetih oziroma devetdesetih let prejšnjega stoletja je označil kot dobo transformacijske krize, ki je bila posledica načrtnega vzpostavljanja svobodnega gospodarjenja, izgrajevanja železniškega omrežja in vključevanja slovenskega ozemlja v širši gospodarski prostor, temu pa je sledilo obdobje počasne industrializacije in gospodarskega vzpona slovenskega prostora. Lazarević je zato avstrijsko dobo opredelil kot čas izgradnje infrastrukture, ki je Sloveniji v prvi jugoslovanski državi omogočila močan industrializacijski sunek. Proces industrializacije je bil zaključen v času po drugi svetovni vojni, ki ga je sprva zaznamovala centralistična politika gospodarskega razvoja, za njo pa procesi decentralizacije, ki so po avtorjevih besedah poglobljali regionalne razlike, obenem pa Slovenijo dodatno gospodarsko obremenjevali. Nastanek lastnega narodnega gospodarstva je Slovenija sicer dočakala kot visoko industrializirana država, ki pa vendarle krepko zaostaja za svojimi zahodnimi in severnimi sosedami, je svoj referat sklenil Žarko Lazarević. Dr. Marko Waltritsch je zatem v koreferatu *Gospodarska vloga Slovencev v Trstu in Gorici* predstavil obe mesti kot pomembni politični in gospodarski središči, kjer vloga Slovencev nikakor ni (bila) zanemarljiva, čeprav je skozi posamezna obdobja zelo nihala.

Dr. Jera Vodušek-Starič je v referatu *Med "ljudsko demokracijo" in demokracijo* spregovorila o usodi ene od pozabljenih slovenskih komunistk, Francke Klinc Srebrenjak. Z njo je poskušala prikazati vzdušje med jugoslovanskimi komunisti v času poskusa oblikovanja prve ljudske demokracije - španske republike in prve

uspešne izvedbe ideje ljudske demokracije v Jugoslaviji med in po drugi svetovni vojni, pri čemer se je posvetila zlasti čistkam znotraj komunistične partije, ki so dosegle vrhunec ob sporu z Informbirojem leta 1948.

Dr. Bojan Godeša je v koreferatu *Osvobodilna fronta slovenskega naroda med posebnostjo in splošnim jugoslovanskim razvojem* spregovoril o razvoju slovenskega osvobodilnega gibanja na primeru Osvobodilne fronte. Poudaril je, da je bil razvoj odpornišva v Sloveniji sprva precej avtonomen, razvil pa je tudi specifične oblike, značilne le za slovenske razmere, pri čemer je opozoril zlasti na obstoj Osvobodilne fronte. Težnje po poenotenju z ostalim jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem, ki so bile plod načrtne centralizacije in nepoznavanja slovenskih razmer, so se pokazale že leta 1942, še bolj pa so se okrepile jeseni 1944. Njihov cilj je bil po avtorjevih besedah "očistiti" Osvobodilno fronto nacionalizma in jo ideološko uskladiti s predvojnimi teoretičnimi predstavami komunistov. Zadnji koreferat z naslovom *Ustavna reforma leta 1953 in nacionalno vprašanje* je pripravila Mateja Režek, ki je opozorila, da je ustavni zakon kljub poudarjanju federativne ureditve dejansko omejil pravice posameznih narodov in federalnih enot, ki jim jih je vsaj formalno zagotavljala ustava iz leta 1946. Z uvedbo zbora proizvajalcev in ukinitevijo zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine je razredni element prevladal nad nacionalnim, že tako omejene možnosti za reševanje mednacionalnih sporov pa so bile še bolj okrnjene.

Ob koncu napovedane diskusije žal ni bilo, oziroma se je delno razvila že v dopoldanskem delu simpozija, zato je dr. Stane Granda dvodnevno posvetovanje v Mariboru sklenil z vabilom na jesensko zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, ki bo posvečeno množičnim smrtim na Slovenskem.

Mateja Režek

Ocene in poročila

J a n k o P l e t e r s k i : Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Založba Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1998, 500 strani.

Ugledni slovenski zgodovinar, avtor vrste zgodovinskih študij, ki so temeljno razširile problemski in vědenjski obseg slovenskega in (bivšega) jugoslovanskega zgodovinskega korpusa, akademik prof. dr. Janko Pleterski, je ponovno obogatil slovenski historiografski korpus z pomembnim delom.¹ Tokrat s študijo o dr. Ivanu Šušteršiču, najvplivnejšem političnem voditelju slovenskega naroda konec prejšnjega in v začetnem obdobju sedanjega, že iztekajočega se dvajsetega stoletja. Pleterskijeva študija o dr. Ivanu Šušteršiču je za današnje zgodovinsko osvetljevanje slovenske narodopolitične identitete izrednega pomena, saj razčlenjuje proces večstrankarskega idejnopolitičnega izoblikovanja slovenskega naroda, ko so se, dobrih sto let nazaj, tudi na Slovenskem vzpostavile različne, v tedanji Evropi uveljavljene družbene in politične usmeritve: katoliška, liberalna in socialnodemokratska. Uveljavilo se je torej večstrankarsko opredeljevanje idejne, družbene in politične vsebine narodovega življenja in njegove nadaljnje zgodovinske poti. To je bilo v mnogočem prelomnega pomena, saj sta s tem bila prek modernega strankarskopoličnega življenja na Slovenskem utemeljena graditev in razvoj različnih političnih doktrin in iz njih izhajajočih socialnih in političnih gibanj. Med njimi seveda tudi katoliškega, ki je med Slovenci prvo oblikovalo svoj poseben političnostrankarski organizem.

V zvezi s povedanim moremo študijo o dr. Ivanu Šušteršiču razumeti kot večplastno zgodovinsko obravnavo. Njen avtor namreč skozi delo in pot tedanjega političnega prvaka slovenskega katoliškega gibanja predstavlja slovenski politični razvoj od nastanka večstrankarskega političnega življenja v devetdesetih letih 19. stoletja pa do konca prve svetovne vojne oziroma razpada Avstro-Ogrske monarhije. Hkrati se seveda posebej osredotoča na tedaj in še tudi kasneje na Slovenskem politično najmočnejši katoliški idejnopolitični tabor ter na notranjo in splošnorazvojno dinamiko njegovih političnih akcij in oblik. To je tudi ena izmed posebnih zanimivosti Pleterskijeve študije, saj le-ta med drugim predstavlja tudi vsebinsko zaokroženo obravnavo idejnega in političnega razvoja slovenskega katoliškega tabora iz njegovega prvega zgodovinsko izrazitejšega obdobja, tj. za čas od oblikovanja Katoliškega političnega društva v Ljubljani leta 1890 do leta 1918.²

¹ Na tem mestu omenjamo le najpomembnejše Pleterskijeve študije in prispevke k zgodovinskim veditvam: *Narodna in politična zavest na Koroškem 1848-1914*. Ljubljana 1965 (nemška izdaja Klagenfurt/Celovec 1996); *Koroški plebiscit* (soavtor), Ljubljana 1970; *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana 1971 (srbska izdaja Beograd 1976); *Die Slowenen 1848-1918*. Die Habsburgermonarchie 1848-1918, III/1, Wien 1980; *Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec 1980; *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročili vojaške in vladne komisije*. Viri 1-2, Ljubljana 1980; *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor 1981; *Der ungleiche Grenzstreit 1918-1920*. Klagenfurt, Trieste 1983; *Narodi Jugoslavija revolucija*, Beograd 1985 in 1986, Ljubljana 1986, Skopje 1986; *Senca Ajdovskega gradca*. Ljubljana 1993.

² Posebej o zgodovini katoliškega gibanja so doslej pisali Fran Erjavec v delu *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana 1928); Matija Škerbec: *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega*

Avtor nas v svojo obravnavo Šušteršičevega dela in slovenske idejnopolitične problematike v zadnjih dveh in pol desetletjih habsburške monarhije uvaja z uvodnim razmišljanjem o fenomenu političnega katolicizma. Pri tem se posebej ustavlja tudi pri samem izrazu - "politični katolicizem", ki ga razume kot "dogovorjeni, politično in idejno 'neutralen' strokovni izraz, ki je danes dovolj široko sprejet, seveda pa ni za nikogar obvezen." Po avtorjevi opredelitvi "gre za pojav politike, s katero se katoliška cerkev prilagaja moderni družbi v deželah, kjer je meščanska revolucija razmajala, če že ne razdrla podedovano razmerje med njo in državo." In to, pravi, "je sililo in še sili katoliško cerkev v iskanje novega razmerja z državo na nov političen način." (str. 16)

Avtor nato prične slediti Šušteršičevo politično pot. Pot I. Šušteršiča, rojenega 29. maja 1863 okrajnemu načelniku v Ribnici na Dolenjskem, vidi posebej zanimivo že zato, ker kaže na pomen uveljavljanja laikov v strankah modernega političnega katolicizma. In Šušteršič je na tak način "vodilno stopil v slovensko politično življenje na Kranjskem" že ob ustanovitvi Katoliškega političnega društva v Ljubljani januarja 1890 (str. 37). Društvu je sestavil poslovnik in postal član društvenega odbora. Sledilo je desetletje do leta 1900, v katerem je I. Šušteršič v svoji dobro premišljeni strankarski dejavnosti opredelil temeljne politične maksime leta 1892 oblikovane Katoliške narodne stranke (KNS). In sicer v smeri novih, času primernejših poglobljanj ideološkega boja in utrjevanja svoje politične organizacije. V tem smislu je tudi dejavno sodeloval pri omejevanju socialnega radikalizma v vrstah KNS, kar se je jasno pokazalo ob nadomestnih državnozbornskih volitvah leta 1896. Tedaj je sprejel kandidaturu za dunajski državni zbor in na volitvah premagal krščansko-socialnega kandidata dr. Vinka Gregorčiča, ki so ga samostojno kot svojega lastnega kandidata nasproti vodstvu KNS postavili krščanski socialni delavci. S tem je preprečil, da bi se krščanskosocialno gibanje politično osamosvojilo znotraj stranke ali celo mimo nje. Ko pa je postal poslanec na Dunaju, se je, kot pravi avtor, "Šušteršič vendarle nemudoma vpisal v slovensko zgodovino." (str. 63) V svojem prvem nastopu v državnem zbornici je namreč spregovoril slovensko. "Sicer ni bil prvi, ki je v državnem zboru spregovoril v slovenskem jeziku, a nastopil je z njim prvi v novem času. Taki jezikovni poudarki so kmalu postali pravilo." (str. 64)

I. Šušteršič ni bil nikoli ideolog, saj, kot opozarja avtor, ni znamenj, da bi se poglobljal v pisanje vodilnih katoliških teoretičnopolitičnih glasil - Rimskega katolika, Katoliškega obzornika in Časa. (str. 83) Zanj je bila pomembnejša uveljavitev slovenskega političnega katolicizma. Slednje je za I. Šušteršiča predstavljalo tako pomembno nalogo, da je leta 1898, ko je bil že dve leti član dunajskega državnega zbora, zaradi organizacije stranke v domovini odložil državnozbornski mandat. Leta 1899 je postal predsednik Katoliškega političnega društva v Ljubljani in s tem dejanski načelnik KNS. Prek Katoliške narodne stranke pa naj bi uresničil svoj glavni cilj - že izdelano zamisel političnega katolicizma o politični osvojitvi slovenskega naroda. Pri tem "ni odklonil očitka nasprotnikov, da hoče postati 'rabelj liberalizma'. Seveda le slovenskega." (str. 84) Zato je tudi poudaril: "Kakor je mamut moral izginiti v zgodovinski dobi, tako mora poginiti tudi liberalna stranka v modernem času." (str. 189) Pot po kateri naj bi se - ob zadušitvi liberalizma -

gibanja, I-II (Cleveland 1956, 1957); dr. Andrej Filipič: *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*. Zbornik Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1964, str. 149-170; 1965, str. 12-32.

dosegel katoliški politični monopol v narodu, pa bi bila pot demokratizacije političnega življenja, utemeljene v uresničitvi zahteve po splošni in enaki, neposredni in tajni volilni pravici. Torej taki volilni pravici, ki ji je slovenski liberalizem tedaj oporekal, Šušteršič pa jo je poleti 1900 poudaril kot središčni cilj KNS in s tem "določil os vsega nadaljnjega razpravljanja o glavnih problemih države, družbe in naroda." (str. 99) Tako je "najbolj neposredno in že zgodaj utrl pot zahtevi (evropskega) liberalnega parlamentarizma po uvedbi splošne, enake in neposredne volilne pravice državljanov (vsaj moških) v program slovenskega političnega katolicizma", ki je na ta način "pred prvo svetovno vojno uspešno lovil korak za gibanjem te vrste v srednji in zahodni Evropi." (str. 101)

Nedvomna Šušteršičeva zasluga torej je, da se je v času njegovih, kot pravi avtor "*utrđitvenih*' let, 1900-1904," (str. 107) v KNS demokratična misel vendarle že uveljavila kot očitna politična potreba. To je nedvomno imelo velik političen pomen, saj je bil oktobra 1902 I. Šušteršič tudi formalno izvoljen za načelnika KNS in si je "s tem pridobil kar najtrdnejšo podstavo za odločilen položaj v politiki stranke in sploh Kranjske, v znatni meri celo v slovenski politiki v celoti." (str. 106-107) Ob tem ne smemo pozabiti tudi na dejstvo, da je bil I. Šušteršič, ki je bil leta 1900 ponovno izvoljen v državni zbor, od januarja 1901 vodja parlamentarnega Slovanskega krščanskega centra in nato od poletja 1902 vodja parlamentarne Slovanske zveze. Iz tega izhodišča je nadalje razvijal svoj političnodržavni koncept, utemeljen v zahtevi po volilni reformi, ki bi KNS omogočila "*naslonitev na voljo najširše množice državljanov*". (str. 108) Pri tem se je držal misli o potlačitvi liberalizma v slovenskem prostoru, saj je v uveljavitvi splošne in enake volilne pravice videl pot, da se "*družba razdeli, polarizira na 'krščansko' in socialno demokratično plat, kar bo obenem odrinilo v obrobje meščanski liberalizem*." (str. 121) Boj za zgodovinsko povečanje političnega vpliva KNS pa je načrtoval tudi za obdobje po volilni reformi. Boj za splošno in enako volilno pravico je namreč priznaval za skupni cilj KNS in socialne demokracije. Za čas po njeni priboritvi pa je napovedoval še eno dejanje: izvojevanje vélikega boja med krščansko in socialno demokracijo. (str. 172) V tem boju je seveda pričakoval zmago katoliškega tabora in s tem tudi koncepta katoliške ljudske demokracije kot najboljše možnosti, "*da se politična moč ljudstva, oboroženega z volilno pravico in večinsko zajetega v katoliškem taboru, uporabi tako za uveljavitev ljudskih socialnih in narodnih interesov, kot tudi za krepitev dejavnikov avtoritete, cerkve in vladarja*." (str. 166) Šušteršičevo pojmovanje demokracije je torej temeljilo na predpostavki, da le-ta "*nima vrednosti brez lojalnosti do monarha po božji volji*." Tako šele "*vladar zagotavlja s svojo avtoriteto vladavino ljudstvu, a jo s tem tudi omejuje*." (str. 109) Kot avtor kasneje pojasnjuje, se je tako Šušteršičevo razumevanje demokratizma oziroma njegove načelne zamejitve, dobro pokazalo ob njegovem zagovarjanju konstitucionalnega parlamentarizma nasproti birokratskemu upravopolitičnemu sistemu v Avstriji. I. Šušteršič se je namreč upravnemu in političnemu absolutizmu avstrijske uradniške oligarhije uprl z zahtevo po sodelovanju ljudstva pri zakonodaji. Toda pri tem naj "*ljudstvo vlada le do stopnje participacije v zakonodaji. Nosilec suverenosti je slejkoprej legitimni monarh, ki vrhovno odloča tudi na področju zakonodaje*." Kot pravi avtor pa "*je bila takšna omejitev v tistih časih v Avstriji splošno sprejeta, torej nič spotikljivega*." (str. 127)

Po koncu "*utrđitvenih*" let je bil I. Šušteršič novembra 1905 izvoljen za načel-

nika novo oblikovane Slovenske ljudske stranke. Tedaj se je počutil že toliko politično močnega, da se je ob tej priložnosti "zanosno označil kot 'izvoljeni načelnik slovenskega ljudstva'." (str. 173) In res se je, kot pravi avtor, tedaj "pred njim odpiralo še kar celo 'njegovo desetletje' - pravcata Šušteršičeva doba." (str. 107) Zaznamovali so jo nadaljnji Šušteršičev politični vzpon in politične spremembe, ki jih je Šušteršič seveda lahko štel tudi za svoj politični uspeh: uvedba splošne in enake volilne pravice za volitve v državni zbor leta 1907, novega volilnega reda za deželnozborske volitve leta 1908, oblikovanje Slovanskega parlamentarnega kluba na Dunaju, katerega predsednik je postal leta 1907, nato oblikovanje Slovanske unije, največje opozicijske strankarske zveze, katere predsednik je bil v letih 1909-1911, in končno oblikovanje Hrvaško-slovenskega parlamentarnega kluba leta 1912 - zopet pod njegovim predsedstvom. In na domačih tleh: izvolitev za načelnika Vseslovenske ljudske stranke leta 1909, nato pa še imenovanje za kranjskega deželnega glavarja leta 1912.

V teh letih - do svetovne vojne - se je I. Šušteršič uveljavil kot "priznan generator političnih pobud v parlamentarnem življenju na vseh njegovih ravneh, od kranjskega deželnega, prek avstrijskega državnega, do delegacijskega na vrhu dvojne monarhije. Zajezdil je val vsesplošnih pričakovanj, da bo demokratizirani državni zbor storil prave korake k preosnovi monarhije, in politično se je utrjeval na črti ideje o Veliki Avstriji, konsolidirani pod habsburško dinastijo na temelju enakopravnosti narodov." (str. 213) V tem okviru je kot slovenski narodnopolitični cilj zagovarjal trialistično preoblikovanje habsburške monarhije, tj. združitev jugoslovanskih dežel v tretje državnopravno telo v monarhiji. Svojo politiko je utemeljeval v politični zvezi med VLS in Hrvaško stranko prava, ki naj bi na osnovi hrvaškega zgodovinskega državnega prava in teze o hrvaško-slovenski narodni enotnosti uveljavili skupni trialistični državnopravni koncept. Zato je verjel "v možnost in zaželenost zlitja Slovencev s Hrvati v en politično, morda kdaj tudi jezikovno enovit narod, ki bo pod njegovim pobudniškim (so)vodstvom mogočen faktor v ustavno preosnovani, federalistično centralizirani Veliki Avstriji." (str. 289) Pri tem je upal na podporo prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovega vojaškopoličnega kroga, ki pa trialističnih zamisli nikoli nista podpirala in sta, kot opozarja avtor, o trializmu menila naslednje: "Geslo trializem je čisto dobro za strašenje Madžarov, kaj več pa se resno ne sme zgoditi." (str. 233) V tej zvezi opozarja avtor: "Vsaka akcija katerekoli slovenske politične stranke, ki je težila k odtrganju slovenskih ozemelj iz okvira avstrijske državne polovice in k njihovi priključitvi v osamosvojeno južnoslovansko državno enoto, je bila za vse avstrijske dejavnike popolnoma nesprejemljiva." (str. 256) I. Šušteršič tu ni mogel spremeniti ničesar, tudi zato ne, ker - kot nadalje opozarja avtor - "ne drži, da bi osebnost Ivana Šušteršiča uživala takšno zaupanje prestolonaslednika in njegovega kroga, ki bi bila potrebna, da bi se kdorkoli iz tega kroga hotel opreti nanjo v akciji za ustavno reformo monarhije". Nasploh pa je "neustrezna predstava," nadaljuje avtor, "da bi bili slovenski klerikalni politiki na Dunaju zaželeni osebnosti v najvišjih krogih že kar zaradi svoje katoliške politične usmerjenosti in da bi bili zato primerni za opravljanje zaupnih navodil v zvezi z državnimi interesi. Bili so resnično katoliškega nazora, a bili so tudi - plebejci. Prav to jih je izključevalo z dunajskega parketa. Le posamezniki so v redkih trenutkih smeli stopiti nanj." (Prav tam) To je bila neprebojna prepreka Šušteršičevemu narodnopolitičnemu prizadevanju, enako kot je njegovo nadaljnjo politično pot

začelo omejevati dejstvo, da se je njegova težnja po kopičenju pooblastil in funkcij in brezpogojne lojalnosti "navzgor", tj. cesarju, po vseh uspehih politično obrnila proti njemu. Najprej se je to pokazalo že leta 1912, ko si je brez vnaprejšnjega soglasja stranke poleg prejšnjih položajev pridobil še položaj kranjskega deželnega glavarja. To je vzbudilo oster odklonilni odziv njegovih konkurentov v stranki, ki so dve leti kasneje, ko je kot predsednik Hrvaško-slovenskega parlamentarnega kluba odklanjal možnosti za obstruiranje državnega zbora in si je na ta način prizadeval oblikovati vladi in cesarju všečno politiko, izkoristili njegovo ravnanje in marca 1914 dosegli, da je odstopil kot predsednik Hrvaško-slovenskega kluba. Predsednik kluba je postal dr. Anton Korošec.

Sarajevski atentat in začetek vojne je Šušteršič videl kot *"trenutek, ko se uresničujejo njegova pričakovanja, da pride moment, ko bodo Slovenci in Hrvatje dokazali svojo potrebnost za veličino habsburške monarhije, svojo zvestobo državi in monarhu, in tako dosegli odločilne spremembe v svojem državnopravnem položaju znotraj federalizirane velike Avstrije."* Pri tem je vztrajal pri programu hrvaško-slovenske državne posebnosti. Toda, *"ko so se ljudje pozneje zavedeli, kaj ta vojna v resnici zanje pomeni, so Šušteršiču in njegovi stranki najbolj zamerili prav to spodbujanje vojnega, napadalnega duha. Sredi leta 1917 se je tega dodobra ovedela tudi stranka sama, in sklenila je rešiti svoj politični kapital na najbolj samoumeven način. Ločila se je od Šušteršiča in ga prepustila ljudski jezi."* (str. 322)

Za razhodom SLS s Šušteršičem oziroma I. Šušteršiča z njo, pa je stal tudi čisto določen narodnopolitični vzrok. I. Šušteršiča, soprodpisnika znamenite Majniške deklaracije Jugoslovanskega parlamentarnega kluba leta 1917, ki je terjala zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije, je namreč od njegovih nasprotnikov v SLS, tj. Krek-Koroščevega toka, dokončno ločila njena politična uporaba. *"Njena instrumentalizacija v taktiki radikaliziranega narodnega gibanja, ki je postopoma spreminjala tudi strateški cilj sam. Ta cilj je postopoma postal namreč samoodločba naroda, celo za ceno, da se državna osamosvojitve uresniči zunaj meja habsburške monarhije."* (str. 383-384) In I. Šušteršič, ki mu je bila, kot je zapisal v pismu ljubljanskemu škofu A. B. Jegliču 14. decembra 1915, *"brezpogojna zvestoba do dinastije in sicer tudi v težavnih časih (...) temeljni program SLS, s katerim stojim in padem"*, (str. 347) in ki je enako brezpogojno veroval tudi v zmago Avstrije, je bil namreč odločen *"z vsemi pripomočki k tej zmagi pripomoči. Tudi z brzdanjem slovenskega gibanja za samoodločbo. Vera v zmago ali vsaj v rešilen izhod celovite Avstrije iz vojne,"* opozarja avtor, *"to je bilo Šušteršičevo vodilo in to je sklepní kamen pri sestavljanju rešitve njegove uganke."* (str. 412) Avtor že pred tem njeno rešitev pojasni tudi takole: *"Šušteršičevo prepričanje o trdnosti habsburške Velike Avstrije je tako neomajno, da ga že hromi, kadar hoče prosto politično razmišljati."* In sprašuje: *"Ali ni ravno v tem ključ do razumevanja njegovega končnega poloma ob koncu svetovne vojne?"* (str. 300) Na to lahko odgovorimo pritrdilno. I. Šušteršiča je namreč njegovo, narodnopolitičnemu izhodišču Majniške deklaracije nasprotno stališče o slovenskem patriotičnem sprijaznjenju le z majhnimi narodnimi pridobitvami v avstrijski državni polovici, privedlo v politični spopad z nasprotniki v SLS in celo škofom Jegličem ter nato do njegovega razhoda s stranko novembra 1917.

Avtor to dogajanje natančno predstavi, enako kot tudi nadaljnji narodno-

politični razvoj na Slovenskem: uveljavljanje politične volje za narodno samoodločbo in ustanovitev neodvisne jugoslovanske države znotraj slovenskega narodnega gibanja v letu 1918, dogajanje ob razpadu habsburške monarhije 29. oktobra 1918 in predhodni Šušteršičev umik iz Slovenije v tujino. Avtor nato razkriva še Šušteršičeva politična prizadevanja in usodo po umiku v tujino, s katerim je, kot pravi, Šušteršič vstopil v slovensko zgodovino kot prvi slovenski politični begunec, poraženec "*v domačem boju, ki beži pred lastno, slovensko oblastjo.*" (str. 444)

V sklepnem delu študije avtor posebej osvetljuje neuspešna Šušteršičeva prizadevanja iz marca 1919, ko je I. Šušteršič italijansko vlado skušal prepričati, da bi se odpovedala integralni izpeljavi londonskega pakta in bi privolila v ustanovitev majhne katoliške in Italiji prijateljske ter vdane slovensko-hrvaške države, ki bi jo lahko Italija podpirala kot tamponsko državo nasproti Balkanu (z mejo na Drini), nato Šušteršičev idejni in politični obračun s SLS v njegovi znani brošuri Moj odgovor (1922), prizadevanja za na koncu doseženi ponovni vpis v odvetniško zbornico v Ljubljani v letih 1922-1923 in Šušteršičev neuspešen poskus ponovnega vstopa v politiko po vrnitvi v domovino decembra 1922. Avtor Šušteršičevi politični in življenjski poti sledi do zadnjega, do smrti 7. oktobra 1925. S tem je izrisal celostno politično podobo I. Šušteršiča ob opozorilu, da pa še ni "*dela, ki bi zaokroženo prikazalo Šušteršičevo gospodarsko dejavnost.*" (str. 113) Avtor o njej meni, da je bila vsekakor izredno pomembna, saj pravi, da so bili v mnogočem gospodarski dosežki vladanja SLS "*na Kranjskem v letih 1908 do 1917 pod vodstvom Šušteršiča impozantni.*" (str. 272) Opozarja sicer, "*da ima zgodovinopisje tukaj opraviti s primerom strankarskega monopoliziranja oblasti na vseh območjih družbenega življenja, dostopnih deželni avtonomiji*", a poudarja, "*da ima gospodarska in splošna kulturna in družbenorazvojna zgodovina Kranjske v letih vladavine SLS (in Šušteršiča osebno) tolikšen pomen, da jo bo treba temeljiteje raziskati in razčleniti.*" (str. 273) Tu pa bi že lahko navedli oceno znanega socialnodemokratskega politika dr. Henrika Tume (po prvi svetovni vojni je bil privržen komunizmu), ki je zapisal, da je "*dr. Šušteršič visoko dvignil temeljne sloje slovenskega ljudstva.*" (str. 486)

In - po našem mnenju - avtorjeva glavna ocena? Veže se na konstituiranje Slovencev v političen narod, ko so Slovenci leta 1918 dejavno posegli po svoji pravici do samoodločbe, po suverenosti, in se na razvalinah Avstro-Ogrske združili s Hrvati in Srbi v samostojno državo. Avtor je svojo oceno zapisal takole: "*Ivan Šušteršič se za suverenost naroda politično ni odločil. Toda z vso težo svojega pojava v slovenski zgodovini je nedvomno veliko, zelo veliko pripomogel h kopičenju moči, ki so bile potrebne narodu, da je ta zmogel v odločilnem trenutku prvič poseči po svoji pravici.*" (str. 443)

Ta ocena gotovo najbolj dognano in v bistvenem opredeljuje vlogo in pomen I. Šušteršiča v novejši slovenski narodnopolitični zgodovini. Vsebinska le-te in delo njenih vodilnih usmerjevalcev sta tako s Pleterskijevo študijo v mnogočem še bolj poznana; celovitejši je tudi dosedanji pogled na slovenski zgodovinski narodno-emancipacijski napor. Pri pričujoči študiji je povedano še posebej pomembno zato, ker so I. Šušteršiča po njegovem političnem padcu iz zgodovinskega spomina izrivali tako "njegovi" politični nasledniki za časa prve jugoslovanske države, enako usodo pa je imel spomin nanj tudi v drugi jugoslovanski skupnosti. Ta vrzel v slovenskem zgodovinopisju je sedaj zapolnjena in to je še ena izmed temeljnih vred-

nosti študije Janka Pleterskega o dr. Ivanu Šušteršiču.

Jurij Perovšek

J a n e z C v i r n : Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914). Založba Obzorja, Maribor 1997, 389 strani.

S študijo Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861-1914, objavljeni v zajetni knjigi z naslovom Trdnjavski trikotnik, je dr. Janez Cvirn, izredni profesor na oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete izpričal, da je pri nas resnično najbolj tenkočuten poznavalec zgodovine Nemcev, nemštva, njihovih političnih orientacij, politične misli in nacionalnih teženj, skratka politične zgodovine v obdobju 1848-1914.

Tekst in kritični znanstveni aparat že sama po sebi dokazujeta, da je omenjeno delo le lahko plod večletnega intenzivnega raziskovanja. Tako temeljito in z izrednim smislom za analizo kot dr. Janez Cvirn, se skozi več kot stopetdeset letnikov časopisja spodnještajerskih Nemcev do sedaj še nihče ni prebil. Poleg tega je avtor uporabil veliko spominskega in tudi arhivskega gradiva. Opombe pa pričajo, da je avtor upošteval tudi vso relevantno domačo in tujo, tudi najnovejšo, historično literaturo o političnem dogajanju v Avsto-ogrski monarhiji v raziskovanem obdobju.

Monografija Trdnjavski trikotnik kot tudi študija dr. Franca Rozmana o socialističnem delavskem gibanju na slovenskem Štajerskem zagotavljata, da so postali stereotipi o nemško-slovenskih nacionalnih bojih, ki sta jih rojevali slovenska in nemška publicistika od srede druge polovice 19. stoletja do razpada monarhije in pri katerih se je napajalo predvsem lokalno zgodovinopisje, kot vir odveč.

Poglobljeno in temeljito analizo je Cvirn zapisal v lepo berljivem in koncizno napisanem tekstu, ki ga spremlja obilje opomb. Bralac jih ne sme spregledati, saj so dejansko več kot koristno dopolnilo teksta nad črto. Sicer pa raziskovalec prepušča dejstvom, podatkom iz virov, da bolj ali manj sami govorijo o zgodovinskih procesih, predvsem o "politični orientaciji Nemcev na Spodnjem Štajerskem v letih 1861-1914". Takšen način pisanja je brez dvoma možen le ob poprejšnji poglobljeni analizi in v mislih opravljeni sintezi. Relativno redko pa dr. Janez Cvirn zapiše zgolj lastno stališče, mnenje ali komentar, kot je na primer: "Medtem ko si večina spodnještajerskih Nemcev želi le močno in centralizirano Avstrijo z nemško prevlado (pisanje slovenskega časopisja o vsenemški usmerjenosti spodnještajerskih Nemcev, ki ga zasledimo že v sedemdesetih letih, so insinuacije) ..." (str. 167). Bralcem prepušča, da si ob prebiranju teksta sami izoblikujejo stališča in sodbe. Le tam, kjer bi se lahko porodil dvom, bralca opozori, bodisi z zelo bogatim znanstveno kritičnim aparatom oziroma lastnim, na študiju dejstev temelječim mnenjem.

Če Cvirnova knjiga dokončno odpravlja zgrešene stereotipe o nemško - slovenskih odnosih, pa nedvomno z bogastvom informacij, ki so jih skozi dolgega pol stoletja zapustili spodnještajerski Nemci o svojih političnih zamislih, dokaže, da so njihove politične zamisli postali nepremakljivi politični in nacionalni aksiomi; kot so razglasitev nemščine za državni jezik, poseben položaj Galicije, tesnejša povezava z Nemčijo, carinska zveza z nemškim rajhom, nedeljivost vojvodine Štajerske

itd. Seveda enako velja za slovensko stran.

Cvirn nam v desetih poglavjih dokumentirano prikaže razvoj političnih idej nemškoliberalnega meščanstva na Spodnjem Štajerskem. Od začetka ustavne dobe 1861, v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, ko se prične prebivalstvo nacionalno in politično opredeljevati, je večina spodnještajerskih Nemcev organizirana v ustavoverni - liberalno opredeljeni stranki ali pa se z njo identificira. Med Slovenci in Nemci še vlada medsebojna strpnost, nacionalnih bojov, kot jih poznamo v poznejšem času, še ni. Osemdeseta leta, ki so raziskana in opisana v poglavjih *Prehod v nacionalizem (1879-1885)*, *Na razpotju (1885-1887)* in *Razvoj nemške nacionalne politike (1887-1893)*, pa označuje okrepljen nemški nacionalni duh, ki "se kaže v obnovitvi dela večine spodnještajerskih nemških političnih društev, relativno hitrem širjenju krajevnih skupin, leta 1880 na Dunaju ustanovljenega nemškega šulferajna (Deutscher Schulverein) in vedno bolj nacionalističnem pisanju obeh nemških listov".

Ob Taaffejevih koncesijah Slovencem in ob njihovi politični aktivnosti, pa v tem obdobju tudi vidni spodnještajerski nemški politiki opredelijo svoj odnos in odnos spodnještajerskega nemštva do slovenskega nacionalnega vprašanja. Tako dr. Richard Foregger "z dolgim govorom v državnem zboru natančno definira gledanje celjskega in spodnještajerskega nemštva na slovenske zahteve in na Slovence". V njem je med drugim tudi dejal: "Slovenci pa lahko pokažejo le na svoj lasten jezik (...) in narod, ki ne more pokazati originalnih prispevkov k razvoju kulture, nima pravice do priznanja narodne samostojnosti" (str. 96). Obenem pa dr. Janez Cvirn opozori, da se predvsem v predhodnem obdobju, kot tudi še tedaj (1880), pojavljajo posamezni nemški glasovi, ki govorijo v prid slovenskim zahtevam, kot je na primer zavzemanje barona Maxa Rasta za ustanovitev slovenskih paralelk na spodnještajerskih gimnazijah, ko večina ostalih meni, da je "poskus slovenizacije srednjih šol" (...) strašen korak nazaj, škodljiv ne le nemškimi, ampak tudi slovenskim interesom". V času Taaffejeve vlade spodnještajerske Nemce preveva tudi razočaranje zaradi anacionalne politike Združene levice ter indiferentnosti Dunaja do nemških nacionalnih gibanj. Zato spodnještajerski Nemci v prestolnici ne vidijo več nemškega mesta, marveč le kozmopolitsko prestolnico. Spričo tega sprejmejo odločitev, da se oprejo na lastne sile in sami pridejo v odločen napad "pred brutalnimi slovenskimi naleti". Vodilno vlogo v akcijah spodnještajerskih Nemcev ima Celje, ki ga po mnenju Nemcev Slovenci najbolj ogrožajo, Maribor in Celje pa stojita ob strani. V Celju se tudi sproži akcija prodreti v "kraje na podeželju in za nemštvo pridobiti (...) ljudi, ki se ne štejejo ne za Slovence in ne za Nemce", kar je dejansko že drugi poizkus uveljavitve tako imenovanega štajercijanstva. Prvi poizkus je bil v sedemdesetih letih, tretji in najuspešnejši pa na začetku tega stoletja s središčem v Ptuj. Vse tri Cvirn v knjigi Trdnjavski trikotnik zelo podrobno obdela.

Izvirno in zelo pomembno je dognanje dr. Cvirna o schönererjanskem prodoru med spodnještajerske Nemce, kjer jasno dokaže, da nekateri dosedanji stereotipi pač ne veljajo. Predvsem tisti o antisemitizmu, ki ga večina med spodnještajerskim nemštvom zelo dolgo zavrača, tako iz čisto načelnih, liberalnih razlogov, kot tudi zaradi Schönererjevega, za spodnještajerske Nemce nesprejemljivega razmišljanja, češ, "da so Čehi po izvoru Nemcem veliko bliže kot narod Semitov in da so lahko Slovani Nemcem v boju proti Židom dobrodošli tovariši." "Antisemitizem v vod-

stvu spodnještajerske nemške politike torej ne najde tako plodnih tal, kot si želijo redki Schönererjevi pristaši," zapiše Cvirn.

Sredi devetdesetih let sledi radikalizacija političnega nastopanja spodnještajerskega nemštva, ki se najprej odrazi v aktivnem delovanju celjskih Nemcev, v Celjskem programu in je odraz nekaterih dejanskih slovenskih pridobitev v samem mestu Celju, kar so Nemci ocenili kot krnitev "nemškega posestnega stanja". Višek radikalizacije je brez dvoma celjsko gimnazijsko vprašanje (1895) in vse, kar je temu sledilo na Štajerskem in v Avstriji. Avtor je vse to zelo podrobno, z izrazito analitično sintetičnim pristopom, vsestransko osvetlil in zelo berljivo ter zanimivo zapisal v poglavjih *Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893-1895)* in *Radikalizacija nemške politike (1895-1901)*. Radikalizacija med spodnještajerskimi Nemci se je odražala v poudarjajočem vsenemštvu, antisemitizmu in v gibanju *Los von Rom*, čeprav spodnještajersko nemštvo vso to radikalizacijo sprejema "skeptično", ko "že na prelomu stoletja povsem prevlada prepričanje, da se lahko "vsenemškemu cilju" Nemci v Avstriji približajo le postopoma, s preureditvijo Avstrije v nemško državo (v skladu z zahtevami Linškega programa). To pa pomeni korak k realnejši politiki, ki se je - razen redkih Schönererjevih pristašev - v naslednjem obdobju oprime tudi velika večina spodnještajerskih Nemcev - je ocenil dogajanje med spodnještajerskimi Nemci ob prelomu stoletja dr. Cvirn.

Zelo podrobno je obdelano dogajanje ob državnozbornski volilni reformi 1905-1907, katere sprejetje je celjski list *Deutsche Wacht* pospremil s komentarjem, "da bo s takšno reformo nemški narod prepuščen na milost in nemilost Slovanom," in dodala "da je reforma dokončno pokopala nemške upe o ponovni pridobitvi vodilne vloge v državi".

V poglavju *Boj za štajersko Podravje (1907-1914)* so raziskani vzroki in metode štajercijanskega gibanja, delovanje Südmarke, šulferajna ter kolonizacija nemškega življa, da bi vzpostavili povezavo med Mariborom in nemškim ozemljem na severu. Dr. Janez Cvirn spregovori tudi o dejavnosti nemškega *Volksrata* ter o sporih med spodnještajerskimi Nemci zaradi različnih konceptov utrjevanja nemštva. Zapostavljeni so se počutili predvsem celjski Nemci, ki so trdili, da je potrebno krepiti že obstoječe nemško stanje v ogroženih nemških postojankah.

V zadnjem poglavju *Jugoslovansko vprašanje (1908-1914)*, ki je po številu strani med manj obsežnimi, so podrobno analizirani pogledi spodnještajerskega nemštva na slovenske zahteve po trializmu, jugoslovanski rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja. Stališča sprožajo predvsem dogodki ob aneksiji Bosne in Hercegovine 1908, obeh balkanskih vojnah ter ob atentatu na Franca Ferdinanda v Sarajevu. Leta 1913 se, kot je zapisal Cvirn, v nemško nacionalnih krogih pojavi ideja, "ki jo poslanec Dobernig formulira takole: v okviru dualistične ureditve, z najtesnejšim sodelovanjem Nemcev in Madžarov, bi Jugoslovanom priznali pravice v njihovih zgodovinskih mejah. Če pa bi le ti zahtevali Koroško, Štajersko, Gorico in Trst in Nemcem ne bi priznali gospostva na Jadranu, potem bodo Nemci odločno proti rešitvi jugoslovanskega vprašanja."

Monografiji je avtor dodal tudi biografije nekaterih spodnještajerskih nemških politikov, ki zelo dopolnjujejo razumevanje glavnega teksta. Škoda je le, da se ob tako kvalitetno napisani knjigi, ki premore obilico osebnih in stvarnih informacij, uredništvo Založbe Obzorja ni odločilo za izdelavo iskalnih pomagal kot so seznam krajevnih in osebnih imen in morda celo stvarno kazalo.

Marjan Matjašič

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787 (1804). Opisi. Karte, 3. zvezek. Ljubljana, ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Strokovni, uredniški in izdajateljski podvig, ki se imenuje Jožefinski vojaški zemljevid za ozemlje današnje Republike Slovenije, se uspešno nadaljuje. Pred nami je že tretji del, ki nam v slikovni (kartografski) ter pisni obliki predstavlja zahodno Slovenijo, kar ponavadi v širšem smislu poimenujemo kot Primorsko. Kot je pri kartografskih izdelkih že običajno, pravokotna oblika zemljevidov sega čez zavite naravne in politične meje, čeprav je v tem primeru treba reči, da so vsaj avstrijski vojaški kartografi, ki so to delo opravljali pred propadom Beneške republike, pri izmerah ter izrisovanju upoštevali avstrijsko - beneško mejo, tako da so karte zadevnih obmejnih območij videti v "likovnem" pogledu včasih prav čudne.

O zgodovini in okoliščinah, v katerih so omenjene meritve, kartiranja ter opisi nastali, je ob priliki izida prvega dela v naši reviji pisal že mag. Damijan Guštin. Kljub vsemu gre ponovno omeniti, da je šlo za pobudo šefa avstrijskega generalštaba Moritza Lacyja, ki je ob operacijah avstrijskih armad v predhodnih vojnah ugotavljal, da prav pomanjkanje natančnih zemljevidov bistveno vpliva na operativno sposobnost enot cesarske vojske. Marija Terezija je pobudo sprejela in leta 1763 zaukazala vojaško topografsko izmero svojega obsežnega imperija. Sin Jožef je kmalu osebno prevzel pobudo za izvedbo tega obsežnega projekta in zato se je kasneje za to delo upravičeno uveljavilo poimenovanje Jožefinski vojaški zemljevid. Do 1787 je bilo delo za avstrijsko ozemlje končano in izdelano je bilo kar 4685 zemljevidnih sekcij, od katerih jih je 250 pokrivalo ozemlje tedanje Notranje Avstrije, ki je razen beneškega in ogrskega ozemlja zajemala veliko večino slovenskega etničnega prostora.

Obravnani tretji del prinaša 25 sekcij primorskega dela Notranje Avstrije ter 15 sekcij leta 1787 še beneškega ozemlja v Istri oziroma Furlaniji. Karte so risali v merilu 1:28800, izdelali pa so zmeraj po dva izvoda. Po prvih napoleonskih vojnah je Avstrija pridobila še beneško ozemlje in vrhovno vojaško poveljstvo se je že leta 1797 lotilo izmere in risanja kart tudi za to ozemlje, toda v merilu 1:57600. Zaradi nove vojne so morali začeto delo prekiniti ter so ga nadaljevali leta 1804, to pot spet v merilu 1:28800, a vojaški poraz tedaj še ni omogočal zaključka projekta. Ob nastanku seveda karte niso imele javne uporabne vrednosti, saj so bile stroga vojaška skrivnost. Kljub temu pa je bil na njihovi podlagi pod vodstvom glavnega kartografa polkovnika Jeneya prav tedaj izdelan davčni register, ki je bil pač nujno potreben za učinkovito poslovanje tedanje prosvetljene absolutistične države.

Karte so objavljene v obliki faksimilov, v priloženi knjigi pa so vzporedno objavljeni opisi v nemškem (transliteriranem) originalu ter slovenskem prevodu. Splošnejši uredniški teksti so sicer tudi v angleškem prevodu. Ker gre za prvi

popolni kartografski prikaz slovenskega ozemlja ter hkrati za najpodrobnejši zemljevid in opis tega ozemlja, je več kot jasno, da gre za izredno koristen zgodovinski vir, tako za zgodovinopisje kot tudi za nekatere pomožne vede. Omenimo samo dejstvo, da je ob izdelavi kart obveljalo načelo, da se zapisujejo imena hribov, dolin in voda v "deželnem" jeziku, v našem primeru torej po veliki večini v slovenščini. Upoštevati pa je seveda potrebno dejstvo, da tedaj slovensko fizično imenoslovje še ni bilo uradno kodificirano, tako da včasih lahko na kartah preberemo dokaj zanimive variante imen. Dodana je toponimija po abecedi znotraj posameznih sekcij, v kateri je zajeto celotno besedišče s kart in to v vseh variantah. Sledi seveda še koristen indeks. Zanimivo je, da opis vsebuje tudi imena, ki jih na karti ni, poleg tega pa se pojavljajo tudi razne nelogičnosti. Tako se npr. na karti osrednje naselje današnjega Loga pod Mangartom označuje kot Mittel Breth, v opisu pa kot Mitterbred, če je pač transliteracija bila opravljena korektno. Tudi za druga naselja v dolini Koritnice velja podobno. Imena večjih naselij so napisana v nemški (ali italijanski) varianti, pri čemer je včasih dodano še slovensko ("Krain:") ime. Za manjše vasi in zaselke so seveda obstajali samo slovenski nazivi in nemško-avstrijski "izvor" imen izdaja le nemški (madžarski?) črkopis.

Ker gre za vojaške karte ter njim pripadajoče opise, je seveda jasno, čemu je bil dan poudarek. Pač na tiste lastnosti in značilnosti terena in naselij, ki kakorkoli lahko vplivajo na izvajanje vojaških operacij v ožjem smislu, na premike, nastanitve ipd. Zato iz tega gradiva ne izvemo nič o številu ter strukturi prebivalstva naselij, živine (pri opisu prej beneškega ozemlja je bilo že drugače), pač pa zelo natančno o oddaljenosti od drugih krajev, o kakovosti poti, o količini vode v potokih in njihovi prehodnosti, o cestah in poteh, o mostovih, o kakovosti in gostoti gozdov ter še posebej o t.i. trdnih zgradbah itd. Zato se posebej navajajo zidane zgradbe, v večjih naseljih na Primorskem so take namreč tedaj že kar številne. Na revnejšem podeželju pa je šlo predvsem za številne cerkve ter po drugi strani za maloštevilne gradove. Zanimivo je, da se omenjajo ne tako redki primeri porušenih cerkva, o katerih dandanes ni več sledu. Možne primerjave med tedanjim in današnjim stanjem so seveda tudi na drugih področjih, bodisi z vidika kartografske podobe, bodisi z vidika dodanih opisov. Posebej za primorski način zidave je bila nič kaj pohvalna opazka za eno cerkev, da je popolnoma neprimerna za obrambo, saj jo lahko sesuje en sam topovski strel! Vse kaj drugega so bili seveda samostani, a teh je bilo na Primorskem zelo malo. V opisih so podane tudi ocene in predvidevanja o možni vojaški uporabi ali koristnosti posameznih objektov ali naravnih danosti. No, na skrajnem severu primorske dežele smo imeli tudi en izrecni vojaški objekt, ki sicer kot turistična zanimivost stoji še danes. Gre za trdnjavo Kluže (Clausen) nad prepadnim sotočjem Koritnice in Šumnika. V opisu se utrjena stavba imenuje grad ter navaja še dvojje okroglih stolpov. Opis pa se tu izjemoma spusti celo v "zgodovino", saj omenja, da je grad "nekdaj zelo dobro služil proti Benečanom". Kakšnih slavospevov strateškemu položaju utrdbe v opisu sicer ni najti, saj dodaja, da zaradi bližnje hiše ceste ne more nadzorovati, sovražnik pa se lahko utrdi na nasprotnih obronkih Krnice ter grad razruši. To je bilo mogoče res, toda danes - po dvesto letih - vemo, da se nobenemu "sovražniku" ni dalo lesti na na severu ležečo Krnico. Slavni dnevi trdnjave Kluže so namreč prišli že čez nekaj let v bojih z iz Italije prihajajočimi Francozi pa tudi med prvo svetovno vojno z zahoda napadajočim Italijanom Kluž ni uspelo porušiti in to prav

zaradi njene ugodne lege.

Seveda pa je nam po dveh stoletjih lahko biti pameten. Tudi v pogledu likovne podobe kart oziroma načina izrisovanja bi lahko imeli kakšno pripombo, toda treba je upoštevati, da takrat še ni minilo mnogo let, ko je bila v uporabi tehnika risanja zemljevidov "v perspektivi". Danes karte učinkujejo očarljivo, v jožefinski varianti celo nekoliko naivno, za razliko od kasnejših izrisov prej beneških ozemelj, ki na naš pogled učinkujejo že kar sodobno. Vse pa so brez izjeme, kot že rečeno, tudi zelo koristne za proučevanje naše preteklosti. Izdajateljem ter strokovnim sodelavcem pri tej ediciji, omeniti gre predvsem Vincenca Rajšpa in Draga Trpina, gre seveda veliko priznanje za opravljeno delo. Z zanimanjem pričakujemo tudi naslednje zvezke, tako da bomo verjetno kmalu imeli tozadevno pokrito celotno ozemlje naše države.

Boris Mlakar

Slovenska trideseta leta, Simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, 254 strani.

Slovenska matica je septembra 1995 pripravila znanstveni simpozij *Slovenska trideseta leta*. Dve leti po simpoziju pa je luč sveta ugledal tudi zbornik, ki prinaša prispevke predstavljene na simpoziju. Vendar moramo ob tem razočarani opozoriti, da nekateri avtorji referatov niso pripravili za objavo. Zbornik, ki sta ga uredila *Peter Vodopivec* in *Joža Mahnič* tako prinaša 24 referatov. Ti predstavljajo najširši zgodovinski pogled na omenjeni čas.

V uvodu je *Peter Vodopivec* prikazal splošen evropski okvir tistega časa. Slovenska trideseta leta se v glavnem ne razlikujejo od evropskega dogajanja. Gospodarska kriza in ideološka razhajanja sta imela samo različne odtenke in intenzivnost. *Žarko Lazarevič* je na začetku svojega prispevka zapisal: "Dokaj, če ne docela banalno zveni ugotovitev, da so trideseta leta sledila dvajsetim. Ta samoumevnost pa vendarle ni nesmiselna, kajti verjetno je med nami le malo takih, ki ob omembi tridesetih let našega stoletja ne bi bridko pomislili na veliko gospodarsko krizo." (*Ž. Lazarevič: Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih*, str. 33.) Vendar je bil tudi politični okvir življenja v tridesetih letih drugačen od tistega v dvajsetih. Če je za dvajseta leta temeljna značilnost parlamentarni sistem, so trideseta leta v znamenju dvojnosti. Najprej je bila tu nekajletna osebna diktatura kralja Aleksandra in nato parlamentarni sistem z vsiljenimi vsedržavnimi strankami. Obris politične zgodovine je na simpoziju predstavil *Jurij Perovšek*. V tridesetih letih se je nadaljevalo že začeto ali pa nakazano razhajanje v liberalnem in katoliškem političnem taboru. O tem so pripravili razprave *Janko Pleterski*, *Egon Pelikan* in *Janko Prunk*. V ta sklop sodi tudi članek *Leva Krefta* z naslovom *Komunisti in neinstitucionalna levica*. *Jožko Pirc* pa je dodal še en pogled na dogajanja v katoliškem gibanju. Prispevke o ideoloških razhajanjih med slovenskimi intelektualci dopolnjuje prispevek *Ervin Dolenca* Slovenski intelektualci in njihove delitve. V njem je pozornost posvetil političnim delitvam med slovenskimi intelektualci.

Stari politični mački so skrbeli za svoje naslednike, po drugi strani pa se je

študentska mladina tudi oglašala s svojimi političnimi mnenji. Tovrstno študentsko gibanje je rodilo različne skupine, "ki so se v kasnejših letih javljaje na tej ali drugi strani", je zapisal *Slavko Kremenšek*. (S. Kremenšek: Dileme in težnje v študentskem gibanju, str. 75.) Blizu študentskih gibanj so tudi različna mladinska gibanja v vseh treh idejnopolitičnih straneh. Del rezultatov svojih raziskav te problematike je na simpoziju predstavila *Anka Vidovič-Miklavčič*. Kot sem že zapisal, so bila trideseta leta tudi v znamenju globoke gospodarske krize. Ta je prizadela tako industrijo kot kmetijstvo. Ena od pojavnih oblik krize v kmetijstvu je bila zadolženost kmetov, ki so jo, kot piše *Franca Kresal*, reševali prepočasi. Zanimiva je ugotovitev, da slovensko gospodarstvo ni utrpelo prevelike škode med krizo. Zelo pa je kriza prizadela delavce. Povečalo se je število brezposelnih in zmanjšale so se mezde. Po izboljšanju gospodarskega položaja pa se materialni položaj delavcev ni izboljševal. To je sprožilo stavkovni val in večje sindikalne aktivnosti, o čemer je pisal *Miroslav Stiplovšek*.

Lepo število prispevkov prinaša razmišljanja in ugotovitve iz kulture, znanosti in umetnosti. *Helga Glušič* je predstavila literarne težnje v tridesetih letih. O kulturni in duhovni "razsežnosti slovenske identitete" je razmišljal *Andrej Inkret*. V gledališki sezoni 1932/33 je drama v Ljubljani igrala tudi predstavo Veseli vinograd Carla Zukmayerja. V začetku novembra 1932 je bila premiera in zmerna kritika je kmalu zaplula v nemirne vode vrednostnih razprav in na predstavi 27. novembra 1932 je prišlo do demonstracij. Podrobneje v prispevku *Lada Kralja*. "Književni časopisi v tridesetih letih so rastle kot gobe po dežju", piše *Jože Pogačnik*. Avtor vidi vzrok v težnjah številnih posameznikov, da bi na ta način informirali in vplivali na bralce. O slovenskih piscih v tujini sta pregleden članek pripravili *Janja Žitnik* in *Jerneja Petrič*. S položajem slovenskih izseljencev v tem času pa nas je seznanil *Marjan Drnovšek*.

Milček Komelj je predstavil slovensko upodablajočo umetnost v tridesetih letih. O potezah urbanizma in arhitekture je razmišljal *Fedja Košir*. Trideseta leta v slovenski glasbi je opisal *Primož Kuret*.

Nazadnje naj omenim še prispevka o slovenski znanosti v tridesetih letih. *Vasilij Melik* je v svojem prispevku na kratko orisal razvoj ljubljanske univerze v tridesetih letih. V omenjenih letih je bila za vse univerze v državi uveljavljena enotna univerzitetna zakonodaja. Uredila je vsa bistvena vprašanja delovanja univerze. Število profesorjev je v tridesetih letih naraslo z 78 na 95. Trideseta leta so bila pomembna za položaj žensk. Ne le da se je povečal delež žensk med študentkami, pojavile so se tudi prve predavateljice na ljubljanski univerzi. To so bile privatne docentke. Privatni docent je bila nova kategorija univerzitetnega predavatelja. To je bil habilitiran predavatelj, ki je moral predavati vsaj dve uri tedensko, vendar pa za svoje delo ni bil plačan. Prva privatna docentka je bila Alma Sodnikova leta 1933. Melik je nekaj prostora namenil tudi razvoju znanosti. Podrobneje o razvoju sociologije pa si lahko preberemo v članku *Bojana Časa*.

Pripravljalcem simpozija in urednikom zbornika lahko čestitamo za uspešno opravljeno delo. O nadaljnjih izsledkih raziskav življenja v tridesetih in drugih letih pa bomo zagotovo še brali.

Bojan Balkovec

E g o n P e l i k a n : Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Založba Obzorja, Maribor 1997, 152 strani. (Dokumenta et studia historiae recentioris 12).

V ugledni mariborski založbi Obzorja, ki med drugim že vrsto let izdaja tehtne zgodovinske študije naših raziskovalcev, je v letu 1997 izšlo magistrsko delo zgodovinarja dr. Egon Pelikana. Avtor je slovenski in italijanski, zlasti strokovni javnosti, v zadnjem času znan kot raziskovalec katoliškega tabora, ki je s svojimi razpravami orisal pomemben segment razvoja političnega katolicizma na Slovenskem in posebej delovanje struj v katoliškem taboru na Primorskem. Raziskuje torej, kot je v predgovoru zapisal, politični katolicizem ter znotraj katoliškega tabora demokratične in leve struje in skupine v Ljubljani pa tudi v širšem slovenskem prostoru. Tu Pelikana omenimo še kot soavtorja publikacije *Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947* (Viri, št. 11, Ljubljana 1997) in publikacijo z njegovo izčrpno študijo pod naslovom *Josip Vilfan v parlamentu* (Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan, Trst-Trieste 1997). Njegovim raziskavam je pripomoglo tudi dejstvo, da je leto dni gostoval v okviru podiplomskega študija na zgodovinskem oddelku na Dunaju, kjer je pri prof. dr. Karlu Stuhlpfarrerju študiral Dollfuss-Schuschniggovo stanovsko državo v Avstriji ter zgodovino antisemitizma v Avstro-Ogrski monarhiji in v Republiki Avstriji med obema vojnama.

Pelikan se je v omenjeni knjigi, ki je predelana magistrska naloga, lotil zanimive in predvsem ene od ključnih problematik katoliškega tabora, to je akomodacije ideologije političnega katolicizma od konca 19. stoletja pa skoraj do srede 20. stoletja. Seveda so o političnem katolicizmu in njegovih značilnostih za to obdobje ali za posamezna podobdobja pisali že predvsem F. Erjavec, F. Gestrin-V. Melik, B. Grafenauer, M. Mikuž, J. Pleterski, J. Prunk, W. Lukan, M. Zečević J. Pirc, E. Dolenc, S. Dragoš in drugi, s čimer so bila zgodovinski stroki približana poglobljena dejstva in procesi. Vendar gre Pelikanu zasluga, da je zastavljeno tematiko predvsem sistematično in kontinuirano obdelal v času od nastanka modernih političnih strank v 19. stoletju do začetka štiridesetih let 20. stoletja in se zadržal na bistvenih vprašanjih, ki odkrivajo značaj ideologije političnega katolicizma, ki je vplival na orientacijo in dejavnost katoliške stranke. V predstavitvi knjige je zapisal prof. dr. Peter Vodopivec, da je Pelikanovo delo prvo na Slovenskem, ki zaokroženo predstavi razvoj politične ideologije v katoliškem taboru. Hkrati je tudi poudaril avtorjevo široko poznavanje tematike, saj je uporabljal poleg domače tudi tujo zgodovinopisno, sociološko in filozofsko literaturo ter obravnavo postavil v širši, evropski okvir.

Avtor je v uvodnih besedah pojasnil, v čem je slovenska posebnost razvoja političnega katolicizma in da se bo omejil le na prikaz pomembnih vodilnih ideologov. Tu so mišljeni predvsem dr. Anton Mahnič, dr. Janez Evangelist Krek, dr. Aleš Ušeničnik, pri čemer omenja tudi druge pomembnejše slovenske katoliške družboslovce, ki imajo ob navedenih svoje mesto.

V uvodu so sprva na kratko razloženi zgodovinski premiki in spremembe v evropski družbi, ko je Cerkev začela postopoma izgubljati "monopol nad resnico"

in se hkrati bojevati za svoje mesto v sekularizirani družbi. Pri tem pa je hkrati ves čas delovala v smeri obnovitve "ancien régime". V tekstu Pelikan tudi pojasni termin političnega katolicizma, pri čemer uporablja definicijo avstrijskega zgodovinarja Ernsta Hanischa. Nadalje pojasni sam izraz "akomodacija", ki se mu zdi ustrežnejši kot slovenski "prilaganje", "privajanje", zatem pa tudi označi subjekt in objekt akomodacije in njegove pojavne oblike.

Pelikan je po obdobjih obsežno in glede na relevantnost vprašanj obravnavano tematiko razdelil na tri poglavja, ki jih zaključuje s sklepom. V prvem poglavju pod naslovom Ideologija političnega katolicizma in njen odnos do nacionalnega vprašanja najprej prikaže Mahničev odnos in razlago naroda, zatem pa spreminjajoči se odnos do nacionalnega vprašanja.

Sprva Mahnič zavrže idejo in sam program Zedinjene Slovenije in vztraja na svojem spoznanju, da je to "liberalna utopija." Vendar pa kmalu tudi zapiše, da pa obstaja upanje, da dobi slovenski narod "jezikovne pravice v javnem življenju". Narod je leta 1888 v svoji razpravi o nacionalnem vprašanju definiral na jezikovni ravni. Ob tem je značilno, da je npr. pretirano domoljubje bilo obsojeno. (Pelikan, str. 25) Toda 1892 je k prvi razlagi dodal še dve postavki: skupnost rodu in genij, kot izraz njegovega duševnega življenja in izraznost tega jezik (str. 26) Slednjič sprejme narodnostno načelo oz. nacionalno idejo, ki pa je seveda po sodbi Mahniča (in drugih apologetov) s katolicizmom oziroma s katoliško vero nerazdružljiva. Tu je iskati podlago za ideološko-ekskluzivistično trditev, da je Slovenec hkrati tudi katolik, saj prava narodnost izvira iz "skupne duševne podlage", to je katoliške vere (str. 27). Z gledišča prioritete narodnost ali vera, je Mahnič 1891 zapisal, da so nam bliže nemški in vsi drugi katoličani, kot pa slovenski liberalci, kar pomeni, da je vera višja vrednota kot narodnost (str. 27). To načelo so za njim zagovarjali tudi drugi ideologi političnega katolicizma na Slovenskem, še posebej v odločilnem medvojnem času. Pelikan je v obravnavi Mahniča kot ideologa in človeka, ki je vztrajal "na ločitvi duhov", z različnih zornih kotov znal prikazati objektivno. Upošteval je tudi njegovo škofovanje na otoku Krku med Hrvati, kjer je svoj odnos do narodnega vprašanja "radikalno spremenil" in slednjič med njimi našel "pravo mesto". Žal je proti koncu življenja osebno tudi izkusil represivne ukrepe italijanskih zasedbenih oblasti. Tudi ne moremo, tako Pelikan poudarja, obdolžiti Mahniča za vso "retrogradnjo" njegovih naslednikov v dvajsetih in zlasti v tridesetih letih, dasi je imel zveste naslednike, ki so vneto obujali in udejanjali "aut-aut". Tudi pritrjuje dr. Jožku Pircu, ki sodi, da je "zgrešenost alternative v postavljanju vere in narodnosti na isto raven, oziroma v isto lestvico vrednot, saj dejansko eno in drugo hkrati, a na različnih ravneh določa človekovo osebno identiteto" (Povzeto po Pircu, str. 29).

Zatem oriše razmišljanje J. Ev. Kreka o narodu in narodnostnem vprašanju, ki sicer v začetku kaže, da je pod Mahničevim vplivom, vendar prav v razmišljanju o razmerju slovenskega naroda do Avstrije in obratno Krek postopoma naredi precejšen korak naprej. Slovence poziva k samopomoči in ljudstvo k organiziranju, obenem prične v okviru krščanskosocialnega gibanja udejanjati socialni in gospodarski program, katerega uspeh je bil pomembna stopnja narodove emancipacije. Za razliko od Mahniča, ki zastopa geslo Cerkev-država-narod, poudarja Krek Cerkev-narod-država.

Precej obravnave posveti avtor dr. Alešu Ušeničniku, ki je pravzaprav naslednik

dr. Mahnič. Ušeničnika predstavi predvsem na podlagi njegove Sociologije (1910), ko piše o narodu, pri čemer avtor ugotavlja, da stoji med Mahničem in Krekom. Res pa je, da je dr. Ušeničnik postopoma svoja razmišljanja o narodu in narodnem vprašanju v svojih kasnejših spisih spreminjal, pač glede na nove politične razmere, ki so jih krojile vlade v avstroogrski monarhiji in v novi jugoslovanski državi 1918-1941. Prav na podlagi "znamenja časov" se opazno prilagodi tedanjim razmeram in Pelikanova izvajanja podkrepijo dejstvo, da je vrsto let pred prvo svetovno vojno na Slovenskem že prevladovala katoliška stranka, ki je uspela "usvojiti narodni monopol" in vodila akcije slovenskega naroda z drugimi južnimi Slovani k ustanovitvi nove države Jugoslavije. Če je dr. Ivan Šušteršič postal predvsem spreten organizator stranke in bil sposoben pragmatično sprejemati moderna demokratična načela, oziroma je "že zgodaj utrl pot zahtevi liberalnega parlamentarizma po uvedbi splošne, enake in neposredne volilne pravice državljanov (...)" v program slovenskega političnega katolicizma (Primerjaj J. Pleterški: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 92, 100, 101), je še posebej Krek tedaj s prehajanjem na demokratičnejše pozicije, s krščanskosocialno akcijo mnogo prispeval k socialno-gospodarskemu dvigu slovenskega malega človeka (kmeta in delavca), pa tudi k akumulaciji slovenskega kapitala.

Po zlomu Avstro-Ogrske, ko je slovenski narod v Kraljevini SHS postal politični narod, je z uveljavitvijo mladinev oziroma Koroščev (jugoslovanske) pragmatične politične linije, dosegel slovenski politični katolicizem na petem katoliškem shodu 1923 v Ljubljani razmeroma enotne smernice v delovanju katoliškega gibanja v prihodnje. Toda kmalu so v naslednjih letih, zlasti v tridesetih, ob metodah uvajanja katoliškega integritizma in vizije reševanja narodnega in socialnega vprašanja, v vsej ostrini prišla na površje vprašanja, kot npr. razmerje med vero in narodnostjo, odnos do fašizma in antifašizma, vloga Cerkve v razkristjanjeni družbi in kompetence Katoliške akcije, odnos do šolstva, države, komunizma, socializma, liberalizma itd. Ekskluzivizem k avtoritarnosti nagnjene katoliške desnice, zlasti pa njenih radikalnejših struj (npr. Tomčevi mladci, Ehrlichovi stražarji) je v mnogočem s svojo ostrino prispeval k razpletom dogajanj med drugo svetovno vojno.

Drugo poglavje je posvečeno odnosu političnega katolicizma na Slovenskem do parlamentarne demokracije in suverenosti ljudstva. Avtor prikaže sprva odklonilno stališče že omenjenih slovenskih ideologov do pridobitev francoske revolucije, ki v naslednjih obdobjih posledično pripelje do sekularizacije in nasploh do modernizacije evropskih držav. Toda prav pod vplivom razvoja v Evropi in pod pritiskom specifičnih razmer na Slovenskem (vloga slovenskega liberalizma, socialna struktura slovenske družbe in uspeh Krekove krščanskosocialne akcije - predvsem zadružništvo), se postopno kažejo prilaganja tudi slovenskega političnega katolicizma. Ob spremljanju razvoja liberalne demokracije v razvitejših državah so sprva prevladovala negativna stališča katoliških mislecev in filozofov. Toda ob spoznanju, da si bo utegnil slovenski liberalni tabor pridobiti vodilno vlogo, se ideologi političnega katolicizma vse bolj obračajo k ljudstvu in v njem vidijo svojo perspektivo. Prav zaradi "shizofrenosti" slovenskih liberalcev se je znalo vodstvo katoliškega tabora s prilagoditvijo svojih razlag in stališč vse bolj uspešno približati ljudstvu. Tudi v tem poglavju s citati, zlasti iz revij Rimski katolik, Katoliški

obzornik, Čas oriše avtor prvotna Mahničeva, Krekova in Ušeničnikova stališča in načela in postopna prilagajanja, ki pa, razumljivo, še vedno ščitijo interese Cerkve. Naj tu za ilustracijo omenim npr. značilno Krekovo in Ušeničnikovo stališče do svobode, v času, ko sta bila v polemiki ob vprašanju ločitve Cerkve od države. Krek je 1905 v Katoliškem obzorniku zapisal med drugim: "Zdaj ni čas, da bi se teoretiško pričkali o splošnem pomenu načela svobodne vesti, govora, združevanja, shodov, pouka in tiska. Vsa ta načela so le drugotnega pomena za svobodo Cerkve. (...) Sami moramo imeti svoj svoboden tisk, svoja svobodna društva, če branimo svobodo tudi za druge. Napačno smo se borili z liberalizmom, zato smo podlegli. (...) Sedaj pa se imamo kosati s socializmom. (...) In ta boj je težji. Tam kjer zmaguje socializem pa moremo javno mnenje pridobiti za katolištvo samo na stališču svobode. Vsaka druga pot vodi v pogubo." (str. 54). Ušeničnik pa je v isti reviji in istega leta med nekaterimi odklonitvami v odgovoru Kreku tudi priznal: "Načelo svobode bo zmagalo, naj bo nam ljubo ali ne. Le tega se je bati, če zmaga brez nas, da bo za vse, le ne za nas. Tu pa je zopet edino sredstvo le to, da tudi mi vzprejmemo to načelo. (...) Če hočemo uspeti z načelom svobode, moramo še posebej upoštevati neki drugi činitelj. In ta činitelj je demokracija."(str. 55)

Pot akomodacije sta prehodila tudi demokratični načeli: volilna pravica in samoodločba naroda. Za ilustracijo navajam spremenjene poglede na samoodločbo naroda, npr. ob Ušeničnikovem pristajanju na slovensko-hrvatsko vzajemnost oziroma na tripartitni jugoslovanski program ali nasploh na "jugoslovansko rešitev slovenskega vprašanja". (Primerjaj J. Pirc: Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja. Ljubljana 1986, str. 202, 203, 199-204) Pri tem posebej izstopa Krekova naravnost do samoodločbe naroda, taktika in sama dejavnost npr. v Jugoslovanskem klubu in v okviru gibanja za Majniško deklaracijo (do smrti oktobra 1917). (Več o tem v J. Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, str. 149-151). Naj omenim še premik pri pomembnem akterju političnega katolicizma, ljubljanskem škofu A. B. Jegliču, ki mu je bil Ušeničnik eden izmed "najzaupnejših in najozbiljnih političnih svetovalcev". (J. Pirc, n. d., str. 202). Za prvo jugoslovansko državo pa naj omenim volilni program Slovenske ljudske stranke iz leta 1923, ko so se v zato izdani brošuri pod naslovom "Sodite po delih. Kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost" jasno in odločno postavili na avtonomistično stališče. Torej so zahtevali za slovenski narod samostojnost, seveda v okviru jugoslovanske države. Ta zahteva po avtonomiji je bila "v precejšnji meri soglasna z načelom narodne samoodločbe". (Primerjaj J. Prunk: Slovenski narodni programi. Ljubljana 1986, str. 59-60; isti, Slovenski narodni vzpon. Ljubljana 1992, str. 241-242; Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki, december 1922-april 1923. Zgodovinski časopis, 1984, št. 1-2, str. 15).

Sicer pa ostajajo ideologi političnega katolicizma pri vprašanju suverenosti ljudstva, volilni pravici in demokratičnem parlamentarizmu še vedno bolj ali manj na pozicijah, ki so jih določala katoliška načela in cerkvena hierarhija. Ob tem se mi zdi umestno omeniti, kakšno težavno pot je napravila v okviru socialnega katolicizma rojena krščanska demokracija, katere opredeljenost je zapisana v encikliki Leona XIII. Graves de communi januarja 1901. Pri pisanju te okrožnice

je imel papež Leon XIII. pred očmi zlasti italijanske razmere. Cerkevni vrh je namreč krščanski demokraciji med drugim odrekal politični naboj in jo poskušal omejiti "samo na dobrodelno krščansko dejavnost v prid ljudstva". Toda ščasoma je vendarle v različnih inačicah v nekaterih evropskih državah začela krojiti politično življenje katoličanov in jih vključevati v politične boje, pri tem je treba upoštevati njen razvoj seveda predvsem po drugi svetovni vojni. (Primerjaj Paolo Alatri: *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana 1980, str. 358-367). V tem kontekstu je npr. značilno stališče A. Ušeničnika, ko je priznavajoč avtoriteto H. Pescha pisal v *Sociologiji* (1910) o sistemu solidarizma in opredelil tudi krščansko demokracijo, ki je predvsem "socialna akcija za blagor ljudstva" (*Sociologija*, str. 185), v političnem značaju pa sviri pred modernizmom oziroma istovetenjem s socialno demokracijo. Ušeničnik torej sprejema demokracijo, toda s soočanjem političnega pluralizma in posebej razvijajoče se socialne demokracije, se zavzema za "demokracijo pod varuštvom", kar naj bi tudi pomenila "vlado krščanskega ljudstva", se pravi tudi v političnih vprašanjih dosledno upoštevanje omejitev, ki jih določajo katoliška načela. Tako v *Sociologiji* razmišlja "o organizirani volilni pravici". S tem je v ospredju vprašanje kako temu ustrezno organizirati ljudstvo. Ušeničnik napoveduje potrebo po stanovsko-poklicni organizaciji, to naj bi omogočilo delovanje parlamenta kot ustanove na podlagi "organizirane volilne pravice". In nadaljuje: "To bo socialni volilni sistem, zastopnike bodo volile organizacije; volile pa jih bodo po načelu splošne in enake volilne pravice, tako bo združena enakost s socialnostjo". (Povzeto po Pelikanu, str. 61) Sicer pa je Ušeničnik sodil, da je "tudi splošna in enaka volilna pravica v sedanji obliki le nekaj začasnega in prehodnega". (*Sociologija*, str. 196).

V tem poglavju je avtor zatem nazorno orisal razne poglede in načrte slovenskih katoliških teoretikov o stanovsko-korporativni družbi oz. državi. Tu je predstavljen dr. Ivan Ahčin, dr. Jakob Aleksič, dr. Josip Jeraj, Ciril Žebot, Ludovik Puš in seveda predvsem dr. Aleš Ušeničnik. Tudi Ušeničnik tehta v odnosu do fašizma, kaj je pozitivnega v reševanju socialnih vprašanj in glede na "veliko nevarnost brezbožnega komunizma" vidi v fašizmu manjše zlo. Seveda pa Ušeničnik ob tem, ko se bolj nagiba k avtoritarni državi, dejansko zavrača totalitarnost fašizma, nacizma in njegovo rasno teorijo. Strinjam se s Pelikanom, ko v tem poglavju zapiše, da se stanovska ideja ni pojavila šele v tridesetih letih, marveč, da ji je politični katolicizem s ciljem doseči "božjo državo na zemlji-civitas Dei" ves čas skušal utirati pot, jo branil in povelečeval kot najpravičnejši model socialne obnove razkristanjene družbe. Seveda pa so prav z veliko gospodarsko krizo, z izidom socialne okrožnice *Quadragesimo anno* Pija XI. sredi leta 1931, v Jugoslaviji pa z še razpadom parlamentarnega demokratizma z uvedbo kraljeve diktature 1929, znova vzbrestle močne tendence po uveljavitvi t.i. socialne obnove, uresničene v obliki stanovske ali korporacijske družbe (države). Na to opozarjajo posebej v tridesetih letih tudi številne publikacije, idejni uvodniki in drugi prispevki v katoliškem (tudi mladinskem) tisku. Strinjati se velja z avtorjem, da so bili vsi ti načrti v prihodnosti neuresničljivi, utopični, saj so obujali neko daljno srednjeveško "idealizirano družbo". Predvsem jim je, kot po pravici zatrjuje Pelikan, primanjkovalo realnih konceptov socialno-gospodarskih reform, ki bi upoštevali zakonitosti tržnega gospodarstva, medtem ko je bila v idejnopolitični orientaciji in političnem (strankarskem) življenju občutna odsotnost demokratičnih

načel. Ob tem Pelikan kratko oriše mesto dr. Andreja Gosarja, ki pa ni bil deležen razumevanja in priznanja za svojo vizijo t.i. krščanskosocialnega aktivizma, utemeljenega v obsežnih Gosarjevih teoretičnih delih, četudi se je morda najbolj približal možnosti uresničitve. Predsvem je težil k udejanjanju, kot piše J. Pirc "nove socialne prakse" (Pirc, n. d., str. 223). Bil je nasprotnik stanovske ideje kot "organizatorične ideje", ki naj bi gradila osnovo novemu družbenemu redu. Prav s to Gosarjevo mislijo opozarjam na njegov daljši kritični prispevek v Domu in svetu 1934 pod naslovom Stanovska ideja in ureditev družbe, v katerem zanj tako značilno utemeljuje utopičnost te ideje, hkrati pa zatrjuje, da bi bil to "enostaven beg iz ene skrajnosti v drugo, nasprotno". Sicer pa je dr. A. Gosarja, kot je znano, zavračala ne le katoliška desnica marveč tudi katoliška levica.

Navkljub utopičnosti načrtov o stanovsko-korporativni družbi, želim v tem kontekstu vendarle opozoriti na pomembno dejstvo, ki je tako značilno označevalo zadnje desetletje jugoslovanske države pred aprilskim zlomom leta 1941. Poleg obilice teoretičnih del, katerih cilje in težnje Pelikan zelo dobro oriše v svoji analizi, se je namreč tudi na Slovenskem v povezavi z dogajanjem v Evropi pričela uresničevati stanovsko-korporativna ideja. Pod vodstvom cerkvene hierarhije in vodilnih katoliških laikov, kakor tudi strankinih ljudi in z mobilizacijo in militantnostjo razvejeno organizirane katoliške mladine se je dejansko *začelo vztrajno* večplastno delo za zgraditev stanovsko-korporativnega družbenega sistema. Sodim, da je bil še najbolj konkreten in zato sprejemljiv, pa tudi uporabljen načrt dr. A. Ušeničnika (v času gospodarske depresije dopolnjen in objavljen v drugi izdaji) v knjižici Socialno vprašanje (Ljubljana 1934, zbirka Naša pot) pod naslovom "Krščanska socialna akcija" (str. 90-115) oziroma "Delovni program krščanske socialne akcije" (str. 116-150). Tej izdaji je seveda bilo vodilo že omenjena papeška okrožnica Quadragesimo anno. S programom so si zadali nalogo "kako naj se današnje gospodarstvo in družba preuredita, da bi bil kapitalizem v zlem premagan, proletarstvo odpravljeno in vsem stanovom zagotovljena kolikor mogoče resnična in stalna blaginja" (Ušeničnik, n. d., str. 116). Pri tem so naštetih bližnji cilji in končna uredba. Krščanska socialna akcija (KSA), je tedaj zapisal Ušeničnik, ne zavrača vseh zamisli socializma in komunizma. Še posebej socialna demokracija ima vrsto zahtev, ki so njene zahteve. (Ušeničnik, n. d., str. 199) KSA oziroma t.i. socialno obnovo bo potrebno udejaniti "načelno" in "konkretno", se pravi načelno nravno in naravno pravno plat in pa konkretno socialno in gospodarsko plat. V tem času so se v katoliškem taboru prav iz bojazni pred komunizmom, kot "najbližje nevarnosti" pospešeno, skoraj frenetično v nekaterih sredinah pa lotili obojega. Seveda je imela prvenstveno vlogo v načrtovani socialni obnovi *npravna obnova* človeka, ki je konstanta v preroditvi katoliškega gibanja, na kar opozarja tudi okrožnica Quadragesimo anno. Ušeničnikov "Delovni program" je med drugimi ocenil Rudolf Smersu, predsednik Mladine JRZ in dejaven član vodstva Zveze združenih delavcev (ZZD), za najbolj izviren program. Menim, da so omenjeni "Delovni program" (in pa seveda razlage dr. Ušeničnika in drugih v katoliškem tisku o realizaciji tega), oziroma izvajanje določenih faz programa, postale akterjem političnega katolicizma in avtoritarne strankine desnice pomembno izhodišče za aplikacijo v politični, socialno gospodarski in kulturnoprosvetni dejavnosti v času vladavine JRZ. V ta proces je "poklicano delovno ljudstvo samo", "podjetniki in bogatini", država in Cerkev z laičnimi

apostoli. V pospešeni rekatolicizaciji Slovencev v zasebnem in javnem življenju (integralni katolicizem) v okviru Katoliške akcije (KA) in v utiranju stanovske misli in organiziranosti, je dal novo zarezo II. jugoslovanski evharistični kongres v Ljubljani junija 1935 z značilnimi stanovskimi zborovanji, ki jih je pobudil in organizacijsko pripravil zlasti Ernest Tomec.

Vodstvo poleti 1935 obnovljene Prosvetne zveze je v obeh škofijah priporočalo članstvu, da so praktični katoličani, saj bodo v okviru KA udejanjali "kulturni apostolat" pa tudi razvijali t.i. "socialno prosveto". Pri tem bodo posvečali pozornost zlasti tistemu delavstvu, ki je že pod vplivom marksizma. Tako kot Prosvetna zveza je tudi Zveza fantovskih odsekov (ZFO) postala pomožna sila KA (pa tudi še druge katoliške organizacije). Na podlagi J. Jerajeve knjige Vzori slovenskih fantov (1937) so sistematično uvajali stanovsko vzgojo kmečke, delavske in obrtne mladine, o čemer pričajo članski sestanki in vsebina mladinskega tiska.

Novembra 1935 ustanovljena Zveza združenih delavcev (ZZD), ki je vztrajno napadala krščanskosocialistično Jugoslovansko strokovno zvezo oziroma svobodne sindikate, kot preživele organizacije, je v svojem glasilu Slovenski delavec (1937-1941) čestokrat pozivala "nazaj h katoliški skupnosti, ki se odraža v farnem občestvu in stanovski ureditvi družbe" (Slovenski delavec, 27. 11. 1937, št. 7). V svoji dejavnosti se je ZZD imela za "nosilko nove miselnosti" in bila privržena "duhovni revoluciji", s katero "prelamljamo 100% s staro miselnostjo, pa tudi s starimi metodami (...) Mi lomimo staro miselnost in gradimo novo družbo. Po katoliškem idealizmu zrevolucionirani podiramo barikade razredov in terorja (...) smo na vseh straneh v boju s teroristi (...) v borbi za svobodo stanov ne bomo rabili (le - op. A.V.M.) lesenih pušk in papirnatih vojakov. Metode nasprotnikov so v boju za nas odločilne." (Slovenski delavec, 27. 8. 1938, št. 34). To je bil borbeni duh, ki je v tem času tako značilno preveval katoliško radikalno desnico. Članstvo ZZD, katere voditelji so bili v slovenskem delu JRZ strankini akterji, si je prizadevalo, da bi na podlagi stanovskega organiziranja udejanjalo v življenju "totalitarnost katoliškega človeka" in gradilo lik borca za stanovsko-korporativno družbo, seveda ob izključevanju drugih svetovnonazorskih naziranj.

Organizirana katoliška mladina (Zveza fantovskih odsekov, Mladinska kmečka zveza, Mladina JRZ, dijaška in študentska), ki so ji predvsem namenili нравno obnovo in načelno spoznavanje socialnega nauka Cerkve, so posvečali, kot smo videli, vzgoji v smeri utiranja stanovske misli "delavskemu", "obrtnemu" in "kmečkemu" stanu. Pri tem so s ciljem doseči načrtovano "novo socialno strukturo družbe", zlasti mladino, vzgajali za stanovski etos in za delavsko-industrijsko, obrtno in kmečko stanovsko omiko (kulturo). Poleg ZZD je bila leta 1935 obnovljena Kmečka zveza, z Mladinsko kmečko zvezo najpomembnejša razvejena stanovska strokovna organizacija, ki jima je bil idejni utemeljitelj L. Puš v delu Kmečki stan: Psihološke in sociološke korenine kmečkega stanovskega gibanja (Ljubljana 1940). Akterji političnega katolicizma so se torej za uresničevanje socialne obnove družbe pospešeno zavzemali in prehajali z raznimi metodami k udejanjanju "edinosti in enotnosti" katoliške skupnosti. Vendar so pri tem s svojo nedemokratičnostjo povzročali nasprotja v samem katoliškem taboru. Omenjam npr. samo reševanje vprašanja stanovskega razčlenjenega organiziranja katoliških študentov na ljubljanski univerzi, pri čemer so prav Ehrlichove stražarje, ki so se temu odločno upirali, obsodili za najslabšo pomožno silo KA. (Slavko Kremenšek:

Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 241, 242; Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana 1994, str. 168, 173).

V svoji dejavnosti so akterji KSA zasledovali "bližnje cilje", predvsem pospešeno rekatolicizacijo v okviru KA s t.i. "lastnimi organizacijami" in "pomožnimi silami", pri čemer so vernike vzgajali tudi za socialno delo. V ZZD in Kmečki zvezi pa je videlo vodstvo političnega katolicizma (in prvaki slovenskega dela JRZ) prve korake, ki so idejno s svojimi glasili, z organizacijsko rastjo in nekaj uspehi ZZD na strokovno-sindikalnem področju v smislu programa JUGORASA, Kmečka zveza pa na gospodarsko-zadružnem področju pričeli utirati pot stanovsko urejeni družbi. (A. Vidovič-Miklavčič, n. d., Katoliški tabor). Sicer pa je Cerkev v okviru svojega poslanstva in sodelovanja v procesu uresničevanja socialne obnove družbe več moči in časa posvetila verski obnovi, se pravi "reševanju" duš, kakor skrbi za "telesno življenje". (Aleš Ušeničnik: Delavci in Cerkev. Slovenski delavec, 16. 10. 1937, št. 1) Seveda pa bi bili krivični, če ne bi ob tem upoštevali, da je Cerkev v okviru krščanskega solidarizma oziroma socialnega katolicizma, ki se je razvijal predvsem po izidu socialne okrožnice Rerum novarum (izšla istega leta 1891, kot socialdemokratski Erfurtski program), osredotočene na delavsko vprašanje, ne le v Evropi temveč tudi na Slovenskem veliko pozornosti namenila socialnemu delu ali boljše socialni akciji katoličanov. Opozarjam na uvajanje socialnih tečajev, oziroma socialnih dnevov, socialnih tednov in raznovrstno karitativno dejavnost v okviru farnega občestva, zlasti v okviru dejavnosti J. Ev. Kreka, med obema vojnama pa delovanje razvejenih katoliških socialnih, gospodarskih in kulturnih organizacij, društev in ustanov.

Kakšno stališče, sodbo in odnos je imel politični katolicizem na Slovenskem (pa tudi v srednji Evropi) do nekatoličanov, je v preglednem orisu razvidno v tretjem poglavju Pelikanovega dela z naslovom Židje, liberalci, prostozidarji, protestanti. V teh skupinah so gledali najprej "odpadnike" od katoliške vere oziroma brezbožnike pa tudi zarotnike, ki naj bi rušili "monopol nad resničnostjo". Te skupine so, kot je zapisal avtor, "element, ki na svojevrsten način omogoča političnemu katolicizmu diskurz z realnim življenjem. (str. 97). Pri tem bralec spozna stališča Mahniča, Kreka, Ušeničnika, Terseglava, Tomčevih mladcev in Ehrlihovih stražarjev (med njimi C. Žebota); slednji so antisemitizem najbolj goreče zagovarjali. Avtor je primerjal nekatere citate iz del zgoraj omenjenih in drugih katoliških glasil in zanimiva je ugotovitev, da so povsem v soglasju z nekaterimi njihovimi prejšnjimi razmišljanji in trditvami, ki jih srečamo kasneje v Hitlerjevem Mein Kampfu. Ali pa so celo uporabljeni stavki iz tega dela (iz izdaje leta 1933), kar velja predvsem za glasilo Mi mladi borci (1936/37-1940/41) in Stražo v viharju (1934/35-1940/41). Za vse neuspehe načrtovane socialne obnove, so bile, kot so značilno razlagali ideologi političnega katolicizma na Slovenskem, krive razne zarotniške združbe (Judje, komunisti, liberalci, prostozidarji) ali kot so tudi pisali, so bili na delu "zunanji" sovražniki, opozarjali pa so tudi na "notranje" sovražnike v katoliški skuposti. Vsi ti naj bi s svojim delovanjem ovirali, pa tudi vztrajno spodkopavali avtoriteto in oblast Cerkve in uresničevanje njenega socialnega nauka. Katoliške radikalnejše skupine so zahtevale ne le oster idejni boj, marveč tudi odkrivanje "protidržavnih skupin" - levičarjev, komunistov in uporabo državne represije.

V sklepnih mislih Pelikan poudari, da se je politični katolicizem ob neuresničljivih načrtih na daljši rok zatekal k novim razlagam (akomodaciji), kar pa ga zaradi "sui generis" ni obvarovalo poti v slepo ulico. V tem smislu navaja tudi argumente, ki so nasprotni Berger-Luckmanovi tezi, češ da bi se bil politični katolicizem v obravnavanem času še sposoben "vključevati v tradicijo".

Na koncu knjige je avtor pregledno navedel uporabljene vire in literaturo, kar kaže ne nazadnje na avtorjevo izčrpno, dokumentirano raziskavo. Knjigi je dodal tudi imensko kazalo.

V celoti gledano je Pelikanovo delo tehtna analiza zastavljene problematike, ki na ilustrativen način z izbranim dokumentarnim gradivom oriše bralcu značilne poteze slovenskega političnega katolicizma in sočasno akomodacijo - prilagajanje. Takšna obravnava problematike, ki se ponekod prepleta tudi s širšim evropskim ali vsaj nemško-avstrijskim okvirom, gotovo sodi med zanimiva poglavja katoliškega gibanja na Slovenskem v omenjenem času. Zato je Pelikanova knjiga za celovitejše razumevanje naše preteklosti vsekakor dobrodošla in je s posebnega zornega kota obogatila slovensko zgodovinsko pisje.

Anka Vidovič-Miklavčič

Od mature do mature - Zgodovinski razvoj mature na Slovenskem 1849/50 - 1994/95. Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1998, 205 strani (Razstavni katalog 62)

Ne le, da pomembnejše zgodovinske razstave že dolgo pomenijo tudi pomemben prispevek ali celo prelomnico v raziskovanju določene zgodovinske problematike, temveč so se spremljajoči katalogi v zadnjih desetletjih uveljavili kot nosilci zgodovinskih razprav in prispevkov, ki k določeni razstavljeni tematiki prinašajo povsem nove informacije ter ugotovitve ali povzemajo in zaokrožujejo vedenje o njej. Eden takih je nedvomno tudi katalog k razstavi *Od mature do mature*, ki ga je uredila avtorica razstave Mateja Ribarič. Razstavo so odprli v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani 7. maja letos.

Uvodnim besedam muzejskega direktorja Andreja Vovka sledijo tri ključne pregledne razprave o srednjih šolah in njihovem zaključevanju v zadnjih 150 letih. Mateja Ribarič kratko predstavi srednje šole na Slovenskem od ustanovitve prvih gimnazij v 16. stoletju do reforme leta 1984, ko so bili zadnji ostanki mature dokončno ukinjeni. Poudarek je na zlati dobi gimnazij od reforme leta 1849 do druge svetovne vojne. Izraz zlata doba moramo uporabiti samo pogojno, saj je že z reformami šolstva v prvi jugoslovanski državi raven gimnazijskega pouka in s tem mature s prilagajanjem drugim jugoslovanskim pokrajinam padala. Vendar je slovenizacija srednjih šol, ki so bile prej pretežno nemške, omogočila gimnazijski in univerzitetni študij veliko širšemu krogu slovenske mladine, kot je to bilo do leta 1918.

Jože Ciperle je opisal "Maturitetne (zrelostne) izpite in spričevala v zgodovinskem razvoju (do leta 1918)." Začetek uvajanja zrelostnega izpita kot pogoja za univerzitetni študij predstavlja državna instrukcija v Prusiji iz leta 1788, čeprav še dolgo ni bila obvezno upoštevana za vpis na univerzo. Kot pogoj za vpis na univerzo se je zrelostno spričevalo uveljavljalo počasi in različno po posameznih deželah in šolah, ponavadi premosorazmerno z rastjo avtoritete države, ki je lahko spričevalo uveljavila z zakonsko močjo. Pri nas je maturo kot pogoj za vpis na

univerzo uveljavila srednješolska reforma leta 1849 in prve mature so začeli opravljati leta 1850. Kljub temu, da je že zakon iz leta 1849 poudarjal, da namen mature ni predstavitev poznavanja celotne gimnazijske učne snovi, temveč bolj dokaz duhovne zrelosti dijaka za akademski študij, so v izpitni komisiji sedeli vsi profesorji obveznih učnih predmetov, kandidat pa je moral opraviti 6 pisnih nalog, prav tako iz šestih predmetov pa je odgovarjal še ustno. Zaradi takega obsega so si že od osemdesetih let nekateri prizadevali za zmanjšanje izpitne snovi, kar je bilo uresničeno šele z odlokom prosvetnega ministrstva leta 1908.

Najobsežnejši in v veliki meri na novo napisan je prispevek Aleša Gabriča z naslovom Slovenska matura v jugoslovanski državi. Gabrič najprej opiše slovenizacijo srednjih šol in s tem tudi mature, nadaljuje pa z velikim porastom števila srednješolcev v času med dvema svetovnjima vojnoma, ki je z okrog 5000 naraslo na več kot 13.000. Značilnost tega časa, zlasti tridesetih let, so bili tudi unitaristični pritiski zelo centralistično urejene šolske uprave iz Beograda ter porast odstotka deklet na gimnazijah. Izrednim vojnim razmeram, ko mature ni bilo treba opravljati, vendar je tudi število "maturantov" bistveno upadlo, je po letu 1945 najprej sledila obnova predvojnih srednješolskih razmer. Kombinacijo slovenščine in srbohrvaščine kot srbskohrvatskoslovenskega jezika je s federalno državno ureditvijo nadomestila samo slovenščina. Velik udarec je za maturo pomenila šolska reforma konec petdesetih let, končni ukinitvi že precej osiromašene mature leta 1984 pa bi lahko rekli kar milostni strel.

Drugi prispevki so ožje narave in bi jih lahko opredelili kot drugi del kataloga. "Naše prve maturantke" je naslov prispevka Tatjane Hojan. Ženske v Avstriji so se od leta 1872 smele vpisati na gimnazije kot privatistke, vendar maturitetni izpit zanje ni imel smisla, ker se še niso smele vpisati na univerze. Maturo so opravljale kot moški dijaki, spričevalo pa ni smelo nositi določb, ki bi potrjevale zrelost kandidatke za akademski študij. Na filozofske fakultete so se ženske lahko vpisale šele od leta 1897, na druge fakultete pa postopoma v naslednjih letih. Prve privatistke na gimnazijah v naših krajih zasledimo šele od leta 1898, prva maturantka pa je maturirala na koprski gimnaziji dve leti kasneje. Maturantke s slovenskimi priimki so se pojavile v šolskem letu 1908/09.

Branko Šuštar je izbral "Maturitetne naloge: kratek pogled na nekaj naslovov pisnih zrelostnih izkušenj (višjih tečajnih izpitov) na gimnazijah 1876-1936". Tu se srečamo z maturitetnimi izpiti povsem konkretno, s posameznimi maturitetnimi nalogami na posameznih gimnazijah v točno določenem času. Janez Bogataj je opisal rituale ob maturi z etnološkega vidika, kot šego prehoda. Sergij Gabršček, uradnik ministrstva za šolstvo in šport pri slovenski vladi pa je opisal ponovno uvedbo mature v slovenske gimnazije po osamosvojitvi in desetletnem presledku leta 1995.

Katalog smiselno dopolnjujejo Utrinki o maturi (Odlomki iz avtobiografij in biografij). Tu so zbrani maturitetni spomini ali opisi izpod peresa Antona Slodnjaka, Frana Levca, Janka Mlakarja, J. M. Trunka, Vojeslava Moleta in Lava Čermelja o maturah od leta 1851 do 1909. V sestavku Spomini nekdanjih maturantov pa je avtorica razstave Mateja Ribarič naredila deset intervjujev na to temo od najstarejšega Leona Štuklja do najmlajšega, aktualnega ministra za šolstvo in šport, Slavka Gabra.

Katalog z razstave Od mature do mature ali bolje rečeno zbornik o maturi na

Slovenskem je primer dobro opravljenega dela: od zamisli za razstavo do končnega izdelka trajne vrednosti, ki ga bomo še dolgo jemali v roke in iz njega črpali podatke o ne tako obrobni temi, kot se lahko zdi matura na prvi pogled. Matura je, zlasti časovno gledano, lahko le drobec v dolgoletnem izobraževalnem procesu posameznikov in skupnosti, vendar je zelo pomemben čas odločanja o posameznikovi prihodnosti in čudovit pokazatelj zrelosti neke večje, naj bo to nacionalne ali kake druge skupnosti.

Ervin Dolenc

Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. A cura di France M. Dolinar e Luigi Tavano. Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, Gorizia 1997, 399 strani.

Naravne, politične ali iz teh nastale zgodovinske meje ter z njimi organsko povezana območja predstavljajo s svojimi specifičnimi zgodovinskimi izkušnjami pravzaprav neizčrpen vir motivov za raziskave zgodovinske stroke v njenem najširšem pomenu besede. Spekter le-teh sega od najbolj globalnih svetovnopoličnih problemov in zapletov pa vse do najbolj konkretnih etnoloških značilnosti in antropoloških potez. Seveda tu postane še bolj očitno, kako kompleksen pojav je življenje in vsak historiografski poskus je hkrati tudi že dokaz o omejenosti strokovne metodologije, pa če si še tako prizadeva biti tematsko vseobsegajoča in časovno sinhronizirana. Toda te razumljive "človeške" slabosti seveda nikdar niso zavrle vedno novih poskusov, da bi dosegli kolikor toliko zadovoljive odgovore na temeljna ali tudi samo pereča aktualna vprašanja.

Tematska povezava Cerkev - druga svetovna vojna - odporniška gibanja - mejni (nacionalni) problemi - obeta v tem pogledu še posebej razgibano zgodovinsko dogajanje. Prav to pa je osrednja vsebina knjige, ki ji na tem mestu namenjamo nekaj besed. Gre za zbornik referatov, ki so bili predstavljeni na simpoziju konec septembra 1996 v Gorici. Naslov simpozija ter oba inštituta kot organizatorja sta označena že na začetku v naslovu publikacije. K pripravi in izvedbi, posebej s sodelovanjem svojih strokovnjakov, pa so prispevale tudi druge ustanove, s slovenske strani gre omeniti Inštitut za novejšo zgodovino, Zgodovinski inštitut Milka Kosa SAZU ter Goriško Mohorjevo družbo. Izid zbornika so s svojo finančno podporo omogočili italijansko zunanje ministrstvo, slovensko ministrstvo za znanost in tehnologijo, dežela Furlanija Julijska krajina ter goriška nadškofija. K formaln(ostn)im vidikom simpozija in tudi zbornika gre dodati tudi drugi protokolarni ter strokovni okvir, ki ga med drugim predstavljajo znanstveni odbor, pripravljalni odbor ter častni odbor, v katerih ne manjka ministrov, škofov in drugih eminentov.

V zbornik nas uvedejo predstavitev G. Valdevita ter štiri pozdravne besede. Sledi objava 23 referatov ter treh t.i. posegov, kar bi nekako ustrezalo našemu pojmovanju nenapovedanih koreferatov. Referate je predstavilo 11 italijanskih znanstvenikov ter 12 slovenskih, a od slednjih sta bila dva iz Italije ter ena raziskovalka iz Nemčije. Zelo pohvalna je praksa, ki jo v Sloveniji zelo redko

srečamo, da tudi zborniku na koncu sledita imenika oseb in krajev ter še označba avtorjev. Kljub veliko pokroviteljem in podpornikom pa se je pokazalo, da finančnih sredstev za vsa opravila le ni bilo dovolj, saj so italijanski referati opremljeni zgolj s slovenskimi povzetki, medtem ko so slovenski referati prevedeni v celoti. Ob tem naj spomnimo, da so organizatorji že na samem simpoziju napeljevali nekatere slovenske avtorje, da bi svoje referate prebrali v italijanščini, čeprav naj bi simultano prevajanje bilo zagotovljeno. K fizični predstavitvi zbornika naj dodamo le še žal klasično pripombo, da so tiskarske napake posebej pogoste prav pri slovenskih besedilih.

Izredni agilnosti prof. Luigija Tavana ter njegovega Inštituta za socialno in versko zgodovino v Gorici gre zasluga za organizacijo kar treh simpozijev v 80. letih, ki so bili posvečeni položaju goriških (posoških) katoličanov v 20. stoletju. Zadnji je obravnaval obdobje 1940-1947, kar bi navajalo k sklepanju, da se je tematsko prekrival s tem v letu 1996, o katerem govorimo. Deloma to drži, bistvena razlika pa je v razširitvi pogleda tudi na sosednje ozemlje, torej na Slovenijo, Istro in Furlanijo. Predvsem je bila na simpoziju posvečena pozornost slovenski komponenti, tako pred vojno - celo položaju Slovencev in cerkve v Jugoslaviji - kot tudi med in neposredno po vojni. Včasih tako nastaja vtis, da je tudi ta simpozij predvsem opravljal funkcijo, ki ji pač Slovenci vsled svojih fizičnih danosti nikakor ne morejo uiti, to je informativno seznanjanje svojih sosedov o sebi in svoji zgodovini. Da je temu tako, botruje tudi dejstvo, da je pač znanje slovenskega jezika izven naših neposrednih meja več kot skromno. V tem smislu n.pr. tudi goriški Slovenci opravljajo dodatno funkcijo prenašanja informacij oziroma mediacije, kar je bilo opaziti tudi na tem simpoziju.

Tako italijanski kot slovenski avtorji so predstavili položaj katoliške cerkve po posameznih ožjih obdobjih in po posameznih pokrajinah, z vidika konkretne dejavnosti cerkve ter tudi z vidika vloge posameznih škofov. Predstavili so tudi oboje narodnih odporniških gibanj in odnos slovenskih katoličanov do Osvobodilne fronte. Gledano simetrično, je manjkal referat o odnosu italijanskih katoličanov do odporniškega gibanja, čeprav je ta vidik do neke mere le bil predstavljen v sklopu drugih referatov. Na slovenski strani so nadalje zelo informativni referati o položaju cerkve in vernikov v "novi družbeni stvarnosti" po letu 1945, predvsem z vidika odnosov novih oblasti do duhovščine. Nekateri referati za slovenske poznavalce vsebinsko pravzaprav niso prinesli ničesar bistveno novega, vendar je tu za bralce zanimiva metodologija prikaza ter nekateri novi poudarki. Tu seveda ni mogoče iti prek referatov o vlogi škofov Santina, Nogare in Margottija. Ker je šlo na simpoziju predvsem za goriški prostor, je razumljivo "nova" podoba nadškofa Carla Margottija v povezavi z njegovim odnosom do fašističnega režima ter do slovenskega dela prebivalstva njegove dieoceze pravzaprav edina vzbudila resne polemične note. Do diskusije pa je prišlo še ob drugi točki slovensko (hrvatsko) italijanskega bolečega preteklega sožitja, to je ob fojbah (R. Pupo - N. Troha).

Kot je že običajno ob takih slovensko - italijanskih strokovnih srečanjih, je podatkovno - informativna sporočilnost referatov izzvenela v zaključek, da je zgodovina vendarle dobrohotna učiteljica življenja, v tem primeru za spoštljivo sosedsko sožitje v sedanjosti. Poglavitno zgodovinsko dejstvo, ki ga je na simpoziju podčrtal prof. Tavano, namreč, da je leta 1947 prišlo do dokončnega zloma verske in kulturne enotnosti goriške nadškofije, naj bi tako vse bolj ostajalo na ravni na-

vadnega zgodovinskega podatka, ki s svojo temno senco ne sme prekriti siceršnjega glavnega življenjskega toka goriških ljudi iz preteklosti v sedanost in prihodnost.

Boris Mlakar

Ignac Gregorač: Štampiljke Osvobodilne fronte slovenskega naroda 1941-1945. Podoba in dokaz rojstva slovenske družbe, ljudske oblasti in države v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1997, 211 strani, ilustr.

Italijanska vojska je bila ne malo presenečena, ko je avgusta leta 1942 v svoji skoraj štirimesečni ofenzivi na Dolenjskem in Notranjskem v osrčju Kočevskega roga našla škatlo "z okoli 200 ponarejenimi žigi vseh italijanskih poveljstev in civilnih organov v Sloveniji". Poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev je sklenilo, da bo odtise žigov reproduciralo in odtise poslalo enotam za preverjanje dokumentov.

Tudi bralca iz tujine bo presenetila knjiga, katere avtor je diplomirani inženir arhitekt Ignac Gregorač. To je knjiga *Štampiljke Osvobodilne fronte slovenskega naroda 1941-1945* s podnaslovom *Podobe in dokaz rojstva slovenske družbe, ljudske oblasti in države v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja*.

Da so štampiljke lahko dokaz nekega stanja in dogajanja, sem se zavedel pred več kot dvajsetimi leti, ko sem svoja dva članka v zborniku Krško skozi čas ilustriral z odtisi okupatorjevih in partizanskih žigov s krškega območja. Še bolj se je tega zavedal Gregorač, ko je pred leti na pobudo svojega sodelavca Staneta Žnidarčiča začel pripravljati pregled štampiljk Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Pri tem gre izraz Osvobodilna fronta pojmovati v njegovem najširšem pomenu, ki zajema vse, kar drugače označujemo za partizanski, narodnoosvobodilni ali do nedavnega revolucionarni tabor. Zajema vse t.i. overilne načrtno izdelane štampiljke z vseh področij narodnoosvobodilnega gibanja.

Avtor Gregorač v tej knjigi ne obravnava samo zanimivega področja delovanja Centralne tehnike Komunistične partije Slovenije - izdelovanje štampiljk za razne organe in dejavnosti narodnoosvobodilnega gibanja in boja na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Želel je še več: s štampiljkami njihovih uporabnikov prikazati množičnost, organiziranost in razvejanost narodnoosvobodilnega gibanja sicer maloštevilčnega, a zelo omikanega naroda. Spoznal je, kot pravi v predgovoru, "da imajo overilne štampiljke poseben značaj in pomen: da so to znaki predstavljanja in istovetnosti, istosti, prisotnosti vseh tistih nosilcev pojavnih oblik in doneskov narodnoosvobodilnih misli, gibanja in boja, to je družbenih dejavnosti teles: družbenih, javnih ustanov in služb, vključno njihovih vodstvenih dejavnikov, vodstvenih teles, za katere so bile štampiljke izdelane oziroma so jih uporabljali: Osvobodilne fronte kot političnega gibanja in organizacije bojujočega se slovenskega naroda, narodnoosvobodilne vojske, ljudske oblasti in države." (str. 9) In nekaj odstavkov naprej: "Pred nami je oblikovana nazorna podoba, kako sta se

slovensko narodnoosvobodilno gibanje in boj spočetka najprej razvijala in krepila, vse mogočneje rastle in se razraščala, kako so se v gibanju in boju spočele ljudska oblast, družba in država, rasle, se oblikovale, zorele in dozorevale ter se končno pojavile v bivanju slovenskega naroda kot zrele, skoraj popolnoma vzpostavljene in oblikovane. Med bojevanjem večine slovenskega naroda za svobodo vsega naroda je zraslo in se razraslo nenavadno lepo in mogočno drevo slovenske ljudske oblasti, družbe in suverene države." (str. 10)

Z objavo odtisov overilnih načrtno izdelanih štampljk pisec Gregorač torej ni nameraval prikazati samo izdelkov svoje 'branže' - partizanskih graverjev, med katerimi je bil tudi sam - temveč je želel biti nekakšen zgodovinopisec s težnjo, na poseben, izviren način prikazati rast in množičnost pravnih oseb v narodnoosvobodilnem boju. Če bi namreč želel prikazati celotno delo partizanskih graverjev, bi moral prikazati tudi odtise ponarejenih okupatorjevih in kvistlinških štampljk, kakršne je npr. našel italijanski okupator med svojo ofenzivo v Kočevskem rogu, kar sem že omenil, in prikazati tudi odtise raznih štampljk - overilnih, ki niso bile izdelane načrtno (v prvem obdobju NOB so jih organi NOB izdelali kar sami), in tudi tistih, ki niso imele overilnega značaja in se uporabljajo v pisarniškem poslovanju.

Končno bi se pisec lahko tudi omejil na objavo odtisov štampljk kot golih zgodovinskih virov. Sodim namreč, da so žigi v sodobnem času lahko tudi zgodovinski vir, kot so v starejših obdobjih pečati, s katerimi se ukvarja veda sfragistika. Kajti zgodovinski viri so tudi preostanki, kar žigi prav gotovo so. Že sami po sebi, brez sporočilnega namena, ki je pri drugih t.i. narativnih virih lahko subjektivističen, dokazujejo obstoj in včasih tudi delovanje neke fizične ali pravne osebe.

Če prelistamo to glede vsebine posebno in lepo opremljeno knjigo, dobimo za prikazom uporabljenih virov in literature (str. 13-14) najprej na enajstih straneh (str. 15-25) avtorjev "celosten pogled na štampljke OF". Gre za krajši poduk o splošnem in posebne o štampljkah, Osvobodilni fronti in štampljkah, izdelovanju štampljk za telesa OF v Centralni tehniki KPS, zbirkah risb in odtisov štampljk (ohranjenih je namreč deset zbirk: Marka Župančiča, Ignaca Gregorača, Staneta Žnidarčiča, Jožeta Bergmana, Mateja Bančiča in nekaj delovodnih arhivov), opredelitvi zbirk glede delavnice in obsega ter vsebine, delovnih okoliščinah, gradivu in orodju, likovnem oblikovanju, urejanju izdelovanja štampljk, ponovitvah in dvojnicah štampljk ter spremembah. Gre za nekašen pogled v graversko delavnico in za uvod v naslednja poglavja knjige. V njem pa pisec navaja tudi število izdelanih overilnih štampljk slovenskih teles v delavnicah Centralne tehnike KPS v vsem obdobju NOB, in to 1557 (934 za organe nevojaškega in 623 za organe vojaškega področja). V to število pa niso zajete štampljke, ki jih je pisec našel odtisnjene na kakšnem dopisu, njihovega odtisa pa ni v nobeni omenjeni zbirki.

Sledi novo poglavje o izdelovanju štampljk OF (str. 27-36), v katerem pisec najprej prikaže izdelovanje štampljk v Ljubljani, in to razmere, v katerih so jih izdelovali razni strokovnjaki (arhitekti, risarji, graverji, tiskarji in drugi), nato enako delo na partizanskem svobodnem ozemlju v t.i. izdelovalnicah v osrednji Sloveniji, na Primorskem, Gorenjskem in Štajerskem. Vmes navaja tudi imena izdelovalcev, ki jim nato posveča nadaljnje poglavje svoje knjige (str. 37-45), in to z enciklopedično napisanimi življenjepisi (23 oseb).

Precej prostora je Grgorač namenil *pogledu in opisu risb in odtisov overilnih stampiljk OF* (str. 47-64), in to po že omenjenih desetih *zbirokah*. Za njegovo monografijo je namreč to glavni vir in je zato opis zelo podroben, saj navaja celo višino in širino, vezavo in drugo posameznih zvezkov, kar je za inventarizacijo gradiva sicer potrebno in zelo koristno, za bralca pa je ta del knjige morda manj zanimiv. S primerjavo že prej predstavljenih zbirk virov in odtisov v dokumentih narodnoosvobodilnega gibanja ugotavlja, koliko stampiljk je bilo izdelanih in za koga. Tako s primerjavo Župančičevih in Kopačevih risb ter odtisov stampiljk na dokumentih ugotavlja, da so v Ljubljani do srede leta 1943 izdelali 64 stampiljk, in to za 40 vojaških in 9 civilnih organov Osvobodine fronte. Bralca bi seveda zanimalo tudi to, kdo je že od avgusta 1942 v Ljubljani izdelal 200 ponarejenih stampiljk okupatorjevih uradov in poveljstev, ki so omenjene v začetku tega poročila. To pomeni, da je bilo razmerje med enimi in drugimi okoli 1:3 v korist ponaredkov.

Lahko bi rekli, da se prvi, manjši del Gregoračeve knjige končuje z dvaindvajset strani dolgo "*podoba rojstva - nastanka slovenske družbe - ljudske oblasti in države v obdobju 1941-1945*" (str. 65-86). Naj pripomnim, da je naslov nekoliko pomanjkljiv; avtor bi moral napisati *nove* slovenske družbe, saj je slovenska družba obstajala že prej. Čeprav ni želel podati pregleda narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, pa bo bralec vsekakor dobil vtis, da gre za tak pregled. Gre seveda za avtorjevo pojmovanje dogajanj na Slovenskem med drugo svetovno vojno, kakršnega si je pridobil kot udeleženec NOB in povojnega poklicnega in političnega življenja. Uporabil pa je tudi ustrezno literaturo.

S tem pregledom je Gregorač najbrž želel z besedami povedati tisto, kar po njegovem mnenju izražajo stampiljke, katerih odtisi so drugi, precej večji del knjige. Sam sem avtorju že med njegovim delom povedal, da bi jaz to drugače zasnoval, in sicer tako, da bi pred prikazom odtisov stampiljk nekega organa ali področja (npr. KPS, OF, množične organizacije, partizanska samouprava ali ljudska oblast, vojska, Varnostnoobveščevalna služba OF itd.) v enciklopedični obliki navedel bistvene podatke o njihovem nastanku in razvoju. Pisec pa je sodil, da bi bila to zanj prezahtevna naloga.

Povedal sem že, da *prikaz odtisov stampiljk* sestavlja drugi, večji del knjige (str. 87-181). Krajšemu uvodu (str. 87) najprej sledijo sezname posnetkov, posebej z nevojaškega in posebej z vojaškega področja (str. 87-105) ter abecedno kazalo v stampiljkah vsebovanih krajevnih imen (str. 106-108). Sledi najimenoitnejši in tudi najlepši ter dovolj sistematično urejeni del knjige - enainsedemdeset z rimskimi številkami (I-LXXI) označenih strani s 1391 odtisi overilnih stampiljk OF. Pisec jih je sistematiziral po področjih, začenši z izvršnim odborom OF in končal z Vojno bolnico glavnega štaba NOV in POS, pri čemer je pazil tudi na estetsko plat razmestitve odtisov po posameznih straneh. Posamezna, ki jih je avtor uredil po hierarhični stopnji, je še razmejil z vmesnimi naslovi. Glede organov civilne plati so zajeti odtisi stampiljk še rajonskih, okrajnih in mestnih odborov OF, glede organov vojaške plati gre navzdol do odtisov stampiljk t.i. komandnih mest, t.j. krajevnih poveljstev, kurirskih postaj in vojaških bolnišnic. Zanimivo je, da so od velike množice (okoli 867 izvoljenih) krajevnih narodnoosvobodilnih odborov ohranjeni odtisi le od KNOO goriškega okrožja. Ker se za nekatere organe pojavlja več odtisov, bi bilo zanimivo vedeti, v kakšnem času so uporabljali to ali

ono šampiljko. To bi se najbrž dalo ugotoviti deloma po že omenjenih desetih zbirkah in deloma tudi po odtisih na dokumentih.

V drugi del Gregoračeve knjige sodi tudi petnajst strani (LXXII-LXXXVI) dolg *dodatek* s "pripombami, dopolnili, pojasnili in popravki k posnetkom odtisov overilnih šampiljk". Najbrž je nastal potem, ko je pisec že pripravil knjigo za tisk, pa je še naprej iskal in poizvedoval za odtisi in jih nekaj deset tudi našel, nekaj podatkov pa dopolnil in popravil. Prav na koncu knjige (str. 199-209) je objavljen Gregoračev *povzetek* v slovenščini in angleščini. V njem je približno tretjino prostora prisodil vsebini prvih treh poglavij, dve tretjini pa četrtemu poglavju, v katerem so orisane "celotne okoliščine in dogajanja na Slovenskem od kapitulacije prve jugoslovanske države, ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda ter začetka boja do ustanovitve narodne vlade in osvoboditve večine slovenskega ozemlja". Ali ne bi bil za tujega bralca - in ta bo še najbolj začuden nad tolikim številom šampiljk - bolj potreben povzetek prvih treh delov knjige?

Tako objavljeni odtisi šampiljk Osvobodilne fronte slovenskega naroda dokazujejo *organiziranost* slovenskega osvobodilnega gibanja. Že nekajkrat sem povedal, da to dokazuje tudi velika količina v osvobodilnem boju na Slovenskem ustvarjenega pisnega, sedaj že arhivskega gradiva, ki ga med narodi bivše Jugoslavije imamo tudi največ ohranjenega. K težnji kulturnega in pismenega slovenskega človeka po čim večji dokumentiranosti svojega delovanja sodi tudi težnja po čim večji overilnosti pisnih izdelkov z ustreznimi, estetsko čim bolj dovršenimi žigi.

Dejstvo, da vsebina šampiljk označuje prava imena njihovih uporabnikov in ne morda skrivna, ilegalna, lažna itd., dokazuje njihov namen po pravem predstavljanju svojim privržencem, svojemu narodu in tudi nasprotnikom, čeprav so jih ti prikazovali za "tolovaje", "bandite" itd.

V tej knjigi predstavljena množičnost uporabnikov šampiljk kaže tudi na množičnost gibanja od vseh treh okupatorjev na smrt obsojenega slovenskega naroda; množičnost kljub izredno gosti in močni okupatorjevi zasedbi prehodnega in zato strateško pomembnega območja in kljub okupatorjevi mobilizaciji dela Slovencev v svoje vojaške, paravojaške, policijske in pomožne policijske (domobranske) oddelke.

Predstava odtisov šampiljk kaže tudi na veliko razvejanost partizanskega gibanja, na množico subjektov s civilnega in vojaškega področja, razvejanost, kakršno so imela zelo redka odporniška in osvobodilna gibanja v Evropi med drugo svetovno vojno. Vendar je pri tem treba upoštevati pogoste preureditve (reorganizacije), zlasti na civilnem področju. Na Štajerskem so npr. leta 1944 nekajkrat preuredili okrožja in okraje, zato se je zgodilo, da ob prispetju na Dolenjskem izdelane šampiljke na teren tistega okrožja že ni bilo več (primer šampiljka OOOF Murska Sobota).

V Gregoračevi knjigi lahko ugotovimo razmeroma veliko število (21) izdelovalcev šampiljk. Če velja, da je graversko delo najmanj mojstrstvo, velja tudi, da je Osvobodilna fronta vključila v svoje vrste tudi te ljudi. Med njimi je bil tudi Ignac Gregorač, ki je s svojo knjigo obogatil naše védenje in znanje o prav posebnem področju v osvobodilnem gibanju.

Tone Ferenc

Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998, 208 strani.

Monografija Nevenke Troha je njeno nekoliko dopolnjeno magistrsko delo. V njem se je Trohova kot osrednjega problema dotaknila Slovansko-italijanske anti-fašistične unije (SIAU), množične organizacije, ki so jo ustanovili in usmerjali vodilni slovenski politiki, da bi v skupno organizacijo, katere cilj je bila združitev Primorske s Slovenijo, pritegnili tako Slovence kot Italijane. Preprosteje rečeno, gre za primorsko inačico ljudskofrontne organizacije, ki so jih komunistične stranke ustanovljale po Evropi na predvečer 2. svetovne vojne in ki so po njej v vzhodni Evropi pomagale pri monopolizaciji oblasti v rokah ozkega vrha komunističnih strank.

Ker je bila do podpisa mirovne pogodbe Julijska krajina formalno še del Italije, na Primorsko niso mogli enostavno razširiti delovanja političnih in oblastnih organizacij iz Slovenije/Jugoslavije, saj bi to pomenilo prejudiciranje sklepov mirovne konference, kar pa si slovenska/jugoslovanska oblast nikakor ni hotela privoščiti, da si ne bi pred zahodno javnostjo priigrala še dodatnih kazenskih točk in s tem tudi slabših možnosti za uresničevanje načrtovanega. Na Primorsko torej niso širili organizacij samih, pač pa zgolj vzorce le-teh in je namesto Komunistične partije Slovenije tam delovala Komunistična partija Julijske krajine, model Osvobodilne fronte pa je kopirala SIAU.

Uvodoma je avtorica na kratko orisala stališča slovenskega in italijanskega protifašističnega bloka do Primorske in meje v vojnem času. Ob približevanju njenega konca so ta vprašanja stopala vse bolj v ospredje, kar je povečevalo razhajanja med organizacijami, ki so še do nedavnega imela isti osnovni cilj, rušenje fašizma. Toda to je v slovenskem osvobodilnem gibanju hkrati pomenilo tudi načelni ne Italiji, oziroma da Titovi Jugoslaviji. To pa je na drugi strani vsaj nekoliko potrdilo pregovor, da je sovražnik mojega sovražnika lahko moj prijatelj. Beseda je dala besedo in tako so se v pogovore zapletli tudi na eni strani del italijanskega protifašističnega bloka, ki mu je bila osnovna naloga demokratizacija Italije in so ob tem priznavali, da so Slovani pod fašisti trpeli, niso pa 'razumeli', da so trpeli tudi zaradi rapalske meje, in na drugi strani del jugoslovanskih kolaboracijskih sil na tem področju, ki je za poglavitnega nasprotnika štel Titovo oblast. Poleg nacionalne se je tako vse bolj kristalizirala tudi politična ločnica, ki jo je Edvard Kardelj februarja 1944 formuliral takole: "Naš Trst = sovjetski Trst."

V nadaljevanju se Trohova dotika osvoboditve Trsta in jugoslovanske zasedbe tega območja. Načelo kdor prej pride, prej melje, je obveljalo le krajši čas, saj so se morale jugoslovanske sile po dobrem mesecu dni na pritisk zahodnih zaveznikov umakniti za t.im. Morganovo linijo. Toda vmesni čas je bil vendarle dovolj dolg, da so na celotnem s Slovenci poseljenem območju vzpostavili politično mrežo, ki je učinkovito delovala tudi po 12. juniju 1945, ko je zahodni del Julijske krajine prevzela Zavezniška vojaška uprava (ZVU). V vročih majskih dneh leta 1945 je bil

jugoslovanski zasedbeni prostor tudi prizorišče dogodkov, ki še danes kalijo slovensko-italijanske meddržavne odnose. 'Fojbe' obravnava Trohova v sklopu ostalih odnosov in dogodkov tistega časa in jih ne šteje za alfa in omega celotnega časa in prostora, kot bi to radi videli nekateri politični krogi na drugi strani meje.

Po razdelitvi Julijske krajine na cono A pod ZVU in cono B pod Vojaško upravo Jugoslovanske armade (VUJA) se je politika slovensko-italijanskega bratstva omejila na prvo, saj so začeli v coni B delovati slovenski organi in poleg tega tu - razen v obmorskih mestih - ni bilo številnejše italijanske populacije. V coni A je ZVU vse pogosteje za upravne funkcije zaposlovala Slovence iz vrst politične emigracije in nasprotnikov Titove Jugoslavije, ker projugoslovanske organizacije niso hotele popuščati načelom oblikovanja začasne oblasti, kot so ga zastavili zahodni zavezniki, domačini pa so ponujena mesta v upravi odklanjali. Zlasti na podeželju so tako kot neformalna oblast še ostajali narodnoosvobodilni odbori, saj so se italijanski uradniki odseljevali oziroma se vračali v rodne kraje, od koder so prišli v času fašizma, tako da se ni imela ZVU na koga pošteno opreti. Projugoslovanske organizacije so se odločile za načelno odklanjanje ZVU kot vrhovne uprave, to pa je zlasti v letu 1946 vodilo v vse večja zaostrovanja. Dejstvo, da je ZVU budno pazila na vse politične korake in manifestacije projugoslovanske strani, po drugi strani pa ostajala pasivna ob razgrajanju italijanskih organizacij, je le še povečevalo razkol med ZVU in tistimi, ki so svojo bodočnost videli v Jugoslaviji.

Junija 1945 ustanovljena Slovensko-italijanska antifašistična unija (od avgusta Slovensko-italijanska, da je zajela tudi Hrvate) (SIAU) je tako kot nam bolj znana Osvobodilna fronta, združevala več množičnih organizacij, npr. mladinsko, žensko, partizansko, sindikalno. V vodstvu so bili zastopani pripadniki obeh narodov in različnih političnih prepričanj, kar je na zunaj dajalo bolj demokratičen videz, kot pa je veljalo pri sorodnih zgledih; tudi pri SIAU je najpomembnejšo funkcijo političnega tajnika prevzel eden od najpomembnejših komunističnih veljakov Boris Kraigher, ki je skrbel, da so bili vsi vzvodi organizacije na 'pravem' mestu.

Delovanje SIAU se ni dosti razlikovalo od jugoslovanskih vzorov, toda primorska stvarnost je bila drugačna kot v Jugoslaviji. Močno propagandno zaledje, finančna pomoč Titove Jugoslavije, velike manifestacije, označevanje vsakega drugače mislečega za sovražnika ali celo fašista, je bil znan model monolitnih političnih organizacij, toda na Primorskem so se morali soočiti tudi s tem, da so smeli tudi drugače misleči javno povedati svoje mnenje, tiskati svoje časopise in se zatekati po pravico na sodišča. Zato je prihajalo do neljubih dogodkov, ko je ob številnih manifestacijah posredovala policija in je tekla tudi kri. SIAU in njene organizacije so si zlasti prizadevale, da bi v svoje vrste pritegnile čim več ljudi. To jim je tudi uspelo, saj so pritegnile medse večino tamkajšnjih Slovencev in Hrvatov ter precej italijanskega delavstva. Z dokazovanjem množičnosti in zaledja na terenu se je projugoslovanska stran v zahtevah s prenapihnjnimi podatki sklicevala na veliko zgradbo, ki pa je pri na ta način ustvarjenih organizacijah pogosto le Potemkinova vas.

Vodilni del SIAU je bila Komunistična partija Julijske krajine (KPJK), ki so jo avgusta 1945 ustanovili zato, da bi zabrisali razlike med komunističnima strankama Slovenije in Italije, toda prevlado slovenske strani se tudi s KPJK ni dalo

prekriti. Da je šlo za posnemanje jugoslovanskega modela povesta tudi podatka, da je obe najpomembnejši tajniški funkciji zasedal Boris Kraigher in da je partijsko vodstvo domovalo v isti stavbi kot SIAU.

Da sta obe organizaciji, SIAU in KPJK, zelo koristili jugoslovanskim težnjam, je bilo razvidno tudi v reakcijah z italijanske strani, saj se je tudi vodstvo KPI zavedalo, da se s tem tržaško delavstvo, ki so ga zajele organizacije, postavlja na projugoslovansko pozicijo. Od vodilnih slovenskih komunistov so zato italijanski kolegi poslušali očitke, da so nacionalisti, da pa se oni izrekajo za Jugoslavijo ne kot nacionalisti, temveč kot komunisti, saj bo Jugoslavija komunistična, v Italiji pa so se že začele politične igrice, ki so delavstvo preveč spominjale na čase, ko so bile najbolj zatirane pravice delavcev. In posledice tega je novembra 1945 priznal tudi italijanski komunistični voditelj Palmiro Togliatti: "Trst je italijanski. Dolžnost italijanske vlade je, da brani italijanski značaj tega mesta, tako da išče sporazum z jugoslovanskimi narodi. Šovinistična protijugoslovanska kampanja je znak, da je ta politika propadla. Rezultat tega je, da se danes velika večina italijanskega delavstva v Trstu izreka za Jugoslavijo."

Zaradi prenašanja izrazito komunističnih načel v delovanje SIAU je bila ta vse manj zanimiva za Slovence drugačne svetovnonazorske usmeritve in še manj za Italijane. Njen vpliv med ljudmi je začel upadati. Zaradi radikalizacije tako slovenskih kot italijanskih zahtev v boju za meje se je vse bolj zaostroval tudi odnos med projugoslovanskimi organizacijami in ZVU, ki je v skladu z razraščanjem hladne vojne vse bolj nasprotovala projugoslovanskim zahtevam.

Avtorica nato spremlja delovanje SIAU in KPJK skozi tiste politične procese, ki so vplivali na oblikovanje naše zahodne meje, na obisk komisije izvedencev Sveta zunanjih ministrov, stališče do internacionalizacije in nato ustanovitve Svobodnega tržaškega ozemlja in prilagoditev delovanja fronte in partije ob določitvi nove meje leta 1947.

Na posameznih mestih avtorica jasno razloži, zakaj se ne strinja z določenimi tezami iz dosedanje zgodovinarske literature (naše in italijanske), nekaj vprašanj pa še vseeno ostaja odprtih. V odnosih znotraj projugoslovanskega bloka, ko je ena stran slepo poslušala jugoslovansko vodstvo in odklanjala sodelovanje z ZVU, druga pa bila do takšne politike dosti bolj kritična, avtorica pravi, da je vprašanje, "koliko bi bila tudi drugačna politika uspešna v kontekstu hladne vojne, ko je opredelitve za italijanski in jugoslovanski Trst postala tudi opredelitev za ali proti komunizmu". Lahko pa se vprašamo tudi drugače: ali je bil radikalizem slovenskega vodstva vselej na mestu? Kajti če pogledamo pravice Slovencev v Italiji danes, zlahka ugotovimo, da jih je bila večina uzakonjena v dvoletnem mandatu ZVU in da naslednjega pol stoletja večjih pridobitev ni bilo. Vsaj v začetku je bila ZVU pripravljena prisluhiti in dodeliti še kakšne koncesije, toda tedaj je v komunistični radikalnosti še prevladovalo načelo vse ali nič, ki pa se v politiki vse prerado konča s slednjim.

Morda ne bi bilo odveč posebno pozornost posvetiti tudi vprašanju, v kolikšni meri so bili očitki slovenske strani na račun ZVU upravičeni in v kolikšni meri je ta delovala v skladu s pristojnostmi, ki po mednarodnih konvencijah veljajo za vojaške zasedbene oblasti do uveljavitve določil mirovne pogodbe. Večkratni slovenski očitki, češ da je ZVU preprosto zavrnila ponujeno roko, so le preveč enostavni in upoštevaajo stališče zgolj ene, slovenske strani.

V pretirano enoznačnem prikazovanju zadnjega slovenskega pol stoletja ljudje prepogosto pozabljajo, da je šel razvoj na Primorskem v letih, ki so sledili koncu 2. svetovne vojne, drugače kot v osrednji Sloveniji. S poudarjanjem teh razlik in različnosti interesov ljudi in političnih skupin na Primorskem je Trohova nedvoumno pokazala, da je odveč kakršnokoli stereotipno označevanje, ki je tudi danes tako prisotno v preveč razgretih glavah, ki jim je izhodišče tedanjega dogajanja današnja politična situacija, ne pa že minula stvarnost.

Knjiga je le eno od del Nevenke Troha o ne tako oddaljeni preteklosti Primorske in o oblikovanju italijansko-jugoslovanske (oziroma slovenske) meje po 2. svetovni vojni. Da je avtorica naša najboljša poznavalka specifičnosti primorskega razvoja v omenjenem času, nam je dokazala že večkrat, upam pa, da bomo v čim krajšem času dobili še monografsko izdajo njene doktorske disertacije, ki je nadgradnja tega dela. Prepričan sem namreč, da bodo knjigo vzeli v roke tudi številni nezgodovinarji, kajti v njem so opisani čas in dogodki, ki so v zadnjih letih z vključevanjem Slovenije v evropske integracijske procese in s tem povezanim urejanjem odnosov z našo zahodno sosedo postali zelo aktualni.

Aleš Gabrič

Friuli e Venezia Giulia, Storia del '900. Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli - Venezia Giulia. Libreria Editrice Goriziana. Gorizia 1997, 582 strani.

Če povzamem za izhodišče kar besede Giampaola Valdevita, je zgodovina Furlanije-Juljske krajine v mnogočem stičišče in križišče italijanske in evropske zgodovine, ne bi pa smeli pozabiti, da se je tod kovala tudi slovenska (in hrvaška) zgodovina, da je zgodovina tega prostora, na katerem so živeli in živijo ljudje različnih narodnosti, posebna ravno zaradi slednjega, in ne le vsled bližine meje, ki je bila po mnenju Valdevita od obdobja nastajanja italijanske države do zaključka prve polovice našega stoletja, predvsem "confine mobile".

V obsežni in vsekakor hvalevredni publikaciji je prehod iz 19. v 20. stoletje, ki je zgodovinska osnova za dogodke 20. stoletja, predstavilo šest avtorjev (str. 11-192). *Tullia Catalan* je v razpravi *Trst: politični in socialni portret mesta* predstavila politični in družbeni portret mednarodnega pristanišča, kozmopolitskega in večnarodnega Trsta od začetka stoletja dalje, ki so ga bogatili prebivalci različnega jezikovnega in kulturnega izvora in ga je dvor neuspešno poskušal germanizirati. Avtorica poudarja veliko asimilacijsko zmožnost mesta do srede 19. stoletja, ko je začela pojemati zaradi vznika nacionalnega vprašanja, masovnega priseljevanja, industrializacije. Obenem so mesto opredeljevali nacionalni, socialni in politični spori, vse glasnejša sta postajala iredentizem in socializem, katerega poraz je, po mnenju avtorice, pomenila vojna Italije proti Avstroogrski, ko sta se obe struji združili za bojevanje vojne, ki so jo razumeli kot potrebno.

Giulio Mellinato (*Razvoj industrijskega sistema. Ekonomija Juljske krajine*) je pozornost posvetil gospodarstvu pokrajine v avstrijski dobi ter svojo raziskavo

zasnoval tako, da je razvoj lokalne industrije primerjal in ga vmestil v nacionalni kontekst in glede na druge lokalne realnosti ter glede na prometni in trgovski razvoj.

Tržaško družbo v začetku stoletja je razdelala *Anna Millo* v prispevku *Tržaška družba v začetku 20. stoletja*, kjer med drugim izpostavlja naraščanje pomena naroda v tržaški družbi, ki jo je obenem tudi ločeval, ko se je približevala vojna in je po drugi strani predstavljal izraz obrambe proti nevarnostim modernizacije.

Tudi furlansko podeželje je našlo mesto v knjigi, in sicer v razpravi *Paola Gasparija Furlanske poljane*. Značilnosti furlanskega podeželja v drugi polovici 19. stoletja sta bili predvsem množično sezonsko izseljevanje in kronična lakota, postopno rast prebivalstva pa je omogočilo družinsko vodenje kmetij in počasno prodiranje dninarstva v furlansko nižino. Pod okriljem Associazione Agraria friulana, ki je vodila kmetijski razvoj, se je oblikovala močna aristokracija, veliko vzgojno vlogo pa je imela tudi duhovščina. Vsakršno ravnotežje med gospodarjem in kmetom je sprevergla 1. svetovna vojna, ko je Furlanija postala bojno polje in žrtev dveh okupacij.

Tudi *Luigi Tessitori* obravnava Furlanijo, in sicer v luči modernizacije in urbanizacije (*Procesi modernizacije in mestna realnost v Furlaniji*). Poglavlje pa zaključuje razprava *Alessandra Stebela Kmetijska proizvodnja, katoliško gibanje in združništvo v pokneženi grofiji Goriško - Gradiščanski*, v kateri predstavlja tri temeljne značilnosti gospodarskega in družbenega razvoja dežele na prelomu stoletij.

Meja, o kateri je bila govora na začetku, je opredeljevala odnose med ljudmi in državami, ki so ji pripadali ali ji želeli pripadati, pa so vojne in zelena omizja določila drugače. Severovzhodna meja Italije ni namreč zadostila ne geografski in ne politični teoriji v iskanju idealne mejne črte ter je potrdila predvsem tezo, po kateri so meje med državami postavljene zato, da označujejo, kje se konča oblast ene in se začne oblast druge države ter so predvsem ali izključno izraz volje ljudi; predvsem pa se je ravno s prvo svetovno vojno pokazalo, da naturalistična opredelitev, da meje oblikuje narava, prilepljena na politične teze, povzroča vojaške agresije in zahteve po priključitvi tujih ozemelj, načrtno pa je bila naravna opredelitev pozabljena na mirovnih pogajanjih ali v mirovnih pogodbah. In ravno zaradi neuresničenih želja, kot tudi zahtev po ozemljih, se je v vojnih zubljih znašlo območje Julijske krajine.

Dogodki na obravnavanem področju so pokazali in dokazali, da so bile vojne vedno najbolj dejavni usmerjevalci raznovrstnih sprememb. In publikacija je obsežno poglavje namenila prvi svetovni vojni. Avtorji razprav so priznani in zagnani zgodovinarji, ki pa so svoje razprave usmerili ali preusmerili od 'bojevine' vojne do 'živete' vojne, od orožja do vojaka in človeka, pa na raznovrstne izraze vsakdanjega življenja v vojni. Izpuščene so "velike" bojne teme, ker je o njih malodane vse povedano, medtem ko so ostali vidiki vojne, tudi italijanskemu bralcu, manj znani ali le redko predstavljeni.

V izložbah goriških knjigarn je med zgodovinskimi novostmi najbolj prisotno ime zgodovinarja Lucia Fabija, ki posveča posebno pozornost razširjanju in oživljanju zgodovinskega spomina na obdobje 1. svetovne vojne ob Soči, in sicer tako z znanstvenimi razpravami kot tudi z bolj poljudnimi publikacijami, kot so vodniki, nezanemarljiv pa je vsekakor njegov delež pri postavljanju in strokovnem bdenju nad številnimi razstavami v Furlaniji - Julijski krajini in tudi v Kobariškem muzeju.

Lucio Fabi je v zbornik prispeval dve razpravi, ki sta nedvoumen izraz tematske širine njegovih raziskav. V prvi razpravi *Velika vojna* govori o vojni, o njenih različnih odmevih in posledicah na obeh straneh meje, ki jo avtor imenuje "umetna". Izbruh evropske vojne je avgusta 1914 povzročil živahno gibanje prebivalstva na obeh straneh meje; na italijanski strani vrnitev 84.000 emigrantov, na avstrijski mobilizacijo za vojsko sposobnih moških, na obeh straneh pa pojav množične brezposelnosti, revščine in lakote. Ne da bi pojasnjeval okoliščine, pa čeprav bi bilo to umestno že zaradi uvodne obljube, da je knjiga namenjena predvsem ali tudi šolam in "resnici", kakor tudi ne v imenu drugačnega pristopa k obravnavanim temam, nas avtor pripelje do podpisa tajnega Londonskega pakta, ki je, kot vemo, že pred italijansko vojno napovedjo in izbruhom vojne med nekdanjima zaveznicama, 'zakoličil' usodo dežele in z njo dela slovenskega narodnega ozemlja. Vsekakor so zanimive označitve 1. svetovne vojne kot pozicijske, kajti zaradi njenih notranjih značilnosti se je bojevanje v obrambi izkazalo za plodnejše od napadalnega, iz česar je izhajal tudi izid vojne na Soči in Piavi; imenovanje vojne kot metodičnega kolektivnega masakra, kot industrijske in finančne vojne, kot "totalne", iz katere izhaja tudi zanimivo nasprotje, namreč da ženske, ki so bile v nenehnem strahu in skrbi za moške v vojni, to nezavedno, z delom, podpirajo. Poseben razdelek je avtor posvetil potrebi vojakov, da odidejo iz vojne, najsibodi da dezertirajo, se samopoškodujejo uprejo ali prebegnejo, kar je bila pred leti tudi tema posebnega simpozija v Redipugliji. Vsi ti pojavi, ki so bili v središču raziskave knjige avtorjev E. Forcella - A. Monticone "Plotone d'esecuzione" (Bari 1968), ki je v italijanskem zgodovinoписju ustavila patriotični način obravnavanja 1. svetovne vojne, so v Italiji sprožili 260.000 procesov, 170.000 obsojenih, 4000 obsojenih na smrt, od tega 750 izvršenih in 15.000 obsojenih na dosmrtno ječo; 1 italijanski vojak na 12 je bil v sodnem postopku in 1 na 24 je bil obsojen. Jeklena disciplina, ki so jo mogli doseči le z ostrim represivnim aparatom, je omogočila preobrat v italijanski vojski po kobarškem zlomu. Da se je katerikoli vojak mogel obdržati v okopih 1. svetovne vojne, pa je omogočila predvsem njegova nadčloveška zmožnost prilagajanja, duh za preživetje in upanje, kar so takratni psihologi in vojaški zdravniki označili kot "zoženje zavesti". Nenazadnje pa so izid vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko že pred njenim koncem določili "zunanji" dejavniki: vstop ZDA v vojno, obubožanja centralnih sil, smrt Franca Jožefa in notranja fronta v Avstro-Ogrski. V 'civilnem' delu Fabi obravnava različne okupacije dežele in posebnosti, ki iz njih izhajajo, namreč neposreden stik prebivalstva z vojniki, ko so se spletle zgodbe in izkušnje med ljudmi, ki so si bili formalno sovražni. Na primeru Trsta pa je Fabi predstavil način obravnavanja oziroma odnos zgodovinoписja do nekega odločilnega trenutka deželne in državne zgodovine; Trst je vsekakor delil usodo z drugimi velikimi mesti v monarhiji, pred ostalimi pa je imelo to 'prednost', da je vojno videlo, jo moglo opazovati, vendar pa je, presenetljivo, njen potek vendarle poznalo bolj iz časopisnih člankov. Tako kot je začetek evropske vojne, izbruh vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko, okupacije, spremljalo raznovrstno gibanje prebivalstva, je ta pojav spremljal tudi konec vojne, ko so 'mir' na narodno mešanem ozemlju vzpostavljali italijanski vojniki, ponovna italijanska vojaška okupacija, in ko, če povzamem po Fabiju, "mesta treh duš (italijanske, avstrijske in slovenske) ni bilo več. Le italijanska je bila zmagovita."

V drugem prispevku (*Vojaška pisma*), ki sicer zaključuje razdelek o prvi sve-

tovni vojni, se je Fabi osredinil na vojna pisanja in opozoril na dejstvo, da gre za masovni pojav. Vojna je namreč sprožila dvojni tok dopisovanja, zaledje je spráševalo in fronta je odgovarjala, ter obratno, vojna in prisilna odsotnost sta vojsko pol- in nepismenih spremenila v pišoče. Kot zanimivost naj navedem nekaj števil, ki veljajo za italijansko bojujočo stran: dnevno povprečje navadne pošte je bilo leta 1915 2,004.433, leta 1918 pa že 3,543.146 pisem, med vojno se je med fronto in zaledjem izmenjalo 4 milijarde pisem, 14 milijonov priporočenih pošilk, 9 milijonov paketov, za 600 milijonov lir denarnih poštnih nakazil. Treba je tudi poudariti, da so vojaška poveljstva podpirala in si prizadevala za čim manj ovirano delovanje pošte, kajti pisma so vsekakor vplivala na moralo vojakov, ustvarila so rituale, ki so popestrili vojakovo življenje. Za italijansko stran je porast pismene kulture pomenil porast pismenosti, saj je bilo v začetku stoletja v Italiji nepismenih kar 75% državljanov in 40% mobilizirancev; pismeno sporazumevanje je ustvarilo poenostavljeno pismeno in govorno obliko ljudske italijanščine. Pomemben vidik avtobiografskega gradiva je raziskovalni, ki se ga slovenski zgodovinarji morda še premalo zavedamo in je za obdobje 1. svetovne vojne in slovenske vojakove to področje obdelala predvsem Marta Verginella. Pri tem gre za zbiranje, raziskovanje in primerjanje avtobiografskega materiala, ki pomeni pot do načina razmišljanja ali predstavljanja načina razmišljanja vojaka, predstavlja pa vojakov vidik vojne, družinski zorni kot, so tudi vir tehničnih podatkov.

Paolo Malni je zgodovinar, ki je v središče svojega raziskovalnega dela postavil begunce in duhovnike v vrtincu svetovne vojne ter je o tem objavil že številne razprave v revijah in v zbornikih o ljudeh in vojni, ki so izšli pod uredništvom Lucia Fabija. Tudi v Zgodovini 20. stoletja Furlanije-Julijske krajine se je Malni osredinil na vprašanja begunstva in internacij (*Begunci in interniranci med veliko vojno*), ki so zajele deželo že neposredno po izbruhu evropske vojne. Begunce je avtor 'razdelil' med tiste, ki so morali oditi v Avstro-Ogrsko, in med katerimi so bili prvi begunci iz Istre (Pulj in okolica, Rovinj, okoli 10.000) že leta 1914, in so se jim po 22. maju 1915 pridružili begunci z leve strani frontne črte. Posebej omenja slovenske begunce, ki so, v primerjavi z Italijani, mogli ostati med rojaki na Kranjskem, čeprav brez državne podpore, ki so je bili sicer deležni begunci v begunskih taboriščih. Vsekakor je zanimiva ugotovitev, potrjena z neizpodbitnimi dejstvi, da so bila "lesena" mesta, kot so poimenovali begunska taborišča, tehnično odlični in dovršeni aparati na eni strani, po drugi strani pa so begunce pestile lakota, beda, bolezni in visoka smrtnost. Zato so bile vsekakor manj slabe življenjske razmere v diaspori, vse dotlej, dokler ni monarhije zajela huda gospodarska kriza in splošno pomanjkanje. Ob sicer natančni predstavitvi begunskega vprašanja in ustanov, ki so se z njimi ukvarjale, moremo Malnijevo razpravo dopolniti z ugotovitvijo, da so se s slovenskimi begunci, ki so izhajali iz istega državnega prostora kot Italijani, ukvarjale ločene ustanove (npr. Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani). Begunce v Kraljevini Italiji je Malni predstavil kot eno izmed štirih skupin prišlekov v Italijo po izbruhu avstrijsko - italijanske vojne in jih ocenjuje na okoli 45.000, ki se jim je po preboju fronte in avstrijsko - nemški okupaciji Furlanije in vzhodnega Veneta pridružilo še 500.000 beguncev, vendar pa je predstavitev v primerjavi z 'avstrijskimi' begunci manj podrobna in bolj informativna. Podobna ugotovitev velja tudi za internacije, ki so jih med vojno zelo široko uporabljale tako avstrijske kot italijanske oblasti proti tistim skupinam, ki bi

mogle, po presoji oblasti seveda, biti sovražne ali celo slabo vplivati na vojaške enote. Kot kažejo raziskave italijanskih zgodovinarjev o problematiki internacij, begunstva ali okupacij, vendarle tudi v italijanskem zgodovinopisju še ni vse dorečeno in ostaja veliko odprtih vprašanj.

Na bolj bojna tla nas popelje *Marina Rossi* (marca 1998 je bila gostja INZ ob predstavitvi svoje knjige "I prigionieri dello Zar" (Milano 1997)); tudi v razpravi *Ujetništvo v Rusiji* obravnava italijanske vojne ujetnike v Rusiji, ki jih imenuje pozabljene poražence s strani nacionalno - patriotičnega zgodovinopisja. Njena razprava je osredinjena na vojake iz t.i. avstrijskega Primorja, in še natančneje na vojake tržaškega 97. pehotnega polka, ki so ga sestavljali, če povzamem po avtorici, kozmopolitski Tržačani, kraški in istrski kmetje, in tako kot je bila raznolika sestava polka, tako je bil raznolik odnos vojakov do vojne. Po Rossijevi so bili Slovenci, Hrvatje in Furlani predani monarhiji in dinastiji, ki so ji vdano služili, Italijani pa naj bi pri vojaških poveljstvih uživali slab ugled in naj bi celo zavračali čine, čeravno je bil polk kar bogato odlikovan. Italijanske vojake je po izbruhu italijansko - avstrijske vojne od slovenskih in hrvaških sodrugov vsekakor ločevalo dejstvo, da niso bili poslani na soško bojišče, vsekakor pa so v ujetništvu, prav tako kot slovanski vojaki avstroogrške vojske uživali nekatere privilegije, ki jih je ruska vlada predvidevala v t.i. nacionalni politiki do vojnih ujetnikov, po kateri so bili najtrši ukrepi predvideni za ujete pripadnike avstroogrške in nemške vojske nemške narodnosti. Delo v ruskih arhivih je avtorici omogočilo natančno spoznavanje vojnega ujetništva, ki so ga opredeljevale in sooblikovale, poleg raznovrstnih življenjskih razmer ujetnikov, tudi zelo razgibane razmere v širnem ruskem cesarstvu (revolucije), obiski vojaških misij, in številne usode posameznikov, na katerih je vendarle poudarek zanimive razprave in raziskovanj *Marine Rossi*. Slovenski vojaki - vojni ujetniki v Rusiji, če dodam, so zapustili številne spomine, ki v slovenski literaturi o prvi svetovni vojni predstavljajo znaten delež, in *Osip Šest* je leta 1937 zapisal, da je "vojna in ujetništvo imelo prav tako kot vse na svetu, tudi sončne strani, svojo vedrost, zanos (...) Ujetništvo je rodilo nesebičnega prijatelja, tovariša, altruista, rodilo je ono, kar imenujemo hrepenenje."

Poglavje o 1. svetovni vojni zaključuje razprava *Lucia Fabija* o vojnem pisanju.

Razdelek o zelo razburljivem poglavju zgodovine Furlanije Julijske Krajine, to je prehod pokrajine iz avstroogrškega državnega okvira v Italijo, ko so se interesi različnih držav po ozemlju, tudi nastale Države SHS in porajajoče se Kraljevine SHS, ponovno zaiskrili navkljub premirju in t.i. miru, odpira razprava docenta za sodobno zgodovino na tržaški univerzi *Paola Zillerja* o *Julijski krajini od razpada Avstro-Ogrske do Kraljevine Italije*. Središčna tema je problem avtonomije in sožitja oziroma sobivanja različnih narodnosti ter zgodovinski razlogi njihovega uveljavljanja ter nasprotij, ki so krojili njihove medsebojne odnose po podpisu premirja in po italijanski zasedbi ozemelj po določilih Londonskega pakta in še dlje. Pri tem pa ne bi smeli prezreti dejstva, da je takšna zasedba pred mirovno konferenco vsekakor predstavljala boljši izhodiščni položaj na pogajanjih. Prav tako nezanemarljivo je tudi dejstvo, da so že t.i. liberalno - demokratične vlade štiriletnega predfašističnega obdobja do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini uveljavljale tršo politiko z uvedbo različnih represivnih ukrepov, o čemer pa se more bralec lažje podučiti iz del slovenskih avtorjev (npr. *Milica Kacin-Wohinz*) in

ne italijanskih. Vsekakor je v pojasnilo razmeram v Julijski krajini po zasedbi dobrodošla, čeravno nekoliko pomanjkljiva (npr. tajna misija diplomata Carla Gallija v Trstu pri slovenskih in hrvaških predstavnikih v začetku l. 1915), predstavitev vloge pokrajine v italijanski zunanji politiki od Risorgimenta naprej, pri čemer poudarja, da bi moral biti temelj prijateljski odnosi z naslednicami Avstro-Ogrske. Mejniki v razvoju Julijske krajine do prihoda fašizma, konec premirja, ratifikacija rapalske pogodbe in konec D'Annunzijevega obdobja na Reki, niso prinesli normalizacije ali umiritve razmer v pokrajini. Nadaljnji politični razvoj je avtor predstavil še skozi delovanje posvetovalnih komisij in Centralnega urada za nove pokrajine v Rimu, po katerih naj bi okrepili upravne avtonomije priključenih pokrajin ter obnovili tradicionalne in z okupacijo pretrgane kulturne in gospodarske stike s srednjo Evropo. Toda sredi oktobra 1922 je bil Centralni urad za nove pokrajine v Rimu ukinjen, prav tako komisije, nastopilo je, tako avtor, obdobje t.i. avtoritarne normalizacije razmer ob "vzhodnih vratih", ki je umaknila, ne pa rešila nacionalne, ne gospodarske razmere v Furlaniji Julijski krajini.

Angelo Visintin (Vojaška oblast v Julijski krajini (1918-1919)) predstavlja obdobje vojaške zasedbe v Julijski krajini od 1918-1919, torej prevzem in na določenih ozemljih nadaljevanje uprave s strani generalnega sekretariata za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske vojske po odredbah iz junija 1915, ki so, če povzamem avtorja, do Kobarida odrejale upravo osvobojenih ozemelj, kot piše avtor, kar se mi zdi kot izraz neprimeren in dediščina izrazoslovja generacij, ki so pripeljale do izbruha vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko ter okupacije dela slovenskega narodnega ozemlja. Prav tako poudarja, da sta vojska in vojaška uprava nabirali izkušnje v dveipolletnem medvojnem nadzorovanju - pravilen izraz bi bil seveda okupacija - ozemelj avstrijskega dela Furlanije, ko so italijanske zasedbene oblasti dodobra izbrusile prakso, ki so jo uveljavljale tudi po vojni, namreč uvajanje popularnih in pomembnih ukrepov za preskrbo in zdravstveno pomoč civilnemu prebivalstvu. Po koncu vojne naj bi s postopnostjo, zmernostjo, upravno nevtralizacijo ustvarili način upravljanja oblasti, toda pomembnost t.i. "vločka", to je pridružitve vzhodnih pokrajin, zaostrovanje socialnih, nacionalnih in političnih razmer ter rastoči slovanski nacionalizem od znotraj in zunaj ter nenazadnje povojna konjunktura, vse to je oteževalo zakonit prehod. Nadalje Visintin predstavi t.i. protinacionalne elemente: duhovščino, Slovence in Hrvate ter socialiste, kot "oteževalne okoliščine" ter ekonomske pobude kot strateški element bodoče ekspanzionistične politike proti sevrovzhodu, kajti z gospodarskim oživljanjem priključenih pokrajin bi mogli zlomiti vdor nemškega kapitala, okrepiti nacionalni nadzor nad kreditnim sistemom, "poitalijančiti" nekatere gospodarske panoge (gradbeništvo, finance). Z ukinitvijo urada guvernerja Julijske krajine je bilo konec vojaške uprave in istočasno so bile ukinjene tudi strukture, ki so delovale med vojno, tako da je uprava, tako kot je predlagal že Carlo Galli, postala civilna, naloge vojske pa naj bi se zožile na obrambo ozemlja ter zagotavljanje javnega reda in miru; toda očitna politizacija vojske, poudarja Visintin, njena udeležba v "reški vstaji, požigu Narodnega doma, oviranje normalizacije odnosov s Kraljevino SHS in podpora "pohodu na Rim" so bili nedvoumen izid povezav vojaškega sveta z nacionalističnimi okolji v Julijski krajini, ki so nastale prav v času vojaške uprave.

Za zaključek: ugotavljam, da so razprave potrebno in izčrpno dopolnilo našega vedenja o zgodovini tega dela tudi slovenskega etničnega ozemlja, čeravno moramo, tudi samohvalno, ugotoviti, da so nam mnoga vprašanja že dolgo, izčrpno in zelo sistematično predstavljena s strani slovenskih zgodovinarjev, med katerimi zagotovo nosi zastavo dr. Milica Kacin-Wohinz. Ravno v predstavljeni publikaciji pa je prisotnost slovenskih zgodovinarjev, ki se ukvarjamo tako z obravnavanimi obdobji kot z geografskim ozemljem, ki je predmet razprav, in pišemo tudi v italijanskem jeziku, majhna, celo skromna. Vprašanje, ki pa se poraja slovenskim zgodovinarjem ob prebiranju italijanskih razprav, je ravno vprašanje uporabe zgodovinskih del slovenskih avtorjev; slovenski zgodovinarji smo namreč pogosto prisiljeni, pa ne samo zaradi potrebe temveč tudi ali predvsem zaradi neobremenjenega in nepristranskega 'poročanja', da vendarle uporabimo razpoložljivo italijansko literaturo, česar pa ne moremo, sodeč po bibliografiji, navedeni na koncu razprav, trditi za italijanske zgodovinarje, ki vendarle izhajajo iz prostora, ki je tako geografsko kot raziskovalno in nenazadnje jezikovno blizu slovenskih zgodovinarjev. Marsikatero 'slovensko' spoznanje bi bilo namreč dopolnjevalno ter pomembno, kakor je pomemben delež Slovencev v oblikovanju neke skupne ali ločene, pa vendar zgodovinske zavesti tega prostora, o čemer je, menim, še vedno premalo povedanega ravno s strani italijanskega zgodovinarstva, če naj bi šlo pri delu ravno na neko celostno podobo zgodovine in razvoja Furlanije-Juljske krajine.

Petra Svoljšak

Tretji prispevek poglavja *Od Avstroogrške do Italije* (str. 193-343) je napisal Luciano Patat z naslovom *Fašizem, antifašizem in delavsko gibanje med obema svetovnima vojnama v bivši avstrijski Furlaniji*. Velika pozornost je v tem prispevku posvečena socialističnemu delavskemu gibanju, ki je v letih 1919-1920 doživelo pravi razmah, saj so nove italijanske oblasti katoliško gibanje mons. Faiduttija v prvih letih po vojni obtoževale avstrijkanstva in anacionalnosti ter ga zato ovirale. Delavsko gibanje, ki je v veliki meri samo vodilo politično, kulturno in gospodarsko obnovo od vojne opustošene vzhodne Furlanije, je izgubilo svojo moč z delitvijo na socialiste in komuniste po delitvenem kongresu v Livornu v začetku leta 1921. To oslabitev so izkoristili delodajalci s podporo fašističnemu gibanju in z zmanjševanjem plač ter omejevanjem delovnih mest. Komunisti, za katere se je opredelila večina furlanskih socialistov, so tudi po letu 1922 ostali edina organizirana politična sila, ki je delovala vse obdobje fašizma. Žal avtor ostaja samo v italijanskem okolju vzhodne Furlanije s centrom v Tržiču in na ozemlje, poseljeno s Slovenci, ki bi nas tu bolj zanimalo, praviloma ne seže.

Četrty in zadnji prispevek tega poglavja je izpod preresi Adriana Andrija, ki ga bomo s podobno temo srečali tudi kasneje. Posvečen je *Šoli v Julijski krajini in Furlaniji med Avstrijo in Italijo*. Precej večja lokalna samouprava avstrijskega šolskega sistema in nekatere njegove prednosti pred italijanskim (zlasti meščanska šola, kot oblika obveznega izobraževanja, ki jo je bilo mogoče nadaljevati vsaj na učiteljskišči) so bili glavni vzrok, da se je lokalno učiteljstvo upiralo takošnji prilagoditvi novi izrazito centralistični šolski upravi italijanskega kraljestva. Učitelji so z upiranjem kaotičnemu urejanju, ki je po letu 1918 prihajalo iz Rima, branili tudi svoj ugodnejši pravni in gospodarski položaj. Naj pripomnim, da je do zelo

podobnih sporov prihajalo tudi tostran rapalske meje. Določeno avtonomijo v novopriključenih deželah je bilo mogoče obdržati še v letih 1920-1921, v času šolskega ministra Benedetta Croceja, potem pa je to preprečil vedno večji pritisk rastočega fašističnega gibanja. Glavni protiargument države za nujnost poenotenja z italijanskim šolskim sistemom je bila ravno prisotnost "drugorodcev" v treh obmejnih provincah. Poenotenje je izvedla Gentilejeva šolska reforma, ki so jo začeli izvajati leta 1923. Glavni namen reformatorja je bil oblikovati strogo hierarhični šolski sistem, ki bi vsem državljanom dal osnovno nacionalno izobrazbo, višja izobrazba pa naj bi bila prihranjena socialnim elitam. Obdržala sta se avtoritarnost in nacionalizem, katerega glavna elementa sta bila protislavizem in italijanski integralizem - torej je bila že v osnovi reforme vključena popolna prepoved drugojezičnega izobraževanja - že v 30. letih pa so spričo gospodarskega in socialnega napredka začeli omogočati večjim množicam tudi obisk srednjih šol. Prav tako so po konkordatu iz leta 1929 uvedli obvezni verouk tudi v srednje šole, kar je bilo v nasprotju z laičnim in liberalnim duhom reforme. Tako je bil pravi duh Gentilejeve reforme dosledno uveljavljen le nekaj let.

Osrednji in uvodni prispevek poglavja *Obmejni fašizem*, ki obravnava dve fašistični desetletji, je napisala *Anna Maria Vinci* z naslovom *Fašizem in lokalna družba*. Njen pregled problematike tudi po obsegu dvakrat presega ostale prispevke v tem poglavju. Vincijeva najprej predstavi Trst kot središče regionalnega fašizma. Tržaški fašizem je v okviru italijanskega fašističnega gibanja poseben fenomen, saj je zaradi posebnih razmer že v samem začetku gibanja doživel nepričakovan razmah. Na to so vplivali: najprej gospodarska kriza in negotovost takoj po vojni, etnično zelo mešano prebivalstvo, prisotnost visokih vojaških oblasti v teh letih in okrog 50.000 priseljencev iz italijanskega kraljestva, t.i. regnicoli, ki so zasedli izpraznjen prostor po odhodu Nemcev, veliko Slovencev idr. Tržaška enota Narodne fašistične stranke (Partito Nazionale Fascista) je bila ustanovljena že nekaj mesecev po prvi v Milanu, 3. aprila 1919 in je decembra 1920 začela tiskati drugi fašistični dnevnik v Italiji "Il Popolo di Trieste" v nakladi 40.000 izvodov. Sam Mussolini je tržaške fašiste pod nespornim vodstvom Francesca Giunte označil za najbolj pristojne pri oblikovanju fašistične propagandne politike.

Vincijeva analizira fašistični sistem oblasti, v katerega so se zelo dobro vključili skoraj vsi stari liberalno-nacionalni oblastniki in gospodarske elite, to velja tako za politične kot za korporativne fašistične organizacije. Nadalje ugotavlja, da je bil kljub veliki revščini, ki je po vojni zajela nižje sloje, sprejem fašizma razmeroma dober v vseh slojih lokalne družbe. Glavnim fašističnim mitom oziroma kultom (protislavizem, protisocializem, imperializem in močna država) so se tu pridružili nekateri bolj regionalni: npr. furlanstvo kot sestavni del italijanstva; t.i. obmejna kultura, ki naj bi jo oblikovala rimljanska tradicija (X. Regio Augustea), iredentizem, mit Velike vojne. Za odnos do narodnih manjšin in vseh drugačnih, ki naj bi posebej odlikoval pojem "obmejnega fašizma", je imel pomembno vlogo Posebni inšpektorat za Kras, ki ga je od ustanovitve leta 1924 vodil v naših krajih pozneje dobro znani Emilio Grazioli. Za ta odnos je najbolj značilen rasizem, ki ima sicer različne teoretične izvore že iz začetka stoletja. Glavni posegi v tej politiki so bili: šolska reforma, prepoved poslednjih drugorodnih kulturnih društev, političnih predstavništev, italijanizacija imen in priimkov itd. Motivacijski element za ob-

mejni fašizem je predstavljala možnost jugoslovanskega vojaškega vdora. Slovanska nevarnost se po napadu na Jugoslavijo kmalu spremeni v komunistično nevarnost. Če povzamem besede avtorice odličnega prispevka, je bilo s propadom obmejnega fašizma sicer konec nevzdržnega pravnega stanja, konec parad, ni pa bilo konec bolečih ločevanj, grenkih sadežev nestrpnosti, zamer in jeze.

Narodno fašistično stranko v svojem spisu posebej obravnava *Dario Mattiussi*, ki posebnost razmer v Julijski krajini lepo ponazori, ko piše, da so imela prva "akcijska moštva" Francesca Giunte tu možnost nadaljevanja vojne predvsem proti slovanskim in proti organizacijam delavskega gibanja. Za ilustracijo navajam nekaj števil: spomladi 1921 je bila tržaška podružnica fašistične stranke po vpisanih članih največja v vsej Italiji. Imela je 18,3% vseh njenih članov v državi, oziroma Trst skoraj 15.000 članov, Ferrara 7000, Milano 6000, Bologna 5000 itd. Blesteča zmaga Giunte na parlamentarnih volitvah leta 1921 ga je naredila za t.i. "podkralja Julijske krajine".

Giulio Mellinato piše o *Propadu industrijskega sistema v Julijski krajini*. V tem razvoju sta dve glavni prelomnici. Leta 1926, ko se zaključi faza obnavljanja in se razvoj prevesi v stabilizirano, prek fašističnih korporacij nadzorovano obdobje, do leta 1936, ko se industrija začne spet prilagajati vojni in vojaški industriji. Pogrešamo vsaj omembo nasilne italijanizacije gospodarstva v Julijski krajini po prvi svetovni vojni, ki je prinesla propad slovenskih gospodarskih organizacij in s tem slovenski manjšini močno spodnesla njeno moč in stabilnost.

Paolo Blasina v prispevku *Cerkev in fašizem v Julijski krajini* zariše pot medsebojnega odnosa, ki prehaja iz konflikta prek zблиževanja do ponovne pridobitve določene avtonomije. Osvetljen je predvsem vidik primorskih škofov v razmerju do lokalnih posvetnih oblasti, manj pa neposrednih duhovnih pastirjev, kjer so se predvsem slovenski župniki v obrambi narodnih pravic, kot vemo, morali večkrat odločiti proti volji predpostavljenih.

Alessandro Volk obravnava *Slovence in Hrvate v Italiji med obema vojnoma*. Tu je napisan pregled politične organiziranosti manjšine, upora proti fašističnemu nasilju in socialne strukture manjšine.

Silva Bon pod pojmom "*drugačni*" razume predvsem Žide in *protižidovsko nasilje* v Trstu. V mestu z 260.000 prebivalci je živel okrog 6500 Židov. Gospodarska elita židovskega porekla se je v tržaško fašistično politično in socialno življenje brez težav in povsem vključila. Avtorica predvsem podira stereotip, da se je protižidovsko nasilje v Trstu razmahnilo šele po prihodu nacistov v letih 1943-45, zato govori o nasilju italijanskih ekstremistov že po letu 1938, ko je tudi Italija sprejela protisemitske zakone.

Anna di Gianantonio se loteva ženskih študij. V spisu *Ženska, delo in družba v Gorici v 30. letih* opisuje predvsem delovne in življenjske razmere tamkajšnjih tekstilnih delavk.

Adriano Andri pa v nekoliko obsežnejšem prispevku spet opisuje *Šolo in fašistični režim*. Opisuje propagandno delo predvsem osnovnih in nižjih srednjih šol, ki se je osredotočalo na Mussolinijev kult osebnosti in na nacionalistično ter militaristično obarvane redne šolske proslave. Analizira šolski obisk in pismenost v Julijski krajini in njeni soseščini pred in po Veliki vojni.

V celoti je poglavje o obmejnem fašizmu oziroma o obdobju med dvema svetovnjima vojnoma v Julijski krajini hvalevreden poskus poljudne predstavitve ključ-

nih problemov regionalne zgodovine tega časa. Predstavljen koncept zgodovine 20. stoletja (900) skuša preseči stare nacionalistične in politične komplekse, ki so v tej mejni pokrajini še vedno zelo živi, čeprav zgodovinarji ne morejo čez noč popraviti, kar je nastajalo pol stoletja. Tako ostaja integralna zgodovina neke vedno znova deljene pokrajine še vedno bolj želja, vsaka skupina njenega prebivalstva pa še vedno piše svojo ločeno zgodovino. Pomembno je, da je ta zgodovina soočena in da se njeni pisci sporazumevajo.

Ervin Dolenc

Če drži, da je bila 2. svetovna vojna že sama po sebi kompleksna in protislovná, to še toliko bolj velja za Julijsko krajino (JK), ki je bila poleg tega še narodno mešano ozemlje in jo označuje tudi precejšnja pokrajinska raznolikost. V knjigi, govori o 2. svetovni vojni v JK pet razprav (str. 345-412), ki so jih napisali štirje avtorji.

Prvo in v bistvu temeljno delo za čas 2. svetovne vojne je razprava *Raoula Pupa* z naslovom *Kriza režima, totalna vojna in odporništvó*, kjer je najbolj kompleksno zajeta celotna vojna in deloma tudi še predvojna problematika. Po soglasnem mnenju v italijanskem zgodovinopisju je namreč leto 1938 prelomno za nadaljnjo fašistično politiko v obmejnih pokrajinah. Tedaj se je po anšlusu, münchenkem sporazumu in razkroju ČSR močno povečala nemška moč, ki je zelo vplivala tudi na JK, zlasti v ekonomskem pogledu. Tako se je za obmejne pokrajine odprlo t.i. nemško vprašanje, ki je doseglo vrhunec jeseni 1943 z neposredno nemško dominacijo in z ustanovitvijo operacijskega območja Jadransko primorje. Ob začetku 2. svetovne vojne v Evropi je bila družba v JK vse prej kot monolitna, že tako velika razlika iz prejšnjih let med Italijani na eni strani in Slovenci ter Hrvati na drugi strani, se je še poglobila s fašističnim pritiskom na t.i. drugorodne, kjer je sicer bil najbolj odmeven drugi tržaški proces (1941). Z njim se nasilje fašistične države nad Slovenci ni zaključilo, kot bi morda lahko sklepali po Pupovem besedilu. Vsaj omeniti, če ne kaj več, bi veljalo še stopnjevanje nasilja fašističnih oblasti nad Slovenci v letu 1942 (internacije itd.), posebno še, ker sta v obdobju o 2. svetovni vojni kar dva članka posebej namenjena nasilju (pretežno nad Italijani) v teh krajih. Povsem nove razsežnosti je za italijansko prebivalstvo JK pomenila zasedba in razkosanje Jugoslavije, kot ugotavlja Pupo, ne toliko zaradi tega, ker je ozemlje JK nekaj dni predstavljalo tudi območje vojaških operacij, kot predvsem zaradi psiholoških učinkov, saj so Slovani (Slavi), v nasprotju npr. z Angleži in Francozi, ki so bili bolj teoretični sovražniki, predstavljali realnega sovražnika, s katerim bodo poravnali račune enkrat za vselej, zaradi česar je italijanska zasedba delov jugoslovanskega ozemlja žela soglasje med italijanskim prebivalstvom. Toda tako soglasje je bil le epizoda, saj se je to s tokom vojnih dogodkov začelo vedno bolj krhati. Sčasoma je začelo zaradi različnih vzrokov (npr. vedno bolj pomanjkljiva preskrba, vidni neuspehi na frontah, kasneje tudi zavezniška bombardiranja itd.) naraščati nezadovoljstvo in to ne le med najrevnejšimi sloji, temveč tudi med malomeščanstvom, ki je dotlej predstavljalo enega ključnih podpornikov režima, kar je privedlo do naveličanosti z vojno. Padec fašizma je v celotni Italiji spremljal val navdušenja, toda za italijansko prebivalstvo v JK, kot ugotavlja Pupo, je pomenil predvsem dezorientacijo, kajti do tega časa se je že razvilo slovensko in hrvaško narodoosvobodilno gibanje (NOG), ki je napovedovalo korenite spre-

membe v odnosih med narodi v JK.

Kapitulaciji Italije je sledila nemška okupacija in ustanovitev operacijskega območja Jadransko primorje, ki je JK še dodatno ločila od razmer v ostali Italiji. Za nemško politiko je bila značilna dvojnost, po eni strani teror, kjer dopuščajo delovanje tudi nekaterim represivnim strukturam bivšega fašističnega režima (npr. Posebni inšpektorat za javno varnost), po drugi pa iskanje sodelovanja z lokalnim prebivalstvom. Politika sodelovanja s prebivalstvom je bila deloma uspešna in kot primer Pupo navaja, da so se pod nemškim poveljstvom bojevale tako italijanske kot slovenske enote, pri čemer izrecno omenja v Istri enote t.i. Salojske republike in na Goriškem slovenske domobrance. Za bolj pregledno podobo vprašanja kolaboracije v teh krajih bi vsekakor veljalo opozoriti tudi na kvantitativno plat tega problema, saj je bila slovenska kolaboracija z Nemci neprimerno šibkejša od italijanske. (Po zaslugi mag. Borisa Mlakarja imamo problematiko slovenske kolaboracije na Primorskem monografsko obdelano, tudi z 10-stranskim povzetkom v italijanščini.) Pri razlogih za kolaboracijo se je Pupo osredotočil na italijansko stran. Iskanje zavetja pri nacistih naj bi imelo pri delu italijanskega prebivalstva JK razloge tudi v bojzni pred ozemeljskimi zahtevami slovenskega in hrvaškega NOG pod vodstvom komunistov, kar je dajalo ob nacionalnih vidikih tudi svojevrsten socialni pečat tej opredelitvi. Med delom tradicionalne tržaške elite se je širil tudi duh o obnovi avstrijskega obdobja in vlogi Trsta v njem. Dejansko so bile to le iluzije, saj se je za habsburškim mitom v resnici kazal nacistični obraz totalitarne države, katere sestavni del je bilo tudi načrtno nasilje, kjer Pupo še posebej izpostavlja tržaško Rižarno z besedami Elia Apiha kot avtentični simbol "kulture" SS. Kljub podrobni analizi in različnim razlogom, od katerih sem navedel le nekatere, pa Pupo zapiše, da so kolaboracionisti konec koncev delovali predvsem tako, kot so od njih pričakovali Nemci, torej jim služili po njihovih potrebah.

V poglavju o *odporniških gibanjih*, ki jih Pupo upravičeno zapiše v množinski obliki, avtor ugotavlja, da se je tudi v tem pogledu JK razlikovala od razmer v ostali Italiji, saj se tu pojavljata dve odporniški gibanji, slovensko in italijansko, ki nista imeli le različnega nacionalnega predznaka, temveč sta se razlikovali tudi po moči in vplivu, saj je imelo slovensko NOG v času, ko se je italijansko po kapitulaciji Italije šele oblikovalo, za seboj že dveletni boj in temu primerno tudi razvejano svojo dejavnost. Poleg tega sta se odporniški gibanji razlikovali tudi po usmeritvi in načinu delovanja, kjer slovenskemu NOG ni bil cilj le nacionalna osvoboditev, temveč tudi socialna preobrazba. Zato je imel za slovensko osvobodilno gibanje Trst, kot pravilno ugotavlja Pupo, osrednje strateško mesto, kot izhodišče za razširitev revolucije v Italijo in po drugi strani kot obrambna točka pred možno zahodno intervencijo v Sloveniji in Jugoslaviji. Tako gledanje na vlogo Trsta pa se je prvič pojavilo že spomladi 1942 in ne šele v začetku leta 1944, kot je zapisal Pupo. Precej prostora namenja Pupo tudi odnosom med KPS in KPI, kjer omenja že znane razlike v delovanju, ki so privedle do sporov in postopne uveljavitve in prevlade linije KPS. K dovolj obširnemu pojasnilu spora bi dodal še to, da je na neki način "izvirni" greh za spore pravzaprav tičal v odločitvi Kominterne poleti 1942, ko je na Primorskem pristojnosti med partijama določila po narodnostnem ključu in ne po ozemeljskem, kot je bila dotlej ustaljena navada. Ključno in najbolj pereče vprašanje, ki je onemogočalo bolj poglobljeno

sodelovanje med osvobodilnima gibanjima, pa je bila razmejitev ozemlja. Tu nacionalni osvobodilni gibanji nista uspeli najti skupnega jezika in predvsem zato sta šli svojo lastno pot, razhajanja med njima pa so s približevanjem konca vojne postajala vse večja.

Besedilo *Giancarla Bertuzzija*, ki piše o *odporništvu* v JK, se vsebinsko deloma prekriva s predstavljenim Pupovim tekstom, zato naj opozorim le na nekaj najpomembnejših značilnosti. Svoj članek začenja z italijanskim napadom na Jugoslavijo ter z začetki oboroženega odporništva v JK, ki je bilo seveda slovenskega izvora. K trditvi, da je partizanska gverila pomenila kontinuiteto s predvojnimi komunističnim antifašizmom, je treba dodati, da je šlo pri tem dejansko za precej širši spekter antifašizma med Slovenci, ki zlasti med podeželskim prebivalstvom še zdaleč ni bil le komunističnega izvora. Slovenskemu odporništvu se je po kapitulaciji Italije pridružilo še italijansko, ki pa je bilo politično pluralno. Precejšnjo pozornost je Bertuzzi posvetil odnosom med garibaldinci in ozopovci v Furlaniji, kjer opozarja, kljub temu da je nekaj časa obstajalo celo skupno osvobojeno ozemlje v Karniji, na njuna različna politična izhodišča in tudi razlike v metodah gverilske vojne, kjer je garibaldincem vojaška dejavnost v prvi vrsti pomenila aktivizacijo ljudskih množic, medtem ko so ozopovci delovali bolj v strateškem okviru vojne v Italiji pod vplivom vlade na jugu in anglo-ameriških vojaških voditeljev. Bertuzzi se seveda tudi ni izognil odnosom med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, kjer pa bolj ali manj obnavlja že znana in večkrat obravnavana dejstva.

V uvodu razprave *Deportacije v nacistična taborišča iz Jadranskega primorja* pojasni *Marco Coslovich* precej na kratko, kako je fašistični režim interniral slovansko prebivalstvo iz JK v različna taborišča. Po imenih taborišč sodeč (Rab, Gonars, Visco) gre tudi za Slovence iz italijanske strani okupirane Ljubljanske pokrajine, česar avtor sicer ne navaja posebej, vendar to v ničemer ne spreminja njegovih ugotovitev, da so bila ta taborišča dokaz kršenja nedotakljivosti pravice etničnih skupin do svojega obstoja in svojega ozemlja. Podobno kot Pupo tudi Coslovich opozarja, da je z ustanovitvijo operacijskega območja Jadransko primorje nacistična politika z oživiljanjem srednjeevropskega habsburškega mita ustvarjala le masko, za katero se je skrivalo načrtno nasilje, katerega del so bila tudi uničevalna taborišča. V celi vrsti takih taborišč predstavlja, vsaj na lokalni ravni, simbol tudi tržaška Rižarna, ugotavlja Coslovich. Ob vprašanju, koliko je bilo deportiranih iz Jadranskega primorja, se Coslovich srečuje s podobnimi problemi kot večina drugih raziskovalcev na tem področju in podaja ocene, nastale na podlagi različnih metod ugotavljanja, ki pa se med seboj deloma razlikujejo. Zelo zanimive so Coslovicheve ugotovitve glede odnosov med deportiranci različnih narodnosti, kjer so se antagonizmi med njimi, kljub skupni usodi, v precejšnji meri ohranjali. Za slovenske deportirance iz JK ugotavlja, da so se razmeroma dobro znašli, pri čemer jim je pomagalo tudi razumevanje drugih slovanskih jezikov, pa tudi sloves jugoslovanskega odporniškega gibanja. Po drugi strani pa naj bi se Italijani znašli v zelo težkem položaju, saj so bili za Nemce izdajalci, za ostale pa še vedno fašisti.

O *problemu fojb* je bilo prelitega že veliko črnila, tudi v zadnjem času, tako je pred kratkim pri inštitutu za odporništvo izšel tudi zbornik Foibe. Il peso del passato, ki je bil tudi predstavljen našemu občinstvu. Zato le nekaj besed o tej

problematiki, ki jo je za knjigo, ki jo danes predstavljamo, pripravil *Raoul Pupo*. Zanimiva je predvsem njegova primerjava dogajanja jeseni 1943 po kapitulaciji Italije, ko je prišlo do izbruhov množičnega nasilja v današnjem hrvaškem delu Istre, z dogajanjem leta 1945 po koncu vojne. Dogodke jeseni 1943 ocenjuje Pupo kot pretežno spontan obračun, medtem ko v tistih, ki so se zgodili leto in pol kasneje, vidi v večji meri načrtno obračunavanje.

Izredno zanimiv in tudi metodološko svež je prispevek *Marte Verginelle*, ki govori o *vojni in spominih Slovencev nanjo*. Po vojni je slovenska manjšina, ki je ostala v Italiji, po skušala oblikovati svojo identiteto z oživitvijo lastne preteklosti. Izkušnja fašističnega raznarodovanja in protifašističnega odpora, 2. svetovna vojna in zlasti NOB so bili postavljeni na osrednje mesto v kolektivno zavest ljudi in to na način, da se je ta podoba kmalu preoblikovala v mit o herojstvu primorskega ljudstva. Ob tej "uradni" razlagi je vseskozi obstajal subjektivni spomin posameznikov, iz katerega je moč razbrati manj enostransko in stereotipno podobo. Resda, opozarja Verginella, da so ustna pričevanja viri posebne vrste, ki zahtevajo specifičen pristop, vendar je mogoče prav iz njih najlažje razbrati različne vzgibe za osebne opredelitve in dejanja, tako da prihaja nemalokrat do pomembnih razlik med kolektivnim in subjektivnim posameznikovim spominom. Med različnimi primeri, ki jih je izbrala Verginella, naj omenim izredno zanimivo analizo motivov za sodelovanje v slovenskem osvobodilnem gibanju, ki kaže, kako so bili ti od sloja do sloja različni, odvisni od vaškega ali mestnega okolja, tako da dobi navzven enodušno primorsko odpornišvo novo dimenzijo, ki sicer ne spreminja njegovega pomena, temveč le opozarja na notranjo poglobljeno kompleksno podobo.

To, torej kompleksnost in poglobljenost, pa sta tudi glavni značilnosti celotne izjemno zanimive knjige tržaških kolegov, ki pa bi bila lahko še bolj poudarjena, če bi bili Slovenci v njej predstavljeni manj statično in bolj kot subjekt zgodovine teh krajev.

Bojan Godeša

O povojnem času (str. 413-581) je prispevalo razprave šest avtorjev. Razumljivo je, da je to časovno sicer najdaljše obdobje zaradi bližine dogajanj obenem najmanj raziskano. Poleg splošnega pregleda so prikazani nekateri segmenti, največ z gospodarskega področja. Dva prispevka obravnavata dogajanja v Furlaniji - *Stefano Di Gusto* piše o *furlanskem avtonomizmu med leti 1945-1964*, *Roberto Grandinetti* pa o "*furlanskem modelu*" nasproti izzivom ob koncu stoletja. Ta zadnji prispevek obravnava t.i. furlanski gospodarski čudež, ki temelji zlasti na razvoju majhnih in srednjih propulzivnih podjetij in ki je lahko tudi napotek - model za marsikatero slovensko regijo. *Furio Bednarz* pa obravnava *trg delovne sile v Furlaniji-Juljski krajini*.

Po tematiki sta nam bližja dva prispevka *Giampaola Valdevita* in prispevek *Tristana Matte*. Valdevit v prvem prispevku poda okvirno sliko povojne Julijske krajine. *Un lungo dopoguerra*, torej dolg povojni čas, se je na teh območjih zaradi nedokončnosti mejnih odločitev in s tem njihove usode raztegnil v petdeseta leta in na neki način vse do Osima (1975). Julijska krajina in del Furlanije (Benečija), ki sta jo zahtevali tako Italija kot Jugoslavija, je bila razdeljena med več vojaških uprav in tudi držav ne le z različnim sistemom uprave, ampak tudi z različno ideološko usmeritvijo. Železna zavesa je tekla prav čez te kraje, in hladna vojna je

tam prišla na domove. Vse to dogajanje je, kot meni avtor in se z njim lahko le strinjam, dajalo periferiji občutek, da je center sveta.

Spopad med zagovorniki ene in druge rešitve je bil razumljen kot spopad med italijanstvom in slovanstvom, med svobodo in zatiranjem, med civilizacijo in barbarstvom; jaz bi dodala še spopad med ljudsko oblastjo in fašizmom, med ljudsko - "pravo" demokracijo in zahodno demokracijo. Cerkev, ki je aktivno posegla v dogajanje, ga je razumela kot nasprotje med Kristusom in antikristom. Tu avtor pozablja na velik del slovenskih (in hrvaških) duhovnikov, ki so se odločili za državo Jugoslavijo v smislu gesla: režimi minejo, domovina ostane. Vse to se je, tako Valdevit, prevrednotilo v nasprotje med komunizmom in protikomunizmom, tipično nasprotje hladne vojne. S to ugotovitvijo se le deloma strinjam, saj so razmerja na etnično mešanem območju dosti bolj kompleksna. Za koga so se v tem okviru n.pr. opredeljevali slovenski levičarji, ki so po objavi resolucije IB podprli proinformbirojevsko Vidalijevo partijo, za koga mnogi slovenski krščanski socialci in še kdo?

Povojno dogajanje na teh območjih je zaznamoval spopad za teritorij med Italijo in Jugoslavijo. Avtor ga s strani Jugoslavije prepozna predvsem kot politiko moči in ekspanzije, menim pa, da se dovolj ne zaveda ene bistvenih komponent v jugoslovanskih zahtevah - rešitve slovenskega (in deloma hrvaškega) narodnega vprašanja. Rapalska meja ni vključevala le Trsta in Istre ter morda Gorico, ampak še vse kaj drugega. Ta segment je nedvomno premalo prisoten ne le v tem delu, ampak v delih italijanskih zgodovinarjev sploh. To se povezuje z drugim problemom, ki je posledica velikih premikov meje: ali obravnavati današnjo deželo Furlanijo - Julijsko krajino - toda potem je izključena Istra; ali obravnavati deželo v mejah, ki jih je imela v določenem obdobju, to pa tudi za prva povojna leta pomeni celotni cona A in B Julijske krajine, torej poleg Istre tudi vse slovensko območje med rapalsko mejo in Morganovo črto. Ne moremo razumeti jugoslovanskih mejnih zahtev kot teritorialno ekspanzijo in ne videti istega v zahtevah po ohranitvi rapalske meje, pa tudi Wilsonove linije ne. Jugoslovanske mejne zahteve, postavljene na mirovni konferenci, so vključevale območje z močno italijansko komponento, a so vendar segale le do roba poselitve Slovencev, česar za rapalsko mejo in italijansko poseljenost ne moremo trditi.

V nadaljevanju avtor daje krajši pregled dogajanja po vrnitvi Italije v Trst (po letu 1954). Omenja problem izseljevanja več deset tisočev domačinov in obenem prihod več deset tisočev Istranov, stališča strank, cerkve, odnos do Slovencev in Slovence v Trstu, krizo in ponoven premik v desno z zmagoslavjem Liste za Trst po podpisu osimskih sporazumov.

V drugem prispevku Valdevit piše o mednarodnem kontekstu tržaškega vprašanja, različnih stopnjah njegovega reševanja in o dogajanju od krize maja 1945 do danes. Pri tem imam manjšo pripombo. Rimski sporazumi iz februarja 1983 ne obravnavajo vprašanja lastnine v povojnem desetletju odseljenih Italijanov iz Istre, ampak le odseljenih iz tistega dela Istre, ki je bilo vključeno v cono B STO.

Tristano Matta obravnava sindikalno gibanje v Trstu. Ugotavlja, da je obdobje med koncem vojne pa vse do šestdesetih let čas stalnega boja, v katerem so se sindikati zavzemali za povsem sindikalne zahteve, a bili obenem neposredno vpeti tudi v politiko in v ideološke in politične spopade. To je bil čas velikih političnih stavk in sindikalne razklanosti na projugoslovanske Enotne sindikate in proitalijanske Julijske sindikate oz. Delavsko zbornico. Avtor prepozna napako v

italijanskem terminu Sindacati unici (Edini sindikati), ki pa je po drugi strani zadel bistvo njihove politike - biti edini predstavnik delavskega razreda. Razkol v KP STO leta 1948 je prinesel tudi razkol v Enotnih sindikatih, razmerje moči se je povsem spremenilo - to niso bili več projugoslovanski, ampak bolj protijugoslovanski sindikati in popolnoma podrejeni strategiji Vidalijeve komunistične partije.

Tretje obdobje zajema čas po vrnitvi Italije v Trst, ko se je tržaško sindikalno gibanje postopoma vpenjalo v sindikalno gibanje v Italiji, v tri velike sindikalne konfederacije prokomunistično (CGIL) in obe (CISL in UIL), ki nastaneta po razkolu Delavske zbornice na katoliški in laični del in ki je odraz spremenjenih časov, ko antikomunizem ni več osnovna vrednota.

Prispevek *Aceta Mermolje* ima naslov *Slovenska identiteta. Težak spomin*. Avtor v njej piše o simbolih, mitih in naciji. Ugotavlja, da se ob omenjanju slovensko - italijanskih odnosov v Trstu avtomatično misli na napetosti, nerazumevanja ali celo na prave spopade med dvema narodoma. Trst, pravi avtor, je živel različne nacionalizme in je postal v srcih Italijanov in Slovencev cilj, simbolično območje, ki naj bi si ga prisvojili tako materialno kot duhovno. Za svojega so ga imeli tako Slovenci kot Italijani, a ne kot skupno hišo, kjer bi bilo mogoče sobivanje.

V nadaljevanju avtor prikaže Slovence v Trstu od druge polovice prejšnjega stoletja, v mestu, ki so ga imeli, kot pravi Ivan Tavčar, za pljuča Slovenije. To je kratek pregled tematike, ki jo Slovenci, zlasti pa zgodovinarji, dobro poznamo, zato se ob njej ne bom zadrževala. Ob tem zapisu bi opozorila na drugo, na ločenost, ki se kaže tudi v zgodovinopisju in tudi v tej knjigi. Slovenci so navzoči v posebnih sestavkih, katerih avtorji so praviloma slovenski zgodovinarji, ali pa ob konfliktnih momentih. Sobivanje pomeni prepletanje odnosov, s tem pa prepoznavanje in preučevanje slovenske komponente v delih italijanskih avtorjev in obratno. Ne moremo reči, da tega nimamo, vsekakor pa ne dovolj, in to je naloga, ki jo, menim, imata obe zgodovinopisji pred seboj.

Poseben sklop je poglavje o emigracijah in preselitvah prebivalstva, kjer so predstavljeni pripevki štirih avtorjev.

Marco Puppini obravnava emigracijo iz Furlanije, ki je v dvajsetletju med obema vojnama zajela kar 41% vse emigracije iz Veneta, v letih med 1951-1971 pa kar 23,8% prebivalstva. Zlasti so se izseljevali iz gorskih kmečkih območij, med njimi tudi beneški Slovenci, ki pa jih avtor v tem, sicer dobrem prispevku, posebej ne obravnava. Izseljevanje se je v osemdesetih letih skoraj povsem ustavilo, prihaja pa tudi do vrnitev, ki so povezane z že omenjeno rastjo malih in srednjih podjetij od konca šestdesetih let naprej.

Carlo Donato nam predstavi pregled emigracij na območju Julijske krajine v celotnem obdobju, tudi povojnem. Avtor skoraj povsem zanemari nacionalno komponento pri izseljevanju med vojnoma, pa tudi vzroke zanjo. Res je ta problematika predstavljena v posebnem prispevku, a je enako tudi povojno izseljevanje iz Istre, ki mu v tem sicer kratkem pregledu nameni veliko prostora. Tudi tu, podobno kot v več drugih prispevkih, pogrešamo navedbe v italijanščini objavljenih del slovenskih avtorjev, n.pr. razpravo Alekseja Kalca v 8. številki revije *Annales*.

Aleksej Kalc piše o slovenski in hrvaški emigraciji v času med obema vojnoma. Obdela različne faze izseljevanja, vzroke in države, kamor so izseljenci odhajali, ter

organizacije, aktivnost in različne politične usmeritve emigrantov v Jugoslaviji. Aleksej Kalc je na to temo objavil že več razprav; daljša je izšla leta 1996 v 8. številki *Annales* v italijanščini. Tema je bila v slovenskem zgodovinoписju že večkrat obravnavana, a še vedno ni dovolj kompleksno raziskana. V zadnjem času se z njo ukvarja tudi tržaški italijanski zgodovinar Piero Purini, katerega razprava z naslovom Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu - Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni je objavljena v tej številki Prispevkov.

Prispevek *Oriette Moscarda* govori o množičnem izseljevanju iz Istre po drugi vojni, dogajanju, ki je v zadnjem času aktualno tudi v Sloveniji. Avtorica ugotavlja, da je celotno izseljevanje, čeprav je potekalo v več fazah, enoten fenomen. Njegov rezultat je bila izselitev skoraj vse italijanske skupnosti iz Istre, kar je drastično spremenilo njeno podobo. Obe tezi - jugoslovanska, po kateri je bilo izseljevanje zlasti rezultat propagande italijanske vlade in ekonomsko pogojeno, ter italijanska, ki govori o posebnem načrtu jugoslovanskih oblasti za etnično čiščenje - kot ugotavlja avtorica, ne zdržita kritične presoje. Izseljevanje je bilo rezultat prepletanja različnih dejavnikov. Čeprav so o tej problematiki izšla številna dela, menim, da jih zgodovinarji, še posebno pa slovenski in hrvaški, doslej še nismo dovolj osvetlili, da bi lahko bolje ocenili to nedvomno travmatično dogajanje.

Za konec le kratek komentar ob igri števil, ki jo tako radi igramo ne le pri vprašanju izseljenih iz Istre, ampak tudi ubitih v fojbah, pobitih domobrancev in še kaj bi se našlo. "Uradne" ocene govorijo o 350.000 izseljenih, kar avtorica ovrže in ocenjuje, da se je izselila polovica prebivalstva iz regije, ali po njenem od 250.000 do 300.000 ljudi. Istra je skupaj z otoki in Reko (po Schiffrerju) imela manj kot 400.000 prebivalcev, po jugoslovanskem popisu oktobra 1945 skupaj z Zadrom ne več kot 365.000. 250.000, še manj pa 300.000, ni polovica tega. Celotna cona B in tisti del cone A, ki je bil leta 1947 priključen Jugoslaviji (Sloveniji), je skupaj imela okrog 550.000 prebivalcev, s čimer se približamo polovici. A znani so podatki s tega območja, ki so usklajeni tudi z italijanskimi zgodovinarji - nekaj nad 20.000 optantov, v veliki večini t.i. regnicolov. Prav tako italijanski zgodovinarji soglašajo s podatkom, da se je iz koprškega okraja izselilo nekaj nad 25.000 ljudi, skupaj z delom cone A, ki je bil leta 1954 priključen Sloveniji, nekaj nad 27.000. To pomeni, da bi se moralo iz hrvaškega območja po sodbi avtorice izseliti med 210.000 do 260.000 ljudi od nekaj nad 300.000 prebivalcev. Ali je bila Istra res tako izpraznjena? Število odseljenih, s katerim se je dolga leta manipuliralo in se še vedno manipulira, tako ostaja zlasti vprašanje hrvaškega in italijanskega zgodovinoписja.

Nevenka Troha

B o ž o R e p e , D u š a n N e ć a k , A n a N u š a K e r n : Naše stoletje, učbenik za zgodovino v osmem razredu osnovne šole, Modrijan, Ljubljana 1997, 230 strani, ilustr.

Na slovenskem knjižnem trgu se je pojavil še en učbenik za zgodovino v osmem razredu osnovne šole. Izdala ga je založba Modrijan iz Ljubljane. Avtorji učbenika z naslovom *Naše stoletje* so Ana Nuša Kern (poglavja slovenske zgodovine v

obdobju med svetovnimi vojnami in slovenska zgodovina med drugo svetovno vojno), Dušan Nećak (obća zgodovina) in Božo Repe (slovenska zgodovina po drugi svetovni vojni). Knjiga je nastala v času kurikularne prenovе, kar pomeni, da prinaša določene novosti v obsegu oziroma poudarkih na posameznih vsebinah. Kakšnih posebnih novosti v primerjavi z učbenikom, ki ga je izdala DZS (Prunk-Nešović: 20. stoletje) in je še vedno v veljavi, ni. Vendar več o možnih primerjavah obeh učbenikov kasneje.

Pisanje učbenikov ima precej posebnosti, na katere morajo biti njihovi sestavljalci posebej pozorni. Seveda imajo pri tem nekateri večje, drugi manjše težave. Odvisno pač od tega, koliko so pripravljeni razumeti, predvsem pa sprejeti potrebe tistih, ki jim je učbenik namenjen. Zlasti tisti avtorji učbenikov, ki nimajo pedagoških izkušenj na ravni, za katero je učbenik pisan, se morajo poleg tega, da ohranijo strokoven pristop, zavedati, da je perceptivnost mladih ljudi oziroma v našem primeru otrok predvsem vizualna, da je usmerjena na manjše oziroma krajše enote in da je ne le ne zanimajo, ampak tudi odbijajo pretirane podrobnosti. To seveda niso samo posebnosti mladine, ampak tudi značilnosti časa, v katerem živimo. Predvsem zadnja četrtina 20. stoletja je usmerjena v vizualni prenos informacij, v čim večjo hitrost oddajanja in sprejemanja informacij (kar zahteva jedrnatost sporočil), predvsem pa v aktualnost tistega, kar posredujemo ali sprejmemo. Aktualizacija je tako še ena tistih nujnosti, ki se jih je treba v sodobnem izobraževalnem procesu kar najbolj držati.

Novi učbenik za zgodovino v osmem razredu osnovne šole uspešno prestaja vsakršno kritično presojo glede zgoraj navedenih zahtev. Knjiga je namreč polna barvnih in črno-belih slik, reprodukcij raznih fotografij, umetniških del in karikatur. Po navedbah enega od avtorjev je del slikovnega gradiva v tej knjigi objavljen prvič. Zemljevidi, shematske predstavitve strukture organiziranosti in delovanja Osvobodilne fronte, Organizacije združenih narodov, Evropske skupnosti in oblasti v Republiki Sloveniji, miselni vzorci Rooseveltovega New Deala in značilnosti fašizma in nacizma ter matematične množice slovenskih političnih strank v obdobju med svetovnimi vojnami s presekom nestrpnosti, neenotnosti in razklanosti, ob vsem tem pa še zelo veliko diagramov in časovni trak na začetku vsakega poglavja daje učbeniku jasnost in učencem omogoča kvalitetno sprejemanje snovi. Podrobnejše razlage tekoče snovi v učbeniku so napisane z manjšim tiskom, kar jih vidno loči od glavnega toka besedila. Odlomki iz raznih izjav, spominskih zapisov idr. so napisani na modrem ozadju, s čimer pritegnejo pozornost na podoben način kot slikovno gradivo.

Odgovor na vprašanje v kolikšni meri je lahko zgodovinska snov tudi predmet aktualizacije, je dan že na četrti strani, kjer sta primerjani obe obdobji; preteklost in sedanjost v odnosu do snovi, ki se je na začetku stoletja šele uveljavljala, danes pa že v dobršni meri obvlada materialni svet okoli nas - plastike. Čeprav ne ravno bombastičen primer nam vendar pokaže, kako je učbenik pisan tudi v naslednjih poglavjih.

Vse omenjeno obenem že vključuje tudi pojem ustrezne didaktizacije, ki mu moramo dodati še vprašanja na koncu poglavij, ki se kot ponavadi delno navezujejo na snov, obdelano v učbeniku, delno pa na samostojno delo učencev, ki naj bi tako postali resnično aktivni udeleženci izobraževalnega procesa. Običajne so tudi razlage pojmov, ki pa se tokrat ne pojavljajo na koncu poglavij, ampak ob robu poleg besedila, v katerem je določen pojem uporabljen. Nekatere definicije in

ali razlage pojmov so nekoliko predolge ali pa vključujejo druge, morda tudi nerazumljive pojme. K učbeniku sodita še delovni zvezek in priročnik za učitelje, ki sta dopolnila učni komplet za zgodovino v osmem razredu založbe Modrijan.

Največja omejitev, na katero pisci učbenikov naletijo, je natančno definiran učni načrt za posamezne predmete, ki ga je treba pri pisanju učbenika upoštevati. Učbenik *Naše stoletje* je glede na učni načrt razdeljen na poglavja po kronološkem kriteriju in kriteriju ločevanja narodne od obče zgodovine. Učni načrt določa tudi, katere dele snovi je potrebno poudariti in katere zanemariti. Prav zadnje pa sproža največkrat neosnovane kritike na račun avtorjev, založbe ali drugih, v nastanek in izdajo učbenika vpletenih strani. Avtorji sicer imajo nekoliko proste roke glede uveljavljanje t.i. vzorčnega načela, po katerem naj bi se določeno snov obdelalo bolj natančno na račun druge, ki bi se jo zato izpustilo, skratka po načelu "bolje ena bitka obdelana natančno kot tri samo omenjene". Vendar pa je ravno na osnovnošolski ravni pod vprašajem primernost takega pristopa. Vsekakor pa je lahko kritika zajetosti določene snovi v učnih načrtih in s tem tudi v učbenikih dobronamerno usmerjena proti tistim, ki o učnih načrtih prav v času kurikularne prenove odločajo.

Poleg učnemu načrtu se morajo avtorji učbenika prilagajati še na omejeno število ur, kar tudi določa obseg obravnave določenih vsebin. Rezultat je lahko takšen: na primer ples čarlston kot najboljši prikaz veselja do življenja v 20. letih v tem učbeniku ni niti omenjen, na zemljevidu "Sklepni boji za osvoboditev Slovenije" (str. 146) Murska Sobota ni vrisana, tudi sicer je Prekmurje obravnavano zgolj kot obrobje slovenskega ozemlja. Druga svetovna vojna na območju Slovenije je večinoma prikaz dogajanj v Ljubljanski pokrajini. Na drugi strani so tu definicije nekaterih pojmov, na primer eksistencializem in fenomenologija, ki ju osnovnošolci kljub primerni razlagi ne morejo razumeti in bi bilo zato verjetno bolje, da sploh ne bi bila uporabljena.

Naše stoletje je tako klasičen učbenik z vsemi težavami, na katere avtorji učbenikov običajno naletijo. Vendar se moramo pri pregledu prednosti in pomanjkljivosti učbenika vedno zavedati, da idealnega učbenika še ni bilo. Morda je lahko to tudi glavni vzrok za to, da učbeniki nastajajo kljub temu, da so v uporabi še vedno povsem ustrezni novi učbeniki. Knjižni trg, z njim pa tudi trg učbenikov, je namreč tako kot vsi drugi trgi podvržen zakonom ponudbe - povpraševanja in predvsem konkurenčnosti. V tem smislu morda ni odveč omeniti, da je *Naše stoletje* estetsko še bolj privlačno kot Nešovičevo in Prunkovo 20. stoletje, čeprav je bil že ta učbenik učencem bolj 'prijazen' kot katerikoli pred njim. Če novi učbenik treh avtorjev natančneje pogledamo, opazimo tudi to, da je pisan z manj distance do preteklosti, da jo obravnava bolj z današnjega vidika. So pa nekatera poglavja v novem učbeniku nerazumljivo na kratko obdelana. Okupacijski režimi med 2. svetovno vojno, holokavst in koncentracijska taborišča so v učbeniku DZS precej bolje opisana. Zanimivo je, da se v novem učbeniku ime Ana Frank sploh ne pojavi, kar je vsaj neprimerno, če upoštevamo, da je to judovsko dekle s svojimi zapisi in svojo usodo tisti primer, s katerim se otrokom najbolje ilustrira strahote nacističnega režima. Zato pa je v Modrijanovem učbeniku toliko strašnejša fotografija s podpisom "Sarajevska ulica (1992)", na kateri leži mrtva ženska z dobro vidnimi na pol odprtimi usti in očmi. Kljub temu, da je danes vsak človek v množičnih medijih neprestano podvržen spremljanju nasilja, je gotovo na mestu

vprašanje etičnosti objave takšne fotografije v učbeniku. S kratko časovno distanco, ki jo ima in s svojo zgovornostjo, vsekakor doseže svoj didaktični namen, vendar je vseeno premočno sredstvo za doseg tega cilja.

Nejasno je, kako se je v novi učbenik vrnila danes že presežena anekdota o Hitlerjevi izjavi "Naredite mi to deželo spet nemško", ki naj bi jo izrekel pri svojem obisku Maribora 26. aprila 1941, v resnici pa je bilo to 'naročilo' preneseno iz Nemčije po štajerskem gaulajterju Siegfriedu Uberreiterju. Tudi na zemljevidu "Avtoritarni režimi v Evropi (1939)" (str. 41) je vrisana Avstrija; je 'škrat' vpisal napačno letnico ali vrisal napačne meje? Bolj resno pa bo treba v bližnji prihodnosti razmisliti o naslednjem. Pri obravnavi slovenskih političnih taborov v obdobju med vojnama se vztrajno uporablja izraz "delavski tabor". Tudi če pustimo ob strani dejstvo, da so v ta tabor sodili tudi ljudje, ki z delavskim življenjem niso imeli prav veliko skupnega, s stavkom na strani 85: "V primerjavi z meščani, ki so imeli vsaj nekaj prostega časa za razvedrilo, so delavci večino življenja trdo garali," nikakor ne moremo biti zadovoljni. Kdo so meščani in kdo so delavci? So delavci meščani ali ne? Gotovo so. Če so bile določene stranke delavske, ali so res vse druge meščanske in je na primer Slovenska ljudska stranka, ki je imela svojo volilno bazo na podeželju meščanska stranka?

Nujno moramo omeniti še v jedrnatosti odlično razlago problema optantov na str. 225. Po kratki razlagi, kdo so optanti in kako so to postali, je jasno napisano, da gre pri tem za vprašanje "... pretežno v času fašizma priseljenih Italijanov. Del naseljencev je bil kmetov, ki so jih tja naselili na zemljo prisilno razlaščenih slovenskih kmetov." Naj torej osnovnošolci stvari postavijo na pravo mesto, če se že slovenska diplomacija temu izogiba.

Učbeniki, ki so privlačni na pogled, ki vsebujejo poleg pisane vsebine tudi vizualne prikaze od slik do zemljevidov in shem ter grafikonov, postavljajo še eno vprašanje: kako naj učitelj uporablja različna učna sredstva in katera naj sploh uporabi. Diaprojektorji, grafoskopi in nanju vezani učiteljevi kompleti diapozitivov in prosojnic ter druga učila in učna sredstva, ki so v časih, ko je bila na vsaki tretji strani učbenika črnobela fotografija, pomenili praktično edino možnost bogatenja pouka zgodovine v učilnici, danes ne morejo več predstavljati tako zanimive popestritve učne ure. Zato so učitelji v veliki meri prepuščeni sami sebi in svoji iznajdljivosti, ki v večini primerov ne presega fotokopiranja slik iz knjig na prosojnice in snemanja televizijskih oddaj na video kasete in prikazovanje teh v razredu. Za učence danes je izredno zanimivo učno sredstvo osebni računalnik. Sposobni so se ure in ure zabavati z internetom, zato ni dvoma, da bi jih zanimali tudi različni programi z zgodovinsko vsebino. Nekaj takšnih CD romov z interaktivno predstavljeno zgodovinsko snovjo pri nas že imamo, vendar malo in še ti niso usklajeni z učno snovjo. Založbe bi zato lahko začele razmišljati tudi o izdelavi tovrstnih učnih kompletov za učitelja. Seveda bi to tudi za šole pomenilo dodatne stroške za nakup računalniške opreme. Glede na to, da v nekaterih šolah zgodovinske učilnice nimajo niti dovolj ustreznih stenskih zemljevidov, bi bilo pričakovati opremljanje zgodovinskih učilnic z računalnikom (zadoščal bi eden, saj je možen prenos slike z računalnika na pano!) precej nerealno.

Blaž Vurnik

**Poročilo o delu
Inštituta za novejšo zgodovino
v letu
1997**

Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997

Začetek leta 1997 je sprva kazal, da nas čaka izredno težko leto. Nadaljevalo se je kadrovsko osipanje, upokojil se je namreč eden od naših najboljših raziskovalcev, zaradi nesprejetja državnega proračuna pa smo v prvih mesecih imeli zagotovljenih le tri četrtine potrebnih sredstev za plače in nič za materialne stroške. Leto pa se je končalo precej uspešnejše, kot smo po slabem začetku sploh lahko upali. Poleg dveh projektov, ki smo jih začeli realizirati v letu 1996, smo podpisali pogodbi za še dva projekta. Posebej smo veseli, da smo po nekaj letih neuspešnih prizadevanj lahko začeli z delom na tako pomembnem projektu, kot je nacionalna zbirka žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. Drugi novi projekt je nadaljevanje raziskovanja slovensko - italijanskih odnosov v sodobni zgodovini. Uspešno je teklo tudi raziskovalno delo na obeh drugih temeljnih projektih. Posebej smo ponosni, da smo uspešno končali načrtovano pripravo vsebinske zasnove obsežne monografije o zgodovini Slovencev v 20. stoletju z obsežnejšim uvodom o zgodovini Slovencev v drugi polovici 19. stoletja. Leto smo poslovno uspešno končali. To so nam omogočila sredstva za raziskovalno dejavnost, ki so se prvič po letu 1992 realno povečala. Končalo se je kadrovsko zmanjševanje na inštitutu, ki smo ga beležili vse od leta 1991.

V lanskem letu nam je uspelo izdati dve številki naše revije *Prispevki za novejšo zgodovino*, drugo številko kot zelo obsežen *Ferenčev zbornik* ob njegovi 70 - letnici. Poleg tega so naši raziskovalci objavili še 6 samostojnih publikacij. Redno zaposleni raziskovalci so objavili 47 znanstvenih razprav ter 13 gesel v 11. zvezku *Enciklopedije Slovenije*. Dopolnilno zaposleni raziskovalci pa so objavili 14 znanstvenih razprav in 6 gesel v *Enciklopediji Slovenije*. V tisku je ostalo še 45 bibliografskih enot. Na šestih znanstvenih posvetih, med njimi so bili štirje mednarodni, je z 10 referati sodelovalo 6 naših raziskovalcev. V COBISS smo vnesli vse bibliografske podatke za leto 1996.

Na Internetu smo postavili svojo domačo stran. V njej smo na kratko predstavili raziskovalno delo inštituta po posameznih projektih, knjižnico, inštitutovo revijo *Prispevki za novejšo zgodovino* in raziskovalno delo raziskovalcev z njihovo izbrano bibliografijo. V letu 1998 bomo domačo stran prevedli tudi v angleški jezik. Na ARNES-ovem strežniku bo začela delovati v začetku leta 1998. Arhitektka nam je izdelala likovno zelo lepo celostno podobo inštituta. Obnovili in razširili smo računalniško opremo za raziskovalce s 14 osebnimi računalniki Pentium Nixdorf in Gambit, kupili še 6 laserskih tiskalnikov ter dva scannerja za preslikovanje časopisov in knjig. S sredstvi najemnin, ki jih plačujejo uporabniki v naši stavbi, smo nadaljevali z nujno potrebnimi vzdrževalnimi deli. Prepleskali smo vsa okna v stavbi in obnovili zastarelo toplotno postajo. Obnovili smo vse delovne kabinete na inštitutu.

1. Raziskovalni projekti

Raziskovalna skupina inštituta, ki šteje 19 polno zaposlenih in 10 dopolnilno zaposlenih raziskovalcev ter 2 mlada raziskovalca, sodelovalo pa je še 7 zunanjih sodelavcev, je v okviru nacionalnega raziskovalnega programa delala na štirih več-

letnih raziskovalnih projektih. Dva projekta, ki smo ju začeli uresničevati leta 1996, bosta končana konec leta 2000, za dva pa smo podpisali pogodbe v letu 1997. Eden bo končan konec leta 1999, drugi pa spomladi leta 2002.

1.1. Zgodovina Slovencev v XX. stoletju

Osrednji temeljni raziskovalni projekt inštituta je Zgodovina Slovencev v XX. stoletju. V njem sodeluje 16 polno zaposlenih raziskovalcev in dva mlada raziskovalca. Odgovorna nosilka projekta je *dr. Jasna Fischer*. Delo na projektu smo organizirali v treh tematskih sklopih. Prvi tematski sklop zajema politični in idejni razvoj na Slovenskem v letih 1892-1941, vodila ga je *dr. Anka Vidovič-Miklavčič*. V drugem tematskem sklopu obravnavamo politično zgodovino v letih 1941-1991. Vodenje tega sklopa je po upokojitvi dr. Ferenc prevezel *dr. Zdenko Čepič*. Tretji, časovno najdaljši tematski sklop socialne in gospodarske zgodovine, zajema obdobje od 1860 do 1991. Vodila sta ga *dr. France Kresal* in *dr. Žarko Lazarevič*. Pri pripravi poročila o projektu sem se držala načela, da v tem delu poročam samo o temeljnem raziskovalnem delu v okviru samega projekta, druge raziskovalne rezultate pa navajam v drugih poglavjih poročila ter so razvidni tudi iz priložene bibliografije objavljenih del v letu 1997.

1.1.1. V okviru prvega tematskega sklopa o političnem in idejnopolitičnem razvoju na Slovenskem v letih 1892-1941 se trije inštitutovi sodelavci sistematično ukvarjajo predvsem z obdobjem 1918-1941.

Dr. Anka Vidovič-Miklavčič, višja znanstvena sodelavka, je za projektno nalogo Socialna demokracija (socialisti) 1918-1941 na Slovenskem v letu 1997 napisala poglavja Položaj socialne demokracije (socialistov) okrog glasila Delavska politika v času režima JNS, Odnos do meščanskih strank in KPJ, Priprave in volitve v narodno skupščino 5. maja 1935. Prizadevanje za obnovev legalne stranke pod imenom Socialistična zveza delovnega ljudstva z organom Ljudski glas, Socialistično gibanje in občinske volitve, Značaj Masarykovih proslav v krepitvi socialističnega gibanja 1937-1938. V monografskem značaju besedila teh poglavij je temeljna ugotovitev, da je socialistično gibanje v tem času odločno zagovarjalo graditev svoje strankarske strukture in samosvoje politične poti, pri čemer zavrača sodelovanje z meščanskimi strankami kot s KPJ. S slednjo in s krščanskimi socialisti je zavračala tudi enotno delavsko fronto. Bili so nasprotniki nastajanja profašističnih struktur in gibanj znotraj države, kot tudi italijanskega fašizma in nemškega nacizma. Odločno so bili na strani protifašizma, vendar ne v vsem tem času v okviru ljudskfrontnega gibanja, zlasti ne po letu 1937. Idejno in politično so se po propadu avstrijske socialne demokracije 1934 v naslednjem obdobju vezali na češkoslovaško socialno demokracijo, predvsem pa oživljali "Masarykovo dediščino". V okviru te tematike je pripravila za tisk eno razpravo.

Dr. Jurij Perovšek, znanstveni sodelavec, je za svojo projektno nalogo raziskoval vprašanje jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918-1941, pri čemer se je v lanskem letu posvetil obdobju 1929-1941. Preučil je temeljne značilnosti tedanjega državno-upravnega, narodnega, političnega in strankarskega razvoja v Kraljevini Jugoslaviji in pa politiko jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in centralizma. Rezultate raziskave je predstavil v obliki objavljenega referata in štirih razprav, dve od teh bodo objavljene tudi v tujem tisku.

Dr. Ervin Dolenc, znanstveni sodelavec, je za projektno nalogo Kulturna politika in kulturni boj 1929-1941 v letu 1997 na podlagi zbranega gradiva opravil tiste faze dela, ki so predpriprava za pisanje besedila. Posebno pozornost je posvetil ključnim problemom politične zgodovine Slovencev v tridesetih letih in sicer politiki Slovenske ljudske stranke v opoziciji in pa od srede 1935, ko je bila stranka v vladi ter se vključila v vsedrjavno JRZ. Preučeval je še vprašanje obstoja slovenskega naroda v jugoslovanski skupnosti in kulturno politiko socialistov.

1.1.2. Na tematskem sklopu projekta, ki zajema politično zgodovino v času druge svetovne vojne in po njej (1941-1992), je sodelovalo šest raziskovalcev in mlada raziskovalka. Celotni del projekta je razdeljen po časovno vsebinskem načelu na obdobje druge svetovne vojne (izvajali 4 raziskovalci) in čas po drugi svetovni vojni (izvajala 2 raziskovalca in mlada raziskovalka).

Dr. Bojan Godeša, znanstveni sodelavec, je pri projektni nalogi Poskusi vzpostavitve premirja med sprtimi tabori na Slovenskem v času druge svetovne vojne pregledoval dnevniške zapiske dr. Milana Grola, srbskega politika, predsednika demokratske stranke, ki je bil v času vojne do poletja 1943 minister v kraljevih vladah, po vojni neformalni vodja opozicije do volitev jeseni 1945, zbirke tiskanih virov Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji in Izvori za istoriju SKJ-Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije (1941-1945), zbrana dela Josipa Broza-Tita in Edvarda Kardelja. S pregledovanjem arhivskega gradiva IOOF-SNOS je začel v Arhivu Republike Slovenije, dislocirana enota II.

Mag. Boris Mlakar, višji strokovni sodelavec, je izvajal projektno nalogo Jugoslovanska vojska v domovini. Komanda za Slovenijo (četništvo Slovenskem 1941-1945) in je nadaljeval z zbiranjem podatkov o organizaciji ter delovanju slovenskega četništva. Zbiral je tudi podatke o posameznih vodilnih predstavnikih protirevolucionarnega tabora liberalne usmeritve. V Arhivu Republike Slovenije, dislocirana enota II, je v ta namen pregledoval arhivsko gradivo Komisije predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev ter fonde JNS, Sokolskega kluba in četništva. Pregledal je tudi gradivo Javno tožilstvo pri predsedstvu SNOS ter Javno tožilstvo LRS. Podatke je izpisoval še iz emigrantskega lista Klic Triglava, ki izhaja v Veliki Britaniji. Iz raziskovalne teme je napisal spremno študijo k spominom nekdanjega četniškega obveščevalca Pavla Borštnika.

Mag. Damijan Guštin, višji strokovni sodelavec, je za projektno nalogo Ugotavljanje in pregon vojnih zločinov na Slovenskem med in po drugi svetovni vojni raziskoval vprašanje vojnih zločinov, kolikor so bili ti povezani z med drugo svetovno vojno zelo razširjenim protipravnim odvzemom prostosti. Nadaljeval je z zbiranjem gradiva v Arhivu Republike Slovenije. Pregledoval je fonda Slovenski Rdeči križ in MVAC.

Mag. Vida Deželak-Barič, višja strokovna sodelavka, je v okviru projektne naloge Osvobodilna fronta slovenskega naroda 1941-1945 pregledovala arhivsko gradivo v Arhivu Republike Slovenije, dislocirana enota II. Pregledovala je gradivo okrožij OF t.i. Ljubljanske pokrajine ter gradivo partizanskega in protipartizanskega tiska. V Arhivu Republike Slovenije, dislocirana enota I in v Arhivu ministrstva za notranje zadeve RS je zbirala gradivo o VOS in OZN s poudarkom na njenem razmerju do komunistične partije.

Dr. Aleš Gabrič, znanstveni sodelavec, je za projektno nalogo Kulturni problemi na Slovenskem po drugi svetovni vojni zbiral gradivo v Arhivu

ministrstva za notranje zadeve RS, v literaturi pa o slovenskih kulturnih ustvarjalcih in ustanovah in o razmerju politične oblasti do njih. Po tuji literaturi je preučeval politične odnose med Jugoslavijo in t.i. velikimi silami po 2. svetovni vojni. Posvečal se je tudi razvoju šolstva po 2. svetovni vojni.

V zadnji tretjini leta 1997 se je v projekt vključila *dr. Nevenka Troha*, asistentka z doktoratom, z raziskavo o slovenskih manjšinah v Italiji, Avstriji in na Madžarskem, za katero je v Arhivu Republike Slovenije pregledovala popise gradiva Glavnega odbora SZDL, komisije za zamejstvo, pomembno za preučevanje manjšinske problematike (slovenske manjšine v Italiji, Avstriji in na Madžarskem ter italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji).

Pri izvajanju projekta je sodelovala tudi mlada raziskovalka *Mateja Režek* in za raziskavo o slovenski in jugoslovanski politični zgodovini v prvi polovici petdesetih let pregledovala v Arhivu Republike Slovenije gradivo CK KPS/ZKS, SZDL Slovenije, predsedstva vlade oziroma Izvršnega sveta LRS, Sveta za prosveto in kulturo LRS, Komisije za odnose z verskimi skupnostmi ter osebni zbirki Edvarda Kardelja in Borisa Kraigherja. V Arhivu ministrstva za notranje zadeve RS je pregledovala letna poročila RSNZ in osebne dosjeje. Pregledala je tudi tiskane zapisnike Ljudske skupščine LRS in FLRJ, uradne liste ter sproti spremljala ustrezno strokovno literaturo. Napisala je in oddala v tisk tri izvirne znanstvene članke.

1.1.3. V tematskem sklopu o gospodarski in socialni zgodovini od okoli leta 1860 do 1991 je sodelovalo šest raziskovalcev in mladi raziskovalec. Gospodarsko zgodovno so raziskovali štirje, socialno zgodovino pa dva sodelavca in mladi raziskovalec.

Dr. Jasna Fischer, znanstvena svetnica, je kot odgovorna nosilka vodila in usklajevala raziskovalno delo v okviru celotnega projekta. Na podlagi gradiva, zbranega v preteklih letih je analizirala razvoj prebivalstva na Slovenskem s posebnim poudarkom na njegovi poklicni členitvi. Zanimali so jo predvsem zaposleni v obrti in industriji v času intenzivnejše industrializacije druge polovice 19. stoletja.

Dr. Žarko Lazarević, znanstveni sodelavec, je v letu 1997 nadaljeval že v letu 1996 zastavljeno raziskavo v okviru projektne naloge o slovenskem združništvu med obema vojnoma. V letu 1997 je začel pregledovati arhivsko gradivo združniških revizijskih zvez. V primeru teh fondov gre za količinsko izjemno obsežne in vsebinsko zelo bogate zbirke arhivskega gradiva, ki skupno presegajo 500 fasciklov in dokaj natančno, vendar žal z nekaterimi prazninami, dokumentirajo razvoj združništva pred drugo svetovno vojno. Raziskovalec je v letu 1997 natančno pregledal fond Zveze slovenskih zadrug v obsegu 254 fasciklov. Sočasno je ob zbiranju gradiva raziskovalec tudi sistematično urejeval izpiske in fotokopije arhivskega gradiva ter že začel analizirati in vrednotiti zbrano dokumentarno gradivo v povezavi z zbranim gradivom iz združnega in drugega časopisja, ki ga je pregledoval v letu 1996.

Dr. Zdenko Čepič, znanstveni sodelavec, je v letu 1997 nadaljeval s proučevanjem kmetijske politike v Sloveniji po letu 1945. Posvetil se je sistemu odkupov oziroma odvzemov presežkov kmetijskih pridelkov ter preskrbi prebivalstva. Odkupno politiko in preskrbo je obdeloval zlasti z vidika normativne ureditve oziroma zakonodaje na osnovi uradnih listov ter časnikov in časopisov iz

raziskovalnega obdobja. Odkupno politiko je proučeval tudi v arhivskem gradivu republiških upravnih organov (Ministrstvo za preskrbo in prehrano, Uprava za odkup), kakor tudi političnih, ki so problematiko odkupov in preskrbe načrtovali in spremljali (Politbiro CK KPS, Komisija za kmetijstvo CK KPS). Na osnovi zbranega gradiva je začel s pisanjem pregleda problematike preskrbe prebivalstva v obdobju industrializacije; napisal pa že dve razpravi zakonski osnovi racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948 in načinu preskrbe v času prve petletke v luči zakonodaje.

Dr. Jože Prinčič, višji znanstveni sodelavec, je v letu 1997 največ časa namenil analiziranju do sedaj zbranega gradiva o slovenskem gospodarstvu v petdesetih in šestdesetih letih. Rezultat tega dela je dokončanje monografije o temeljnih vprašanjih in problemih iz gospodarske zgodovine Slovencev v letih 1955 do 1970. Napisal je glavnino teksta, to je sedem poglavij oziroma prek 300 strani. Rokopis monografije, ki nosi naslov *Od nove gospodarske politike do velike reforme (1955-1970)*, je oktobra oddal Cankarjevi založbi. Če bo knjiga dobila subvencijo, bo izšla v naslednjem letu. Za potrebe Ministrstva za zunanje zadeve RS je napisal elaborat o poddržavljenju "nemškega" premoženja v Sloveniji v letih 1945-1955. Rezultate te študije je predstavil na tiskovni konferenci, ki jo je pripravilo Ministrstvo za zunanje zadeve 23. 12. 1997.

Dr. France Kresal, znanstveni svetnik, je raziskoval probleme iz gospodarske in socialne politike na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Raziskoval je spreminjanje socialne strukture prebivalstva pod vplivom industrializacije slovenskega ozemlja. Agrarno vprašanje je obravnaval z vidika gospodarjenja posameznih vzorčnih kmetij. Raziskoval je, kako so cene kmetijskih zemljišč vplivale na spreminjanje posestne strukture in pri tem ugotavljal, da je bil promet s kmetijskimi zemljišči v času med dvema vojnama razmeroma majhen. Zemlje je bilo malo naprodaj, njena tržna vrednost pa tako visoka, da kmetom ni omogočala ustreznega povečanja posesti. Prisilnih prodaj je bilo manj, kot velja splošno prepričanje pod vtisom javnega mnenja. Največja socialna diferenciacija kmečkih gospodarstev na Slovenskem je bila končana že v 19. stoletju.

Dr. Andrej Studen, znanstveni sodelavec, je nadaljeval z delom na raziskavah "novega meščanstva". Na podlagi zbranega gradiva privatne zapuščine družine Matka Curka (dnevnik 1885-1943, korespondenca, načrti in fotografije), gradiva, ki ga hranita Arhiv Republike Slovenije in Zgodovinski arhiv Ljubljana ter časopisnega gradiva (zlasti Slovenec, Domoljub, Slovenski list) in domače ter tuje literature je začel pisati monografsko in dokumentarno študijo o ljubljanskem stavbnem podjetniku Curku in njegovi družini. Raziskovalec tudi nadaljuje z zbiranjem arhivskega gradiva in strokovne literature o modernizaciji načina življenja na prelomu 19. in začetku 20. stoletja, zbiral pa je tudi dokumentarno in slikovno gradivo po arhivih in muzejih za Slovensko kroniko XIX. stoletja.

Andrej Pančur, mladi raziskovalec, je obravnaval gospodarske in socialne nazore na Slovenskem v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja. To tematiko je raziskoval v obdobju in razmerah gospodarskega liberalizma, ko je obrtni red iz leta 1860 odpravil cehovsko ureditev in vpeljal popolno obrtno svobodo, ki je omogočila neomejen razvoj industrije, trgovinski zakon iz leta 1862 spodbujal razvoj novih oblik trgovinskih družb, ko so gibčnejše delniške družbe izpodrivale okorele komanditne družbe in zastarele rudarske združbe na kukse in

ko je zemljiška odveza leta 1854 odpravila fevdalne odnose in uvedla individualne tržne odnose tudi v kmetijstvu, ki je bilo takrat še prevladujoča gospodarska panoga. Njegova raziskava temelji v glavnem na tiskanih virih, predvsem časopisnih. Ustrezno periodiko je pregledoval v knjižnici našega inštituta, v NUK-u, Slovanski knjižnici in Univerzitetni knjižnici v Mariboru. Razen časopisnih virov iz tega obdobja je uporabljal še knjige in brušure, ki obravnavajo gospodarska in socialna vprašanja. Kot zelo uporaben vir so se pokazali tudi stenografski zapisniki sej dunajskega državnega zbora in kranjskega deželnege zbora. Vse te vire je dopolnjeval s sodobno literaturo, predvsem tujo (zlasti avstrijsko). Z odličnim uspehom je opravil vse obveznosti iz prvega letnika podiplomskega študija na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete.

Delo na raziskovalnih projektih nalogah, ki so sestavni del projekta Zgodovina Slovencev v XX. stoletju, je v letu 1997 potekalo v skladu z zastavljenim terminskim in vsebinskim načrtom. Do sedaj opravljeno delo predstavlja pomemben korak k zapolnjevanju vrzeli v slovenskem zgodovinopisju. Vzporedno s tem je zelo intenzivno potekalo delo pri pripravi zasnove znanstvene monografije o zgodovini Slovencev v XX. stoletju. Posebej imenovan sedemčlanski uredniški odbor edicije je pripravljal in končal ter na skupnem sestanku vseh piscev preveril in dopolnil obsežno vsebinsko zasnovo skupaj z navodili za pisanje in citiranje.

1.2. Edicija Viri II

Projekt je vodil odgovorni nosilec *dr. France M. Dolinar*, v njem pa je sodelovalo 7 redno zaposlenih inštitutovih raziskovalcev, 2 polno zaposlena raziskovalca Zgodovinskega inštituta Milka Kosa na ZRC SAZU, 10 na Inštitutu dopolnilno zaposlenih raziskovalcev iz Arhiva Republike Slovenije, Nadškofijskega arhiva Ljubljana, Škofijskega arhiva Maribor in Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, part - time raziskovalka s Pedagoške fakultete v Mariboru in trije zunanji sodelavci, skupaj torej 23 raziskovalcev. Projekt je bil zaradi različnih zvrsti arhivskega gradiva, ki ga raziskovalci obdelujejo, razdeljen v šest tematskih sklopov.

1.2.1. Evidentiranje virov

Izredni prof. dr. France M. Dolinar je v Vatikanskem arhivu evidentiral fond Dunajska nunciatura, fasc. 126 in 127 ter Bullarii Romani..., tom. 8, 12. In 18. V arhivu zunanjega ministrstva v Rimu je v fondu Direzione generale affari politici, ufficio 3: Jugoslavia popisal dokumente za leti 1928 in 1929. Popisane evidence hranijo v Arhivu Republike Slovenije.

1.2.2. Politična zgodovina

Dr. Žarko Lazarevič in *dr. Jože Prinčič* sta končala svojo raziskavo o razvoju slovenskega gospodarstva v 20. stoletju in zbirko virov o gospodarskih programih pri Slovencih izdala v knjigi (skupaj z dr. Nevenom Borakom) *Od kapitalizma do kapitalizma*.

Dr. Jurij Perovšek je iz arhivskega gradiva dopolnil vire za načrtovano objavo zbornika Programi slovenskih političnih strank, organizacij in združenj v času Kraljevine Jugoslavije. Zbral je vso historično potrebno literaturo za znanstveno obdelavo pripravljenih virov in koncipiral ustrezno uvodno študijo. Pri pred-

sedniku Državnega zbora Janezu Podobniku si je prizadeval najti potrebna finančna sredstva za natis te publikacije.

Marjeta Adamič, Metka Gombač, Darinka Drnovšek in Marija Oblak-Čarni so za 10. knjigo Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji pregledale arhivsko gradivo osrednjih političnih in upravnih organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja za čas od septembra 1943 do maja 1945 in naredile širši izbor.

Mag. Matevž Košir je nadaljeval transkripcijo Sejnega zapisnika kranjskih dežel-nih stanov. Transkribiral je 110 strani za čas od leta 1530 do 1548.

Doc. dr. Stane Granda je pripravil za tisk knjigo Prva odločitev Slovencev za Slo-venijo. Za tekst je predelal ustrezno gradivo v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju. Objavil je tudi vir Gospodarski opis novomeškega kapitlja ob njegovi obnovitvi.

Dr. Branko Marušič je pregledoval zapuščino dr. Henrika Tume. Za objavo je odbiral in pripravljaj Politične spise H. Tume in Stockholmsko resolucijo leta 1917.

Dr. Zdenko Čepič je obdelal in pripravil za tisk zamisli in načrte za gospodarski ustroj po drugi svetovni vojni, kakršne so v okviru narodnoosvobodilnega gibanja predlagali posamezni strokovnjaki. Dokumenti so kolacionirani in opremljeni s strokovnimi opombami. Napisal je dve in pol avtorske pole spremne študije.

Mag. Rozina Švent je pregledala in evidentirala "posebno gradivo" Vladimirja Dedijerja, ki vsebuje overovljene kopije Kardeljeve korespondence z vodilnimi slovenskimi in jugoslovanskimi političnimi in vojaškimi voditelji. Izdelala je podroben popis pregledanega gradiva.

1.2.3. Objava dnevnikov

Izr. prof. dr. Jerca Vodušek Starič je v arhivu MNZ pregledala dva fonda procesa proti Črtomirju Nagotetu (23 fasciklov) in gradivo na filmih, ki ga o Nago-detovem procesu hrani SOVA.

Dr. Tamara Griesser Pečar je nadaljevala s prepisom Šmajdovega dnevnika in predvsem z razreševanjem nejasnih mest v tekstu, ki je težko berljiv, pisan deloma s kemičnim svinčnikom, deloma z zelenim črnilom na prozornem papirju.

Dr. Ervin Dolenc in *dr. Bojan Godeša* sta za tisk pripravila Spomine dr. Ivana Ahčina na Antona Korošča. Napisala sta uvodni študiji ter pripravljala opombe k tekstu.

Mag. Boris Mlakar je začel s pripravljalnimi deli za objavo Farne kronike sv. Gregorja 1941-1945, ki jo je pisal frančiškan Donat Jug. Zbral je arhivsko gradivo in ustna pričevanja, ki mu bodo pomagala opisane dogodke ustrezno komentirati.

1.2.4. Sodni spisi

Mag. Mateja Jeraj in *mag. Jelka Melik* sta proučevali sodne spise iz vpisnikov Kzp in Kšt Okrožnih sodišč v Ljubljani, Celju in Mariboru ter arhivsko gradivo Višjega državnega tožilstva v Ljubljani za leta 1930-1941 o kazenskih procesih proti članom Komunistične partije Slovenije.

1.2.5. Vizitacijski zapisniki in inventarji

Doc. dr. Anton Ožinger je kolacioniral in dopolnjeval težko čitljive, poškodovane in manjkajoče dele besedila Attemsovih vizitacij Dolenjske v letih 1756-1771. Zbiral je gradivo za opombe.

Lilijana Žnidaršič je izdelala inventar spisov in listin Kapiteljskega arhiva v Ljubljani za fasc. 16 do 30, skupaj 416 arhivskih enot. V popisu je skušala razrešiti vse najpomembnejše osebe in kraje.

1.2.6. Korespondenca škofa Barage

Mag. Franc Baraga je preveril slovenske in angleške prevode Baragove korespondence in dokumentov iz obdobja 1797-1830. Gradivo je dopolnil z manjkajočimi besedili in s podatki o nahajališču virov.

Iz poročil raziskovalcev in podatkov iz bibliografije objavljenih del odgovorni nosilec projekta upravičeno ugotavlja, da je opravljeno delo preseglo pričakovanja in da so bili vsi zastavljeni cilji v preteklem letu izpolnjeni. Zaenkrat ni razlogov, da bi program izvajanja projekta spremenili. Upravičeno pa opozarja, da bo projekt smiselno končan, če bodo v skladu z naslovom projekta zagotovljena tudi finančna sredstva za primerno objavo obdelanih dokumentov. Trenutno je pripravljenih kar nekaj rokopisov, za njihovo objavo pa še ni finančnih sredstev.

1.3. Slovensko - italijanski odnosi v sodobni zgodovini

To je bil nov projekt inštituta s podpisano triletno pogodba odgovorna nosilka projekta je zunanja sodelavka dr. Milica Kacin-Wohinz, v njej pa poleg dr. Nevenke Troha, dr. Bojana Godeše in mag. Borisa Mlakarja sodelujejo še tri zunanje sodelavke iz Pokrajinskega arhiva Koper, Pokrajinskega muzeja Koper in Goriškega muzeja Nova Gorica. Delo na projektu je potekalo na dveh ravneh: v slovensko-italijanski kulturno-zgodovinski komisiji, ki sta jo imenovali vladi Republike Slovenije in Republike Italije in v temeljnih raziskavah ter objavah. Izvajalke projekta so zbirale gradivo, proučevale posamezne probleme, objavljale rezultate in jih posredovale prek medijev.

1.3.1. Dr. Milica Kacin-Wohinz, odgovorna nosilka projekta, je nadaljevala s proučevanjem problematike Primorske med dvema vojnama. Opravila je dve temeljni raziskavi: o primorskih Slovencih v času italijanske vojne v Etiopiji (1935-1936) ter o vplivu jugoslovansko-italijanskih mednarodnih odnosov na položaj slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. S to temo je nastopila na mednarodnem znanstvenem simpoziju v Zagrebu. Za Enciklopedijo Slovenije je napisala sintetični pregled zgodovine Slovencev v Italiji v letih 1915-1945, ter seznam literature (3 avt. pole). V zvezi s 50-letnico pariške mirovne pogodbe je imela več intervjujev (Svobodna misel, Dnevnik, RTV, RS, Indipendente). Sodelovala je v javni razpravi o "španskem kompromisnem predlogu" glede zahtev italijanskih optantov (Nova revija 12. 5. 1997). Recenzirala je 6 del in razprav pred objavo, za predsednika RS je napisala obrazložitve k podelitvam odlikovanj Zlati znak Slovenije: za organizacijo TIGR in 9 obsojencev prvega in drugega tržaškega procesa. Predstavila je knjigi: H. Tuma, Iz mojega življenja (Ljubljana 18. 6. 1997) ter dvojezični zbornik Cerkev in družba na Goriškem (Gorica 3. 10. 1997, Ljubljana 19. 11. 1997).

Dr. Nevenka Troha je proučevala problematiko Primorske po drugi svetovni vojni, zlasti vprašanje povojnih deportacij in nasilja nad Italijani v Trstu in Gorici (fojbe). O tem je objavila dva prispevka v dveh italijanskih publikacijah ter sodelovala z referati in diskusijo na znanstvenem seminarju v Rimu ter na mednarodni konferenci v Trstu. V zvezi s 50-letnico pariške mirovne pogodbe je imela štiri intervjuje (Svobodna misel, Radio Slovenija, radio Nova Gorica, TV Primorka).

Maruša Zagradnik je raziskovala gospodarsko zgodovino cone B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja (1945-1954). Imela je referat o migracijah na tem območju na mednarodni znanstveni konferenci v Kopru ter dva intervjuja (TV

Slovenija, Primorske novice). Objavila je štiri strokovne članke o gospodarstvu na Primorskem, o optiranju za italijansko državljanstvo ter o podržavljanju premoženja po vojni.

Nataša Nemec je raziskovala problematiko na Goriškem med prvo vojno in po drugi vojni. Objavila je več strokovnih člankov v časopisih in zbornikih, tudi italijanskih. Z referatom o manifestacijah in demonstracijah na Primorskem v letih 1945-1947 je sodelovala na mednarodnem simpoziju v Novi Gorici, z referatom o soški fronti na mednarodni znanstveni konferenci v Kobaridu. Imela je pet predavanj - o jugoslovanskem odredu v coni A, o dogajanju po vojni, diplomatskem boju za meje, o manifestacijah na Goriškem - ter pet intervjujev (Radio Koper, Radio Robin Nova Gorica, TV Primorka, RAI 1, RAI 2). Pripravila je razstavo Slovenski in italijanski časniki v boju za meje 1945-1954.

Vlasta Beltram je dopolnjevala elaborat o italijanskem osnovnem in srednjem šolstvu v koprskem okraju, v letih 1945-1997. Objavila je pet strokovnih člankov o šolstvu v slovenski Istri in na Primorskem ter pripravila razstavo in katalog Pariška mirovna pogodba in slovenska zahodna meja, 1945-1947.

1.3.2. Glede na značaj projekta je sodelovanje z italijanskim partnerjem temeljnega pomena. Odgovorna nosilka projekta dr. Milica Kacin Wohinz je soproedsednica mešane slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije. Organizirala in vodila je usklajevanje in redigiranje končne sinteze z naslovom Poročilo o slovensko-italijanskih odnosih v zadnjih sto letih. To je osnutek skupnega, enotnega dokumenta, ki je usklajen med posameznimi slovenskimi in italijanskimi avtorji, v slovenskem in italijanskem jeziku. Dr. Nevenka Troha je z italijanskimi soavtorji usklajevala dve poglavji (1941-1945, 1945-1956). Preostaja obravnava in sprejetje dokumenta v plenumu, v 14 članski mešani komisiji. Med obema deloma komisije in posamezniki se razvijajo izmenjave študij in dokumentacije, objave in nastopi ter recipročni dostop do zaupnega arhivskega gradiva. V italijanski strokovni literaturi so objavljali: Foibe: Il peso del passato (N. Troha), dvojezični zbornik Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione (N. Troha; predstavila italijanski publiko v Gorici M. Kacin-Wohinz), zbornik Le fornaci attraverso i secoli (N. Nemec). Za prevod v italijanščino je dopolnjen enciklopedičen sestavek: Slovenci v Italiji (M. Kacin Wohinz in J. Pirjevec). Raziskovalke so nastopile na mednarodnih znanstvenih konferencah v inozemstvu: Identité e storia della Repubblica, Università La Sapienza, Rim 26.-27. 6. 1997 (N. Troha), Compulsory removals of population after the first and second world wars: Central-Eastern Europe, the Balkan, Trst 15.-17. 9. 1997 (N. Troha), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i ekzodus Hrvata, 1918-1943, Zagreb, 23.-24. 10. 1997 (M. Kacin-Wohinz). Pri organizaciji mednarodne znanstvene konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, Koper - Nova Gorica, 25.-27. 9. 1997 je sodelovala M. Kacin-Wohinz, predstavljeni so bili trije referati (N. Troha, M. Zagradnik, N. Nemec), eden pa na mednarodni znanstveni konferenci ob 80 -letnici bitke pri Kobaridu, Kobarid, 25. 10. 1997 (N. Nemec). Na RAI 1 in RAI 2 sta bili dve intervenciji (N. Nemec), intervju za časopis Indipendente (M. Kacin-Wohinz). Za prof. Francesco Leontini, Università Ca' Foscari v Benetkah je bila opravljena recenzija diplomske naloge (lavrea) (M. Kacin Wohinz), svetovlastvo zgodovinarju iz Nemčije (Rolf Wursdorfer) in študentki iz Trsta (Katja Colja), (M. Kacin Wohinz). Recipročna je bila udeležba pri predstavitvah knjig in

pri predavanjih med Trstom-Gorico in Slovenijo. V manjši meri se je razvijalo tudi sodelovanje s hrvaškim partnerjem, ki ima nasproti italijanskemu - njihovi mešani kulturno - zgodovinski komisiji - enake cilje kot Slovenija.

1.4. Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem

Glede na dejstvo, da gre za pionirski oziroma prvi tak projekt na Slovenskem, je bilo potrebno najprej do podrobnosti dognati vse osnovne vsebinske kriterije - generalije, po katerih se določeni podatki o žrtvah vnašajo v Nacionalno zbirko. Poleg tega je bilo potrebno v prvi fazi določiti tudi najbolj racionalno metodologijo vnašanja podatkov in njihovo medsebojno razporeditev ter programsko povezavo. Slednje je važno zaradi sprotne kontrole ter kasnejše, zaključne statistične obdelave zbranih podatkov. Vse to se je izvedlo ob pripravi računalniškega programa, pri čemer so poleg zunanjšega dobavitelja strojne računalniške opreme ter izdelovalca ustrezne programske opreme sodelovali odgovorni nosilec projekta *dr. Bojan Godeša*, sodelavec *mag. Boris Mlakar* ter zunanji sodelavec *prof. dr. Tone Ferenc*. Strokovni sodelavki *Mojca Šorn* ter *Tadeja Tomiňšek Rihtar* sta v času, ko se je pripravljala računalniški program, zbirali oziroma evidentirali ustrezno literaturo in tiskane vire, ki vsebujejo sezname oziroma podatke o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem. V dobrem mesecu dni sta v osrednjih družboslovnih knjižnicah v Ljubljani evidentirali skoraj 600 knjižnih enot ter sestavili ustrezno bibliografijo. Po izdelavi testne verzije računalniškega programa sta pričeli s poskusnim vnašanjem podatkov ter sodelovali s predlogi za optimalno funkcioniranje programa. Po njegovi dokončni usposobitvi sta pričeli z rednim vnašanjem podatkov o žrtvah, in sicer najprej iz literature, ki vsebuje najbolj sistematične sezname žrtev oziroma najbolj preverjene podatke. Gre predvsem za sezname padlih partizanov, ustreljenih talcev ter civilnih žrtev okupatorja. *Mojca Šorn* je iz 18 knjižnih enot vnesla podatke za več kot 6000 žrtev, *Tadeja Tomiňšek Rihtar* pa iz enakega števila knjižnih enot podatke za več kot 8000 žrtev. Trenutno so zbrani podatki, ki so sicer različne stopnje popolnosti, za skupno 14.300 žrtev.

Nosilec oziroma vodja projekta *dr. Bojan Godeša* je nadzoroval izvajanje projekta ter pri pripravi programske opreme sodeloval z nasveti metodološkega in vsebinskega značaja.

Strokovni sodelavec *mag. Boris Mlakar* je prav tako sodeloval pri pripravi računalniškega programa ter posebej pri pripravi geslovnika. Obema izvajalkama je pomagal pri razreševanju različnih praktičnih problemov, ki se pojavljajo ob konkretnem izvajanju projekta t.j. pri vnašanju in vrednotenju podatkov. Kot član slovenske arhivsko-zgodovinarske delegacije v Moskvi je v Ruskem državnem vojnem arhivu pregledoval kartoteko nemških vojnih ujetnikov - Slovencev iz Gorenjske in Štajerske. Izpisal si je podatke za skoraj 300 ujetnikov, posebej za tiste, ki so v ujetništvu tudi umrli. Poleg tega je ob svojem drugem delu zbral tudi podatke o Slovencih, padlih v aprilski vojni 1941.

Zunanji sodelavec *prof. dr. Tone Ferenc* je enako sodeloval z nasveti ter pri pripravi geslovnika za program, posebej v zvezi s kraji oziroma krajevnimi imeni. V okviru svojih širših raziskav je sestavil seznam okoli 1100 žrtev italijanskega oku-

patorja, poleg tega pa še seznam padlih Italijanov iz XI. armadnega zbora v Sloveniji in Hrvaški, ki tudi obsega okoli 1100 imen.

Izvajanje raziskovalnega projekta poteka v skladu s programom. Zastavljeni cilji, predvideni za prvo leto izvajanja, so v celoti doseženi. V tej fazi izvajanja raziskovalnega projekta zato ne predvidevamo nobenih sprememb.

2. Drugo raziskovalno delo

V tem poglavju je zajeto tisto raziskovalno delo, ki so ga inštitutovi delavci opravili poleg osnovnega razskovanja v projektih. Vsako leto ga je veliko.

Dr. Ervin Dolenc in *dr. Aleš Gabrič* sta skupaj z Marjanom Rodetom napisala učbenik za 8. razred osnovne šole Koraki v času - 20. stoletje, ki je avgusta meseca izšel pri DZS. Kot konzultanta pa sta sodelovala tudi pri nastajanju delovnega zvezka k omenjenemu učbeniku, ki ga je pripravil Marjan Rode. *Dr. Bojan Godeša* je v okviru Evropskega meseca kulture v Ljubljani napisal razpravo z naslovom *Z vsako prelomnico je Ljubljane več (Glavni dogodki mesta)*, ki je bila objavljena v zborniku *Ljubljana mesto kulture*. *Mag. Damijan Guštin* je pospešeno pisal doktorsko disertacijo *Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945*, prav tako tudi *mag. Boris Mlakar* disertacijo o domobranstvu na Slovenskem med leti 1943-1945. *Dr. France Kresal* je opravil zadnja dela pred tiskanjem monografije *Zgodovina socialne in gospodarske politike na Slovenskem od liberalizma do druge svetovne vojne*, ki bo izšla v zbirki *Ekonomska knjižnica Cankarjeve založbe*. V okviru dolgoročnega projekta *Zgodovina Celja*, ki ga pripravlja Muzej novejše zgodovine v Celju sta sodelovala *dr. Žarko Lazarevič* in *dr. Andrej Studen*. *Dr. Lazarevič* je sodeloval kot urednik za gospodarsko zgodovino, poleg tega pa je napisal razpravo o razvoju institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. *Dr. Studen* je bil urednik za zgodovino vsakdanjega življenja. Napisal je obširno razpravo o celjskem vsakdanjiku od leta 1848-1914. *Mag. Boris Mlakar* je pripravil teze o možni primerjalni študiji o kolaboracionizmu v Franciji in Sloveniji. Mladi raziskovalec *Andrej Pančur* je za tisk pripravil svojo diplomsko nalogo *Celjani v krstnih knjigah od 1773 do 1857*, ki je izšla v zborniku *Odsevi preteklosti - Iz zgodovine Celja 1780-1848*. *Dr. Jurij Perovšek* je na podlagi gradiva in historiografske literature, ki ju je zbral kot štipendist *Deutscher akademischer Austauschdienst* pozimi 1995/96, napisal študijo, izvorni znanstveni in pregledni članek. V njih je prikazal problematiko evropskih idejno-družbenih in političnih doktrin, posebej o družbenogospodarskih zamislih socialnega liberalizma v Nemčiji v drugi polovici 19. stoletja (Schultze-Delitschev koncept) in vprašanje evropskega pa tudi slovenskega socialnega liberalizma. Založba Modrijan je v svoj program za leto 1998 sprejela njegovo študijo *Slovenska samoodločba in državnost leta 1918*, ki naj bi izšla ob 80-letnici slovenske nacionalne države in jo je pripravljala za tisk. *Dr. Jože Prinčič* je za tisk dokončno pripravil izdajo virov za zgodovino slovenskega gospodarstva po drugi svetovni vojni. Delo je pod naslovom *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji* izšlo v zbirki *Zgodovinski viri za srednje šole* pri založbi Modrijan. Za posebno številko *Gospodarskega vestnika*, osrednje slovenske gospodarske revije, pa je napisal tri pregledne članke, v katerih je skupaj na 38 straneh orisal pogloblitve značilnosti gospodarskega razvoja v slovenskem prostoru od konca druge svetovne vojne do leta 1970. Posebej je pripravil tudi seznam

industrijskih podjetij v letu 1947. Članki imajo naslove Namesto kontinuitete gospodarska preobrazba in centralizem (1945-1947), Leto 1947 - leto delitev in združevanja podjetij, Od kapitalne izgradnje do gospodarske reforme (1948-1970). Dr. Zdenko Čepič je pripravil za natis dokumente za zbirko virov o zamislih za gospodarsko ureditev po drugi svetovni vojni v okviru narodnoosvobodilnega gibanja. Dr. Nevenka Troha je za natis pripravila svojo magistrsko nalogo, ki bo izšla predvidoma v začetku leta 1998 z naslovom Politika slovensko - italijanskega bratstva Slovansko - italijanska antifašistična unija. Dopolnila je tekst, opombe, opravila korekture in pripravila kazala.

3. Knjižnica in informacijsko - dokumentacijska dejavnost

3.1. V letu 1997 nam je uspelo za knjižnico kupiti precej več knjig kot leto poprej: 1027 (leta 1996 820; vse naslednje številke v oklepajih so primerjalni podatki za leto 1996). Slovenskih knjig je bilo 623 (320), v tujih jezikih pa 400 enot (321). Kupili smo 637 (587), dobili v dar 336 (70) in z zamenjavo 50 (63) enot. V inventarno knjigo periodike smo vpisali 117 (158) naslovov, od tega je bilo domače periodike 69 (74), tuje pa 48 (84) naslovov. Z nakupom smo pridobili 858 (112), z zamenjavo 17 (21) in kot darilo 15 (25) naslovov. V knjižnici je bilo v letu 1997 skupaj 474 (396) uporabnikov, ki so našo knjižnico obiskali 11.076 (9616) krat. V izposoji so bili 2029 (1705) krat, v čitalnici pa 9047 (7911) krat. Na dom smo posodili 2285 (2434) knjižničnih enot, od tega je bilo 1775 (1948) knjig in 510 (486) časnikov in časopisov. V čitalnici pa so obiskovalci pregledali 10.270 (10.224) knjižnih enot, med njimi je bilo 994 (855) knjig in priročnikov ter 9276 (9369) enot periodike. Tudi v lanskem letu se je obseg izposoje v naši knjižnici povečal, tako kot že nekaj let zapored.

V lanskem letu smo dali v vezavo 4 letnike Primorskega dnevnika, 4 letnike Republike, 2 letnika Dnevnika, 5 letnikov Gorenjskega glasu, 7 letnikov Dolenjskega lista, 2 letnika Slovenca, 5 letnikov Večera, 2 letnika Dela, 2 letnika Il Piccolo, 7 letnikov Primorskih novic, 4 letnike Novega tednika, 5 letnikov Mladine, 5 letnikov 7 D, 7 letnikov Slovenskih brazd, 5 letnikov Vestnika (Murska Sobota), 4 letnike Razgledov, 3 letnike Družine ter časopise Ilustrirani Slovenec (letnik 1925), Slovenski fantje, Socialna misel in 19 fotokopiranih in obnovitvenih knjig.

Narejen je bil tudi seznam dolgoletnih dolžnikov publikacij do vključno leta 1992.

Knjižnica je v zamenjavo poslala dve številki Prispevkov za novejšo zgodovino 1997 na 19 domačih in 44 tujih naslovov.

3.2. V vzajemni katalog smo v letu 1997 začeli vnašati knjige za nazaj, torej za leta, ko še nismo bili vključeni v COBISS. Vnesli smo podatke za 2216 knjig. V zahtevanem roku do konca januarja 1997 je mag. Damijan Guštin opravil vnos 215 novih bibliografskih enot vseh inštitutovih raziskovalcev, redno in dopolnilno zaposlenih. Višja bibliotekarka Nataša Kandus pa je dodatno opremila 40 bibliografskih enot tako, da ustrezajo zahtevam Ministrstva za znanost in tehnologijo. Bibliografija za leto 1996 je tako popolna v bazi COBIB. Mag. Guštin se je udeležil letne konference COBISS.

4. Mentorstvo, predavanja, recenziranje

4.1. Sedem naših raziskovalcev je sodelovalo v dodiplomskem in podiplomskem študiju na Univerzi v Ljubljani. Dva sodelavca sta sodelovala v dodiplomskem pedagoškem delu na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. *Dr. Aleš Gabrič* je na tej fakulteti kot docent na oddelku za kulturologijo predaval in imel vaje iz zgodovine slovenske kulture, *mag. Damijan Guštin* je kot asistent za predmet Vojaška zgodovina na katedri za obramboslovje vodil vaje. Na oddelku za zgodovino in oddelku za etnologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani so bili predavatelji ali somentorji na podiplomskem študiju *dr. Ervin Dolenc*, *dr. Jasna Fischer*, *dr. Aleš Gabrič*, *dr. France Kresal*, *dr. Jurij Perovšek*, *dr. Jože Prinčič* in *dr. Anka Vidovič-Miklavčič*.

4.2. Predavanja so poleg objavljanja znanstvenih in strokovnih člankov pomemben način sprotnega in hitrega seznanjanja javnosti z rezultati našega raziskovalnega dela. Tako je *dr. Ervin Dolenc* ob razstavi Spomini na šolo v Slovenskem šolskem muzeju 28. februarja 1997 predaval o šoli med leti 1918 in 1941. V seminarju za mentorje zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije pa je 30. septembra 1997 predaval o društvenem življenju v prvi Jugoslaviji. *Dr. Aleš Gabrič* je tudi v okviru predavanj ob razstavi Spomini na šolo govoril o šolstvu na Slovenskem po letu 1945. Na dveh seminarjih za osnovnošolske učitelje v Proseku v Italiji je 30. septembra in 21. oktobra 1997 predaval o društveni dejavnosti na Slovenskem po letu 1945. *Mag. Boris Mlakar* je 2. decembra 1997 v Muzeju novejše zgodovine v Ljubljani predaval o problemu slovenske zahodne meje pri protirevolucionarnemu taboru med drugo svetovno vojno, *dr. Nevenka Troha* je 8. decembra 1997 v Muzeju novejše zgodovine v Ljubljani predavala o primorski duhovščini in njenem odnosu do novih slovenskih meja, 16. decembra 1997 pa je na liceju France Prešeren v Trstu predavala o fojbah, aretacijah, deportacijah in usmrčitvah, ki jih je izvajala jugoslovanska vojska v Julijski krajini maja 1945.

4.3. Strokovno in drugo javnost seznanjamo z našim delom tudi na tiskovnih konferencah, na katerih predstavljamo publikacije inštitutovih sodelavcev. Tako sta *dr. Ervin Dolenc* in *dr. Aleš Gabrič* v pomladnih in jesenskih mesecih skupaj s soavtorjem Marjanom Rodetom v devetih slovenskih mestih osnovnošolskim učiteljem predstavila svoj učbenik zgodovine za 8. razred osnovne šole. V letu 1997 je izšla kot samostojna knjiga razprava pokojnega inštitutovega sodelavca dr. Jožeta Šorna *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, tekst, ki je poldrugo desetletje po avtorjevi smrti čakal na objavo. Za tisk ga je pripravil *dr. Žarko Lazarevič*, na tiskovni konferenci pa predstavil *dr. France Kresal*. Na tej konferenci smo javnost obvestili tudi o izidu knjige virov o gospodarskih programih pri Slovencih v dvajsetem stoletju z naslovom *Od kapitalizma do kapitalizma*, ki so jo za tisk pripravili *dr. Žarko Lazarevič*, *dr. Jože Prinčič* in *dr. Neven Borak*. Zbirki virov za srednje šole sta meseca decembra na tiskovni konferenci predstavila avtorja *dr. Žarko Lazarevič* in *dr. Jože Prinčič*. *Dr. Nevenka Troha* je sodelovala na predstavitev knjige Foibe. Il peso del passato v Trstu (26. 5. 1997), Gorici (24. 6. 1997) in pripravila predstavitev v Ljubljani (11. 10. 1997). Predstavila je tudi knjigo Korespondenca Virgila Ščeka v Trstu (10. 11. 1997) in Ljubljani (19. 11. 1997).

4.4. Inštitutovi raziskovalci so kot priznani strokovnjaki pogosto vabljeni, da napišejo recenzije rokopisov, ki so pripravljani za tisk. Tako je *dr. Zdenko Čepič* pregleдал in napisal recenzijo rokopisa o osamosvojitvi slovenskih železnic leta 1991 avtorja Josipa Orbanića, ki je izšel v zbirki Čas in tiri in jo izdajajo Slovenske

železnice oziroma njihov muzej. *Mag. Vida Deželak-Barič* je ocenila rokopis Branka Jerkiča o 1. VDV brigadi in diviziji VDV-NO. *Dr. Jasna Fischer* in *dr. Žarko Lazarevič* sta napisala recenzijo rokopisa dr. Zdenka Čepiča z izbranimi viri o zamislih in načrtih o gospodarskem ustroju po drugi svetovni vojni, ki bo predvidoma izšla v zbirki Viri Arhiva Republike Slovenije. *Dr. Aleš Gabrič* je napisal oceno rokopisa Marjana Horvata Zaplembe in prepovedi tiska v Sloveniji 1945-1990. *Dr. Bojan Godeša* je opravil recenzijo zbirke zgodovinskih virov Druga svetovna vojna v Sloveniji (1941-1945), ki sta jo uredila mag. Drago Novak in dr. Tomaž Weber. *Mag. Damijan Guštin* je recenziral rokopis Franja Bavca-Branka Operativni štab za zapadno Primorsko. *Mag. Boris Mlakar* je napisal recenzijo rokopisa dr. Stefana Karnerja o usodi slovenskih vojakov v nemški vojski.

5. Sodelovanje v redakcijah, društvih, komisijah, odborih, drugih organizacijah

5.1. V letu 1997 je inštitut izdal dve številki svoje revije *Prispevki za novejšo zgodovino* v uredništvu *dr. Zdenka Čepiča* (glavni urednik), *dr. Jasne Fischer* (odgovorna urednica), *mag. Damijana Guština* (pomočnik glavnega urednika), *mag. Borisa Mlakarja* in *dr. Janka Prunka*. V prvi številki, ki je izšla že sredi leta, smo objavili pet znanstvenih razprav, zapis o gradnji Luke Koper, jubilejni zapis ob 70-letnici dr. Milana Ževarta, spominski zapis umrlemu Hubertu Schari, 8 knjižnih ocen in poročil ter poročilo o delu inštituta in bibliografijo inštitutovih sodelavcev v letu 1996. Druga številka, ki je izredno obsežna, je bila izdana kot Ferenčev zbornik ob njegovi 70-letnici. Prvi trije članki so zapisi o jubilarantu, sledi pa 35 znanstvenih razprav, ki so jih napisali za to priliko njegovi kolegi iz Slovenije, Italije, Avstrije in Poljske. Izredno veliko uredniško delo pri urejanju te številke sta opravila predvsem dr. Zdenko Čepič pa tudi mag. Damijan Guštin.

Dr. Aleš Gabrič je bil član uredniškega odbora revije *Kronika*. Uredil je zbornik *Društvena dejavnost na Slovenskem*, v katerem je objavljeno gradivo XXIX. srečanja mladih zgodovinarjev v okviru dela zgodovinskih krožkov Zveze prijateljev mladine Slovenije. *Mag. Damijan Guštin* je član uredniškega odbora publikacije *Naš zbornik* 1997 in 1998. *Dr. Žarko Lazarevič* je bil urednik zbirke *Ekonomska knjižnica* pri Cankarjevi založbi. V tej zbirki sta v letu 1997 izšli dve publikaciji, dr. Jožeta Šorna *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924* ter *Od kapitalizma do kapitalizma*. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. *Mag. Boris Mlakar* je sodeloval pri pripravi Tolminskega zbornika 1997 ter zbornika *Kobarid*. *Dr. Andrej Studen* je bil glavni urednik revije za zgodovino vsakdanjega življenja in historične antropologije *Zgodovina za vse*. Pri Novi reviji, ki bo izdala *Slovensko kroniko XIX. stoletja*, je bil organizacijski urednik projekta.

5.2. Direktorica inštituta je v skladu s svojimi pooblastili imenovala uredniški odbor za pripravo obsežne monografije *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju*. Naloga tega odbora je pripraviti vsebinsko zasnovo monografije ter zaključno redakcijo vseh tekstov pred tiskom. V letu 1997 je odbor prvo nalogo že uspešno opravil. V uredniškem odboru so *dr. Zdenko Čepič*, *dr. Ervin Dolenc*, *dr. Jasna Fischer* (glavna urednica), *dr. Aleš Gabrič*, *dr. Bojan Godeša*, *dr. Žarko Lazarevič* in *dr. Jurij Perovšek*.

5.3. Enajst raziskovalcev je sodelovalo pri pripravi 11. zvezka *Enciklopedije Slovenije*. Bili so sodelavci strokovnih odborov, pisci ali recenzenti gesel. V strokovnih

odborih so sodelovali *dr. Zdenko Čepič*, *dr. France Kresal* in *mag. Boris Mlakar*, gesla pa so poleg njih pisali še *dr. Ervin Dolenc*, *mag. Vida Deželak-Barič*, *dr. Jasna Fischer*, *mag. Damijan Guštin*, *dr. Jurij Perovšek*, *dr. Jože Prinčič*, *dr. Neveka Troha* in *dr. Anka Vidovič-Miklavčič*.

5.4. V letu 1997 je izredno intenzivno potekalo delo v okviru koordinacije znanstvenih inštitucij KORIS, ki združuje že preko 40 raziskovalnih organizacij in katerega članica je *dr. Jasna Fischer*. V prvi polovici leta je potekala vrsta dejavnosti, s katerimi so si direktorji teh inštitucij prizadevali skupaj z Ministrstvom za znanost in tehnologijo preprečiti finančni zlom raziskovalne dejavnosti, ki je v začetku leta 1997 resno ogrozila redno delo in pri tem bili uspešni. Opravljena pa je bila tudi vrsta razgovorov o bodoči sistemizaciji raziskovalcev in verifikaciji raziskovalnih skupin in inštitutov. *Dr. France Kresal* je nadaljeval delo v komisiji Ministrstva za znanost in tehnologijo, ki je ugotavljala skladnost izvolitev v znanstvene in strokovne nazive. *Dr. Bojan Godeša* je bil član sveta Muzeja novejšo zgodovine v Ljubljani. *Dr. Zdenko Čepič* je bil član komisije Mestnega sveta MOL za poimenovanje in preimenovanje ulic in naselij v Ljubljani.

5.5. V Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so delovali trije inštitutovi raziskovalci. *Dr. Zdenko Čepič* je bil predsednik Zgodovinskega društva Ljubljana, *Mateja Režek* pa njegova tajnica. *Dr. Čepič* je organiziral in vodil predavanja, ki jih je društvo pripravilo v letu 1997. Pripravil je pravila o organiziranosti društva zaradi uskladitve z novo zakonodajo o društvih v Republiki Sloveniji. *Dr. France Kresal* je bil član Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede Republike Slovenije in predsednik Slovensko - češke zgodovinske komisije.

Dr. Jasna Fischer je bila članica pripravljalnega odbora za organizacijo mednarodnega znanstvenega srečanja, ki ga pripravlja Zveza zgodovinskih društev Slovenije ob sodelovanju vseh slovenskih raziskovalnih inštitucij Slovenija 1848-1998 (Iskanje lastne poti).

Dr. Žarko Lazarevič je vodil Sekcijo za gospodarsko zgodovino pri Zvezi ekonomistov Slovenije. Pripravljal je interdisciplinarni znanstveni posvet Gospodarske krize in Slovenci, pri katerem bodo sodelovali zgodovinarji in ekonomisti.

Mag. Boris Mlakar je bil član pripravljalnega odbora mednarodnega znanstvenega posvetovanja ob 50-letnici pariške mirovne pogodbe in priključitvi Primorske Sloveniji, ki je bil konec septembra 1997 v Kopru in Novi Gorici, pripravili pa so ga poleg našega inštituta še Znanstveno središče Koper, Goriški muzej, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Inštitut za narodnostna vprašanja.

Dr. Zdenko Čepič je kot strokovni nosilec za področje zgodovine sodeloval pri pripravi in predstavitvi raziskovalnih nalog v okviru Gibanja znanost mladini. *Dr. Ervin Dolenc* in *dr. Aleš Gabrič* sta sodelovala v komisiji za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije. *Dr. Gabrič* je bil do maja 1997 predsednik, nato pa član komisije in je sodeloval pri pripravi za XXVIII. srečanje mladih zgodovinarjev maja 1997 v Bakovcih. *Mag. Vida Deželak-Barič* in *mag. Damijan Guštin* sta bila člana Komisije za zgodovinopisje pri Glavnem odboru Zveze združenj borcev NOV Slovenije.

5.6. Nastopov na radiu in televiziji ter intervjujev v dnevnem in revialnem tisku je bilo v letu 1997 le nekaj. *Dr. Jasna Fischer* je 12. februarja 1997 sodelovala v razgovoru III. programa Radia Slovenija o odprtih vprašanjih slovenske znanosti. *Dr. Aleš Gabrič* je v redakciji uredništva III. programa Radia Slovenija 28. oktobra

1997 predstavil referat o slovenskih kulturnih ustanovah na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom, ki ga imel na mednarodni konferenci Pariška mirovna konferenca, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. V izobraževalnem programu Radia Slovenija pa je govoril o problematiki učbenikov zgodovine za osnovne šole. *Dr. Jurij Perovšek* je 14. maja 1997 nastopil v oddaji Okrogla miza na III. programu Radia Slovenija. Predstavil je svojo knjigo *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. *Mag. Boris Mlakar* je 29. oktobra 1997 sodeloval na okrogli mizi prvega programa TV Slovenija v oddaji Škof Rožman - zločinec ali žrtev. *Dr. Jože Prinčič* je 10. novembra 1997 nastopil v oddaji Dosje prvega programa TV Slovenija Nacionalizacija - denacionalizacija. V televizijski oddaji Dosje ob 50-letnici priključitve Primorske k Sloveniji je 29. septembra 1997 sodelovala tudi *dr. Nevenka Troha*. *Dr. Žarko Lazarevič* pa je oktobra 1997 v Svobodni misli objavil pogovor o raziskavah slovenskega meščanstva. V zvezi s 50-letnico mirovne pogodbe z Italijo in priključitvijo ozenlja k Sloveniji so imele intervjuje *dr. Milica Kacin-Wohinz* (Svobodna misel, Dnevnik, RTV, RS, Indipendiente), *dr. Nevenka Troha* (Svobodna misel, Radio Slovenija, Radio Nova Gorica, TV Primorka), *Maruša Zagradnik* (TV Slovenija, Primorske novice) in *Nataša Nemeč* (Radio Koper, Radio Robin Nova Gorica, TV Primorka ter RAI 1 in RAI 2).

6. Znanstveni posveti

Znanstvenih posvetov, ki so se jih aktivno z referati udeležili raziskovalci inštituta, je bilo v letu 1997 bistveno manj kot v zadnjih letih. Bilo jih je šest, štirje med njimi so bili mednarodni, na njih pa je sodelovalo šest naših raziskovalcev.

6.1. Sociološka delavnica Posameznik in družba, Kamnik, 17. april 1997

referent *dr. Andrej Studen*, Iz drobnih posameznosti spisane zgodbe.

6.2. Mednarodni simpozij Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, Maribor, 8.-10. maja 1997

referent *dr. Andrej Studen*, Nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika pred prvo svetovno vojno.

6.3. Svetovni simpozij o urbanih simbolih in ritualih - Urban Symbolism and Rituals, Ljubljana, 25.-28. junij 1997

referent *dr. Andrej Studen*, The Symbols of Progress.

6.4. Okrogla miza Slovensko pesništvo upora 1941-1945, Semič, 6. september 1997

referent *dr. Aleš Gabrič*, O literarnem aktivizmu, partizanski brezi in cenzuri.

6.5. Mednarodno znanstveno posvetovanje Pariška mirovna konferenca, nova jugoslovansko italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, Koper, Nova Gorica, 25.-27. september 1997

referenti *dr. Aleš Gabrič*, Slovenske kulturne ustanove med kulturnim in političnim poslanstvom; *mag. Boris Mlakar*, Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945. Protirevolucionarni tabor; *dr. Nevenka Troha*, Primorska duhovščina in njen odnos do novih slovenskih meja.

6.6. 5. mednarodno študijsko posvetovanje Meščanstvo v habsburški monarhiji - 5. Internationale Studientagung Bürgertum in der Habsburgmonarchie. Meščanstvo na območju nekdanje habsburške monarhije je po letu 1918-Bürgerlichkeit auf dem Gebiet der ehemaligen Habsburgermonarchie nach 1918, Celje, 1.-4. oktober 1997

referenti *dr. Žarko Lazarević*, Vzpon in zaton podjetniškega meščanstva v Sloveniji (1918 in 1945) - Aufstieg und Untergang des Unternehmer - Bürgertums in Slowenien in der Zeit von 1918 bis 1945; *dr. Jurij Perovšek*, Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnim vojnama - Ideologische, soziale und nationalpolitische Ansichten der slowenischen Bürgertums in der Zwischenkriegszeit (1918-1941); *dr. Andrej Studen*, Ljubljanski stavbni podjetnik Matko Curk (1885-1953) in njegova družina - Der Laibacher Bauunternehmer Matko Curk (1885-1953) und seine Familie.

7. Mednarodno sodelovanje

Aprila smo uspeli organizirati 14-dnevni delovni obisk treh raziskovalcev z našega inštituta in treh arhivistov iz Arhiva Republike Slovenije v arhivu Centralnega inštituta za zgodovino in dokumentacijo v Moskvi, ki hrani zaplenjeno nemško gradivo iz druge svetovne vojne. Potovanje sta plačala Ministrstvo za znanost in tehnologijo ter Ministrstvo za kulturo, bivanje pa Ministrstvo za znanost in tehnologijo. To je bila po več kot desetih letih prva tako obsežna akcija evidentiranja arhivskega gradiva v tujini. V skupini so bili dr. Tone Ferenc, mag. Damijan Guštin, mag. Boris Mlakar, dr. France M. Dolinar, Marija Oblak-Čarni in Vladimir Kološa. Pregledali so več sto popisov arhivskega gradiva, ki so ga v tem centru napravili ruski arhivisti. Skupina je pregledala vse, na podlagi teh podatkov pa je pregledala spise, za katere je predvidevala, da imajo lahko gradivo tudi za Slovenijo. Tako so si ogledali izvorno gradivo jugoslovanskih diplomatskih predstavništev in ugotovili, da gre glede Slovenije za manj pomembne zadeve, npr. za podaljšanje potnih listov, za vize, torej bolj za konzularne kot politične zadeve. Ugotovili pa so, da je za Slovenijo veliko bolj pomembno gradivo osrednjih nemških nacističnih uradov, zlasti fondov z gospodarskega in političnega področja. To gradivo po kakovosti presega tovrstno gradivo, ki ga hrani nemški Zvezni arhiv v Koblenzu in Berlinu. Zlasti bogato je gradivo nemškega gospodarskega ministrstva in glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu. V fondu 500 so našli poročila o dogajanjih v Ljubljani od maja 1941 do februarja 1942, ki sta jih nemška policijska urada z Bleda dobivala od svojih zaupnikov iz Ljubljanske pokrajine in jih posredovala svojemu centru v Berlinu, mesečna poročila za skoraj leto dni 1942-1943 višjega vodje SS in policije Ervina Rösenerja z Bleda, informacije o Osvobodilni fronti, prevode Slovenskega poročevalca, informacije o KPJ pred in v prvih vojnih letih. Delu naših raziskovalcev so ruski gostitelji omogočili tudi delo v Ruskem državnem vojnem arhivu, kjer so pregledovali kartoteke Jugoslovancev, ki so kot nemški, madžarski in hrvaški vojaki padli v ujetništvo Rdeče armade. Med pregledanimi kartoni se približno tretjina nanaša na vojake - ujetnike iz Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline. Vpisani so tudi podatki o času in kraju smrti, če je ujetnik umrl v ujetništvu.

Poleg osebnih delovnih stikov, ki jih imajo naši raziskovalci, dajanja informacij, podatkov in gradiva, smo imeli nekaj obsežnejših delovnih dogovorov z inštitucijami v tujini. *Dr. Žarko Lazarević* in *dr. Andrej Studen* sta sodelovala v mednarodnem projektu Meščanstvo v srednji Evropi (Bürgelichkeit in Mitteleuropa), ki ga izvaja Inštitut za gospodarsko in socialno zgodovino dunajske univerze (Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte) in ga vodita profesorja dr. Ernsts Bruck-

müller in dr. Hannes Stekl. Projekt bo končan v letu 1998. V okviru tega projekta je dr. Lazarevič napisal obsežno študijo o vzponu in zatonu podjetniškega meščanstva v Sloveniji od nastanka jugoslovanske države pa do spremembe družbeno politične ureditve v prvih letih po drugi svetovni vojni. Dr. Studen v projektu sodeluje z raziskavo meščanske družine. Dr. Jože Prinčič se je vključil v slovensko-makedonski raziskovalni projekt Položaj Slovenije in Makedonije v jugoslovanski federaciji 1945-1991 in odnos do razpada države, ki ga s slovenske strani vodi doc. dr. Božo Repe z zgodovinskega oddelka Filozofske fakultete. Začel je zbirati gradivo za pripravo študije in delovnega srečanja. Dr. Prinčič sodeluje še v mednarodnem raziskovalnem projektu, ki ga vodi prof. dr. Stefan Plaggenborg iz univerze v Jeni o nacionalizmu in elitah v Jugoslaviji 1945-1980. Z izsledki bo sodeloval na mednarodnem simpoziju.

V marcu smo s pomočjo kulturnega in znanstvenega atašeja veleposlaništva Republike Francije navezali stike z direktorjem l'Institut d'Histoire du Temps Present gospodom Henry-em Rousso-em, da bi skupaj opravili komparativno študijo o kolaboraciji v Sloveniji in Franciji med drugo svetovno vojno. Mag. Boris Mlakar je pripravil osnutek programa za slovenski del študije. Žal je bil načrt začasno odložen, ker je bil francoski inštitut v postopkih organizacijskega preoblikovanja in selitve in so menili, da ni dovolj časa za pripravo skupnega projekta v letu 1997.

Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je kot štipendistka Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo (Österreichische Ost- und Südost Institut) na Dunaju v mesecu juniju pregledovala časopisno gradivo v Nacionalni biblioteki ter arhivsko gradivo v avstrijskem državnem arhivu. Zbrano gradivo ji bo pomagalo osvetliti nekatera vprašanja iz zgodovine katoliškega in marksističnega tabora na Slovenskem med obema vojnoma.

8. Kadri

V letu 1997 se je končno ustavilo zmanjševanje števila zaposlenih na našem inštitutu. Konec leta nas je bilo 24 redno in 10 dopolnilno zaposlenih. V začetku januarja se je upokojil znanstveni svetnik dr. Tone Ferenc. V marcu smo po uspešnem javnem razpisu zaposlili za določen čas petih let dve strokovni sodelavki (diplomirani zgodovinariki Mojca Šorn in Tadejo Tominšek Rihtar), ki sta začeli delati na projektu nacionalne zbirke *Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*. V septembru smo zaposlili za nedoločen čas asistentko z doktoratom dr. Nevenko Troha. S prvim oktobrom pa je začela delati na inštitutu nova računovodkinja Marjana Krivec. Tako so bili konec lanskega leta med redno zaposlenimi dva znanstvena svetnika, dva višja znanstvena sodelavca, sedem znanstvenih sodelavcev, ena asistenka-doktor, torej 12 raziskovalcev z doktoratom, trije višji strokovni sodelavci z magisterijem, dve strokovni sodelavki, dva mlada raziskovalca, višja bibliotekarka, knjižničarka, računovodkinja, pisarniška referentka s polovičnim delovnim časom in snažilka. Sekretarska, kurirska in vzdrževalna dela ter varovanje stavbe smo opravljali s pogodbениm delom.

Direktorica inštituta
dr. Jasna Fischer, znanstvena svetnica

Ljubljana, februarja 1998

Nataša Kandus

Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997

1. ČLANKI IN SESTAVKI

1.01 Izvirni znanstveni članek

1. Čepič, Zdenko: Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 451-461.
2. Deželak-Barič, Vida: Med formalno, emocionalno in zavestno pripadnostjo Komunistični partiji Slovenije v času okupacije. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 291-300.
3. Dolenc, Ervin: Kulturna prizadevanja slovenskih socialistov v začetku tridesetih let (1929-1935). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 35-46.
4. Fischer, Jasna: Razvoj ljubljanskega gospodarstva v letih 1860 do 1918. Homo sum --- : Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Mestni muzej, Ljubljana 1997, str. 115-124.
5. Fischer, Jasna: Socialna demokracija in kmetstvo 1870-1918 na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 5-16. (Skupaj s Francem Rozmanom).
6. Fischer, Jasna: Štirideset let dr. Toneta Ferenca na Inštitutu za novejšo zgodovino. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 20-34.
7. Gabrič, Aleš: Nova oblast in nove težave Jože Glonarja leta 1945. Glasnik Slovenske matice, XXI, 1997, št. 1-2, str. 50-54.
8. Gabrič, Aleš: "Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije". Historični seminar II: glasovi. Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Založba ZRC, Ljubljana, 1997, str. 109-121.
9. Gabrič, Aleš: Ustanovitev Inštituta za novejšo zgodovino. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 43-58.
10. Godeša, Bojan: Odmevi o razmerah v Prekmurju v prvih mesecih madžarske okupacije v ljubljanskem legalnem časopisju. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 187-194.
11. Guštin, Damijan: Katyn v tisku na Slovenskem 1943-1945. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 257-272.
12. Kresal, France: Sto let razvoja kolektivnih pogodb na Slovenskem. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 65-78.
13. Lazarevič, Žarko: V prvi jugoslovanski državi: okolje, gospodarstvo in prevladujoče ideje. Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slo-

- venskega gospodarstva v XX. stoletju. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 27-54. (Zbirka Ekonomska knjižnica).
14. **Mlakar, Boris: Goriška sredina.** Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2, str. 325-334.
 15. **Mlakar, Boris: Italijanska oblast v Tolminu ob začetku druge svetovne vojne.** Tolminski zbornik 1997. Knj. 3. Občina Tolmin, Tolmin 1997, str. 215-230.
 16. **Pančur, Andrej: Pogled na Fukuyamin konec zgodovine skozi njegovo razumevanje svobode in enakosti.** Etika in morala v sodobni družbi: zbornik. Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede: Anthropos, Ljubljana 1997, str. 349-360.
 17. **Perovšek, Jurij.: Duhovni in idejnopolitični oris Ivana Hribarja.** Homo sum --- : Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Mestni muzej, Ljubljana, 1997, str. 9-27.
 18. **Perovšek, Jurij: Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju.** Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII 1997, št. 1, str. 17-34.
 19. **Prinčič, Jože: Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni (1945-1960).** Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 57-68.
 20. **Prinčič, Jože: Slovenski razvojni načrti v drugi Jugoslaviji - od jugoslovanskega k slovenskemu gospodarstvu.** Od kapitalizma do kapitalizma : izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 263-284. (Zbirka Ekonomska knjižnica).
 21. **Studen, Andrej: Slikanje socio-topografske podobe nekega bivanjskega miljeja: primer naselja vil na Mirju med obema svetovnjima vojnama.** Glasnik Slovenskega etnološkega društva, XXXVII, 1997, št. 3, str. 30-32.
 22. **Studen, Andrej: Stanovanjske razmere v Ljubljani pred prvo svetovno vojno.** Homo sum --- : Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Mestni muzej, Ljubljana 1997, str. 179-184.
 23. **Studen, Andrej: Ustavite, ustavite železnega slona! : prihod Južne železnice v naše kraje.** Zgodovina za vse, IV, 1997, št. 1, str. 14-19.
 24. **Tominšek Rihtar, Tadeja: Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa : h kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred 1. svetovno vojno.** Zgodovina za vse, IV, 1997, št. 1, str. 31-54.
 25. **Troha, Nevenka: Optanti za italijansko državljanstvo z območja priključenega Sloveniji.** Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 359-369.
 26. **Troha, Nevenka: Primorska - Julijska krajina ob koncu 2. svetovne vojne.** Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka : 1918-1947. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1997, str. 103-126. (Viri ; 11)
 27. **Vidovič-Miklavčič, Anka: Prispevek k zgodovini ljutomerskega okraja v letih 1935-1941.** Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 427-436.

1. **Dolenc, Ervin:** Društveno življenje v prvi Jugoslaviji. Društvena dejavnost na Slovenskem : zbornik. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana 1997, str. 40-44.
2. **Gabrič, Aleš:** Kulturna društva po letu 1945. Društvena dejavnost na Slovenskem : zbornik. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana 1997, str. 45-51.
3. **Godeša, Bojan:** Druga svetovna vojna in slovenski izobraženci. Anthropos, XXIX, 1997, št. 1/3, str. 65-66.
4. **Godeša, Bojan:** Z vsako prelomnico je Ljubljane več : Glavni dogodki v razvoju mesta. Ljubljana - mesto kulture. Mestna občina, Evropski mesec kulture, Ljubljana 1997, str. 186-190.
5. **Godeša, Bojan:** V vrtincu bratomorne vojne. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 5-8.
6. **Guštin, Damijan:** Ljubljanska pokrajina v letu 1942. Naš zbornik 1997. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1997, str. 44-57.
7. **Kresal, France:** Gradnja socialnih stanovanj in stanovanjska zaščita v Sloveniji med vojnama. Zgodovina v šoli, IV, 1997, št. 3, str. 16-22.
8. **Kresal, France:** Posestna struktura od zemljiške odveze do agrarne reforme na Slovenskem. Zgodovina v šoli, VI, 1997, št. 1, str. 16-25.
9. **Lazarevič, Žarko:** Gospodarsko sodelovanje Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918-1941. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 47-56.
10. **Mlakar, Boris:** Domobranstvo na Kobarškem. Osmuk, Nada: Kobarid. Kobarški muzej, Kobarid 1997, str. 199-204.
11. **Perovšek, Jurij:** Iz Avstrije v Jugoslavijo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 203-206.
12. **Troha, Nevenka:** Sloveni della Primorska e della Venezia-Giulia nella zona A (1945-1947). Nuova iniziativa isontina, 1997, št. 110, str. 40-45.
13. **Troha, Nevenka:** Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954. (Pregled). Arhivi, XX, 1997, št. 1-2, str. 88-102.
14. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Klub železničarjev Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v Dravski banovini. Zgodovinski časopis, LI, 1997, št. 1, str. 63-71.
15. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Vloga združništva na Slovenskem v letih 1929-1941. Zgodovina v šoli, IV, 1997, št. 4, str. 8-17.

1.04 Strokovni članek

1. **Čepič, Zdenko:** Narodnoosvobodilni boj, revolucija in agrarna reforma. Naš zbornik 1997. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1997, str. 106-112.
2. **Čepič, Zdenko:** Bomo spet hlapci na svoji zemlji? Dolenjski list, XLVIII, 1997, št. 15, str. 14.
3. **Čepič, Zdenko:** Čigavi gozdovi so nam šumeli? Svobodna misel, XXXV, 1997, št. 6, str. 6.
4. **Deželak-Barič, Vida:** Profesor dr. Tone Ferenc 70-letnik. Kronika, XLV, 1997, št. 3, str. 97-98.

5. **Dolenc, Ervin:** Društvena dejavnost v našem kraju. Mlinček prostega časa. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana 1997, str. 37-40. (Informacije ZPMS, 2/97). (Skupaj z Alešem Gabričem).
6. **Dolenc, Ervin:** Društvena dejavnost v našem kraju. Društvena dejavnost na Slovenskem : zbornik. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana 1997, str. 54-55. (Skupaj z Alešem Gabričem).
7. **Gabrič, Aleš:** O literarnem aktivizmu, partizanski brezi in cenzuri. Razgledi, 15. X. 1997, št. 19 (1098), str. 13-14.
8. **Gabrič, Aleš:** Društvena dejavnost v našem kraju. Mlinček prostega časa. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana 1997, str. 37-40. (Informacije ZPMS, 2/97). (Skupaj z Ervinom Dolencem).
9. **Gabrič, Aleš:** Društvena dejavnost v našem kraju. Društvena dejavnost na Slovenskem : zbornik. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana 1997, str. 54-55. (Skupaj z Ervinom Dolencem).
10. **Lazarevič, Žarko:** Vzpon in zaton podjetniškega meščanstva v Sloveniji : leti 1918 in 1945 v slovenskem spominu.... Razgledi, 26. XI. 1997, št. 22(1101), str. 8-9.
11. **Mlakar, Boris:** Prof. dr. Tone Ferenc 70-letnik. Delo, XXXIX, 10. XII. 1997, št. 285, str. 10.
12. **Studen, Andrej:** Beli Ljubljanici se limbar poda. Vsakdanjost Trsta, Gorice, Celovca, Ljubljane, Celja in Maribora 1848-1914 : nekaj prispevkov z letošnjega simpozija zgodovinarjev v Mariboru. Večer, LIII, 18.-23. VIII. 1997, št. 189-194.
13. **Studen, Andrej:** Matko Curk : volja do dela je bogastvo. Razgledi, VI, 26. XI. 1997, št. 22 (1101), str. 10-11.
14. **Studen, Andrej:** Sijajni trenutki ob ljubljanskem kongresu leta 1821. Ljubljana, II, januar/prosinec, 1997, št. 1, str. 27.
15. **Troha, Nevenka:** Kdor ni z nami je proti nam : oris položaja v koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947. Glas, I, 11. IX. 1997, št. 17, str. 44-47.
16. **Troha, Nevenka:** Sodstvo 1947-1954. Zbornik Primorske - 50 let. Primorske novice, Koper 1997, str. 39. (Knjižnica Primorskih novic, 5).
17. **Troha, Nevenka:** STO - Svobodno tržaško ozemlje (1947-1954). Zbornik Primorske - 50 let. Primorske novice, Koper 1997, str. 56-59. (Knjižnica Primorskih novic, 5).

1.06 Objavljeno vabljeno predavanje na znanstveni konferenci

1. **Dolenc, Ervin:** Slovenski intelektualci in njihove delitve. Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 194-201.
2. **Fischer, Jasna:** The historian in search of a synthesis between national and general history. From the global to the roots : learning: the treasure within : Forum Bled [96], 13 - 15 October, 1996, Bled, Slovenia : proceedings. Ministry of Science and Technology of the Republic of Slovenia, Ljubljana 1997, str. 77-79.

3. **Guštin, Damijan: Žrtev kot objekt in subjekt vojne : (slovenski tisk o žrtvah v letih 1941-1945).** Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem : okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 35-46.
4. **Kresal, France: Gospodarski in socialni pogledi na trideseta leta v Sloveniji.** Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 110-117.
5. **Lazarevič, Žarko: Prebivalstvo, družba in gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih.** Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 33-42.
6. **Mlakar, Boris: Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi.** Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem : okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 47-62.
7. **Mlakar, Boris: Slovensko osvobodilno gibanje na Goriškem.** Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione : [atti del convegno = zbornik predavanj, Gorizia, 26-27-28 settembre 1996]. Istituto di storia sociale e religiosa: Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, Gorizia 1997, str. 187-199.
8. **Pančur, Andrej: Intelektualci in prihodnost.** Anthropos, XXIX, 1997, št. 1/3, str. 122-124.
9. **Perovšek, Jurij: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih.** Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 18-32.
10. **Vidovič-Miklavčič, Anka: Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929-1941.** Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 97-109.

1.08 Objavljeno predavanje na znanstveni konferenci

1. **Deželak-Barič, Vida: Razprava : delež članov KPS med žrtvami 2. svetovne vojne in odnos Partije do vprašanja o nujnosti žrtev iz vrst lastnega članstva.** Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem : okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 88-92.

1.16 Poglavje ali samostojni sestavek v znanstveni knjigi

1. **Troha, Nevenka: Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro : le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia.** Foibe. il peso del passato : Venezia Giulia 1943-1945. Marsilio, Venezia 1997, str. 59-96.

1.17 Poglavje ali samostojni sestavek v strokovni knjigi

1. **Čepič, Zdenko: Beg z zemlje.** Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 196-197.
2. **Čepič, Zdenko: Kolektivizacija in kolhozništvo.** Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 177-178.
3. **Čepič, Zdenko: Kulaški procesi.** Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 173.

4. Čepič, Zdenko: Mi za vas, vi za nas. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 150-151.
5. Čepič, Zdenko: Nacionalizacija zemlje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 198.
6. Čepič, Zdenko: Patriotična nacionalizacija. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 119.
7. Čepič, Zdenko: "Vse za našo vojsko!" Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 60-62.
8. Čepič, Zdenko: Začetki podržavljanja lastnine. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 36.
9. Čepič, Zdenko: Zadružništvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 139-140.
10. Čepič, Zdenko: Zemljo tistemu, ki jo obdeluje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 124-125.
11. Dolenc, Ervin: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 423-424.
12. Dolenc, Ervin: Avantgarda v umetnosti - konstruktivizem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 307.
13. Dolenc, Ervin: Avtonomistična izjava kulturnih delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 258.
14. Dolenc, Ervin: Boj za množice - Zveza kulturnih društev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 246.
15. Dolenc, Ervin: "Ena država, en narod, eno sokolstvo!" Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 351-352.
16. Dolenc, Ervin: Glasbeni konzervatorij in Orkestralno društvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 229.
17. Dolenc, Ervin: Grožnje ljubljanski univerzi. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 312.
18. Dolenc, Ervin: "Kjer je volja, tam je pot" (Klement Jug). Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 254-255.
19. Dolenc, Ervin: Konec slovenskega gledališča v ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 147.
20. Dolenc, Ervin: Kultura kot politika. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 396.
21. Dolenc, Ervin: Kulturne dileme. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 217.
22. Dolenc, Ervin: Kulturni problem slovenstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 376.
23. Dolenc, Ervin: Ljudski oder v Trstu, Vzajemnost v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 51.
24. Dolenc, Ervin: Najvišja stavba v Jugoslaviji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 384.
25. Dolenc, Ervin: Narodna galerija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 198.
26. Dolenc, Ervin: Nobelova nagrada za napol Slovenca. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 300.

27. **Dolenc, Ervin:** Obnovitev Slovenske matice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 182.
28. **Dolenc, Ervin:** Obuditev slovenskega gledališča. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 199.
29. **Dolenc, Ervin:** Orli. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 61.
30. **Dolenc, Ervin:** Planica: prvi skok čez sto metrov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 403.
31. **Dolenc, Ervin:** Plečnikova univerzitetna knjižnica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 410.
32. **Dolenc, Ervin:** Prosvetna zveza v Ljubljani in Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 296.
33. **Dolenc, Ervin:** Protislovanski pritisk in razpust Slovenske matice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 160-161.
34. **Dolenc, Ervin:** Prva olimpijska kolajna. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 128.
35. **Dolenc, Ervin:** Razcvet založništva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 348-349.
36. **Dolenc, Ervin:** Slovenija dobi radio. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 333.
37. **Dolenc, Ervin:** Slovenizacija in izpopolnjevanje šolstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 219-220.
38. **Dolenc, Ervin:** Slovenska sokolska zveza. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 57.
39. **Dolenc, Ervin:** Socialni realizem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 360.
40. **Dolenc, Ervin:** Slovenska zemlja in Dragotin Lončar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 399.
41. **Dolenc, Ervin:** Šah in elektrotehnika: Milan Vidmar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 323.
42. **Dolenc, Ervin:** Univerza v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 235.
43. **Dolenc, Ervin:** Zlata doba slovenske orodne telovadbe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 303.
44. **Gabrič, Aleš:** AZU postane SAZU. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 169.
45. **Gabrič, Aleš:** Cankarjev dom. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 385.
46. **Gabrič, Aleš:** "Če, zakaj in kakšno šolsko reformo potrebujemo?" Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 201.
47. **Gabrič, Aleš:** Druga slovenska univerza. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 352.
48. **Gabrič, Aleš:** Edvard Kocbek - spet tarča političnih napadov. Slovenska kronika XX. stoletja 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 347.

49. **Gabrič, Aleš:** Izključitev Teološke fakultete iz univerze. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 189.
50. **Gabrič, Aleš:** Književniki v opoziciji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 184.
51. **Gabrič, Aleš:** Kocbekov Strah in pogum. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 185.
52. **Gabrič, Aleš:** Ločitev Prešernovih in Kidričevih nagrad. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 267.
53. **Gabrič, Aleš:** Nova stavba novogoriškega gledališča. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 519.
54. **Gabrič, Aleš:** Novi zakon o visokem šolstvu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 516.
55. **Gabrič, Aleš:** Obvezno sedemletno šolanje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 133.
56. **Gabrič, Aleš:** Oživljanje Slovenske matice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 182.
57. **Gabrič, Aleš:** Prva številka Naše sodobnosti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 193.
58. **Gabrič, Aleš:** Prvi festival sodobne slovenske drame. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 221.
59. **Gabrič, Aleš:** Prvi kongres Ljudske prosvete Slovenije. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 152.
60. **Gabrič, Aleš:** Prvi slovenski celovečerni film. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 170.
61. **Gabrič, Aleš:** Redne oddaje Televizije Ljubljana. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 237.
62. **Gabrič, Aleš:** Samozaložba v enostrankarskem sistemu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 239.
63. **Gabrič, Aleš:** Sklep o ukinitvi Perspektiv. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 277.
64. **Gabrič, Aleš:** Slavnosti ob 50-letnici SAZU. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 416.
65. **Gabrič, Aleš:** Slavnostno odprtje Kliničnega centra. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 356.
66. **Gabrič, Aleš:** Slovenske založbe v novih časih. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 113.
67. **Gabrič, Aleš:** Snega preko glave. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 187.
68. **Gabrič, Aleš:** Spodbuda razvoju knjižnic. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 257.

69. **Gabrič, Aleš:** Ustanovljena cerkvena pokrajina v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 308.
70. **Gabrič, Aleš:** Več kot 1000 izdanih knjig in brošur. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 285.
71. **Gabrič, Aleš:** Začetki gledališke avantgarde. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 235.
72. **Gabrič, Aleš:** Zakon o osnovni šoli. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 244.
73. **Gabrič, Aleš:** Zakon o visokem šolstvu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 349.
74. **Gabrič, Aleš:** Zavod za šolstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 316.
75. **Gabrič, Aleš:** Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 258.
76. **Gabrič, Aleš:** Zveza delavskih in ljudskih univerz Slovenije. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 244-245.
77. **Godeša, Bojan:** Domobrantska prisega. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 67-69.
78. **Godeša, Bojan:** Drugi tržaški proces. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 24-25.
79. **Godeša, Bojan:** Hitlerjev prihod v Maribor. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 12-13.
80. **Godeša, Bojan:** Kulturni molk. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 30.
81. **Godeša, Bojan:** Ljubljana, obdana z žico. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 31-32.
82. **Godeša, Bojan:** Odziv Slovencev na okupacijo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 11.
83. **Godeša, Bojan:** Osvobodilni boj in kultura. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 62-63.
84. **Godeša, Bojan:** Pohod XIV. divizije NOVJ na Štajersko. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 66-67.
85. **Godeša, Bojan:** Priključitev Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 14-15.
86. **Godeša, Bojan:** Priključitev Prekmurja k Madžarski. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 25-26.
87. **Godeša, Bojan:** Primorsko društveno življenje. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 270-271.
88. **Godeša, Bojan:** Priprave na prevzem oblasti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 69-70.

89. **Godeša, Bojan:** Slovenci v nemški vojski. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 44.
90. **Godeša, Bojan:** Slovenski domobranci v bitkah in spopadih. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 83-84.
91. **Godeša, Bojan:** Slovenski učitelji na Primorskem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 240.
92. **Godeša, Bojan:** Šolstvo v času okupacije. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 42-43.
93. **Godeša, Bojan:** Temeljne točke Osvobodilne fronte. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 21-23.
94. **Godeša, Bojan:** TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka). Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 325.
95. **Godeša, Bojan:** Ustanovitev Slovenske zaveze. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 35.
96. **Godeša, Bojan:** Vaške straže - samoobramba, revolucija, kolaboracija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 38-39.
97. **Godeša, Bojan:** Velika italijanska ofenziva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 40-41.
98. **Godeša, Bojan:** Viški sporazum. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 73-74.
99. **Godeša, Bojan:** Vprašanje meja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 65-66.
100. **Godeša, Bojan:** Zasedanje slovenskega parlamenta na Taboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 80-81.
101. **Godeša, Bojan:** Zasedba razkosane Slovenije. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 9-10.
102. **Godeša, Bojan:** Zbornik Zimske pomoči 1944. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 70-71.
103. **Guštin, Damijan:** Boji za severno mejo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 214.
104. **Guštin, Damijan:** Etnocid. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 17.
105. **Guštin, Damijan:** "Hej, brigade, hitite..." Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 52-53.
106. **Guštin, Damijan:** Maister prevzame oblast v Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 210-211.
107. **Guštin, Damijan:** Nasilje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 20-21.
108. **Guštin, Damijan:** Pomembni boji slovenske partizanske vojske. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 84-90.
109. **Guštin, Damijan:** Poraz na Koroškem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 230-231.

110. **Lazarevič, Žarko:** Banca commerciale Italiana v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 37.
111. **Lazarevič, Žarko:** Bolniško in nezgodno zavarovanje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 250.
112. **Lazarevič, Žarko:** Daljnovod Črnuče-Velenje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1997, str.366.
113. **Lazarevič, Žarko:** Delavska zbornica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1997, str. 261.
114. **Lazarevič, Žarko:** Delavski zaupniki. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str.328.
115. **Lazarevič, Žarko:** Delitev jugoslovanskega državnega premoženja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 39.
116. **Lazarevič, Žarko:** Dohodki prebivalstva med vojno. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 18.
117. **Lazarevič, Žarko:** Dolgovi vpoklicanih vojakov mirujejo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 157.
118. **Lazarevič, Žarko:** Država poseže na tržišče z žitom. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 354.
119. **Lazarevič, Žarko:** Država prevzame premoženje dolenjskih železnic. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 136.
120. **Lazarevič, Žarko:** Državni finančni zavodi in Slovenija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1995, str. 343-344.
121. **Lazarevič, Žarko:** Dve tretjini Slovencev kmetujeta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 112.
122. **Lazarevič, Žarko:** Enajst novih tekstilnih tovarn. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 387.
123. **Lazarevič, Žarko:** Enotna zadružna zakonodaja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 423.
124. **Lazarevič, Žarko:** Gospodarstvo morajo nadzirati naši ljudje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 232.
125. **Lazarevič, Žarko:** Inšpekcija dela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 268.
126. **Lazarevič, Žarko:** Jugoslovanski odkup Južne železnice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 293.
127. **Lazarevič, Žarko:** Kartelizacija v industriji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 390.
128. **Lazarevič, Žarko:** Kmetijska zbornica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 420.
129. **Lazarevič, Žarko:** Kolektivne pogodbe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 415.
130. **Lazarevič, Žarko:** Konvertibilnost dinarja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 363-364.
131. **Lazarevič, Žarko:** Ljubljana dobi letališče. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 385.

132. **Lazarevič, Žarko:** Ljubljana dobi velesejem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 266-267.
133. **Lazarevič, Žarko:** Menjava dinarjev za okupatorske valute. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 16.
134. **Lazarevič, Žarko:** Moratorij na kmečke dolgove. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 373-374.
135. **Lazarevič, Žarko:** Na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem je več kot 78.000 delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 133-134.
136. **Lazarevič, Žarko:** Nova carinska tarifa. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 309.
137. **Lazarevič, Žarko:** Nova država, nov denar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 223.

138. **Lazarevič, Žarko:** Okupatorji prilagodijo industrijo za vojaške potrebe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 27.
139. **Lazarevič, Žarko:** Organizirano posredovanje dela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 327.
140. **Lazarevič, Žarko:** Osemindvajset novih tovarn. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 298-299.
141. **Lazarevič, Žarko:** Pokojninsko zavarovanje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 422.
142. **Lazarevič, Žarko:** Poslovanje zadrug mora biti nadzorovano. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 42.
143. **Lazarevič, Žarko:** Premoženje tujcev pod nadzorom. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 224.
144. **Lazarevič, Žarko:** Prva avtomatska telefonska centrala v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 322.
145. **Lazarevič, Žarko:** Prva moderna cesta v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 413-414.
146. **Lazarevič, Žarko:** Prva seja Gospodarskega odseka Narodnega sveta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 197.
147. **Lazarevič, Žarko:** Prva slovenska banka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 21.
148. **Lazarevič, Žarko:** Prva slovenska zavarovalnica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 20.
149. **Lazarevič, Žarko:** Prvi slovenski gospodarski program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 198.
150. **Lazarevič, Žarko:** Razdolževanje kmetijstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 408-409.
151. **Lazarevič, Žarko:** Sanacija denarnih zavodov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 409.
152. **Lazarevič, Žarko:** Slovenija je turistična dežela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 429-430.

153. **Lazarevič, Žarko:** Slovenska kmetijska politika. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 353.
154. **Lazarevič, Žarko:** Trboveljska premogokopna družba prevzame rudnik Rajhenburg (Senovo). Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 49.
155. **Lazarevič, Žarko:** Trgovina v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 371-372.
156. **Lazarevič, Žarko:** Uradnikom se obetajo pokojnine. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 67.
157. **Lazarevič, Žarko:** V Sloveniji se dela osem ur dnevno. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 225.
158. **Lazarevič, Žarko:** Velik padec cen. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 357.
159. **Lazarevič, Žarko:** Velika tekstilna stavka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 405.

160. **Lazarevič, Žarko:** Vendarle poenotenje davkov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 330.
161. **Lazarevič, Žarko:** Vojno gospodarstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 187.
162. **Lazarevič, Žarko:** Zadružne politične delitve. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 78.
163. **Lazarevič, Žarko:** Zaščita denarnih zavodov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 374.
164. **Lazarevič, Žarko:** Zemljo tistemu, ki jo obdeluje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 215.
165. **Perovšek, Jurij:** Afera Jadranska banka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 272.
166. **Perovšek, Jurij:** Anton Štebi: "Srb je zelo spreten politik". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 221.
167. **Perovšek, Jurij:** Avtonomist in Združenje slovenskih avtonomistov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 258-259.
168. **Perovšek, Jurij:** Avtonomisti in unitarni centralisti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 200.
169. **Perovšek, Jurij:** Blejski sporazum. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 324.
170. **Perovšek, Jurij:** Bogumil Vošnjak in "srbsko-hrvaško-slovenski" jezik. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 257.
171. **Perovšek, Jurij:** Devet let Narodno socialistične stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 238-239.
172. **Perovšek, Jurij:** Deželna kriza. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 228.
173. **Perovšek, Jurij:** Enotna Jugoslovanska demokratska stranka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 195.
174. **Perovšek, Jurij:** Federalizem bernočevcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 313.

175. **Perovšek, Jurij:** Federativni nacionalni program KSJ. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 288-289.
176. **Perovšek, Jurij:** Izviren nacionalni program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 287.
177. **Perovšek, Jurij:** Jugoslovansko državno zedinjenje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 222-223.
178. **Perovšek, Jurij:** Kanzelparagraf. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 263.
179. **Perovšek, Jurij:** Kmečko demokratska koalicija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 326.
180. **Perovšek, Jurij:** Knezoškof Jeglič in Jugoslavija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 218-219.
181. **Perovšek, Jurij:** Komunisti in "razbijanje Jugoslavije". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 337-338.
182. **Perovšek, Jurij:** Kraljevina ali republika. Slovenska kronika XX. stoletja. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 218.

183. **Perovšek, Jurij:** Kratko življenje Narodne ljudske stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 283.
184. **Perovšek, Jurij:** Krščanski socialisti v SLS. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 276.
185. **Perovšek, Jurij:** Ljudsko štetje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 254.
186. **Perovšek, Jurij:** "Malo poduka" o liberalizmu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 303.
187. **Perovšek, Jurij:** Mladini so za Pribičeviča. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 300.
188. **Perovšek, Jurij:** Nastanek komunistične stranke na Slovenskem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941, Nova revija, Ljubljana 1997, str. 240-241.
189. **Perovšek, Jurij:** Neodvisna delavska stranka Jugoslavije v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 287-288.
190. **Perovšek, Jurij:** "Nezreli za republiko". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 220.
191. **Perovšek, Jurij:** Notranje cepitve med slovenskimi socialisti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 275.
192. **Perovšek, Jurij:** O vsejugoslovanskem zlitju jezika in kulture. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 244.
193. **Perovšek, Jurij:** Oblastni skupščini v Ljubljani in Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 321-322.
194. **Perovšek, Jurij:** Oblikovanje vsedrjavne JDS. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 227.
195. **Perovšek, Jurij:** Orjuna. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 279-280.
196. **Perovšek, Jurij:** Peti katoliški shod. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 290-291.

197. **Perovšek, Jurij:** Priključitev Prekmurja in mirovna pogodba v Trianonu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 243.
198. **Perovšek, Jurij:** Proti "komandi škofov" in za jugoslovanstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 312.
199. **Perovšek, Jurij:** Prva slovenska nacionalna vlada. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 208-209.
200. **Perovšek, Jurij:** Slovenec na čelu jugoslovanske vlade. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 332.
201. **Perovšek, Jurij:** SLS v boju za slovensko samoodločbo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 283-284.
202. **Perovšek, Jurij:** Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 304.
203. **Perovšek, Jurij:** Slovenski avtonomistični državnopravni program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 255.
204. **Perovšek, Jurij:** Socialistična stranka delovnega ljudstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 281-282.
205. **Perovšek, Jurij:** Sprejem vidovdanske ustave. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 264.

206. **Perovšek, Jurij:** Srečanje Hitler-Kozinc. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 270.
207. **Perovšek, Jurij:** Streli v narodni skupščini. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 331.
208. **Perovšek, Jurij:** Še en politični subjekt: Slovenska kmetijska stranka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 316.
209. **Perovšek, Jurij:** "Trpka, odkrita, a istinita beseda" Srbov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 221-222.
210. **Perovšek, Jurij:** Ukinitev Deželne vlade za Slovenijo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 265.
211. **Perovšek, Jurij:** Uredba o ženski volilni pravici. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 242.
212. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodnega sveta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 196.
213. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodno napredne stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 281.
214. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodno radikalne stranke v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 266.
215. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Samostojne kmetijske stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 232-233.
216. **Perovšek, Jurij:** Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 207-208.
217. **Perovšek, Jurij:** Zveza delovnega ljudstva in ljubljanske občinske volitve. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 279.
218. **Perovšek, Jurij:** Ženeva: konferenca o jugoslovanskem zedinjenju. Slovenska kronika XX. stoletja. Nova revija, Ljubljana 1997, str. 213.

219. **Prinčič, Jože:** Druga petletka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 234.
220. **Prinčič, Jože:** Enotne cene. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 148.
221. **Prinčič, Jože:** Gospodarska reforma. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 290.
222. **Prinčič, Jože:** Gospodarski centralizem in Slovenci. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 140-141.
223. **Prinčič, Jože:** Gospodarski zastoj. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 256.
224. **Prinčič, Jože:** Gradis - osrednje državno gradbeno podjetje v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 127-128.
225. **Prinčič, Jože:** Litostroj - prvi kapitalni objekt v državi. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 163.
226. **Prinčič, Jože:** Materialna vojna škoda. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 79-80.
227. **Prinčič, Jože:** "Mi gradimo progo, proga gradi nas". Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 153-154. (Skupaj z Božom Repetom).
228. **Prinčič, Jože:** Nacionalizacija najemnih zgradb in gradbenih zemljišč. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 241.
229. **Prinčič, Jože:** Navidezna decentralizacija investicijske izgradnje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 207.
230. **Prinčič, Jože:** Novi gospodarski sistem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 186.
231. **Prinčič, Jože:** Obnova. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 103.
232. **Prinčič, Jože:** Obuditev zasebnega gostinstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 208.
233. **Prinčič, Jože:** Odprtje avtomobilske ceste Ljubljana-Zagreb. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 238.
234. **Prinčič, Jože:** Plansko gospodarstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 134-135.
235. **Prinčič, Jože:** Pomoč Slovenije drugim republikam. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 145.
236. **Prinčič, Jože:** Pretirano izkoriščanje slovenskih gozdov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 166.
237. **Prinčič, Jože:** Prostovoljno in prisilno delo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 179.

238. **Prinčič, Jože:** Prva petletka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 157-158.
239. **Prinčič, Jože:** Racionirana preskrba. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 106.
240. **Prinčič, Jože:** Sistem obračunskih plač. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 205.
241. **Prinčič, Jože:** Spodbude za večji izvoz. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 249.
242. **Prinčič, Jože:** Sprememba gospodarske politike. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 224.
243. **Prinčič, Jože:** Spremembe v gospodarskem sistemu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 251.
244. **Prinčič, Jože:** Sprostitve pri nakupu deviz. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 263.
245. **Prinčič, Jože:** Tri nacionalizacije zasebnih gospodarskih podjetij. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 146.
246. **Prinčič, Jože:** Unrra in druga gospodarska pomoč Zahoda. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 120.
247. **Prinčič, Jože:** Ustanovitev republiške obrtne zbornice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 183.
248. **Prinčič, Jože:** Začetek gospodarske rasti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 206.
249. **Prinčič, Jože:** Zamenjava denarja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 112.
250. **Prinčič, Jože:** Žrtve vojne. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 82.
251. **Troha, Nevenka:** Fojbe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 108.
252. **Troha Nevenka:** Mirovna pogodba z Italijo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 149.
253. **Troha, Nevenka:** Osvoboditev ali okupacija. Slovenka kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 94.
254. **Troha, Nevenka:** Slovenci ali Paleoslavi. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 135.
255. **Troha, Nevenka:** Svobodno tržaško ozemlje. Priročnik za strokovno obdelavo arhivskega gradiva pravosodnih organov od srede 18. stoletja do leta 1991. Del 1, Izbor zakonov in predpisov. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1997, str. 233-240.
256. **Troha Nevenka:** Svobodno tržaško ozemlje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 160. (Skupaj z Marušo Zagradnik).

257. **Troha, Nevenka:** Vojaška uprava v conah A in B. Slovenka kronika XX. stoletja, 1941-1995. Nova revija, Ljubljana 1997, 2. (dopolnjena) izdaja, str. 115-117.

1.18 Sestavek v enciklopediji

1. **Čepič, Zdenko:** Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 29-30.
2. **Čepič, Zdenko:** Sekvestracija. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 37.
3. **Deželak-Barič, Vida:** Slanc, Karel. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 123.
4. **Dolenc, Ervin:** Senožče : zgodovina. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 49-50.
5. **Dolenc, Ervin:** Sežana : zgodovina. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, 1997, str. 63.
6. **Fischer, Jasna:** Slovenija : prebivalstvo, naselja, razvoj. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 340-341.
7. **Guštin, Damijan:** Sežana : zgodovina. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 63.
8. **Kresal, France:** Slavenska banka. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 127.
9. **Kresal, France:** Slavija. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 128.
10. **Mlakar, Boris:** Slovenska legija. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 410.
11. **Perovšek, Jurij:** Sernec, Dušan. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 52-53.
12. **Perovšek, Jurij:** Slovenska kmetijska stranka. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 406-407.
13. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Slovenska krščanska ženska zveza. Enciklopedija Slovenije, 11. zv.: Savs-Slovenska m. Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 407.

1.19 Objavljena recenzija, prikaz knjige, kritika

1. **Čepič, Zdenko:** Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Modrijan, Ljubljana 1996. Časopis za zgodovino in narodopisje, XXXIII, 1997, št. 1, str. 137-140.
2. **Čepič, Zdenko:** Kako so skušali prevesti slovenski narod v jugoslovenstvo. Poglavje iz slovenske politične zgodovine. Delo, XXXIX, 13. III. 1997, št. 59; Književni listi, str. 15.
3. **Deželak-Barič, Vida:** Milena Vrenčur, Ivan Križnar: Grosupeljsko in Stiško okrožje OF 1941-1945 . Društvo piscev NOB Slovenije, Ljubljana 1997, 394 str. Kronika, LV, 1997, št. 1/2, str. 175-177.

4. **Deželak-Barič, Vida:** Slovenska kronika XX. stoletja, 1941-1995. Knjiga 2. Nova revija, Ljubljana 1996, 598 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 114-118.
5. **Dolenc, Ervin:** Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana, Modrijan 1996, 296 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 94-99.
6. **Gabrič, Aleš:** Dolenjska v revoluciji pred stoletjem in pol. Stane Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49. Dolenjska založba-Znanstveno-raziskovalni center SAZU, (Seidlova zbirka; knj. 15), Novo mesto 1995, 522 str. Zgodovina za vse, IV, 1997, št. 2, str. 86-88.
7. **Gabrič, Aleš:** Novomeški zbornik : mesto, vloga, pomen in razvoj Novega mesta v prihodnjem tisočletju, Dolenjska založba, Novo mesto 1996. Rast, VIII, marec 1997, št. 1/2, str. 124-125.
8. **Godeša, Bojan:** Lojz Tršan, Razbitje OF in partije v Ljubljani v zadnjem obdobju nemške okupacije. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1996, 145 str., (Viri ; 10). Arhivi, XX, 1997, št. 1-2, str. 276-277.
9. **Guštin, Damijan:** Silvo Grgič: Zločini okupatorjevih sodelavcev, 2. knjiga: Umorjeni aktivisti in simpatizerji Osvobodilne fronte ter drugi Slovenci. Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1997, 638 str. (Partizanski knjižni klub, 23) (Knjižnica NOV in POS, 89). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 111-113.
10. **Mlakar, Boris:** Doroteja Lešnik, Gregor Tomc: Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, 217 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 107-109.
11. **Mlakar, Boris:** Jože Hubad: K slovenski istovetnosti. Založba Littera, Ljubljana 1996, 221 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 109-111.

12. **Pančur, Andrej:** John Stoye: Marsigli's Europe 1680-1730. The life in times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. Zgodovinski časopis, LI, 1997, št. 1, str. 140-145.
13. **Pančur, Andrej:** O žlahtnih kamniških purgarjih. Zora Torkar: Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni; Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja. Zgodovina za vse, IV, 1997, št. 2, str. 84-87.
14. **Perovšek, Jurij:** Prispevki za novejšo zgodovino 1-2. Delo, XXXIX, 7. VIII. 1997, št. 181; Književni listi, str. 13.
15. **Troha, Nevenka:** V imenu "višje civilizacije in kulture" : Božidar Jezernik: Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno. Razgledi, 10. XII. 1997, št. 23 (1102), str. 20.
16. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Smilja Amon: Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941). Ljubljana 1996, 259 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 99-103.

1.20 Predgovor, spremna beseda

1. **Lazarevič, Žarko:** O Jožetu Šornu in njegovem delu. Šorn, Jože: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 5-16. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (Skupaj z Nevenom Borakom).
2. **Lazarevič, Žarko:** Uvod. Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 15-23. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (Skupaj z Nevenom Borakom in Jožetom Prinčičem).
3. **Prinčič, Jože:** Uvod. Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 15-23. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (Skupaj z Nevenom Borakom in Žarkom Lazarevičem).

1.21 Polemika, diskusijski prispevek

1. **Deželak-Barič, Vida:** Razprava. Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem: okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 93-95.
2. **Guštin, Damijan:** Razprava. Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem: okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 76.
3. **Mlakar, Boris:** Domobransko zlato. *Oko*, V, 4. IX. 1997, št. 100, str. 17.
4. **Mlakar, Boris:** Razprava. Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem: okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 80, 82, 100.
5. **Troha, Nevenka:** Razprava. Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem: okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1996, str. 75-76, 81-82, 96-100.
6. **Troha, Nevenka:** Slovenski zgodovinarji in vprašanje "fojb" : nekaj misli ob poročilu Raula Pupa. Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione : [atti del convegno = zbornik predavanj, Gorizia, 26-27-28 settembre 1996]. Istituto di storia sociale e religiosa: Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1997, str. 363-370.

1.22 Objavljeni intervju

1. **Lazarevič, Žarko:** Premalo raziskano slovensko meščanstvo. Svobodna misel, XXXV, 1997, št. 19, str. 2, 11. (Intervju vodila: Bojana Žokalj Jesih).
2. **Troha, Nevenka:** Fojbe, breme preteklosti. Pogovor z dr. Nevenko Troha, raziskovalko povojnih dogajanj ob slovensko italijanski meji. Primorske novice, LI, 4. VII. 1997, št. 52, str. 22.
3. **Troha, Nevenka:** Zgodovina ni ne črna, ne bela, je spekter vseh barv : okrogla miza. Svobodna misel, XXXV, 1997, št. 17, str. 20-26. (Okrogla miza skupaj z Milico Kacin-Wohinz in Brankom Marušičem. Vodila: Bojana Žokalj Jesih).

1.25 Drugi članki ali sestavki

1. **Fischer, Jasna:** Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1996. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 1-18.
2. **Fischer, Jasna:** Sistem je isti za ženske in moške. Raziskovalec, XXVII, marec 1997, št. 1-2, str. 24-26.
3. **Kandus, Nataša:** Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1996. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1, str. 19-34

2. MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

2.01 Znanstvena monografija

1. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, str. 461. (Uredila: **Zdenko Čepič, Damijan Guštin**).
2. Prispevki za novejšo zgodovino. XXXVII, 1996, št. 1, 118, 34 str. (Uredniški odbor: **Zdenko Čepič, Jasna Fischer, Damijan Guštin, Boris Mlakar, Janko Prunk**).

2.04 Drugi učbeniki z recenzijo (srednje - in nižješolski ...)

1. **Dolenc, Ervin:** Koraki v času: 20. stoletje : zgodovina za 8. razred. DZS, Ljubljana 1997, 204 str. (Skupaj z Alešom Gabričem in Marjanom Rodetom).
2. **Gabrič, Aleš:** Koraki v času: 20. stoletje : zgodovina za 8. razred. DZS, Ljubljana 1997, 204 str. (Skupaj z Ervinom Dolencem in Marjanom Rodetom).
3. **Lazarevič, Žarko:** Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji : korak k industrijski družbi. Modrijan, Ljubljana 1997, 110 str. (Zbirka Zgodovinski viri za srednje šole).
4. **Prinčič, Jože:** Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji. Modrijan, Ljubljana 1997, 86 str. (Zbirka Zgodovinski viri za srednje šole).

4. SEKUNDARNO AVTORSTVO

4.01 Urednik

1. **Bavec, Franjo:** Na zahodnih mejah - 1945 : operativni štab 9. korpusa za Zapadno Primorsko : (november 1944 - maj 1945). Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1997, 425 str. (Knjižnica NOV in POS, 27/3-4), (Partizanski knjižni klub, št. 28). (Uredil **Damijan Guštin**).
2. Društvena dejavnost na Slovenskem : zbornik. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana 1997, 55 str. (Uredil: **Aleš Gabrič**).
3. Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, 461, [26] str. (Uredila: **Zdenko Čepič, Damijan Guštin**).
4. Korespondenca Virgila Ščeka : 1918-1947. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1997, str. 103-. Viri; 11) (Uredili: **Nevenka Troha, ...**).

5. Naš zbornik 1997. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1997. 207 str. (Uredila: **Damijan Guštin ...**).
6. Od kapitalizma do kapitalizma : izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, 687 str. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (Uredili: **Žarko Lazarević, Jože Prinčič ...**).
7. Prispevki za novejšo zgodovino. XXXVI, 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1996, št. 1, 118 +34 str. (Uredniški odbor: **Zdenko Čepič, Jasna Fischer, Damijan Guštin, Boris Mlakar ...**).
8. Šorn, Jože: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, 231 str. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (Uredila: **Žarko Lazarević ...**).
9. Zgodovina za vse. IV, 1997, št. 1-3. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 1997. (Urednik: **Andrej Studen**).
10. Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem : okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, 103 str. (Uredila: **Damijan Guštin ...**).

UDK 334.732.2(497.4)"1872/1895"

Jurij PEROVŠEK, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

PRILAGODITEV SCHULZE-DELITZSCHEVIH ZADRUŽNOGOSPODARSKIH ZAMISLI NA SLOVENSKEM V LETIH 1872-1895

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (nem., angl.)

V razpravi avtor predstavlja vpliv zadružnogospodarskih zamisli nemškega socialnoreformno usmerjenega liberalnega politika Schulze-Delitzscha na slovensko zadružno gibanje, ki je bilo v prvem obdobju svojega razvoja (1872-1895) pod liberalnim vodstvom. Opozarja, da je takratna prilagoditev Schulze-Delitzschevih zadružnih načel na Slovenskem pomenila enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski liberalni družbeni in politični pol. Ta vpliv je pustil opazne posledice v slovenskem narodnopolitičnem in gospodarskem razvoju. Kljub temu, da v nasprotju s Schulze-Delitzschevim zadružnim prizadevanjem slovensko zadružno gibanje iz let 1872-1895 ni imelo socialnoreformne vsebine, so namreč bili v tem času na osnovi Schulzejevih načel in zamisli ustvarjeni gnotni pogoji za slovensko kulturnopolitično emancipacijo in postavljeni temelji za rast slovenskega narodnega gospodarstva in kapitala.

UDK 323-1(497.4 Ljubljana)"1903"

Andrej STUDEN, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

PROTINEMŠKI IZGREDI V LJUBLJANI LETA 1903

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (nem., angl.)

Pomladne demonstracije leta 1903 na Hrvaškem, ki so zadale smrtni udarec dvajsetletnemu režimu zatiralskega bana Khuena Hédeváryja, so izzvale tudi solidarnostno gibanje na Slovenskem. V maju in juniju 1903 je bilo na Slovenskem več političnih protestnih shodov. Zborovanje v Ljubljani 24. maja 1903 se je sprevrglo v bučno protinemško demonstracijo, ki so jo oblasti zatrle šele ob pomoči orožništva in vojaštva.

UDK 325.252(453.3=163.6)"1918/1941"

Piero PURINI, IT-34126 Trieste, Via Crispi 85

RAZNARODOVANJE SLOVENSKE MANJŠINE V TRSTU

Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (ital., angl.)

Na osnovi statističnega gradiva in italijanske, predvsem pa slovenske literature prikazuje avtor obseg in potek izseljevanja neitalijanskega prebivalstva, v glavnem Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine. Ugotavlja različnost v podatkih pri italijanskih in slovenskih avtorjih. Analizira različne statistične vire in nakaže možne razlage za različnost podatkov. Ugotovil je, da je bilo izseljevanje v čezmorske države, predvsem v Argentino, številčnejše kot izseljevanje v evropske države, med katerimi prednjačijo migracije v Jugoslavijo. Te so imele v glavnem politične vzroke, kar kažejo tudi štirje večji valovi migracij slovenskega prebivalstva iz Julijske krajine v Jugoslavijo (takoj po 1. svetovni vojni, po fašističnem prevzemu oblasti, po prvem tržaškem procesu in v času vojne v Etiopiji in španske državljanske vojne).

UDC 334.732.2(497.4)"1872/1895"

Jurij PEROVŠEK, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

APPLICATION OF SCHULZE-DELITZSCH'S CONCEPT OF COOPERATIVE ECONOMY IN SLOVENIA BETWEEN 1872 AND 1895

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Ger., Eng.)

In the paper, the author explains the influence that the concept of cooperative economy by Schulze-Delitsch, the German liberal politician and social reformer, had on the Slovenian Cooperative Movement in its first period, between 1872 and 1895, when it was led by the Liberals. He points out that the application of his cooperative principles in Slovenia represented a rare example of a simultaneous influence of the European Liberalism on the Slovenian liberal social and political camp. This influence had clear repercussions in Slovenian political and economic development. Although the Slovenian Cooperative Movement, unlike Schulze-Delitsch's endeavours, showed no interest in social reform in the period between 1872 and 1895, his ideas were used in creating a material basis for the Slovenian cultural and political emancipation and for the growth of the national economy and capital.

UDC 323-1(497.4 Ljubljana)"1903"

Andrej STUDEN, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

ANTI-GERMAN DEMONSTRATIONS IN LJUBLJANA IN 1903

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Ger., Eng.)

The public demonstrations in Croatia which delivered a fatal blow to the twenty-year old tyrannical regime of Ban Khuen Héderváry in Spring 1903, gave rise to a solidarity movement in Slovenia. There, several political protests were held in May and June of that year. The rally that took place in Ljubljana on May 24, turned into a tumultuous anti-German demonstration and was only suppressed after intervention by the police and army.

UDC 325.252(453.3=163.6)"1918/1941"

Piero PURINI, IT-34126 Trieste, Via Crispi 85

ENATIONALIZATION OF THE SLOVENE MINORITY IN TRIESTE

Problems regarding assessment of the number of non-Italian emigrants from Julian March after the World War I

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (iT., Eng.)

The author presents, on the basis of statistical material, Italian literature and especially Slovene literature, the extent and the course of emigration of non-Italian population, mainly the Slovenes and the Croats, from Julian March. He discovers a discrepancy between data stated by Italian and those by Slovene authors. Through analysis of various statistical sources he indicates the possible explanations for such differences. The author establishes that emigrations to overseas countries, especially to Argentina, were greater than those to European countries. Among these, Yugoslavia was the prevalent destination. The reasons for emigrations to Yugoslavia were mainly political. The evidence of that are, among other things, also the four major emigration waves of Slavic population from Julian March to Yugoslavia (immediately after the World War I, after the fascist take-over of power, after the Trieste trial and during the Ethiopian and Spanish civil war).

UDK 930.85"1918/1941":930.1

Ervin DOLENC, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE O ČASU MED OBEMA VOJNAMA IN KULTURNA ZGODOVINA

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Slovenska kulturna zgodovina je bila večinoma domena posebnih raziskovalnih disciplin kot so literarna, umetnostna zgodovina, muzikologija, pedagogika ipd. Slovenski zgodovinarji se bolj posvečajo tej temi šele v zadnjem času. To je poleg politične vpetosti slovenskega zgodovinopisja, ki je narekovalo predvsem raziskovanje in povečevanje polpreteklega političnega dogajanja, verjetno posledica majhnosti prostora, dvomilijonskega naroda in števila raziskovalcev, ki skušajo pokrivati vse pomembne zgodovinske teme kot si jih lahko privoščijo kakšna večja nacionalna historiografija.

UDK 353(497.4 Dolenjska)"1943"

Tone FERENC, dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Pod brestu 13

OBNOVA OKRAJNIH GLAVARSTEV NA DOLENJSKEM JESEN 1943

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (nem., angl.)

V ljubljanski pokrajini, 3. maja 1941 priključeni h Kraljevini Italiji, je bilo 5 okrajnih glavarstev z italijanskimi fašističnimi glavarji. Po kapitulaciji Italije so skoraj v celi pokrajini zagospodarili partizani in odpravili okupatorjevo civilno upravo. Po 10. septembru 1943 je ljubljanska pokrajina sodila v okupatorjevo operacijsko cono "Jadransko primorje" (Operationszone "Adriatisches Küstenland") in nova pokrajinska uprava z generalom Leonom Rupnikom je 22. oktobra 1943 začela pripravljati obnovo okrajnih glavarstev Novo mesto, Črnomelj in Kočevje in jih je vzpostavila po 2. novembru 1943, ko je v njih poslala okrajne glavarje in uradništvo. Ko se je okrajno glavarstvo Črnomelj že po nekaj dneh vrnilo v Ljubljano, sta drugi dve glavarstvi na Dolenjskem uradovali skoraj do konca vojne, vendar zaradi partizanskega gibanja precej omejeni na omenjeni mesti in njuno bližnjo okolico.

UDK 329.3:331.105.44(497.4)"1944"

Bojan GODEŠA, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

KRŠČANSKI SOCIALISTI IN USTANOVITEV ENOTNIH SINDIKATOV

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Avtor v razpravi pojasnjuje kako so jeseni 1944 skušali pripraviti načrt za povojno organiziranje sindikatov. Pri tem je prišlo do različnega gledanja med slovenskimi komunisti in krščanskimi socialisti, ki je izviralo predvsem iz različnega gledanja na vlogo Delavske enotnosti pri povojnem organiziranju slovenskega delavstva.

UDC 930.85"1918/1941":930.1

Ervin DOLENC, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SLOVENIAN HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE TWO WORLD WARS AN THE HISTORY OF CULTURE

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

Slovenian cultural history has rather been teh domain of specialist research disciplines, such as literary and art history, musicology and pedagogy. Slovenian historiography has only just begun to deal with these topics. This is partly due to the fact that it was politically used by the past regime which compelled it to study and extol the more recent nacional history, but also to a relatively small national territory, population and number of researchers. Their intention to cover all important historical topics is really a task that only a larger national historiography than the Slovenian can tackle.

UDC 353(497.4 Dolenjska)"1943"

Tone FERENC, Ph.D., Retired Scientific Councillor, SI-1000 Ljubljana, Pod bresti 13

RESTORATION OF COUNTY DISTRICTS IN THE PROVINCE OF DOLENJSKA IN THE AUTUMN OF 1943

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Ger., Eng.)

The Ljubljana province, which had been annexed to the Kingdom of Italy on May 3, 1943, consisted of 5 county districts. These were being governed by the Italian fascist chiefs. After the capitulation of Italy, the partisans took command almost over the entire province and abolished the enemy's civil administration. On 10 September 1943, the province of Ljubljana fell under the occupier's operation zone "The Adriatic Coastland" (Operationszone "Adriatisches Kustenland"). On October 22, the new province administration, headed by the general Leon Rupnik, started the preparations for the restoration of Novo mesto, Črnomelj and Kočevje county districts. These were reinstated after November 2, when the chiefs and office staff were sent out to each county. While the personnel of the Črnomelj county district returned to Ljubljana only a few days later, the other two districts continued officiating almost until the end of the war. However, due to the partisan movement, their functioning was limited for a great deal of time only to the location of both cities and their vicinity.

UDC 329.3:331.105.44(497.4)"1944"

Bojan GODEŠA, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

CHRISTIAN SOCIALISTS AND THE FOUNDATION OF UNITED TRADE UNIONS

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

In the paper, the author deals with the controversies within the National Liberation Front, in Autumn 1944, surrounding the planning of a post-war organization of Trade Unions in Slovenia. The Communists and the Christian Socialists disagreed especially about the role that the Workers' Unity (Delavska enotnost) should play in the organization of workers after the war.

UDK 323.272(497.4)"1941/1943"

Zdenko ČEPIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

NEKAJ STOPINJ REVOLUCIJE V PLURALNI DOBI OSVOBODILNE FRONTE

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Na osnovi dokumentov objavljenih v zbirki Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji in drugih virov predstavlja avtor stopnje v revoluciji, ki se je odvijala v času in pogojih osvobodilne vojne proti okupatorjem v Sloveniji in Jugoslaviji. Ugotavlja, da se je v času vojne kazala revolucija zlasti kot zamenjava oblasti, pa tudi na področju spreminjanja lastninskih odnosov. Kot prvo stopnjo postavlja oklicanje Vrhovnega plenuma OF, političnega organa slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, za oblastni, državni organ. Revolucija, ki se je razvijala v dveh 'fazah', narodni, osvobodilni in v socialni, razredni, je izraz razrednega pokazala najbolj v času osvobojenega ozemlja spomladi in poleti 1942 na območju t.i. Ljubljanske pokrajine. Takrat je spreminjanje političnih in ekonomskih odnosov v pogojih osvobodilne vojne dobilo večkrat izraz revolucionarnega terorja. Od jeseni 1942 do spomladi 1943 se je v slovenskem NOG odvijal proces iskanja političnih sredstev, ki bi presegle neposredni razredni izraz revolucije. Ena takšnih je bila t.i. Dolomitska izjava, s katero je KPS uradno dobila primat v narodnoosvobodilnem gibanju in tudi v izvajanju svojega družbeno osvobodilnega programa.

UDK 327.15(450.361 STO):327.323.32"1949"

Nevenka TROHA, dr., asistentka doktorica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

RESOLUCIJA INFORMBIROJA IN SVOBODNO TRŽAŠKO OZEMLJE (Stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi)

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Razprava obravnava posledice razcepa v KPSTO in množičnih organizacijah po objavi resolucije Informbiroja in stališča projugoslovanske KPSTO. Po sprejemu resolucije IB je Jugoslavija skoraj povsem izgubila dotlej nedvomno velik vpliv na levico na Tržaškem, tudi med Slovenci, ki pa so s tem za vrsto let prekinili stike z matično domovino. Projugoslovanska KPSTO je zvesto sledila usmeritvam jugoslovanskega vodstva, ki je jeseni 1949 še skušalo dokazati, da je bolj "stalinsko" od Stalina samega.

UDK 330.342.15(497.17)"1949/1953"

Violeta AČKOSKA, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za nacionalnu istoriju Republike Makedonije, MAK- 9100 Skopje, Ulica Grigor Priličev 3

NEKATERE POSEBNOSTI KOLEKTIVIZACIJE VASI V LJUDSKI REPUBLIKI MAKEDONIJI V LETIH 1949-1953

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Avtorica na osnovi arhivskega gradiva iz Arhiva Makedonije in Arhiva Jugoslavije, gradiva CK KPJ, prikazuje proces kolektivizacije vasi v Makedoniji kot državno in neekonomsko podružbljanje kmetijstva. Pri izvajanju teh ukrepov KP ni izhajala iz konkretnega socialno-ekonomskega okolja, ampak iz lastnih ideoloških konstrukcij in voluntarizma in želela ustvariti kopijo sovjetskega modela agrarne politike. Hoteli so preskočiti razvoj družbe in kmetijstva v Jugoslaviji, to pa je bilo v Makedoniji še v predkapitalistični fazi. Ugotavlja, da so v Makedoniji prevladovali 'višji' tipi zadrug, bolj neugodni za kmete ter da je bilo vanje vključenih 41% vseh gospodinjstev v republiki. Analizira tudi narodnostno sestavo kmečkih delovnih zadrug v Makedoniji in ugotavlja, da so se vanje vključevali pretežno makedonski kmetje, mnogo manj pa Albanci.

UDC 323.272(497.4)"1941/1943"

Zdenko ČEPIČ, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

STAGES OF THE REVOLUTION DURING THE PLURALIST PERIOD IN THE NATIONAL LIBERATION FRONT

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

On the basis of the documents published in the Documents of the People's Revolution in Slovenia series (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji) the author presents various stages of the revolution which took place during the national liberation war against occupiers in Slovenia and Yugoslavia. He concludes that, during the war, the most obvious manifestations of the revolution were the Communist seizure of political power and the changes in the property ownership. According to him, the first revolutionary stage began with the self-proclamation of the Supreme Plenary of the Liberation Front (LF) as the governing national body. The revolution - which developed in two stages: that of national liberation and that of social class - most clearly manifested its social class aspects in the Spring and Summer of 1942, on the liberated territory in the Ljubljana Province. There, the introduction of political and economic changes under the conditions of the liberation war was often marked by revolutionary terrorism. From Autumn 1942 to Spring 1943, the LF leadership endeavoured to find political means which would transcend the immediate outward appearance of the revolution as that of struggle between social classes. This led to the so-called Dolomiti Declaration (Dolomitska izjava) which gave the Communist Party of Slovenia primacy within the National Liberation Movement and in the execution of its programme of social liberation.

UDC 327.15(450.361 STO):327.323.32"1949"

Nevenka TROHA, Ph.D., Research Assistant, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

THE INFORM BUREAU RESOLUTION AND THE LIBERATED TERRITORY OF TRIESTE (standpoints of the pro-Yugoslav faction of the Communist Party of the Liberated Territory of Trieste (CPLTT) during the first year of the resolution)

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

The treatise is based on archive material and discusses the consequences of the split within the CPLTT and within mass organizations after the announcement of the IB resolution. Further it presents the standpoints of the pro-Yugoslav faction of the CPLTT. Until the announcement of the IB resolution, Yugoslavia had a large effect on left-wing movements in Trieste territory, but afterwards it lost almost all of its influence, even among Slovene population. These, as a result, broke their contacts with the native country for many subsequent years. The pro-Yugoslav faction of the CPLTT faithfully followed the guidelines of the Yugoslav leadership who, even in the autumn of 1949, still tried to prove that they were more "Stalin-like" than Stalin himself.

UDC 330.342.15(497.17)"1949/1953"

Violeta AČKOSKA, Ph.D., Senior Scientific Associate, Institute of National History Republic of Macedonia, MAK-9100 Skopje, Ulica Grigor Priličev 3

SOME PECULIARITIES OF RURAL COLLECTIVISATION IN PEOPLES REPUBLIC OF MACEDONIA BETWEEN 1949 AND 1953

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

The author establishes that the process of collectivization of villages in Macedonia was a politically motivated, non-economical nationalization of agriculture. Her findings are based on the archive material of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia and the material from the Archives of Macedonia and Archives of Yugoslavia. The Communist Party performed these collectivization measures on the basis of their own ideological constructs and voluntarism and did not take into account the specific socio-economic environment. They attempted to create a copy of the Soviet model of agrarian policy and skip certain phases of social and agricultural development in Yugoslavia. Yet, Macedonia was still at the pre-capitalist stage of development. The author finds that in Macedonia, the so-called 'higher' cooperatives were prevalent. These were less favourable to the farmers and included forty-one per cent of all households. The analysis of the national structure in farmer's working cooperatives shows that it was mostly the Macedonian farmers who joined them, while the Albanians were much less present.

UDK 930.85(497.1)"1948/1954"

Aleš GABRIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SPREMENBA KULTURNOPOLITIČNE USMERITVE PO INFORMBIROJEVSKEM SPORU

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Jugoslovanska oblast je po letu 1945 posnemala tudi sovjetsko kulturnopolitično usmeritev, kar pa je v kulturno razviti in tradicionalno zahodnim vplivom odprti Sloveniji pustilo slabe rezultate. Do spreminjanja kulturne politike je prišlo leto dni po izbruhu spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ko se je začela Jugoslavija vnovič odpirati zahodnemu svetu. Simbolni preobrat je prineslo leto 1952, ko se je združenje jugoslovanskih književnikov formalno odreklo tendencam socialističnega realizma in ko je Partija ukinila svoj agitprop, razširjen cenzurni aparat, ki je bil podvajanje oblastnih organov. Sprva so bile spremembe večinoma še rezultat dela oblasti, na začetku petdesetih let pa so se uveljavljale tudi tendence, ki so nasprotovale monopolu Komunistične partije v kulturi. Obračun z Milovanom Đilasom leta 1954 pa je pokazal, da oblast ne bo dovolila povsem sproščenega kulturnega ustvarjanja.

UDK 342.24(497.1)"1953"

Mateja REŽEK, asistentka-mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

JUGOSLOVANSKI FEDERALIZEM IN USTAVNI ZAKON LETA 1953

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

Avtorica na podlagi arhivskih virov in strokovne literature obravnava ustavni zakon iz leta 1953 s stališča jugoslovanskega federalizma in nacionalnega vprašanja. V ospredje postavlja ukinitve zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine in uvedbo zbora proizvajalcev, katerega podlaga ni bil nacionalni, temveč razredni element. Avtorica ugotavlja, da so bile z ustavnim zakonom močno omejene pravice posameznih narodov oziroma federalnih enot, ki jim jih je vsaj formalno zagotavljala že ustava iz leta 1946.

UDK 338.244(497.4)"1961"

Jože PRINČIČ, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

MALA REFORMA IN SLOVENSKA POLITIKA (1960-1961)

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, 1-2, slov. (angl., angl.)

V uvodnem delu razprave, katere poglavitvi vir je gradivo Izvršnega sveta LRS, so predstavljeni razlogi, zaradi katerih so jugoslovanski zvezni državni organi v prvih treh mesecih leta 1961 sprejela več kot trideset predpisov, ki so na novo urejali posamezne dele gospodarskega sistema. Osrednji del je bil namenjen snovanju sistemskih sprememb, novi gospodarski zakonodaji in prizadevanjem za njeno uveljavitev. V zaključnem delu so orisane težave, ki so jih imela slovenska podjetja pri prilagajanju na nove pogoje gospodarjenja in odnos slovenske politike do male gospodarske reforme.

UDC 930.85(497.1)"1948/1954"

Aleš GABRIČ, Ph.D., Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

THE CHANGE OF CULTURAL POLICY ORIENTATION AFTER THE INFORM BUREAU CONFLICT

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

Since 1945 the Yugoslav leadership imitated the model of Soviet socialism also in the field of cultural policy. The consequences of such direction were particularly bad for Slovenia, a culturally developed country, which had been traditionally open to the western influences in the past. The cultural orientation started changing a year after the outbreak of conflict between Yugoslavia and the Soviet Union. At that time Yugoslavia began to open itself again to the western world. The symbolic turnabout came in 1952, when the Yugoslav Association of Writers formally renounced the trends of socialist realism. Also in that year, the Communist Party abolished the 'Agitprop', an extensive censorship apparatus, which had been used for exercising intellectual control over artistic and scientific production. At first, the changes were mostly the result of political actions of the government, but since the early fifties other tendencies were also emerging which were opposing the Communist monopoly in culture. However, the conflict with Milovan Đilas in 1954 showed that the authorities would not allow a total freedom of cultural activity.

UDC 342.24(497.1)"1953"

Mateja REŽEK, Assistant, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

YUGOSLAV FEDERALISM AND THE 1953 CONSTITUTIONAL LAW

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

On the basis of archive sources and professional literature, the author deals with the 1953 Constitutional Law from the viewpoint of Yugoslav federalism and the national question. Special attention is dedicated to the abolition of the Council of Nationalities, as an independent chamber in the Federal Assembly, and the introduction, in its stead, of the Producers' Council which was class rather than nationality based. The author concludes that the Constitutional Law drastically limited the rights of individual nationalities and federal units, which had been, at least formally, guaranteed by the 1946 Constitution.

UDC 338.244(497.4)"1961"

Jože PRINČIČ, Ph.D., Senior Scientific Associate, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

THE SMALL REFORM AND SLOVENIAN POLITICS (1960-1961)

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVIII, 1998, No. 1-2, Slv. (Eng., Eng.)

In the introduction, the paper presents the reasons behind the decision of the Yugoslav federal bodies to pass more than thirty new regulations, in the first three months of 1961, regarding individual sectors of the national economic system. The central part is dedicated to the planning of system changes, a new economic legislation and the endeavours for its enforcement. The final part deals with the difficulties encountered by the Slovenian enterprises in adapting to new economic conditions and with the attitude of the Slovenian politics towards the small economic reform.
